

ओ३म्

गणरत्नमहोदधिः ।

पाणिन्यादिव्याकरणस्थगणरत्नाकरः

श्रीमत्पाणिनितर्धमानकविना पद्यात्मना

सङ्गृहीतो व्याख्यातश्च,

मया भीमसेनशर्मणा प्रयागस्थस्वीयसरस्वती-

यन्त्रालये प्रयत्नेन संशोध्य मुद्रापितः

प्रकाशितश्च

अस्य यन्त्रालयधिकारो राजनियमेन

स्वायत्तीकृतो बोध्यः ॥

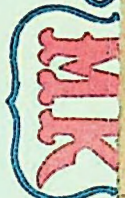
विक्रमीयाब्दाः १९५० सस्त्रीयाब्दाश्च १८९४

प्रथमावृत्तौ १५००

नूतनं रूपकद्वयम् २)

MADE IN NEPAL

WASHING
SOAP

MADE IN NEPAL

MADE IN NEPAL

WASHING
SOAP

MADE IN NEPAL

MADE IN NEPAL

WASHING
SOAP

MADE IN NEPAL

अथ गणरत्नमहोदधेः—प्रस्तावः ।

इदं पुस्तकं श्रीमता वर्द्धमाननाम्ना पण्डितवर्येणैकादशश-
सप्तनवत्युत्तरे (११७७) विक्रमीयसंवत्सरे वैयाकरणानामुप-
रार्थं निर्मि ।म्। तत्र तेन पाणिन्यादिव्याकरणाभिमतगणश-
ङ्गान् रुचिराकाव्यरीत्या पद्येषु निबध्य स्वयमेव सुलभासरसा-
त्तिः सम्पादिता । साम्प्रतं यावन्ति कोशपुस्तकान्युपलभ्यन्ते
त्र बहूनां गणशब्दानां नामापि न दृश्यते लोकेऽपि तेषां काल-
वाहपरिवर्तनेन वाच्यार्थेषु क्वापि केनापि प्रचारो न क्रियते ।
तस्तेषां गणशब्दानामर्थबोधायैतत्पुस्तकमन्तरा नान्यच्छर-
मस्तीति प्राज्ञैरभ्युपगन्तव्यम् । एतदर्थमेव मयेदं पुस्तकं
तत्त्विकथंचिन्महता श्रमेणोपलभ्यानल्पश्रमेण संशोध्य च
द्रापितम् । येन वैयाकरणानामुपकारः स्यादिति । पुस्तक-
ध्ये क्वापि मया न्यूनाधिकता स्वबुद्ध्या नैव कृता किन्तु
दृशः पाठः पुस्तकान्तर उपलब्धस्तादृश एव मुद्रापितः ।
त्र क्वापि स्वानुमतिलेखनमावश्यकं ज्ञातं तत्र टिप्पण्यां २
लिखितम् । यदि क्वापि विशिष्टं विवरणमपेक्षितं भविष्यति १८
हि संस्करणान्तरे विद्वद्ग्राहकानुमत्या तत्करिष्ये । अस्मि २२६
पुस्तकेऽष्टावध्यायाः सन्ति तत्र पाणिनीयाष्टकक्रमेण गण २२७
निवेशो न कृतः किन्तु प्रकरणनिबन्धपुरस्सरं गण २२८
निविष्टाः । तद्यथा प्रथमो नामगणाध्यायः । तत्र व्या २३२
र्वे गत्युपसर्गाव्ययनिपातसर्वनामादीनां गणा व्यः २३७
२३९

द्वितीये समासाश्रितगणा व्याख्याताः सर्वस्मिन्व्याकरणे स
स्तशब्दानां ये गणा उपलभ्यन्ते तेषां द्वितीयाध्याये व्याख्य
बोध्यम् । तृतीयमारभ्य सप्तमाध्यायावधि पञ्चाध्याय्यां स
तद्धितगणा व्याख्याताः । अष्टमाध्याये च कृदाख्यातसम
न्धिगणव्याख्यानमस्ति । यावन्तो गणाः पाणिनीयव्याकर
उपलभ्यन्ते ततोऽधिकान्यवैयाकरणाभितगणव्याख्याऽपि
स्तकेऽस्मिन्कृता । यदा चेदं पुस्तकं वर्धमानेन विनिर्मितं त
पाणिनीयादितरद्व्याकरणपुस्तकं पठनपाठनव्यापारे तदा
नीन्तनैवैयाकरणैरभ्यनुज्ञातमित्यनुमीयते । यतो ह्यत्र पाणि
नीयव्याकरणस्थगणसूत्राणि विहायान्यान्येव सूत्राणि वृ
धृतानि तानि च पाणिनीयं व्याकरणं दृष्ट्वैव संचेषार्थं केना
निर्मिता नीति प्रतीयते । मया च गणनास्त्रामपि सूचीप
पुस्तकारम्भे सर्वसौलभ्यार्थं निबद्धमन्ते च गणशब्दानामक
रादिक्रमेण सूचीपत्रं निर्मितम् । अस्य शोधने यद्यपि प्रक
यत्नः कृतस्तथापि पुनरवलोकनेन या अशुद्ध्यः प्राप्तास्त
पुस्तकान्ते मुद्रापिताः । एवं कृतेऽपि यदि क्वाप्यशुद्धिर्ज्ञाये
तर्हि विद्वद्भिः प्रकरणादिना सम्यग्ज्ञात्वा शोध्या । संस्करणा
न्तरेऽतोऽप्यधिकध्यानेन यन्त्रयिष्ये । मनुष्यस्याल्पज्ञत्वाद
स्मिन् यन्त्रितपुस्तके यदि कश्चिद्दोषो न्यूनता वोपलभ्येत तर्हि
नव्योऽहं प्राज्ञैः । नहि सर्वः सर्वं जानाति । अनुग्रहदृष्ट्य
ज्ञाप्योहं सुधीभिः । अलं बहुना धीमत्सु ।

विदुषामनुग्राह्यो-

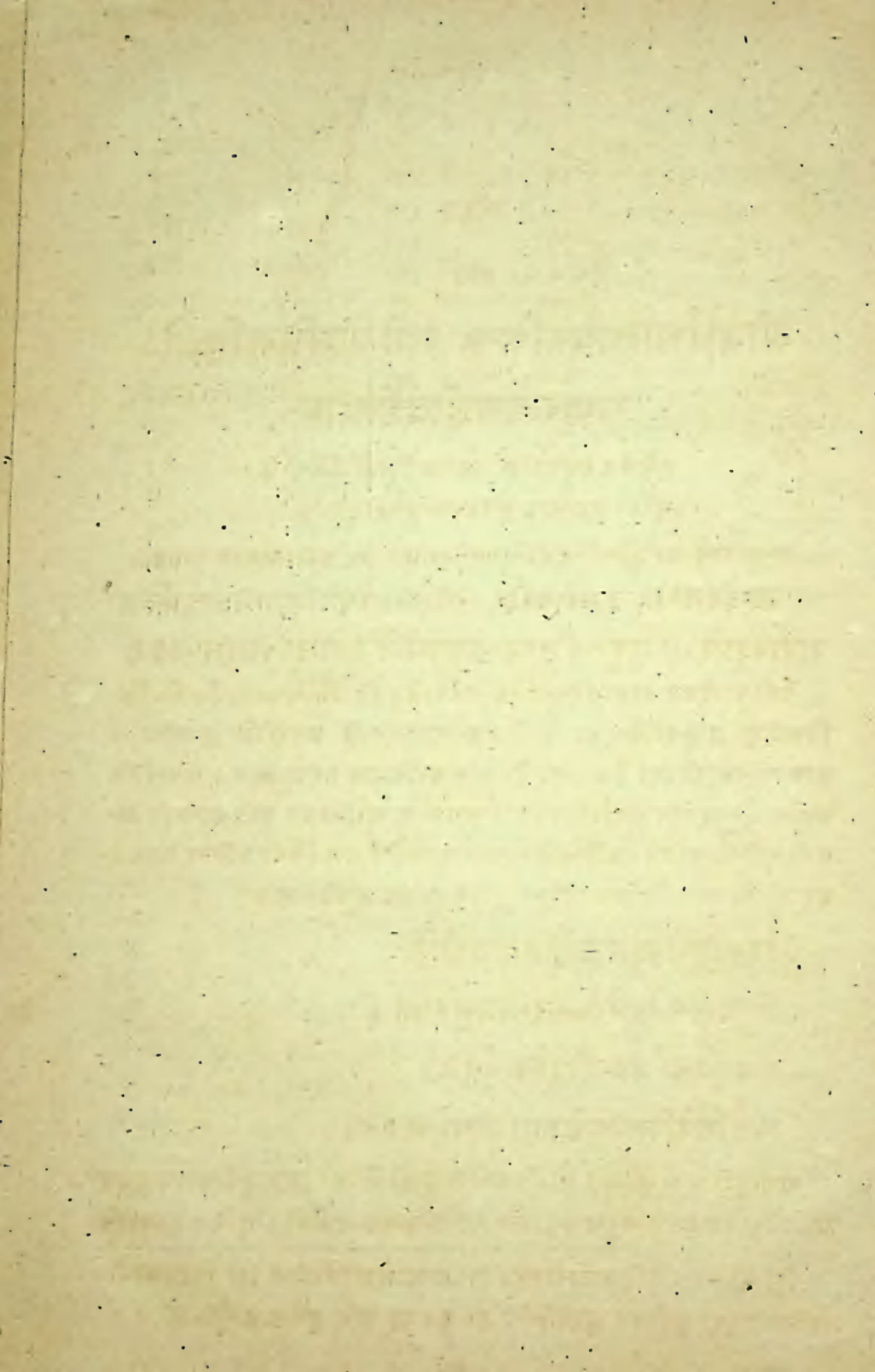
भीमसेनशर्मा

अथ गणानां सूचीपत्रम् ॥

श्लोक	श्लोक	श्लोक
प्रथमाध्यायः ॥	व्याघ्रादिः १०८	स्वागतादिः १६८
वादिस्वरादी ४	श्रेयादिः १०९	पैलादिः १६९
कस्कादिः १८	कृतादिः ११०	तौलवत्यादिः १७१
अहरादिपत्यादी २०	वृन्दारकादिः ११२	प्रज्ञादिः १७४
सर्वादिः २१	मतल्लिकादिः ११३	अनन्तादिः १७८
त्यदादिः २४	खसूच्यादिः ११४	आद्यादिः १८१
यस्कादिः २५	मयूरव्यंसकादिः ११५	स्थूलादिः १८२
उपकादिः २८	दधिपयआदिः १२४	अर्चादिः (देवप- यादिः) १८५
तितिकवादिः ३२	गवाशवादिः १२९	यावादिः १८७
गोपवनादिः ३५	हस्त्यादिः १३३	शाखादिः १९०
क्रौड्यादिः ३६	कुम्भपद्यादिः १३४	शर्करादिः १९१
आजादिः ३८	शरदादिः १३५	अङ्गुल्यादिः १९२
वस्त्रादिः ४२	चरआदिः १३६	विनयादिः १९३
तोडादिः ४३	द्विदश्यादिः १३७	काकतालादिः १९५
गौरादिः ४४	म्रियादिः १३९	पश्वर्वादिः १९७
पोषादिः ५२	कुक्कुटाण्डादिः १४०	दामन्यादिः १९८
कुण्डादिपात्रादी ५४	कोटरादिः १४१	कम्बोजादिः २०१
मोहितादिः ५९	अञ्जनादिः १४१	भर्गादिः २०२
यदादिः ६१	शरादिः १४२	बाह्वादिः २०३
द्वितीयाध्यायः ॥	अजिरादिः १४३	व्यासादिः २०८
अर्द्धर्चादिः ६३	पृषोदरादिः १४४	कुर्वादिः २०८
राजदन्तादिः ७८	पारस्करादिः १५०	शिवादिः २१२
हारादिः ८९	नश्राडादिः १५५	शुभ्रादिः २१८
विहिताग्न्यादिः ९०	पक्षादिः १५६	कल्याणयादिः २२४
तष्ठद्वयादिः ९३	रूपादिः १५७	गृह्यादिः २२६
क्र्यादिः ९६	सुषामादिः १५८	रेवत्यादिः २२७
शाक्षादादिः ९८	गिरिनद्यादिः १६०	वाकिनादिः २२८
राजकादिः ९९	क्षुभ्नादिः १६१	तिकादिः २२९
गौण्यादिः १०१	तृतीयाध्यायः ॥	नडादिः २३२
गोत्रेसमितादिः १०२	ब्रह्मादिः १६३	हरितादिः २३७
प्रसंगादिः १०५	अनुशक्तिकादिः १६४	अशवादिः २३९
केशुकादिः १०७	द्वारादिः १६७	

श्लोक	श्लोक	श्लोक
विदादिः २४३	मध्वादिः ३००	अपूपादिः ३५९
कुङ्कुमादिः २४५	चरकरादिः ३०१	षष्ठाध्यायः ॥
गर्गादिः २४६	शौनकादिः ३०४	संशयादिः ३६०
चतुर्थाध्यायः ॥	उक्थादिः ३०६	अजादिः ३६१
धनादिः २५३	क्रमादिः ३११	ऋत्वादिः ३६१
उत्सादिः २५४	पञ्चमाध्यायः ॥	सन्तापादिः ३६२
भिक्षादिः २५७	आध्यात्मादिः ३१२	व्युष्टादिः ३६४
केदारादिः २५८	नद्यादिः ३१४	चूडादिः ३६५
पाशादिः २५९	कस्त्रमादिः ३१५	स्वर्गादिः ३६५
खलादिः २६०	गहादिः ३१७	उत्थापनादिः ३६६
तालादिः २६१	काश्यादिः ३२२	स्वस्तिवाचनादिः ३६७
शरादिः २६५	पलद्यादिः ३२५	देवव्रनादिः ३६८
राजन्यादिः २६७	कच्छादिः ३२७	महानास्यादिः ३६८
भौरिख्यादिः २६८	धूमादिः ३२९	अश्ववादिः ३६९
ऐषकार्यादिः २६८	सन्ध्यादिः ३३४	वंशादिः ३७०
नडादिः २७०	अशमादिः ३३५	छेदादिः ३७०
अशमादिः २७१	कथादिः ३३६	दण्डादिः ३७१
सख्यादिः २७२	प्रतिजनादिः ३३८	सुस्नातादिः ३७२
सङ्काशादिः २७४	दिगादिः ३३९	परदारादिः ३७३
बलादिः २७७	परिमुखादिः ३४१	प्रभूतादिः ३७४
पक्षादिः २७८	ऋगयनादिः ३४३	पर्पादिः ३७५
कर्णादिः २८१	ऋगादिः ३४५	वेतनादिः ३७६
सुतङ्गमादिः २८२	शुखिकादिः ३४६	उत्सङ्गादिः ३७८
वराहादिः २८४	कुलालादिः ३४७	भस्त्रादिः ३७९
कुन्दादिः २८५	देवासुरादिः ३४९	अक्षद्युतादिः ३८०
अरीहणादिः २८६	शिशुक्रन्दादिः ३५०	निकटादिः ३८२
कशाशवादिः २९०	सिन्धवादिः ३५१	महिष्यादिः ३८३
कष्यादिः २९३	शुखिकादिः ३५३	शक्त्यादिः ३८४
बलवजादिः २९४	कर्णादिः ३५४	छत्रादिः ३८५
काशादिः २९६	पीलवादिः ३५६	किशरादिः ३८७
वृणादिः २९८	रैवतिकादिः ३५६	
प्रेक्षादिः २९९	गवादिः ३५७	

श्लोक	श्लोक	श्लोक
सप्तमाध्यायः ॥	लोनादिः ४२१	भृशादिः ४४०
तारकादिः ३८८	पानादिः ४२२	शब्दादिः ४४१
पृश्वादिः ३९२	बलादिः ४२४	लोहितादिः ४४३
द्रुढादिः ३९३	मश्यादिः ४२६	सुखादिः ४४४
ब्राह्मणादिः ३९५	सुखादिः ४२७	ग्रहादिः ४४५
युवादिः ४०५	पुष्करादिः ४२८	वारादिः (कपरि- कादिः) ४४६
मनोज्ञादिः ४०९	कृष्यादिः ४३०	संपदादिः ४४८
इष्टादिः ४११	कषादिः ४३१	भिदादिः ४५१
यवादिः ४१४	अर्शआदिः ४३२	नन्दादिः ४५३
उदन्वदादिः ४१५	विमुक्तादिः ४३३	पचादिः ४५५
उयोस्नादिः ४१६	गोषदादिः ४३५	ग्रहादिः ४५७
पृच्छादिः ४१७	अष्टमाध्यायः ॥	मूलविभुजादिः ४६०
सिध्नादिः ४१८	कण्डूवादिः ४३७	

ओ३म्

अथ

श्रीवर्धमानविरचितः स्वीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः ॥

सुखेनैव ग्रहीष्यन्ति गणरत्नानि यां श्रिताः ।

वृत्तिः सारम्यते स्वीयगणरत्नमहोदधेः ॥

शास्त्रारम्भे समीहितसिद्धयेऽभिमतदेवतायां (१) ग्रन्थकृत्तमस्कारमाह ।

वाग्देवतायाः क्रमरेणवस्ते जयन्ति येषां मिषमात्रतोऽपि ।

सर्वार्थदर्शी (२) मुकुरेण तुल्यः प्रकर्षमेति प्रतिभाविलासः ॥१॥

येषां वाग्देवतायाश्चरणरेणूनां संस्पर्शमात्रेणापि निखिलपदार्थसार्थप्रति-
बिम्बहेतुः प्रतिभाविलासः सातिशयः सम्पद्यते ते जयन्तीति सम्बन्धः ।
वाचामधिष्ठात्री (३) देवता वाग्देवतेति साभिप्रायं तस्या नाम । जयन्तीति
सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते सर्वोत्कृष्टत्वेन च नमस्कार आक्षिप्यत इति तान्प्रति प्र-
णतोऽस्मीति लभ्यते । प्रतिमेति । प्रज्ञा नवनवोल्लेखशालिनी प्रतिभा सता ॥
इदानीं व्याकरणनिष्णातबुद्धीनां पूर्वाचार्याणां स्तुतिमाह ॥

शालातुरीयशकटाङ्गजचन्द्रगोमि

दिग्वस्त्रभर्तृहरिवामनभोजमुख्याः ।

मेधाविनः प्रवरदीपककर्तृयुक्ताः

प्राज्ञैर्निषेवितपदहितया जयन्ति ॥२॥

शालातुरो नाम ग्रामः । सोऽभिजनोऽस्याऽस्तीति (४) शालातुरीयस्तत्रमवात्
पाणिनिः । शकटाङ्गजः शाकटायनः । पूज्यश्चन्द्रश्चन्द्रगोमी । गोमिन् पूज्यइति

(१) देवताया इति पाठान्तरम् । (२) शब्दार्थदर्शीति पाठः (३) विद्याबोधो-
ऽवसेयः । (४) तूदीशलातुरवर्मेती ० ४ । ३ । ९४ इति सूत्रेण कृष्णप्रत्ययः ।

गोमिन् । दिग्बस्त्री देवनन्दी । भर्तृहरिर्वाक्यपदीयप्रकीर्णकयोः कर्ता महा-
भाष्यत्रिपाद्या व्याख्याता च । वामनोऽविश्रान्तविद्याधरव्याकरणकर्ता । भोजः
सरस्वतीकण्ठाभरणकर्ता । मुख्यशब्दस्यादिवचनत्वाच्छिवस्वामिपतञ्जलिका-
त्यायनप्रभृतयो लभ्यन्ते । दीपककर्ता श्रीभट्टेश्वरसूरिः । प्रवरश्चासौ दीपक-
कर्ता च प्रवरदीपककर्ता । प्राधान्यं चास्याधुनिकवैयाकरणापेक्षया ॥ निवे-
दितं पदद्वितयं चरणास्त्रुजद्वयं सुसिद्धलक्षणं च येषां ते तथोक्ताः ॥ इदानीं
समस्तशास्त्रोपलम्भपूर्वकं स्वग्रन्थसारतां दर्शयति ।

विदित्वा शब्दशास्त्राणि (१) प्रयोगानुपलक्ष्य च ।

स्वशिष्यप्रार्थिताः कुर्मो गणरत्नमहोदधिम् ॥३॥

शब्दशास्त्राणीति (२) पाणिन्यादिविरचितानि सोपनिबन्धानि । प्रयो-
गान् महाकाव्योपनिबद्धानि लक्ष्याणि । लक्ष्यं लक्षणं च सम्यग् ज्ञात्वा गण-
रत्नमहोदधिनामानं ग्रन्थं स्वविनेयैरभ्यर्थिताः कुर्मः पद्यबन्धेन रचयामः (३) ॥

अथ गणानाह (४) ।

च वा हाहैवैवं नह नहि नवा नो चन हि है

स्वधा स्वाहा रै वै यदि यदुत नूनं नहि कमः ।

उताहो हा ही हे किमुत यदि नामेव तु तथा

भगो भो हंहो हो इति ह नु सहामा ननु नञः ॥४॥

च । इत्यन्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चयविनियोगतुल्ययोगितावधारणहेतु-
षु (५) ॥ भिक्षामट गां चानय ॥ पाणी च पादौ च । पाणिपादम् ॥ स्रक्षश्च
न्यग्रोधश्च । स्रक्षन्यग्रोधौ ॥ पचति च पठति च चैत्रः ॥ अहं च त्वं च पुत्र ।
मच्छावः ॥ कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया । किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः ॥

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो—

रतद्व्यावृत्त्यायं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।

(१) सर्वशास्त्राणि—इति पा० । (२) सर्वशास्त्राणि—इति—पा० (३) ग्रन्थं
स्वशिष्यार्थं विदधमइत्यर्थः । स्वशिष्यैः कुमारपालहरिपालमुनिचन्द्रप्रभृतिभिः
प्रार्थिताः ॥ (४) अधुनावसरप्राप्तान् गणनाह । (५) सर्वत्राभिधेयक्रमेणो-
दाहरणानि ।

स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः—

पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥

हे देव यस्तव महिमा स वाङ्मनसयोः पन्थानं मार्गमतीत एव । उल्ल-
ङ्घितवानेवेत्यर्थः । ग्रामश्च गन्तव्यः शीतञ्च । शीतात् कथं गम्यतइत्यर्थः ॥
पादपूरणेऽपि । भीमः पार्थस्तथैव च ॥ वा विकल्पानवकृत्युपमानद्वन्द्वस-
मुच्चयेषु ॥ यवैर्वा ब्रीहिभिर्वा यजेत ॥ शस्त्रवेदमधिगम्य तरवतः कस्य वेह
भुजवीर्य्यशालिनः ॥ जातां मन्ये तुहिनमथितां पद्मिनीं वान्यरूपां ॥ सा
वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम । न तृतीयेत्यर्थः ॥ वायुर्वा दहनो
वा ॥ ह । अह । इति विनियोगे । त्वं ह ग्रामं गच्छ । अयमहारयं गच्छतु ॥
आचारातिक्रमेऽपि । स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते । उपाध्यायं सक्तून् पाययति ॥
स्वयमह रथेन याति । उपाध्यायं पदातिं गमयति ॥ हः पादपूरणेऽपि ।
इति ह स्नाहुराचार्याः । अह शब्दः पूजायामपि भवति । यथा । अह सा-
णवको भुङ्क्ते ॥ क्षेमार्थेऽपि शाश्वतः ॥ एव । इति नियमानियमौपस्योत्प्रे-
क्षासु । अहमेव स्वयमिदं वदामि ॥ अद्येव ॥ इहेव ॥ श्रीस्तवैव मेऽस्तु ॥ तमेव
मेनादुहितुः कथञ्चिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार । तमेवेति मनोरथमिवेत्यर्थः ॥
ववेव भोक्ष्यसे । इत्यनवकृत्यावित्येके ॥ एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारे वार्थो-
पदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारैवार्थेषु ॥ एवंवादिनि देवर्षौ ॥ एवं कुरु ॥ मैवं
मंस्थाः ॥ अग्निरेवं विप्रः ॥ एवं पठ ॥ एवं तावत् ॥ एवमेतत् कः सन्देहः ॥
एवं कुर्मः ॥ आहार्यमेवं मृगनाभिपत्नमियानशेषेण तयोर्विशेषः ॥ नह । इति
प्रत्यारम्भे । नह भोक्ष्यस इति ॥ नहि । नवा । नो । इति निषेधे ॥ नहि नहि
महिमानं प्राप्य तृप्यन्ति भूपाः ॥ यद्वा । अभ्यासो हि कर्मणां कौशलसाध-
नः । नहि सकृन्निपातमात्रेणोदविन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधाति । अ-
सकृदित्यर्थः ॥ नवा कुर्यात् ॥ व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत् । यद्वा । अविप्र
इव भाषसे । विप्रवन्न ब्रूष इत्यर्थः ॥ दददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥
चनेति चिदर्थः । किमो विभक्तिप्रत्ययान्तात् परएव चास्य प्रयोगो भवति ।
तद्यथा । कश्चन । काचन । किंचन । केचन । क्वचन । कदाचन । कथंच-
नेति ॥ हि । इति स्फुटार्थनिश्चयहेतुषु । कोह्यबालिशो हस्तगतं पादगतं
कुर्यात् ॥ दाक्ष्यं हि सद्यः फलदं यदग्रतश्चखाद दासेरयुवा वनावलीम् ॥

अग्निरिहास्ति धूमो हि दृश्यते ॥ यो हि दीर्घासिताक्षस्येत्यादौ पादपूरणवि-
शेषावधारणादावपि ॥ है । इति सम्बोधने । है देवदत्त ! ॥ स्नाघाविस्मय-
योरपि ॥ स्वधा । स्वाहा । इति पितृदेवतासम्प्रदानयोः । स्वधा पितृभ्यः ।
स्वाहाऽग्नये ॥ रै । इत्यनादरदानयोः । त्वं ह रै किं करिष्यसि ॥ रै करोति ।
दानं ददातीत्यर्थः ॥ वै । इति पादपूरणे । यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः
स्थविरं विदुः ॥ बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितइति विशेषेऽपि ॥ यदि । इति
पक्षान्तरे । यदि शनः किं तपसेति (१) ॥ यदुत । इति वाक्यार्थनिर्देशे । स त्वया
वाच्यो यदुतेहागम्यताम् ॥ नूनमिति तर्कनिश्चययोः । नूनं शरत् प्रफुल्ल
हि काशाः ॥ नूनं सा तव प्रियेति ॥ उत्प्रेक्षायामपि ॥ नहि कमिति निवे-
द्ये । अस्ति ते किञ्चित् । न हि कमिति ॥ उताहो । इति वितर्के । गौरयमुताहो
गवय इति ॥ हा । इति विस्मयविषादशुग्जुगुप्सार्तिषु । हा लब्धं पाटलि-
पुत्रम् ॥ कन्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥ हा प्रिये जान-
कि ! ॥ हा देवदत्त ! ॥ हा हतोऽस्मि सन्दभाग्यः ॥ ह्री । इति विस्मयविषा-
दयोः । हत विधिललितानां ह्री विचित्रो विपाकः ॥ शतकृत्वोऽप्यधीयाना
ह्री न विद्वो जडा वयम् ॥ हे । इति सम्बोधने । हे देवदत्तेति ॥ स्नाघावि-
स्मययोरपि ॥ किमुत । इति किं पुनरर्थेऽतिशये पक्षान्तरे च ॥ प्राकृतोपि
पुमान्नावसन्तव्यः किमुत राजेति । किमुत ब्रह्मविन्नेमिः ॥ किमुत रज्जुः
किमुत सर्पः । यदि नाम । इति प्रकृतान्यथात्वे । विप्रोऽसि यदि नाम
मूर्खः ॥ कथं नाम । इत्याश्चर्यार्थ इति केचित् ।

महावाताहतिभ्रान्तमेघमालातिपेलवैः ।

कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥

इति तृतीयदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालङ्कारेषु । कडारद्वयायम् । चन्द्रद्वयमुखम् ।
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि । कथमिवैतद्भविष्यति ॥ तु । इति विशेषावधारणपू-
जाव्यावृत्तिपादपूरणाप्यर्थहेतुषु । मिष्टं पयो मिष्टतरं तु दुग्धम् । आत्माद-
यस्तु प्रमेयम् । यद्वा । भीमस्तु पाण्डवानां रौद्रः । यस्तु माणवको भुङ्क्ते ।
त्वं तु किं करिष्यसि । आख्यास्यामि तु ते ॥

(१) यदि वेत्यपि । यदिवा स्युर्बहून्यपि ।

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।

तस्योपकरणार्थन्तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम् ॥

आनुषङ्गिकमपि कीर्त्यते इत्यर्थः ॥ गृह्णीध्वं व्याकरणम् । भृशं तु दुर्ज्ञेयम् ॥
तथा । इति समुच्चयाभ्युपगमनिदर्शनसादृश्येषु । देवदत्तो ब्रजतु । तथा
यज्ञदत्तः ॥ तथेति स प्रतिज्ञाय ॥ तथा हि ते शीलमुदारदर्शने ॥ इदमपि
तथेति ॥ भगो । भोः । हंहो । हो । इति सम्बोधने । भगो ब्राह्मणाः । भोः
शूद्राः । हंहो पान्य ! किमाकुलः । दुःसहो हो वियोग इति ॥ इतिह । इति
लोकप्रवादागमयोः । इतिहाकरोत् ॥ इतिह चकार ॥ इतिह स्तोपाध्या-
यो ब्रूते पुनर्वसुरात्रेय इति ॥ नु इति प्रश्नप्रतिवचनोपमानवितर्कप्रेक्षावि-
षादपादपूरणेषु । को नु ? वाचमीरयत्यन्तरिक्षे ॥ अकार्षीः ? कटं देवदत्त !
अयं नु करोमि भोः ॥ वृक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः ॥ अहिर्नु रज्जुर्नु ॥ रज्जिता
नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु ॥ क्व नु मां त्वदधीनजी-
विताम् । आख्यास्यामि नु ते । इति ॥ सह । अमा । इत्येकक्रियादि (१) योगे ।
पुत्रेण सहाधीते । पुत्रेण सह पण्डितः । पुत्रेण सह धनवानिति ॥ अमा
सह भवतीत्यन्तात्यः ॥ सामीप्येऽप्यमा ॥ ननु । इति परमताक्षेपानुज्ञैषणापृ-
ष्टप्रतिवचनप्रश्ननयेषु । ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥
अथवा । आपदो नन्वहो वन्द्याः सारासारविवेचिकाः ॥ नन्वनुजानीहि
माम् ॥ अकार्षीः कटं देवदत्त ? । ननु करोमि भोः ॥ एवं प्रश्ननययोरप्युदा-
हार्यम् । विरोधोक्तौ ननुवेत्यपि पठनीयम् ॥ नज् । इति निषेधेषवर्थाव-
क्षेपेषु । अब्राह्मणः । अब्राह्मणी । अनुदरा कन्या । अपचसि त्वं दृषलेति ॥
अकारो नजो न् इत्यत्र विशेषणार्थः ॥४॥

किंस्वित् प्रत्युत यच्च कञ्चन न कं सत्रा समं साकमः ;

सार्द्धं जातु कृतं यदा वदि वदूमाहो नवै यावतः ।

आहोस्वित् किल किंकिलालमररे दिष्ट्यो चिरस्य प्रगे,

ते मे येन चिराय तेन नहवै शश्वच्छुभं कूपतः ॥५॥

(१) आदिपदेनात्र गुणद्रव्ययोगोऽपेक्षितः ।

किंस्त्रिदिति वितर्के । स्थाणुरयं किंस्त्रित् पुरुषः ॥ प्रत्युत । इत्युक्तवै-
 परीत्ये । न दोषः पुनरुक्तेऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया ॥ यच्च । इत्येतदनवल्ल-
 प्त्यमर्षगर्हार्थेषु । नावकल्पयामि । न मर्षयामि । गर्हामहे । आश्चर्यं यच्च
 तत्रभवान् वृषलं याजयेदिति ॥ कच्चन । इति कामप्रवेदने । कच्चन जीवति
 ते माता ॥ न । इति निषेधोपमानयोः । आसवः प्रतिपदं प्रमदानां नैक-
 रूपरसतामिव भेजे ॥ मृगो न भीम इति । अयमुपमानवाची छन्दस्येव । स
 चोपमानपदात्पर एव ॥ कमित्यनर्थकः पादपूरणे(१) । शिशिरं जीवनाय कम् ॥
 सन्ना । समम् । साकम् । सार्धमिति सहवत् (२) ॥ जातु । इति कदाचिदर्थः ।
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ कृतमिति निवारणनिषेधयोः ।
 वत्स कृतं साहसेन ॥ कृतं पुरुषशब्देन जातिमान्नावलम्बिना ॥ यदा । इति
 हेतौ । यदा जनैः सर्वगतस्त्वमुच्यते इति ॥ वदि । इति कृष्णपक्षे ॥ वदिति
 वियोगपादपूरणयोः ॥ वडिति टान्तं प्रशंसायां श्रीभोजः ॥ ऊमिति स्त्रीणां
 विकारवचने । ऊं नाहमेवं वेद्मि ॥ आहो । इति वितर्के यद्यर्थे च । स्था-
 णुरयमाहो पुरुषइति ॥

अब्धेरम्भः स्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः,
 पोतोपायादिह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।
 आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात्तदानीं,
 को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥

नवै । इति निषेधावधारणे विशेषनिषेधे च । नवै स्त्रीणानि सख्यानि
 सन्ति । नैव स्त्रीणां सौहार्दानीत्यर्थः ॥ नवा उ एतन्मित्रयसे न रिष्यसीति ॥
 यावदिति साकल्यावधिमानावधारण(३)कालावधिषु । यावत्कार्यं ताव-
 त्कुरु । सकलं कुर्वित्यर्थः ॥ यावद्गन्ता तावत्तिष्ठ । यावदमन्नं ब्राह्मणाना-
 मन्त्रयस्व । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् (४) । यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ॥ अन्य-
 त्नापि दृश्यते ।

यावद्भवत्वाहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्त्ती ॥

(१) पादपूरणेऽपि (२) एकद्रव्यगुणकर्मयोगइति यावत् (३) मानावधा-
 रणानवधारणका० इति पा० (४) कियद्दत्तं कियद्भुक्तमिति नावधारयति ।

यावज्जीवमधीते ॥ आहोस्विदित्याहोवत् ॥ किल । इत्यागमारुचिन्यक्क-
रणसम्भाव्यहेत्वलीकेषु । जघान कंसं किल वासुदेवः । एवं किल केचिद्-
दन्ति । त्वं किल योत्स्यसे । पार्थः किल विजेष्यते कुरून् । स किल कवि-
रेवमुक्तवान् । गोत्रस्खलितं किलाश्रुतं कृत्वा ॥ किंकिल । इति क्रोधाश्र-
द्धयोः । न सर्षयामि । न अद्दधे । किंकिल तन्नभवान् वृषलं याजयिष्यति ॥ अ-
लमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । अलङ्कारः ॥ अलमस्त्यस्य घनम् ।
बह्वित्यर्थः ॥ अलं मल्लो मल्लाय ॥ अलमतिप्रसङ्गेन ॥ आलप्यालमिदं बध्ने-
र्यत्स दारानपाहरत् । न युक्तमेतदित्यर्थः ॥ अररे । इत्यवक्षेपसम्बोधने ।
अररे महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः ॥ दिष्ट्या । इत्यानन्दे । दिष्ट्या वर्धो-
महे ॥ सभाजनदर्शनप्रातिलोम्येष्वित्येके ॥ निष्पत्तौ बाह्येति केचित्पठन्ति ॥
उमिति कोपनोक्तौ । उं सैवास्मि तव प्रिया ॥ चिरस्य । इति कालभूयस्त्वे ।
चिरस्य याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैरिति ॥ प्रगे । इति प्रातरर्थे । प्रगे प्रबुध्यसे ॥
ते । मे । इति त्वया । मया । इत्यर्थे ॥ श्रुतं ते राजशार्दूल ॥ श्रुतं मे भर-
तर्षभेति ॥ येन । तेन । इति हेतौ ॥ वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिक्वाः
स्युः ॥ क्षणमवहितश्च तां दिशं येन चक्षुः प्राहिणवम् ॥ नदीं तेन जगाम ।
गमने नदीहेतुर्द्वितीयालक्ष्यात् ॥ तथाहि जाम्बवती हरणे ।

बार्हद्रथं येन विवृतचक्षुर्विहस्य सावज्ञमिदं (१) बभाषे । कादम्बर्याम्-
सप्रश्रयं मदलेखां तेन वलितप्रमुखो भूत्वा ॥ अपि च ।

हा कः पीडयते पयोधरतटे मातः किनीयः करो

नाभीं तेन क एष कर्षति मुहुर्नीवीमपश्यन्निब ॥

येन दाता तेन ह्लाद्यः ॥ चिराय । इति चिरस्यार्थे । चिराय निर्धनो
भूत्वा भवत्यह्ना महाधन इति ॥ न ह वै । इति निश्चितनिषेधावधारणे ।
न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति ॥ शश्वदिति सार्वकाल्ये ।
शश्वच्चकारेत्यादि ॥ सातत्येऽपि । शश्वद्वक्ति कुशिक्षितः ॥ नित्यसहार्थयो-
रपि । शाश्वतं वैरम् । शश्वद्बुद्धाते इति ॥ शुभमिति कल्याणे । शुभंयुः ॥
कूपदिति प्रश्रवितर्कप्रशंसासु । कूपदयं गायति ॥५॥

वाव त्वाव तुवै नुवै खलु चिराद् हेतावृतं तावतो,
मात्रायां मम हुं चिरेण पशवः प्राह्णे शुक्रं माकिरः ।
अन्योन्यस्य यथाकथाच वषटो मर्या स्म माञ्ज्याथकिं,
चेदहनाय हयेऽय्यये नकिररे रात्रौ पुरा सीमदः ॥६॥

वाव । इत्येवार्थे । अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति ॥
त्वाव । इति विशेषयुक्ते वावार्थे । अयं त्वाव प्रशस्यत इति ॥ तान्तावि-
मावनुमानप्रतिज्ञाप्रैषसमाप्तिष्विति केचित् । त्वावदित्यपि ॥ तुवै । इति
विशेषे । अयं तुव प्रकृष्यत इति ॥ नुवै । इति वितर्के । को नु वै गच्छती-
ति ॥ खलु । इति निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनयनियमनिश्चयहेतुविषय-
देषु । खलु कृत्वा । अथो खल्वबाहुः ॥ स खल्वधीते वेदम् ॥ न खलु न खलु
मुग्धे साहसं कार्यमेतत् ॥ प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां धियः । प्रवृत्तिसारा
एवेत्यर्थः ॥ खलु दानम् । त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् । न विदीर्यं कठि-
नाः खलु स्त्रियः ॥ चिरादिति चिरायार्थे । चिराद्द्रष्टोऽसीति ॥ हेतौ ।
इति निमित्तार्थे । हेतौ हृष्यति ॥ ऋतमिति सत्यार्थे । ऋतं ब्रवीति ॥ ता-
वदिति तुल्ययोगितासाकल्यमानक्रमावधिषु । यावत्कार्यं तावत्कुरु । याव-
द्दत्तं तावद्भुक्तम् । त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयम् । तावदधीष्व यावद्बुध्य-
से ॥ यावत्तावच्छब्दौ परस्परसापेक्षावेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्निजमर्थं गम-
यतः । क्वचित्तु केवली (१) ॥ मात्रायामित्यल्पपरिमाणे । मात्रायां भोजकः ॥
मम । इति प्रत्यगात्मसम्बन्धे । ममेत्यस्य भावो ममत्वं ममता । निर्गतो म-
मेत्यस्मादिति निर्ममः ॥ हुमित्यनिच्छाभयस्मरणभर्त्सनकोपेषु । हुं हुं मुञ्च ।
हुं राक्षसोऽयम् । हुं स त्वमसि । हुं निर्लज्जापसरेति ॥

आः कष्टं वत ह्री चित्रं हुं मातर्देवतानि धिक् ।

हा पितः ! क्वासि हे शुभ्र ! बह्वेवं विललाप सः ॥

धिङ्मातः कैकेयि ! (२) । किं त्वयानुष्ठितमित्यर्थः ॥ चिरेण । इति चिरा-
यार्थे । चिरेण मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥ पशु । इति सम्यगर्थे । लोभं
न यन्ति पशु मन्यमानाः । दर्शनीयं ज्ञानं सम्यक् प्रतिपद्यमाना लोभं परि-

त्यजन्तीत्यर्थः ॥ प्राह्णे । इत्यहः प्रारम्भे । प्राह्णे गच्छति ॥ शुक्निति
 शौघ्ये । शुक्नं गच्छति ॥ साकिरिति निषेधवर्जनयोः । रक्षां मे साकिः कुर्विति ॥
 सान्तं तु शाकटायनः । तथा नकिःशब्दस्य ॥ अन्योन्यस्य । इति परस्पर-
 रार्थे । अन्योन्यस्य स्मरन्ति ॥ यथाकथाच । इत्यनादरे । यथाकथाच दीयते ।
 यथाकथाचं दक्षिणेति ॥ वषडिति देवहविर्दाने । वषडिन्द्रायेति ॥ मर्या ।
 इति सीमबन्धने । मर्या आदीयते । इति मर्यादा । सीमबन्धनेन गृह्यत
 इत्यर्थः ॥ स्म । इत्यतीते वाक्यपूरणे च । इति ह स्तोपाध्यायः कथयति ।
 अङ्ग स्म विद्वन्माणवकमध्यापयेति ॥ माङ् । सा । इति निषेधाशङ्कयोः । सा
 कार्षीत् । सा भवतु तस्य पापम् । सा भविष्यति शीतार्ता जानकी हृदय-
 स्थिता ॥ ङकारो लुङ्माङीति (१) विशेषणार्थः ॥ अथ किमित्यभ्युपगमे । देव-
 दत्त ! गच्छसि । अथ किम् ॥ चेदिति यद्यर्थे । शान्तिश्चेदमृतेन किम् ॥ अ-
 ह्नाय । इति शीघ्रार्थे । अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्सर्जति ॥ ह्ये । अयि ।
 इति सम्बोधने । ह्ये जाये मनसा तिष्ठ घोरे । अयि विजहीहि दूढोपगू-
 हनम् ॥ अनुनयेऽप्ययि । अय्ययि साहसकारिणि ॥ अये । इति स्मरणे । अये
 रामो दाशरथिः ॥ नकिरित्यौपस्ये । मेघो नकिर्वर्षति ॥ प्रतिषेधवर्जनयो-
 रपि ॥ अरे । इति ह्रीनसम्बोधने । अरे चौर ! ॥ रात्रौ । इति निशायामि-
 त्यस्यार्थे । रात्रौ वृत्तं तु द्रव्यसि । रात्रौचरः ॥ पुरा । इति प्रबन्धमविष्य-
 दासत्तिचिरातीतेषु । उपाध्यायेन पुराधीयते स्म । अविरतमपाठीत्यर्थः ॥
 गच्छ पुरादेवो वर्षति । समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ पुरापि न नवम् । पुरा-
 णमिति ॥ कश्चिद्भविष्यत्यासत्तौ चिरेऽतीते चेति पृथगाह ॥ सीमिति सर्व-
 तोभावे । सीमादित्यो असृजत् । सर्वत इत्यर्थः ॥ अदित्याश्चर्ये । कस्तद्वेद
 यदद्भुतम् ॥ ६॥

श्रौषट् वौषट् प्याडहो नोहि वादः—

सुपत् कश्चिद् यत्र नेदङ्ग हन्ताः ।

त्वै न्वै लुम्बट् पाडवेरे बताथो—

कुं हं हिं कद् वेदधाधो नुकं चाः ॥ ७ ॥

श्रौषट् । वौषडिति वषट्शब्दार्थे ॥ प्याडिति प्रशंसामन्त्रणयोः । प्याट्
 शीघ्रं पठति । प्याट्पाठकाः ॥ हिंसासातत्ययोरपि शाकटायनः ॥ कश्चि-

चिरत्नेऽतीते काले । समीपेऽनागते चेति पृथगाह ॥ अहो । इति सम्बोध-
 नाश्चर्ययोः । अहो बत महत्कष्टं चक्षुष्मानपि याचते । अहो रूपम् अहो
 रूपमिति ॥ नोहि । इति प्रतिषेधे । नोहि पठसि त्वम् ॥ वादिति वदर्थे ।
 वादिति तु टान्तं वषडर्थे श्रीभोजः ॥ सूपदिति कूपदर्थे ॥ कच्चिदिति कच्चन-
 वत् ॥ यत्र । इति यच्चवत् ॥ नेदिति शङ्कायाम् । नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पतास ॥
 प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्विति श्रीशाकटायनः ॥ अङ्ग । इति पूजासम्बोधन-
 योः । (१) अङ्ग विद्वन्माणवकमध्यापय । तन्मन्ये क्वचिदङ्ग भृङ्गतुरुणेनास्वादि-
 ता मालती ॥ समृद्ध्युपयोगप्रातिलोम्येष्विति श्रीशाकटायनः ॥ हन्त । इति
 हर्षानुकम्पावाक्षारम्भविषादेषु । हन्त जीविताः स्मः । पुत्रक हन्त ते धाना-
 काः । हन्त ते कथयिष्यामि । हन्त हताः पथिकगेहिन्यः ॥ दाननिश्चययोरपि ।
 भूरियं हन्तकारः । हन्त गच्छामः । निश्चयेनेत्यर्थः ॥ त्वै । इति विशेषवित-
 र्कयोः । अयं त्वै प्रकृष्यते । कस्त्वा एषोऽभिगच्छति ॥ न्वै । इति वितर्क-
 पादपूरणयोः । को न्वाएषोऽभिगच्छति ॥ छम्बडित्यन्तःकरणाभिमुखयोः ।
 छम्बट्संशुद्ध्या सर्वं जयति । छम्बगमुखो धावति ॥ पाडिति प्याडर्थे ॥ के-
 चित् पट् । इत्यपि सादृश्यासम्पत्तिसाकल्यग्रन्याधिकवचनेषु ॥ अवेरे । इत्यरे
 इत्यस्यार्थे । बत । इति हेतुखेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणेषु । वनजेनेति
 बलं बतास्ति सखे । यस्मादित्यर्थः ॥ अहो बत महत्कष्टम् । हता बत वरा-
 की सा । बत प्राप्ता सीता । अहो बतासि स्पृहणीयवीर्य्यः । बत वितरत तोयं
 तोयवाहा नितान्तम् ॥ अथो । इत्यन्वादेशे । इमं वेदमध्यापय । अथो एनं
 छन्दोपि ॥ अन्येऽप्यर्था वक्ष्यमाणा अथशब्दवद्द्रष्टव्याः ॥ कुमिति प्रश्ने कुं त्वं
 करोषि ॥ हमित्यसम्मतौ । हं क एवमाह ॥ हिमिति स्तोभवचनः । हिं सा-
 म गीयते ॥ कदिति हर्षे । कद्रुद्राय प्रचेतसे ॥ वेदिति वदर्थे ॥ वेडिति वष-
 डर्थे टान्तं तु श्रीभोजः ॥ अध । इत्यथार्थे । अधा स वीरैर्दशभिर्विभूयाः ॥
 अघो इति भोअर्थे ॥ नु कमिति वितर्के । अहिर्नु कं रज्जुर्नु कम् । च ।
 इति चेदर्थे । त्वं च गमिष्यसि फलिष्यति नः कामः ॥ आद्यपदात्परएव
 प्रयोक्तव्यः । यदुक्तमन्यत्र । चो यद्यर्थे प्रथमात्पदात्परः ॥७॥

ओमादकस्मादुत यत्तदन्यत्,
पर्याप्तमग्रे कुविदाम नामाः ।
अन्यत्र घाथेद् विषु चित् सुकं किं,
स्विदन्तरेणैकपदेऽहहोत्रः ॥८॥

ओमित्यभ्यादानाभ्युपगमसमाप्त्यर्थे । मङ्गलप्रयोजनञ्च भवति । ओं अ-
ग्निमीडे पुरोहितम् ॥

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नमस्-
तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुसुनाविन्दोः श्रियं बिभ्रति ।

ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥ आदित्यथार्थे । विश्वकर्मा विमना आद्विहाया
इति ॥ अकस्मादित्यतर्कितोपनते । कस्मादकस्मादनी ॥ उत । इति वित-
र्कवाढार्थप्रश्नसमुच्चयपक्षान्तरपादपूरणेषु । स्थाणुरयमुत पुरुषः । उत शिरसा
पर्वतं भिन्द्यात् । उत दण्डः पतिष्यति । स्वाभासो भरवानुत । एकमेव वरं
पुंसामुत राज्यमुताश्रमः । स सर्वलोकस्य शुभो भवत्युत ॥ यत्तदिति हेत्वर्थे ।
यद्यमधीते तज्जानाति ॥ अन्यदित्यन्यार्थे । देवदत्त आयातोऽन्यच्च यज्ञदत्त
इति ॥ इतरार्थेऽपि ॥ पर्याप्तमिति सामर्थ्यवारणयोः । त्वयैव पर्याप्तम् ।
पर्याप्तमिहान्येन ॥ अग्रे । इति पुरस्तादर्थे । अग्रेसरः । अग्रेवणम् । कुवि-
दिति भूर्यर्थे । कुविदङ्ग यवमन्तः ॥ योगप्रशंसास्तिभावेऽपि ॥ आस । इति
प्रतिवचनावधारणयोः । कटं कुरु । आस करोमि ॥ तथा—

घण्टानादो निखनो डिण्डिमानां—

ग्रैवेयाणामारवो वृंहितानि ।

आमेतीव प्रत्यवोचन् गजानां—

मुत्साहार्थं वाचनाधोरणस्य ॥

गच्छाम्याम ॥ अभ्युपगमेऽपि । आस मैथिलि ! ॥ नाम इति प्राकाश्यसंभा-
षनाक्रोधाङ्गीकारकुत्सनालीककथंचिद्विस्मयेषु । हिमालयो नाम नगाधिरा-
जः ॥ कथं नाम समेष्यसि ॥ स्मृतिः सम्भावनैव । स नामायं बन्धुः ॥ ममापि
नाम दशाननस्य परैः परिभवः ॥ एवमस्तु नाम । को नामायं सवितुरुदयो
यत्र न स्वे स्फुरन्ति ॥ दष्टेव सा रोदिति नाम तन्वी ॥ यदि लेपनमेवेष्टं

लिम्पतिर्नाम कोऽपरः॥ अन्यो नाम पर्वतमारोहति ॥ आसन्नत्रणेऽपि ॥ अन्यत्र ।
इति वर्जने । पतितान्न बिभृयादन्यत्र मातुः ॥ घ । इति हिंसाप्रातिलोस्य-
पादपूरणेषु । घ हिनस्ति मृगं व्याधः ॥ अथ । इति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्न-
कार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु । अथ परस्मैपदानि । स्नातोऽथ भुङ्क्ते ।
अथ शब्दानुशासनम् । अथ शक्तोऽसि भोक्तुम् । अथातो घर्मं व्याख्यास्यामः ।
अथ समासः । गौडो भवानथेति ब्रूमः । भीमोऽथार्जुनः । नित्यः शब्दोऽथा-
नित्यः ॥ इदित्यनर्थकः । वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णम् ॥ विषु । इति सर्व-
तोभावे । विष्वञ्चतीति विष्वक् ॥ चिदिति साकल्याप्यर्थोपमानासंमतिषु ।
आचार्यश्चिदिदं ब्रूयात् ॥ किञ्चित् प्रयच्छति । न किञ्चिद् ब्रवीति ॥ अग्नि-
श्चिद् भायात् ॥ कुलमाषांश्चिदाहरेति ॥ सुकनित्यतिशये । सुकं शोभते ॥
किमिति क्षेपप्रश्नेषदर्यातिशयेषु । किमयमपि ब्राह्मणः । किं गतोऽसि ? ।
न किमप्यस्यास्ति । किमप्येष प्रगल्भते ॥ खिदिति प्रश्नवितर्कयोः । कः
खिदेकाकी चरति । अधः खिदासीदुपरि खिदासीत् ॥ अन्तरेण । इति
मध्यविनार्थयोः । यथाः-

मृणालमूत्रामलमन्तरेण,

स्थितश्चलच्चाभरयोर्द्वयं सः ।

भेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्धो-

रभूतपूर्वा रुचमम्बुराशेः ॥

चलच्चाभरयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ अन्तरे । इत्यप्यभरसिंहः । यथा-आवयो-
रन्तरे जाताः पर्वताः सरितो दुमाः ॥ अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चिद्विध्यते ॥
अन्तरेण मातापित्रोरित्यत्र तु प्रयोगे विनार्थोऽन्तरशब्दोऽनवययस्तेन द्विती-
यात्ययः (१) ॥ एकपदे । इत्यकस्मादर्थः । अयमेकपदे तया वियोगः ॥ अहह ।
इत्यद्भुतखेदयोः । अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः । अहह कष्टम-
पण्डितता विधेः ॥ दीर्घान्तोपि । भिक्षित्वापि बुभुक्षिता यदहह ॥ उजिति
वितर्कसम्बोधनपादपूरणेषु । कउएति । उउत्तिष्ठ । तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ॥
उ । इत्यच्प्रतिरूपकोऽप्यस्ति । अस्य त्वयं विशेषः । उजो वेति । ऊँ इति
पक्षे भवति ॥ ८ ॥

सत् फट् क्विच्चिररात्राय विभाषेति नचेत् पुतः ।

आः शप्समुपजोषं खोरठावाडां स्वरादयः ॥ ९ ॥

सदित्यादरे । सत्कृत्य । सत्कृतम् ॥ ऋडिति विघ्नप्रतिहतोत्सारणे । हुं
फट् प्रतिहतोऽसि ॥ क्विदिति भर्त्सनपादपूरणयोः । क्वित् कितव ! कदर्योऽसि ।
क्वित् क्वैतदुपयुज्यते ॥ चिररात्राय । इति चिरस्यार्थे । चिररात्राय जनेन
चिन्तितम् ॥ विभाषा । इति विकल्पार्थे । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ इति ।
इति हेतुप्रकारप्रकर्षैवमर्थव्यवस्थास्वरूपविवक्षानियमसमाप्तिप्रकृतिवक्ष्यमा-
णपरामर्शमतेषु । हन्तीति पलायते ॥ गौरश्वो हस्तीति जातिः ॥ इतिपा-
णिनि । पाणिनिशब्दः प्रकर्षात् प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ क्रमादमुं नारद इत्यबो-
धि सः ॥ उवलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ वृद्धिरित्येवं या वृद्धिः । गुणइत्येवं यो
गुण इति ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो
दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ इत्युक्तवन्तं परिरम्य दोर्भ्याम् ॥ विनिश्चिता-
र्थानिति वाचमाददे ॥ इत्यापिशलिः ॥ प्रत्यक्षसंनिध्यवधारणपदार्थाविपर्या-
सादिष्वपि द्रष्टव्यः ॥ नचेदिति निषेधे । नचेत् कर्त्तव्यम् ॥ निषेधार्थं नोचे-
दित्यपि पठनीयम् ॥ पुदिति कुत्सायाम् । पुत् कुत्सितं कसति गच्छति ।
पुत्कसः ॥ कान्तमिति तु शाकटायनः ॥ आः । इति कोपपीडयोः-

विद्यां मातरमाः प्रदर्श्य नृपशून् भिक्षामहे निस्त्रपाः ॥

शबिति प्रग्रहे । गां शप्करोति ॥ समुपजोषमित्यानन्दे । समुपजोषं
वर्त्तते ॥ उपजोषमिति निर्वाणनारायणः ॥ खोः कुत्सायाम् । खोः कटं क-
रोति ॥ अठ । अव । अड । इत्येते भर्त्सने । अठ करोतीत्यादि ॥ आमिति
प्रतिवचनावधारणयोः । आं किं मां ब्रवीषि । आं चिरस्य प्रतिबुद्धोऽस्मि ॥
स्वरादिरिति सम्बोधनभर्त्सनानुकम्पापूरण(१)प्रतिषेधेषु यथासम्भवं भवति ।
अ अपेहि । आ एवं नु मन्यसे । इ इन्द्रं पश्य । ई ईदृशः संसारः । उ उत्ति-
ष्ठ । ऊ ऊषरे बीजं वपसि । ए इतो भव । ऐ वाचं देहि । ओ आवय ॥ आ
ऋ ॠ ॡ औ । इत्येते मन्त्रस्तोभवचनाः ॥ आदिग्रहणात् कुं खुं गुं घुमित्याद-
योऽपि भवन्ति ॥

(१) पादपूरण-इति पा० ।

अहम् । शुभम् । कृतम् । पर्याप्तम् । येन । तेन । चिरेण । अन्तरेण ।
 ते । मे । चिराय । अह्राय । चिररात्राय । चिरात् । अकस्मात् । चिरस्य ।
 अन्योऽन्यस्य । मम । एकपदे । अग्रे । प्रगे । प्राङ्म्ह । हेतौ । रात्रौ । वेला-
 याम् । मात्रायाम् । इत्येतेऽहंप्रभृतयो यथाक्रमं प्रथमादिसुबिभक्त्यन्तप्रति-
 रूपकाश्छन्दोवशाद् यथायथं न्यस्ताः ॥ ९ ॥

उत्तरपूर्वान्यतरा अपरान्यौ चेताराधरावुभयः ।

एद्युस्येते ज्ञेया उभयद्युश्चापि विद्वद्भिः ॥१०॥

एद्युसन्ता(१)एते चादयो भवन्ति । शेषं स्पष्टम् ॥ १० ॥

इत्थं तदानीं कथमः पुरस्तात्—

सद्योऽधुनाद्येह परेद्यविक्रवाः ।

पश्चादिदानीं परुतः परार्थै—

कथं सदा द्युः पुरसः सदा च ॥११॥

सद्य इति तत्क्षणे । असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः ॥ पश्चादिति प्रतीची-
 वरमयोः । पश्चादस्ताद्विः । पश्चाद्याति ॥ द्युरिति वासरे ॥ तथा च श्रीभोजः ।
 द्यर्दिनमिति ॥ यथा । द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम् ॥ गगनेऽप्ययम् । असान्त-
 मिति वररुचिः । नपुंसकमित्यन्ये ॥ सदनिति सदा । इत्यस्यार्थः । यथा ।
 भुजङ्गमस्येव मणिः सदम्भाः । सततप्रभइत्यर्थः ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ पुरस्तादि-
 द्युपलक्षणम् । सूत्रनिपातिता अधोऽधस्तादित्यादयो ज्ञेयाः ॥११॥

सुच् कृत्वस् त्रा तस् त्र दा कामर्हि धैधाः—

स्तादाह्येनात् साच्विडाः स्युर्धमुज् थाः ।

शस् वत् तुम् एम् क्त्वादयश्च प्रसाक्षाद्—

आद्यूर्यादिश्चाव्ययीभावयुक्तः ॥१२॥

तद्वितादिप्रत्यया सुजादयश्चादिगणे भवन्ति ॥ सुच् । द्विःकरोति । त्रिः-
 पचति ॥ कृत्वस् । पञ्चकृत्वोऽधीते ॥ त्रा । देवत्रा कृतम् । देवत्राकृत्य गतः ॥

(१) उत्तरेद्युः । पूर्वद्युः । अन्यतरेद्युः । अपरेद्युः । अन्येद्युः । इतरेद्युः ।
 अधरेद्युः । उभयेद्युः ।

तस् । अतः । ततः । अन्ततः । कुतः । एते पञ्चम्यर्थाः । पञ्चम्यर्थश्चोपलक्ष-
णम् ॥ अतःकारणोपदेशनिर्देशयोः । अतो गुणात् सर्वजनः पूजयति । अतो
गतः ॥ तत आदिकथान्तरप्रश्नानन्तर्येऽपि । ततः प्रयातो भानुदत्तः । आदौ गत
इत्यर्थः । ततः कथयति । ओदनं भुक्त्वा ततो मोदकान् भक्षयन्ति ॥ अन्ततः
शासनावयवे सम्भावनायाञ्च ॥ किञ्चिदप्यधीष्व । अन्ततः पूजां प्राप्स्यसि ॥
गुणवान् । अन्ततश्च मे दास्यसि ॥ कुतः प्रश्ननिवृत्तयोः । कुत आगच्छसि ।
कुतो मे हिरण्यम् ॥ अर्जुनतोऽभवन्देवाः ॥ उरस्तः । उरसैकदिक् ॥ त्र ।
यत्र । तत्र ॥ दा । सर्वदा ॥ काम् । किन्तराम् ॥ हिं । एतर्हि ॥ तर्हीति
विशेषेऽपि । बलवानर्जुनः कृष्णस्तर्हि बलवत्तरः ॥ धा । पञ्चधा ॥ एधा ।
द्वेधा ॥ स्तात् । प्राग्ग्राप्तात् (१) ॥ आहि । उत्तराहि ग्रामात् ॥ एन । पूर्वैण
ग्रामम् ॥ आत् । उत्तराद्ग्रामस्य ॥ सात् । भस्मसात् स्यात् । भस्मसात्कृत्य ॥
चि । शुक्ली भवति ॥ डा । पटपटा करोति ॥ धमुञ् । द्वैधं वर्त्तते ॥ था ।
इत्याकारप्रश्लेषो द्रष्टव्यः ॥ था । यथा ॥ आ । दक्षिणा ग्रामात् ॥ शस् ।
अल्पशः । द्विशो देहि ॥ वत् । राजवत् (२) ॥ तुम् । कर्तुम् ॥ णम् । भोजं
भोजं व्रजति । चूर्णपेषं पिनष्टि ॥ क्त्वा । कृत्वा ॥ तदादेशोऽपि ल्यो ग्राह्यः ।
प्रकृत्य ॥ आदिग्रहणात् केकेन्यतवैत्वेत्यादयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ प्रसाक्षा-
दादीति । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तत्र प्रादिर्वक्ष्यमाणो विंशति-
शब्दको गणश्चादिसञ्ज्ञो भवति । तत्रास्य प्रादिसञ्ज्ञा धातुसम्पृक्तस्यैव ना-
न्यत्र । चादिसञ्ज्ञा तु सर्वत्र स्वरूपनिबन्धना स्यात् । यथा । साधुर्देवदत्तो
मातरं प्रति । मातरमभीत्यादावेवं प्रयुक्तिः । एष कर्मप्रवचनीयइति पाणि-
नीये प्रसिद्धः ॥ प्राचार्यः । निष्कौशास्त्रिरित्यादौ नामसमासे गतिसञ्ज्ञाः ।
कुगतिप्रादयएव पाणिनीयवचनात् ॥ साक्षादादिरपि वक्ष्यमाणो गणः ।
तस्य केवलस्यापि चादित्वम् । करोति साक्षाच्चैत्र इत्येवं प्रयोगः ॥ जयौदि-
रपि तथा ॥ अव्ययीभावश्च चादित्वे तस्य प्रयोजनम् । उपपयस्कारः (३) ।
उपकुम्भमन्यः । अभ्यग्निमन्यइत्यादौ स्यादेशमुत्तागमप्रतिषेधइति वामनः ॥

(१) स्तादित्यनेनास्तातिप्रत्ययो ग्राह्यः । प्रागित्यत्राञ्चेलुंगित्यस्ताति-
र्लुक् । पुरस्तात् । प्राग्ग्राप्तादिति पा० (२) पुत्रवत् । भानुवत्-इति पा० ।
(३) उपपयःकार इति महाभाष्यानुकूलः प्रयोगः ।

शाकटायनः पुनराह । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे स्वल्पमेव प्रयोजनम् । दोषास्तु बहवः । तथाहि । उपकुम्भमन्यम् । उपमणिकमन्यमित्यत्र खित्यरुद्धिषत-
ञ्चाजनव्ययस्येति मुमुप्रतिषेधः प्राप्नोति । यथा । दोषामन्यमहः । दिवाम-
न्या रात्रिरिति । उपकुम्भीभूतमित्यत्र चवौ चानव्ययस्येति । ईत्वप्रतिषेधश्च ।
यथा । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिरिति ॥ उपाग्निकमित्यत्र कादिश्चा-
व्ययस्येति ॥ अक्च । यथा । उच्चकैः ॥ पाणिनिरपि स्वरादिगणात् पृथग-
व्ययीभावश्चेत्यव्ययसंज्ञानिमित्तं सूत्रं कुर्वन् लुग्विधिर्मुखस्वरोपचारनिषेधा-
विति त्रितयमेवाव्ययसंज्ञानिवन्धनं नान्यदिति प्रतिपादयति ॥ दुर्गस्तु ।
अव्ययाच्चेति लुकि सिद्धेऽन्यस्माद्भुगिति यद्वचनं तज्ज्ञापयति । अव्ययीभाव-
स्याव्ययत्वं नास्तीति ॥१२॥

आस ब्रूहि नयाति पश्यतयुतौ यात्यादहौ वर्तते-

स्यादातङ्कनवर्ततेभवतयो मन्येऽस्तुनास्त्यस्मयः ।

आदङ्कैह्यसि पूर्यतेऽस्तिभवतू शङ्के तथा विद्यते-

पश्याहाविह कीर्तितौ मतिमता सङ्ख्येनिपाताह्वये ॥१३॥

तिङ्ङन्तप्रतिरूपका एते चादिसंज्ञा भवन्ति । निपाताव्ययसंज्ञास्तु स-
तान्तरे ॥ आस । इति बभूवार्थे । लावण्य उत्पाद्य(१) इवास यत्नः ॥ वा-
मनस्तु । अस दीप्त्यादनयोश्चेत्यस्य साधयति ॥ वल्लभस्य तु तिङ्ङन्तप्रति-
रूपको निपातइति न संमतम् । तादृशस्यैव तिङ्ङन्तस्याभावात् ॥ ब्रूहि ।
इति प्रैषानुज्ञावसरेषु । ब्रूहि ब्राह्मणाः ॥ नयाति । इति न शक्यत इत्यर्थे ।
इदं तु कर्तुं नयाति ॥ पश्यत । इति पूजाश्चर्ययोः । पश्यत साणवको
भुङ्क्ते । पश्यत शिशुरपि विद्वान् । याति । इति शक्यतइत्यर्थे । इदमेव
कर्तुं याति ॥ आदह । इति हिंसोपक्रमकुत्सनेषु । आदहारीन् पुरन्दर ।
आदह भक्तस्य भोजनाय । कुर्वादह यदि करिष्यसि ॥ वर्तते । इति सोल्लु-
खनाङ्गसंवरणे । वृद्धास्तेन विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते ॥ स्यादि-
त्यनेकान्ते । स्याद्वादिनो जैनाः । स्यान्न तत्स्यादपि स्यादिति पक्षान्तरसम्भा-
वनादावपि ॥ आतङ्क । इति कुत्साविनाशयोः । आतङ्कक्षीरं दधिभवनाय ॥

प्रतिग्रहेऽपि शाकटायनः ॥ न वर्त्तते । इत्यमङ्गलप्रतिषेधे । समराभिमुखे
पत्यावश्रुतिपातो न वर्त्तते तस्याः ॥ भवति । इति सत्तायाम् । भवति नाम
तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति ॥ मन्ये । इति वितर्के । मन्ये नार्त्तगृह्याणि
पद्मान्युदुर्त्तमुत्सुकः ॥ अस्तु । इति निषेधासूयाङ्गीकारयोः । अस्तु सान्ना ॥
असूयापूर्वेऽङ्गीकारे । अस्तुकारः । एवमस्तु को नाम दोषः ॥ नास्ति । इति
सत्तानिषेधे । नास्ति वादशूरो नास्तिकः ॥ अस्मि । इत्यस्मदर्शानुवादे ।
अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ अहमित्यर्थेऽपि । उहुपेनास्मि
सागरम् ॥ आदङ्क । इत्यातङ्कवत् ॥ एहि । इति प्रहासादौ । एहि मन्ये
रथेन यास्यसि । एहि न त्वया सह जल्पिष्यामि ॥ असि । इति त्वमित्य-
र्थवाक्यालङ्कारयोः । वेत्स्यसि पार्थिव त्वमसि(१) सत्यमभ्यधाः ॥ भोजस्तु
युष्मदर्शानुवादे । यदपूपुजस्त्वमसि पार्थमुरद्विषमिति ग्राह ॥ पूर्यते । इति
निषेधे । पूर्यते प्राणायामेन ॥ अस्ति । इत्यसृग्धनसत्तासु । आस्तेयं चर्म-
भाजनम् । अस्ति परलोके सतिरस्येत्यास्तिकः ॥ भवतु । इत्यस्तुवत् ॥
शङ्के । इति वितर्के । शङ्के शशाङ्कोऽयम् ॥ विद्यते । इति भवत्यर्थे ॥ पश्य ।
इति पश्यतवत् ॥ आह । इत्युवाचार्थे । अथाह वर्णी विदितो महेश्वरः ॥
एते चोच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः । तत्र-

केऽप्येषां द्योतकाः केऽपि वाचकाः केऽप्यनर्थकाः ।

आगमादिव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य साधकाः ॥

तत्र द्योतकाश्चवाहाहैवादयः । वाचकाः शश्वत् कुवित् प्राह्ले प्रगइत्या-
दयः । अनर्थकाः कमीनिदित्यादयः । संभूयार्थस्य साधका न ह वै न खलु
मास्तेत्यादयः ॥ १३ ॥

स्वः सायं समया दिवा पुनररं कामं प्रकामं बहिर्-
दोषा ह्यो निकषान्तरासनुतरो नक्तं नमो भूयसः ।

अन्तः प्रातरसांप्रतं परमृते साक्षात् सनत् साचयः-

सत्यं मङ्क्षु विहायसाशु सहसा प्रायः स्वयं संवतः ॥१४॥

स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः । स्वः सुखयति । एहि जाये स्वरारोहाव ।
स्वः संजानीते । स्वः स्पृहयति । स्वरागच्छति । छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ।

(१) पार्थिवस्त्वमसि-इति पा०

स्वर्वसतीति । स्वर्वातस्य ह्यपुत्रस्य ॥ आदित्यशर्मणोरित्येके ॥ सायं दिनाच-
 साने । सायं संयमिनस्तस्य सहर्षेर्मेहिषीसखः ॥ समया । इति समीपमध्य-
 योः । त्वां समयास्ते । ग्रामं समयास्ते । ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ आदित्सापरो-
 क्षयोरित्येके(१) ॥ दिवा । इति दिनार्थे । दिवाकरः ॥ पुनरिति भूयोऽर्थ-
 विशेषयोः । पुनरुक्तं वचः । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुरया भक्ता राजर्षयस्तथा ॥
 अरमिति शैष्यै । अरं पचति ॥ काममिति स्वाच्छन्द्योऽनिच्छाङ्गीकारे च ।
 कामं भुङ्क्ते । कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ॥ प्रकाममित्यतिशये । प्रकाममप्री-
 यत यज्वनां प्रियः ॥ बहिरित्यन्तःप्रत्यनीके । बहिविकारं प्रकृतेः पृथग्-
 विदुः ॥ दोषा । इति रात्रौ । दोषामन्यसहः ॥ ह्यः । इत्यतीतेऽहि । ह्य-
 स्तनः ॥ निकषा । इति समीपे । विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥
 अन्तरा । इति मध्यविनार्थयोः । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । त्वामन्तरा-
 तामरसायताक्षि । ॥ सनुतरित्यन्तर्धाने । सनुतश्चौरो गच्छति ॥ हिंसानुबन्ध-
 पूर्वाह्णेषु शाकटायनः ॥ नक्तमिति रात्रौ । नक्तंचरः ॥ नमः । इति पूजायाम् ।
 नमोस्तु वर्धमाजाय ॥ भूयः । इति पुनरर्थे । भूयः पचति ॥ अन्तरिति मध्ये ।
 अन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ॥ प्रातरिति प्रत्यूषे । प्रातरेव समु-
 त्थाय ॥ श्वस्तनेऽपि ॥ असांप्रतमित्यन्यारथे । संप्रत्यसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसल-
 पाणिता । विषवृक्षोऽपि संवर्धये स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥ युक्ते सांप्रतमित्यमर-
 सिंहः ॥ परमिति किन्त्वर्थे । गुणवानसि परमहंकारी ॥ ऋते इति वर्जने ।
 ऋते कथानोर्नहि सन्त्रपूतम् ॥ साक्षादिति प्रत्यक्षतुल्ययोः । साक्षाद्द्रष्टा
 साक्षी । इयं साक्षात्क्षन्मीः ॥ सनदिति नित्ये । सनत्कुमारः ॥ सान्तं तु
 नुतिपरित्राणचिरन्तनहिंसाकल्यननिर्भर्त्सनेषु शाकटायनः ॥ साचि । इति
 तिर्यगर्थे । साचि लोचनयुगं नभयन्ती ॥ सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु । सत्यं
 करोषि ॥ ननु किमर्थमिदम् । सत्यम् ॥ सत्यं हारिनितम्बिनीकुचयुगं सत्यं
 मनोज्ञाः श्रियः ॥ नङ्क्षु । इति शैष्ये नङ्क्षुदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥
 विहायसा । इति वियदर्थे । विहायसा रम्यतमं विभाति । आशु । इति
 शैष्ये । आश्वपेहि मम सीधुभाजनात् ॥ सहसा । इत्याकस्मिकाविमर्शयोः ।
 विवः प्रभूतं सहसा पपात । सहसा विदधीत न क्रियानविवेकः परमापदां

पदम् ॥ प्रायः । इति बाहुल्ये । प्रायः स इह नेष्यति ॥ स्वयमित्यात्म-
नेत्यर्थे । स्वयं प्रदुग्धेऽप्य वसूनि मेदिनी ॥ चन्द्रस्त्वात्मानमित्यर्थे ॥ संवदिति
वर्षे । संवत्सरः । संवत्तृतीये ॥ १४ ॥

उच्चैर्नीचैरवश्यं सपदि बलवतः प्रादुराविः पुरस्तात्-
तूष्णीं जोषं निकामं युगपदनिशमः साम्यभीक्ष्णं
सनोषाः । रोदस्यो भूर्भुवस् कं भटिति पुरतसोऽतीव
सुष्ठु प्रसह्य, द्राक् स्नाग् मिथ्या वृथा शंकु मिथुन-
मृधकोऽद्धाऽजसाऽवो मनाकः ॥ १५ ॥

उच्चैः । नीचैरिति सहदल्पयोः । उत्कृष्टनिकृष्टयोरिति शाकटायनः । किं
पुनर्यस्तथोच्चैः । नीचैर्गच्छत्युपरि च दशाचक्रनेमिक्रमेण ॥ अवश्यमिति
निश्चये । अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वाऽपि विषयाः ॥ सपदि । इति वर्त्तमा-
नतत्क्षणशीघ्राथेषु । सपदि विपदो विद्वद्देशमस्वनर्गलवृत्तयः । सपदि मुकु-
लिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या । सपदि प्रदहत्युपेक्षितोऽग्निः ॥ बलवदित्यति-
शये । बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ प्रादुरिति नामप्राकाश्य-
योः । विष्णोर्दश प्रादुर्भावाः । मत्स्यकूर्मादीनि दश नामानीत्यर्थः ॥ प्रादुरा-
सीत् ॥ आविरिति प्राकाश्ये । आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीञ्चानुकच्छम् ॥
पुरस्तादित्यग्रत इत्यर्थे । रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत् पुरस्तात् ॥ तूष्णीं-
मिति मौने । राजनृराजमुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः ॥
जोषमिति सुखमौनयोः । जोषमास्ते जितेन्द्रियः । जोषमास्व ॥ ज्योष-
मिति शाकटायनः ॥ निकाममित्यतिशये । निकामं क्षामाङ्गी ॥ युगपदित्ये-
ककालार्थे । तद्वत्गुणा युगपदुन्मिषितेन तावत् ॥ क्रियासमभिहारेऽपि ॥
अनिशमिति सातत्ये । यत्रानिशं कीर्यते ॥ सामि । इत्यर्थकुत्सयोः । सामि
सम्मीलिताक्षी । सामि कृतमकृतं स्यात् ॥ अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्यसातत्य-
योः । अभीक्ष्णमास्फलयतीव कुम्भम् । अभीक्ष्णं वक्ति ॥ नित्यमिति । सदा
सदिति । अजस्रं सन्ततमिति सातत्ये कश्चिदाह ॥ सना । इति नित्ये । एष
धर्मः सनातनः ॥ तान्तमपि ॥ उषा । इति रात्रौ । उषातनो वायुः ॥ रो-
दसी । इति द्यावापृथिव्यर्थे । द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च ॥

ओमिति ब्रह्मवाचि । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ॥ भूर्भुवः । इति पृथिव्यन्तरिक्ष-
योः । भूर्लोको भुवर्लोकः ॥ भुवसश्च महाव्याहतेरिति रेफो भवति ॥ कमिति
वारिमूर्द्धसुखनिन्दाव्योमसु । कंजं पद्मम् । कज्जाः केशाः । कंयुः । कन्दर्पः ।
कङ्गामिनः खगाः ॥ ऋटिति । इति शैद्ये । आनीय ऋटिति घटयति वि-
धिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ ऋगितीत्यपि केचित् ॥ तरसादितासजलेष्विति
लक्ष्यात् तरसापि ॥ तूर्णं द्रुतं क्षिप्रं शीघ्रं लघ्विति क्रियाविशेषणम् ॥ पुर-
तः । इत्यग्रत इत्यर्थे । नीरसतरुरिह विलसति(१) पुरतः ॥ अतीव । इत्य-
तिशये । अतीव शोभते ॥ सुष्ठु । इति प्रशंसानिर्भरयोः । सुष्ठुक्तम् । सुष्ठु-
विभाति ॥ प्रसह्य । इति शीघ्रार्थे हठार्थे च । प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ।
प्रसह्य वित्तानि हरन्ति चौराः ॥ द्राक् । स्नागिति शैद्ये । द्राक्द्रुतं कातरैः ।
स्नाक् सरन्त्यभिसारिकाः ॥ मिथ्या । इत्यसत्ये । मिथ्यावादिनि दूतिः ॥
अनव्ययोऽपि । यथा । निर्मिथ्यः ॥ वृथा । इति विफलाविध्योः । प्रयुक्तम-
प्यस्त्रमितो वृथा स्यात् । प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ॥
शमिति दुःखोपशमे । शङ्करः । शम्भुः ॥ कु । इति कुत्सेषदर्थयोः । शास्त्रं
कापथघटनम् । पयः पूर्वं सनिःश्वासं कवोष्णमुपभुञ्जते ॥ पापार्थेऽपि ॥ मि-
थुनमिति द्वौ द्वावित्यर्थे । मिथुनं रमन्ते ॥ ऋधगिति सत्ये । ऋधग् वदन्ति
विद्वांसः ॥ वियोगशीघ्रसानीप्यलाघवेष्वित्यन्ये ॥ अद्वा । इति स्फुटार्थाव-
धारणयोः ॥ आराधितोऽद्वा मनुरप्सरोभिः ॥ सत्यतिशययोरित्येके ॥ अञ्ज-
सा । इति तत्त्वशीघ्रार्थयोः । वत्त्यञ्जसा मुनीश्वरः । सुतनु कथय कस्य
व्यञ्जयन्त्यञ्जसैव ॥ अवः । इति बहिरित्यर्थे । अवो गच्छति ॥ मनागिति
स्तोके । यस्मिन्मनागपि नवाम्बुजपत्रगौरी ॥१५॥

मिथुर्मिथो विष्वगुपांशु ताजग्-

मनश्चनः प्रेत्य मिथः शनैसः ।

मुधाऽन्वगीषच्चिरमो मृषास्तं-

धिगानुषक् स्वस्ति पुरोऽस इद्धाः ॥१६॥

मिथुरिति द्वौ द्वावित्यर्थे । मिथुर्नन्त्रयेते ॥ उकारान्तमप्यनृतार्थे केचित् ॥
मिथो । इति रहःसहार्थयोः । मन्त्रयन्ते मिथो ॥ विरहान्योऽन्यार्थयोरपि ॥

विष्वगिति समन्ततोभावे । कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ॥ उपांशु ।
 इत्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । जपतः सदा जपमुपांशु वदन्मभितो विसारि-
 भिः । परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ कथमुपांशुवचः ।
 उपचाराद्भविष्यति ॥ तोजगिति(१) शैश्ये । तोजग् जरामृत्युरुजा जयन्ति ॥
 मनः । इति नियमे । मनो वर्तते । नियमो वर्तत इत्यर्थः ॥ चनः । इत्य-
 न्ननाम । चनो दधिष्व पचतीत सोमम् ॥ अद्वायामिति श्रीवसुक्रः ॥ प्रेत्य ।
 इति भवान्तरे । अन्यो धनं प्रेत्यगतस्य भुङ्क्ते ॥ अमुत्र शब्दस्याप्यत्र पाठो
 द्रष्टव्यः ॥ मिथः । इति रहोऽन्योन्यार्थयोः । तथापि वाचालतया युनक्ति
 मां मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥ शनैरिति क्रियामान्द्ये । शनैःशनैर्ददा-
 त्येष पादौ भूतानुकम्पया ॥ मुधा । इति निष्फले । प्रीतिकरण इत्यन्ये । किं
 पौलोमि मुधा क्रुधा मयि नतु स्वप्नेऽपि ते विप्रियम् ॥ अन्वगित्यानुकू-
 ल्ये । अन्वगययौ मध्यमलोकपालः ॥ ईषदित्यल्पे । ईषत्पचति (२) ॥ अप्रा-
 प्ते च ॥ चिरमिति कालविप्रकर्षे । किञ्चिन्नम्रमुखी(३) प्रियेण हसता बाला
 चिरं चुम्बिता ॥ मृषा । इत्यसत्ये । मृषा वदति दुर्जनः ॥ वृषा प्रबलार्थ इति
 केचित् ॥ अस्तमिति शैलविशेषादर्शनयोः । अस्तं भास्वान् प्रयातः । धृति-
 रस्तमिता रतिश्च्युता ॥ धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः । धिगिमां देहभृतामसा-
 रताम् । धिक्तार्किकान् ॥ आनुषगित्यानुपूर्व्ये । आनुषक् प्रविशतीह बन्धु-
 ता ॥ अनुमानेऽनुषगिति शाकटायनः ॥ आनुषदित्याकारं दकारं च केचित् ॥
 स्वस्ति । इति पुरयाशीःक्षेममङ्गलप्रत्यभिवादानेषु । स्वस्त्यस्तु ते धार्मिक म-
 त्प्रसादात् । स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष । स्वस्त्यस्तु ते सौम्य चिराय
 जीव । स्वति श्रीकुसुमपुरात् । राज्ञा नमस्कृता विप्राः स्वस्तीत्येते प्रयुञ्ज-
 ते ॥ पुरा । इत्यग्रत इत्यर्थे । पुरःसरा धामवतां यशोधनाः ॥ अन्नः । इति
 शीघ्रसांप्रतिकयोः । अन्न एव गच्छति । अन्नेरेवागच्छति । अन्नसूक्ष्मसूक्ष्मसां
 रो वेति रेफो विकल्पेव ॥ इद्वेति प्राकाशये । समिद्धमिद्वेश सहो दद्यासि ॥
 सामीप्यस्मरणयोरपि ॥१६॥

(१) तोजगिति पा० । तोजक् पचति । तोजक्मृत्युरुजा जयन्तीति च ।

(२) ईषदित्यल्पाकृच्छ्रयोः । ईषत्पचति । ईषत्कारः कटो भवतेति पाठा-
 न्तरम् । (३) लज्जानम्रमुखी-इति पा० ।

स्थाने वरं दुष्टु हिरुग् बलातः—

प्रबाहुकं ज्योक्तिरसो मुहुः शू ।

युक्तं प्रशानार्यहलं क्षमाऽर्वाग्—

विनाश्च नाना पृथकौ सुदिश्च ॥१७॥

स्थाने । इति युक्ते(१) । स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः ॥ वरमिति द्वीनो-
त्कर्षे । वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ दुष्टु । इति रुच्छार्थे । दुष्टु वादी
खलः ॥ हिरुगिति वियोगहिंसावर्जनेषु । हिरुक्करोति ॥ हिरुक्कर्मणां मोक्षः ।
कर्मवर्जनात्(२) मोक्षइत्यर्थः ॥ बलादिति हठार्थे । त्वद्भक्तिरेव मुखरी
कुरुते बलान्नाम् । शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ॥ प्रबाहुकमिति
समकाले । प्रबाहुकं गृह्णीयात् ॥ ऊर्ध्वार्थे प्रबाहुः प्रबाहुक् चेति कैश्चित्पत्न्य-
ते(३) ॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे(४) । ज्योग् जीवामः । ज्योक्कृत्य नृपतिं
गतः शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थेऽपि ॥ तिरः । इत्यन्तर्धानतिर्यगर्थयोः । विश्वयोनि-
स्तिरोदधे । तिरः काष्ठं करोति । अवज्ञायामपि ॥ यथा—

तिरश्चकार अमराभिलीनयोः,

सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥

मुहुः । इति पौनःपुन्ये । इह मुहुर्मुदितैः कलभैरवः ॥ मुहुर्मुहुर्मुच्यति
सा मृगाक्षी । इत्यादिलक्ष्यदर्शनान्मुहुर्मुहुरित्यपि ॥ शु । इति पूजायाम् । शु
नासीरमस्येति शुनासीरः ॥ शु अश्नुते । श्वशुरः ॥ क्षिप्रार्थेऽपि । शु क्षिप्रं नय-
त्यन्तरिक्ष इति वा । शुनो वायुः ॥ युक्तमिति न्याय्ये । यथा वीराचार्याणाम् ।

युक्तं सिताम्बराणां तुम्बग्रहणं कुटुम्बपरिहरणम् ।

कथमन्यथा तरीतुं शक्यः संसारतोयनिधिः ॥

प्रशानिति समानार्थे । प्रशान्देवदत्तो यज्ञदत्तेन ॥ आर्यहलमिति बला-
त्कारे । आर्यहलं गृह्णाति ॥ आर्येति प्रीतिबन्धने । हलमिति च प्रतिषे-
धविषादयोरिति शाकटायनः ॥ क्षमा । इति क्षान्तौ । भवान् क्षमा ॥ अ-
र्वागित्यधरे । वर्षाः षोडशादर्वाक् । अर्वाक्कालीनः ॥ विना । इति वर्जने ।

(१) इति—अवसरे—इति पा० । (२) कर्मक्षये—इति पा० । (३) ऊर्ध्वार्थे
प्रबाहुकेति कैश्चित्० इति पा० । (४) कालभूयस्त्वाम्रशयोः—इति पा० ।

तात ! नो दधिविलोडनं प्रति त्वविनाद्य वयमुत्सहामहे ॥

नाना । इत्यनेकविनार्थयोः । नानाविधं कृतकदेहभृतां समाजम् ॥ उभ-
यार्थत्वमनेकार्थत्वान्न व्यतिरिच्यते । तेन नानापक्षावमर्शः संशय इत्यभिहि-
तम् ॥ नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा ॥ पृथगिति विनार्थे । बहिर्विकारं
प्रकृतेः पृथग्विदुः ॥ सुदि । इति शुक्तपक्षे ॥१७॥

स्वरादीनां कारकशक्त्याश्रयसखाभिधायिनां स्वर्गन्ता स्वः स्पृहयतीत्यादौ
यथायोगमुत्पन्नाया द्वितीयादिविभक्तैर्लुक् । पञ्चकृत्वःप्रभृतयस्तु विभक्त्यर्थ-
प्रधानाः । स च विभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्नइति प्रातिपदिकार्थ-
प्रथमैव भवति । सापि संख्याविशेषाभावात् सर्वा किं तर्ह्येकवचनमेव तस्यो-
त्सर्गत्वात् । तथा चोक्तम् (१) । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इति । एतन्नः
सम्मतम् ॥ सुधाकरस्त्वाह । अव्ययेभ्यस्तु निःसंख्येभ्योऽव्ययादाप्सुपइति ज्ञा-
पकाद्विभक्त्युत्पत्तिः ॥ अत्राहुः । का पुनरसौ । अत्रैके तसिलादीनामदूर-
विप्रकर्षादानुगुण्याच्च पञ्चम्यादय एवेत्याहुः । तन्न । अभिहितः सोऽर्थोऽन्त-
र्भूतः प्रातिपदिकार्थोभूत इति प्रथमैव निःसंख्येभ्योऽपि न्याय्या ॥ अपि च ।
ज्ञापकात्प्रयोजनस्य पदत्वादेः सिद्धये क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् कपि-
ज्जलाधिकरणन्यायेन प्रथमैव युक्ता । नहि कपिज्जलानालभेतेति पञ्चषा आ-
लभ्यन्ते किन्तु त्रय एव । न हिंस्याद्भूतानीति वचनात् । अत्रैवमिति न
वाच्यं क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् । न ह्योदकान्तात्प्रियं प्रोथमनुव्रजेदिति
द्वितीयाद्युदकान्तानुव्रज्या ज्ञायसी । तदुक्तम् । प्रथमएव वा नियम्येत
कारणादतिक्रमः स्यादिति । प्रथमत्रित्वे बहुवचनं नियम्यत इत्यत्र सूत्रार्थः ॥
अतश्चोच्चैः शब्दादीनामधिकरणशक्तिप्राधान्येऽपि प्रथमा न्यायेति सत्त्वा
वृत्तिकारैः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्यत्र ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । ग्राम उच्चै-
स्तव स्वमित्याद्युदाहृतम् । यस्तु तत्रेत्यत्र तत्रेति सप्तम्यन्तं सप्तम्यन्तं इति
जयादित्यग्रन्यः स सप्तम्यर्थोभिधानसाधर्म्यादेवमुक्तः । एवमन्तःशब्दात् स्व-
यंशब्दाच्च प्रथमैव न्याय्या ॥ एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इत्यप्युक्तम् । अर्थ-
कथनं चैषां चादीनामुपलक्षणमात्रं द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तम्—

(१) व्याकरणमहाभाष्यइति शेषः ।

निपाताञ्चोपसर्गाञ्च धातवश्चेति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनमिति ॥

आकृतिगणौ चेन्मौ । तेनान्येऽपि लक्ष्यानुसारतोऽनुसर्त्तव्याः ॥

इति चादिस्वरादी ॥

कस्कायस्कुण्डसायस्क्राः सहकौतस्कुता मताः ।

सद्यस्कालशुनस्कर्णावयस्कान्तश्च भास्करः ॥१८॥

कस्क आदिरित्यनेन कस्कइत्यादिः शब्दगणो निपात्यते ॥ किम् सु ।

किमः कः । रोरिति विसर्जनीयः । वीप्सायां द्विवचनम् ॥ कःक इति तत्र

पूर्वस्य विसर्जनीयस्य कस्क आदि(१) रित्यनेन सिः ॥ स च विसर्जनीयजि-

ह्वामूलीयोपध्मानीयानां बाधकः । उदा० । कस्कोऽत्रेत्युक्तिभिः कौतस्कुती-

भिर्व्यानशे स्वभूः ॥ ननु कथं कःकोऽत्र भो इति नाटकादौ प्रयोगः । उच्यते ।

सन्धावित्यधिकारादवसानविषयो (२) विसर्जनीयोऽत्रेत्यदोषः ॥ अपरे पुन-

राहुः । रूढिविषयत्वान्निपातनानां वीप्सायामेवैतत् सित्वम् (३) । अतएव ।

तिष्ठति कः को वा गच्छतीति वीप्साभावे सित्वं संहितायामपि न कृतम् ।

एवमिहापि वीप्साभावे क इति पदं पूर्वमन्तर्भूतसत्ताकं प्रयुज्यते । ततः

कोऽत्रेति ॥ न च क्रमविवक्षायां वीप्सेति संहितायां युक्तो जिह्वामूलीयः ।

कःकोऽत्रेति ॥ अयसः कुण्डम् । अयस्कुण्डम् ॥ सद्यः क्रीणातीति क्विप् ।

सद्यस्क्रीः । तस्याप्रत्ययमिदं चेत्यण् । एरितीकारलोपः । जिण्यत्कारैजित्य-

नेनारैच् । तदाविवक्षितार्थाभिधायी । यदा तु सद्यः क्रीयते क्रयणं वा सद्य-

स्क्रीस् तत्र भवस्तदा साद्यस्कः क्रतुः ॥ अपरे सद्यः क्रीयत इति साद्यस्कः

क्रतुः । तेषां करोतेः स्यादिभ्यः क इति कप्रत्ययः । प्रज्ञादिलक्षणञ्चाण् ॥

सहकौतस्कुता इति । सह कौतस्कुतेन । सहकौतस्कुताः ॥ सहस्य बहुव्रीहेः

स इत्यनेन विभाषितः सः ॥ किमः पञ्चम्याबहूद्व्यादिसर्वादिभ्य इत्यादिना

तत्प्रत्यये वीप्साभीक्ष्ण्येत्यादिना द्विरुक्तिः । ततः कुतःकुत आगत इति

विवक्षायामण् । तत्र सौ वादेरित्यन्ताजादिलीपः । कौतस्कुती ॥ नन्वत्र

तत आगत इत्यनेन पञ्चम्यन्तादुच्यमानः प्रत्ययः कथं तसन्तात् स्यात् । अथ

(१) कस्कादिरि० इति पा० । (२) अधिकारादवग्रहेष्ववसानविषये-

इति पा० । (३) सत्वमिति पाठान्तरम् ।

तदर्थंवृत्तेरपि समुदायात्सुबुत्पत्तावपि भविष्यतीति चेत् । न । कृकुत्रेहाना-
त्रतसस्त्यबिति त्यपा भवितव्यम् । कथमण् ? । गणपाठादिति ब्रूमः ॥ सद्य-
स्कालेति समस्तमसमस्तं वा । उदा० । सद्यस्कालं युयुत्सुभिः ॥ शुनः कर्णः ।
शुनस्कर्णः । श्लुक्प्रतिषेधोऽतएव पाठात् ॥ उदा० । शुनस्कर्णोपमैर्मुक्ता
मुष्टिभिश्चक्रपङ्क्तयः ॥ रत्नमतिस्तु शुनस्कर्ण इति वाक्यं समासे तु श्वकर्ण
इति ग्राह्यं ॥ अयस आकर्षकः कान्तोऽयस्कान्तः । ननु कृकमीत्येव सिद्धः किम-
र्थोऽस्य पाठः । तस्यैव प्रपञ्चार्थः समस्तार्थः कस्यर्थो वा ॥ उदा० । स चकर्ष
परस्वं तदयस्कान्त इवायसम् ॥ भासं करोतीत्येवं शीलो विभादेरटि (१) ।
भास्करः ॥१८॥

मेदस्पिण्डतमस्काण्डायस्काण्डाहस्करास्तथा ।

रजःकर्णीरजस्कर्णौ भ्रातृष्पुत्रदिवस्पति ॥१९॥

मेदसो वसायाः पिण्डो मेदस्पिण्डः ॥ तमसः काण्डं तमस्काण्डम् ॥ प्रशस्तं
वा तमः । तमस्काण्डम् ॥ उदा० । क्षपातमस्काण्डमलीमसं नमः ॥ अयसः
काण्डम्—अयस्काण्डम् ॥ प्रशस्तमयो वा । अयस्काण्डम् ॥ न जहाति न
त्यजति दिनकरमित्यहर्दिवा । तत्करोतीत्येवं शीलोऽहस्करः ॥ उदा० । अ-
लङ्घकारास्य वधूरहस्करः ॥ रजसः कर्णी रजस्कर्णी । कृकमीत्यादिना नित्यं
स्यादेशे (२) प्राप्ते विकल्पार्थः पाठः ॥ भ्रातुः पुत्रो भ्रातृष्पुत्रः । ऋतो वि-
द्यायोनिस्त्वन्धात्तेष्वित्यनेन षष्ठीसमासे श्लुक्प्रतिषेधः ॥ दिवः पतिः । दिव-
स्पतिः शक्रः । श्लुक् प्रतिषेधोऽतएव पाठात् ॥ सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपाल-
म् । बहिष्कपालम् । यजुष्पात्रमित्येकेषां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि षत्वं यथा
स्यादिति । परमसर्पिःफलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणं पारायणिका आहुः ।
भाष्ये वृत्तौ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येत्यत्र परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्यु-
दाहरणम् । अस्माकं चायमेव पक्षः संमतः ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेनापरिगणितशब्दसमूहः । य आकृत्याकारेण लक्ष्यते
स आकृतिगणः । अयमर्थः—यथा भास्करादिशब्दः साधुः स्वार्थप्रत्यायने

(१) दिवाविभेति ३ । २ । २१ सूत्रेण टः प्रत्ययः । एतद्ग्रन्थकारमते तु
तत्राङ्गविधिः । बहुव्रीहिकर्मधारयसमासयोश्च टित्वे भेद इति ध्येयम् ।

(२) सादेशे—इति पा० ।

समर्थस्तद्वद्योऽन्योऽपि सिविधानाच्छिष्टसम्मतः स गणोऽस्मिन् प्रणिविष्टः सन्
साधुत्वभाग् द्रष्टव्य इति ॥१९॥

इति कस्कादिः ॥

अह्नः पतौ गणे पुत्रे पतिपुत्रे च गीर्धुरः ।

राज्ञि प्रचेतसो रः स्याद्विसृष्टस्योषसो (१) बुधे ॥२०॥

पत्याद्योऽह्नादेर्वत्यनेन विकल्पेन रेफादेशो विधीयते (२) ॥ उषसि रात्रौ
बुध्यते प्रकाशते—उषर्बुधः ॥ उषर्भुदित्यपि श्रीवसुक्रः ॥ शेषं तु सुगमम् ॥२०॥

इत्यह्नादिपत्यादौ ॥

सर्वान्यविश्वोभयनेमयत्तदः किंयुष्मदस्मद्बुधिवत्त्यदेतदः ।

उभत्वदन्योऽन्यपरस्परेताराः समः सिमत्वान्यतरेतरेतराः ॥२१॥

सर्वादेर्गणात् । ए, असि, इ, इत्येतेषां स्थाने । सर्वादेरेभ्यः स्मै । स्मात् ।
स्मिन् । इत्यनेन यथाक्रमं स्मै । इत्यादय आदेशा भवन्ति ॥ सर्व इति सं-
ख्याप्रकारकलावद्विषये कात्स्न्ये ॥ तत्र संख्याकात्स्न्ये । यथा—सर्व आयाता
यावन्तो लिखिता दश द्वादश वा त आयाताः । कात्स्न्येन समागता इत्य-
र्थः ॥ प्रकारकात्स्न्ये । यथा—सर्वाण्यन्तानि भुक्तानि । सर्वप्रकाराणीत्यर्थः ॥
कलावत्कात्स्न्ये । यथा—सर्व ओदने भुक्तः । यो दत्त ओदनः स सकलो
भुक्त इत्यर्थः ॥ सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वस्मिन् ॥ तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधा-
नत्वात् परमसर्वस्मै—इत्यादावपि ॥ असर्वस्मै । इत्यादौ नञ्समासेऽपि स्वा-
र्थापरित्यागात् ॥ तथाहि—य एवाश्वशब्देन वक्तुमिष्टः स एव जात्यादिवि-
कलोऽनश्वशब्देनापि ॥ विश्वादीनामप्येवम् । अतो न सर्वादिव्याघातः ॥
यदा पुनरुपसर्जनीकृतस्वार्थानामर्थान्तरवृत्तिर्यत् तदा प्रियसर्वायेत्यादौ न
स्यात् । एतच्च सर्वादिरिति षष्ठीनिर्देशान्निश्चीयते ॥ अन्यस्मै । अन्यत् ।

(१) विसृष्टस्य—विसर्गसहितस्योषःशब्दस्येत्यर्थः । सिद्धानुवादोऽयं नि-
र्विसर्गोषशब्दनिवृत्त्यर्थः । (२) अहर्पतिः । अहःपतिः । अहर्पुत्रः । अहः-
पुत्रः । गीर्पतिः । गीर्षपतिः । धूर्पतिः । धूःपतिः । गीर्पुत्रः । गीःपुत्रः ।
धूर्पुत्रः । धूःपुत्रः । प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् ॥

पृथग्वचनोऽयम् ॥ विश्वस्मिन् ॥ उभयस्मिन् ॥ नेम इति सर्वार्थार्थयोः । ने-
मस्मिन् ॥ यदिति निर्देशे । यस्मिन् । यतते प्रयत्नं करोति । तेनार्थमुद्देशु-
मिति व्युत्पत्त्या उद्देशेऽपि ॥ तदिति परोक्षे । तस्मिन् । तनोति विस्तृणाति
प्रतिनिर्देशमिति व्युत्पत्त्या निर्देशेऽपि वक्तंते ॥ किमिति प्रश्नक्षेपयोः (१) ।
पृच्छते ज्ञीप्स्यतेऽनेनेति किं प्रश्नवाची । कस्मिन् ॥ युष्मदिति प्रत्यक्षे । युष्यते
सेव्यत उपचारवतीभिर्वाग्निरिति । त्वकम् ॥ अस्यते क्षिप्यते सत्कार इति ।
अहकम् ॥ परमात्मवाचिनौ युष्मदस्मच्छब्दौ ॥ द्वकौ ॥ भवतुशब्दः परोक्षे ।
भवकन्तः । उद्दिष्ट च्छन्दोभङ्गभयान्नोपात्तः ॥ त्यस्मिन् ॥ एतदिति प्रत्यक्षे ।
एतस्मिन् । एजति(२) कम्पतेऽनेन वचसा सामीप्यवाचिना सखमिति व्युत्प-
त्त्या सामीप्येऽपि ॥ उभौ । उभाभ्यां हेतुभ्याम् । उभयोर्हेत्वोः । अस्य पाठः
सर्वाद्वैरवित्यनेन सर्वविभक्त्यर्थः ॥ त्वदिति समुच्चयवाचकः । त्वकत् ॥
अन्योन्यपरस्परशब्दौ क्रियाविनिमये । अन्योऽन्यस्मै । परस्परस्मै ॥ इतरेति
पृथगर्थे । इतरस्मिन् ॥ समसिमिश्रशब्दौ सर्वार्थे । समस्मिन् । सिमस्मिन् ॥
सिमः शक्रः । सितः । अववद् इत्यर्थद्वयेके । सिम इति मर्यादायामित्य-
परे ॥ त्वान्यतरशब्दावन्यार्थे । त्वस्मै । अन्यतरस्मै । अस्य त्वस्मादेव गण-
पाठात्सिद्धिः ॥ शाकटायनस्तु यत्तत्किमन्याद्द्वयोर्निर्धार्ये इतरः । वैकाह
बहूनां प्रश्ने इतमश्चेति सूत्राभ्यां इतरइतमौ । अन्यतराऽन्यतमौ सिद्धौ ।
ततोऽन्यतरशब्दस्य इतरान्तद्वारेणैव ग्रहणे सिद्धेऽन्यतरग्रहणमन्यतमव्यवच्छे-
दार्थमित्याह ॥ इतरेतरेति क्रियाविनिमये । इतरेतरस्मै ॥ २१ ॥

एकेदमदसो ज्ञेया उत्तरो उत्तमस्तथा ।

स्वमज्ञातिधनेऽनाग्नि कालदिग्देशवृत्तयः ॥ २२ ॥

[पूर्वापरावरपरा उत्तरो दक्षिणाधरौ ।]

एकेति संख्यासहाययोः । एति गच्छति गणनामित्येकः । एति गच्छत्य-
द्वितीय इति वा । एकस्मिन् ॥ इदमिति प्रत्यक्षे । अस्मिन् ॥ अदस् । इत्य-
प्रत्यक्षे । अमुष्मिन् ॥ इतरइतमौ प्रत्ययौ । तदन्तः सर्वादिर्भवति । यतर-
स्मिन् । यतमस्मिन् । ततरस्मिन् । ततमस्मिन् । कतरस्मिन् । कतमस्मिन् ।

(१) प्रश्नाक्षेपयोरिति पाठ । (२) एजते—इति पाठ ।

एकतरस्मिन् । एकतमस्मिन् ॥ स्वमज्ञातिधन इति स्वशब्दोऽर्थचतुष्टयवृत्ति-
स्तत्रात्मनि ज्ञातिधनयोश्च रूढितः । अस्य वृत्तिः । यथा हरिशब्दस्य तुरङ्ग-
वानरददुरादिषु । आत्मीये तु सर्वत्र विशेषणरूपतया वृत्तिस्तत्रास्य सर्व-
नामसंज्ञा । स्वे पुत्राः । स्वेषां गृहाणां स्वामी । आत्मीयानामित्यर्थः ॥ स्वस्मै
बहुमानः । आत्मन इत्यर्थः ॥ स्वे पुत्रा इति न पुत्रा ज्ञातयः किन्तु पितृ-
व्यमातुलश्वशुरादयः सपरिच्छदाः । स्वे गाव इति न गावो धनं किन्तु रुक्म-
रजतकार्षापणरूपकादिकं धनमुच्यते ॥ ज्ञातिधनयोस्तु न भवति । स्वे रक्षा
विधेया । ज्ञातावित्यर्थः ॥ स्वाय स्पृहयति । धनायेत्यर्थः ॥ तथा ज्ञातिधन-
विशेषणत्वेऽपि स्वशब्दस्य निषेध एव । स्वा ज्ञातयश्चैत्रस्य । स्वे धने रक्षा ।
आत्मीय इत्यर्थः ॥ अपरे तु स्वस्मै पुत्राय । स्वस्मै गव इति ज्ञातिधनार्थ-
योः प्रतीतौ कथं न निषेधः । उच्यते । पुत्रगोशब्दयोर्हि सान्निध्यादेतदुभयं
गम्यते स्वशब्दात् स्वात्मीयत्वमात्रमिति । स्वाय ज्ञातये । स्वाय धनायेत्यत्र
च शब्दान्तरमनपेक्ष्य ज्ञातिधने स्वरूपेणैव स्वशब्देनाभिधीयेते । यद्येवं
ज्ञातिधनयोरनुप्रयोगोऽपि नोपपद्यते पर्यायत्वात् । यथा वृक्षशब्दप्रयोगे
तरुशब्दस्य । नैष दोषः । पर्यायशब्दो हि यत्राऽनेकार्थः संदिग्धार्थो वा तत्र
तदर्थस्य व्यक्तीकरणार्थः पर्यायान्तरस्यानुप्रयोगो न विरुध्यते । यथाऽकार्द्य-
नेकार्थवृत्तेर्हरिशब्दस्य प्रयोगे सिंहशब्दस्य । यथा च संदिग्धार्थस्य पिकश-
ब्दस्य प्रयोगे कोकिलशब्दस्य । स्वशब्दश्चायमनेकार्थ इति तत्रासत्यनुप्रयोगे
किं विषयोऽयं प्रवृत्त इति संदेहः स्यात् । तन्निरासार्थो युज्यते ज्ञातिशब्द-
स्यानुप्रयोग इति व्याचक्षते ॥ अनान्नि कालदिग्देशवृत्तय इति । पूर्वादयः
शब्दा असंज्ञायां वर्तमाना दिगादिवृत्तयः सर्वादिकार्यभाजो भवन्ति । तदत्र-
पूर्वापरादिशब्दानां केषांचित् प्रविभागतः ।

सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तिर्देशकालयोः ॥

तथाहि—पूर्वापरावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्वर्तन्ते । तद-
वच्छिन्ने देशग्रामारामस्तम्भकुम्भादौ च । तथाहि—पूर्वस्यां दिशि वसति ।
पूर्वस्या दिश आगतः । पूर्वदिक् सम्बन्धात् पूर्वा वापी । पूर्वस्यां वाप्यां
शीतमुदकम् । तथा पूर्वस्मिन् ग्रामे वने देशे वा सुखवासः ॥ पूर्वः कालो
रम्यः । पूर्वकालसम्बन्धात् पूर्वो गुरुः । पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । पूर्वस्मात्प्रा-
सादादागतः ॥ अपरावरपरशब्दत्रयस्य विनापि दिक्कालसम्बन्धं देशवृत्तित्वं

स्यात् । तथा हि—अपरदेशसम्बन्धादपरो ग्रामः । अवरो वा ॥ तस्मिन्
परस्मिन् पर्वते वसति । सति संनिकर्षे विप्रकर्षे च सर्वांस्तु दिक्षु तुल्योऽयं
व्यपदेशः । ततो न दिग्भिसम्बन्धवृत्तिः । एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्नि-
कटाऽनिकटयोः पराऽवरादिव्यपदेशप्रवृत्तेरेतच्छब्दत्रयापेक्षया मुख्यवृत्त्या
सार्थकं देशग्रहणं नत्वन्वस्य स्वतो देशवृत्तित्वम् । संनिकर्षासंनिकर्षयोर्देश-
वत्कालोऽप्युपाश्रयः । ततः परः कालः । अपरोऽवरो वा । परस्मिन् काले
जातः । अपरस्मिन् । अवरस्मिन् वा ॥ अथ परकालसम्बन्धात् परः श्रीहर्षः ।
अपरकालसम्बन्धादपरो भोजदेवः ॥ परः पाणिनिः । अपरः शिवस्वामी ॥
परस्मिन् श्रीहर्षे भक्त इत्यादि ॥ दक्षिणाधरशब्दौ दिशि दिगवच्छिन्ने च
कलशादौ वर्त्तते न तु कालेनापि कालावच्छिन्ने । दक्षिणस्यां दिशि वसति ।
दक्षिणस्मिन्पर्वते देशे वा तदवच्छिन्ने । तथाहि—अधरस्यां दिशि पर्वता-
द्वसति । अधरदिक्सम्बन्धादधरस्मिन् प्रासादे देशे वा वसति ॥ अनाम्नीति
किम् । उत्तराः कुरवः । संज्ञारूपेण रूढोऽत्रोत्तरशब्दः । विदेहवर्षवासिना-
मेकस्यामेव दिशि देवकुरूत्तरवर्षे ॥ दिग्देशकालेभ्योऽन्यत्र । दक्षिणा गायकाः ।
प्रवीणा इत्यर्थः ॥ एवम् अधरे ताम्बूलरागः । उत्तरे प्रत्युत्तरे वा शक्तः ॥
दक्षिणायां कृतमतिविप्रः । इत्यदिग्देशकालवृत्तय इति विस्पष्टोऽयमर्थनिर्दे-
शः ॥ ननु व्यवस्थायामसंज्ञायामित्येवमुपक्षिप्य स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिर्नियमो
व्यवस्येति यथाऽन्यैर्व्याख्याता । दुरवबोधत्वात् ॥ ननु, स्वेषां चैव परेषां च
जायन्ते कम्पसम्पदः । क्षीणाः परे शत्रवः । इत्याहुरपरे । इत्यादिप्रयोगेषु
कथं जसादीनां सर्वादिकार्यविधिः । न ह्यत्र दिग्देशाद्यवच्छेदोऽस्तीति ।
उच्यते—सारूप्योपचाराच्छिष्टाभीष्टेश्च न दुष्टता ॥२२॥

अन्तरं चोपसंव्याने बहिर्योगे तथाऽपुरि ॥२३॥

उपसंव्यान इति । उपसंवीयत आच्छाद्यते यत्तदित्युपसंव्यानम् । यद्वा,
संवीयतेऽनेनेति संव्यानम् । तस्य समीपं उपसंव्यानम् । तस्मिन् ॥ बहिर्योग
इति । बहिरित्यनादृतो देशः । तेन योगो बहिर्योगः । एतस्मिंश्च पूर्वजिते-
ऽन्तरशब्दः सर्वादिर्भवति ॥ अन्तरस्मै शाटकाय । वस्त्रान्तरेणादृतायेत्यर्थः ॥
अन्तरस्मै गृहाय । बाह्याय चाण्डालगृहायेत्यर्थः ॥ अपुरीति किम् । अन्तरायां

पुरि वसति । बाह्यायामित्यर्थः ॥ अयमनयोरन्तरे तापसः प्रतिवसतीत्या-
दौ मध्यवृत्तित्वेन न भवति ॥२३॥

इति सर्वादः ॥

त्यक्तद्यदिदं युष्मद्द्व्येकादः स्यादथो भवत्वेतत् ।

अस्मत्किमौ च विबुधैर्विज्ञातव्यौ त्यदादिगणे ॥२४॥

एषां त्यदादित्वे यथास्थानं प्रयोजनं द्रष्टव्यम् ॥

इति त्यदादिः ॥

यस्कोत्कासवशिष्टकुत्सखरपाः कुङ्कुत्रि(१) जङ्घारथाः-

पर्णाटोपरिमेखलौ विषपुटद्रुह्याङ्गिरोविश्रयः ।

पिण्डीजङ्घभलन्दनौ च भङ्गिलः कर्णाटककर्णाढकौ-

लह्योभण्डिलशीर्षमायभृगवो रक्षोमुखो वर्षुकः ॥२५॥

यस्कादयः शब्दाः स्थगलपर्यन्ता यस्कादिभ्योऽपत्य (२) इत्यनेन सूत्रेण
विहिताऽपत्यप्रत्ययश्लुभाजो(३) भवन्ति बहुत्वेऽस्त्रियाम् ॥ यच्छति निगृ-
ह्णाति पापमिति यस्क ऋषिः । तस्यापत्यानि यस्काः । शिवादिपाठादुत्प-
न्नस्याणः ॥ उत्कसतीत्युत्कासः । तस्य—उत्कासाः । अत इजः ॥ वशिषु
तिष्ठतीति वशिष्टः । तस्य—वशिष्टाः ॥ कुत्साः । ऋष्यणः ॥ खरान् पातीति
खरपः । तस्य—खरपाः । नडादिफणः(४) ॥ कुङ्गेः—कुङ्गयः(५) । गृह्यादि
ढजः ॥ अत्ति असते सर्वविद्या इत्यन्निः । तस्य—अन्नयः । इतोऽनिज इत्य-
नेन विहितस्य ढणः । जङ्घे एव रथो यस्य स जङ्घारथः । तस्य जङ्घारथाः ॥
अन्ये । जङ्घे एव रथो यस्य स जङ्घेरथः । निपातनात्सुपः श्लुगभावः ।
तस्य जङ्घेरथा इत्याहुः ॥ पर्णार्थमटतीति पर्णाटः । तस्य पर्णाटाः ॥
उपरि ग्रीवायां मेखला यस्य तस्योपरिमेखलाः ॥ विषं पुटो ओष्ठयोर्यस्य स
विषपुटो दुर्भाषी । तस्य विषपुटाः । एभ्योऽत इजः ॥ द्रुहि साधुर्द्रुह्यः ।

(१) कुङ्कुत्रि०—इति पा० । (२) ०भ्यो गोत्र इ०—इतिपाठान्तरम् ।

(३) लुगभाजो भ० इति पा० । (४) फकइति तु युक्तम् । (५) कुङ्गेः—
कुङ्गयः—इति पा० ।

तस्य-द्रुह्याः ॥ शिवाद्यणः ॥ अङ्गिरा बृहस्पतिपिता । तस्य-अङ्गिरसः ।
 ऋष्यणः ॥ विश्वेर्विश्वयः । गृष्टादि दजः ॥ पिण्डीयुक्ते जङ्घे यस्य तस्य
 पिण्डीजङ्घाः । अत इजः ॥ भलन्दनस्य भलन्दनाः । शिवाद्यणः ॥ कलन्द-
 नेति भोजः ॥ भडिलस्य भडिलाः । अश्ववादिङ्फस्य ॥ कर्णाटस्य कर्णाटाः ॥
 कर्णस्याढकं यस्य स कर्णाढकः । तस्य कर्णाढकाः । आभ्यामत इजः ॥ लह्य-
 स्य लह्याः । शिवाद्यणः ॥ भण्डिलस्य भण्डिलाः । अश्ववादिङ्फस्य ॥ शीर्ष-
 मिनाति-शीर्षनायः । तस्य-शीर्षनायाः । अत इजः ॥ अशुभकर्माणि तपसा
 भृज्जतीति भृगुः शुक्रपिता । तस्य भृगवः । ऋष्यणः ॥ रक्षस इव मुखस्य
 स रक्षोमुखः । तस्य रक्षोमुखाः ॥ वर्षतीत्येवं शीलो वर्षुकः तस्य वर्षुकाः ॥
 आभ्यामत इजः ॥ २५ ॥

वशीकपर्णाढकमिच्छका बहि-
 र्योगोऽजवस्तिस्तृणकर्णवर्ष्मकौ ।

पटाकयुक्तौ वकसक्थगोतमौ-

स्यात् क्रोष्टुमायः कटुमन्थमित्रयू ॥ २६ ॥

वशीकस्यापत्यानि वशीकाः ॥ पर्णास्याढकं यस्य स पर्णाढकः । तस्य
 पर्णाढकाः ॥ मिच्छतीति मिच्छकः । तस्य मिच्छकाः ॥ बहिर्योगो यस्य स
 बहिर्योगः । तस्य-बहिर्योगाः ॥ अन्येतु । अहिना योगो यस्येति । अहि-
 र्योगः । गणपाठाद्रेफ इत्याहुः ॥ अजवस्तयः । गृष्टादिदजः ॥ दणकर्णाः ।
 शिवाद्यणः ॥ वर्ष्मकाः ॥ पटाकाः ॥ वकसक्थाः ॥ एस्योऽत इजः ॥ गोत-
 मस्य गोतमाः ॥ ऋष्यणः ॥ क्रोष्टारं मिमीते । क्रोष्टोरिव मायाऽस्येति वा ।
 क्रोष्टुमायः । तस्य क्रोष्टुमायाः ॥ कटु मथ्नातीति कटुमन्थः । तस्य कटुमन्थाः ॥
 अपरे कटुकमन्थ इत्याहुः । अन्यस्तु कटुक मन्थकेति पृथक् शब्दद्वयमिद-
 नित्याह ॥ आभ्यामत इजः ॥ मित्रयोर्मित्रयवः ॥ औत्सर्गिकस्याणः ॥ २६ ॥

क्रोष्टुपादसदामत्ताऽयःस्थूणकशभण्डिताः ।

पदकः कषको हारः कम्बलात् स्थगलस्तथा ॥ २७ ॥

क्रोष्टोरिव पादौ यस्य स क्रोष्टुपादः । पाठसामर्थ्यात् पादस्य समासगते
 लुप्त भवति । क्रोष्टून् पादयति निष्कासयतीति वा । क्रोष्टुपादः । तस्य

क्रोष्टुपादाः । क्रोष्टमानमिव मानं यस्य स कोष्टमान इति केचित् ॥ सदा-
 मत्तस्य सदासत्ताः । आस्थामत्त इजः ॥ अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः ।
 तस्यायःस्थूणाः ॥ शिवाद्यणः ॥ कशस्य कशाः । अत इजः ॥ भण्डितस्य
 भण्डिताः । अश्वदिङ्फस्य ॥ पदं वेत्यधीते वा । पदकः । तस्य पदकाः ।
 कषतीत्यौणादिकेऽके । कषकः । तस्य कषकाः ॥ कडम इति भोजः ॥ हारः
 कम्बलादिति कम्बलपूर्वो हारशब्दो ज्ञेयः ॥ कम्बलं हरतीति कम्बलहारः ।
 तस्य कम्बलहाराः ॥ स्थगतीति स्थगेरौणादिकेऽलप्रत्यये । स्थगलः । तस्य
 स्थगलाः ॥ एभ्योऽत इजः ॥ एवं पुष्करसञ्चब्दस्य बाह्यादीजः श्लुग् द्रष्टव्यः ।
 अन्ये तु भृगुकुत्सवशिष्टगोतमाङ्गिरोऽन्नेरिति सूत्रं पृथग्विदुः । तेषां मते यज्ञा-
 दित्वाद् यज्ञादेर्द्व्येकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुष इत्यनेन भृगुकुलं भार्गवकुलमित्यादि
 सिध्यति ॥२१॥

इति यस्कादिः ॥

उपकलमकौ पिष्टोदङ्कौ कुषीतककर्णकौ

कमककलशीकण्ठौ कृष्णाजिनानुपदौ तथा ।

बधिरकखरीजङ्घावेतौ वटारकपर्णकौ-

गडुकजतुकौ लेखाभ्रूश्च प्रतानपतञ्जलौ ॥२८॥

उपकादयः शब्दा वोपकादेरित्यनेन सूत्रेणापत्यप्रत्ययश्लुग्भाजो वा भ-
 वन्ति ॥ उपकस्यापत्यानि । उपकाः । औपकायनाः ॥ लसकाः । लसका-
 यनाः ॥ नडादिफणः श्लुक् ॥ पिष्टस्य पिष्टाः । पैष्टायनाः ॥ उदङ्कस्य । उद-
 ङ्काः । औदङ्कयः । अत इजः ॥ कुष्णाति भवबन्धनादात्मानमिति कुषीतको
 नाम मुनिः । तस्य कुषीतकाः । कौषीतकयः ॥ कर्णयतीति कर्णकः । तस्य
 कर्णकाः । कार्णकयः ॥ कमेरौणादिकेऽके कमकः । तस्य कमकाः । कामकयः ॥
 कलशी कण्ठे यस्य तस्य कलशीकण्ठाः । कालशीकण्ठयः ॥ कृष्णमजिनं यस्य
 तस्य कृष्णाजिनाः । काष्णाजिनयः । अनुगतं पदं यस्य तस्य । अनुपदाः ।
 आनुपदयः ॥ बन्धेः किरः । बधिरः । बधिर एव बधिरकः । तस्य बधि-
 रकाः । बाधिरकाः । शिवाद्यणः ॥ भोजस्तु बधिरकाः । बाधिरकय इत्याह ।
 खरी जङ्घे यस्य तस्य खरीजङ्घाः । खारीजङ्घयः ॥ वटारको वैश्रवणभक्तः ।
 तस्याऽपत्यानि वटारकाः । वाटारकयः ॥ पर्णानि करोतीति पर्णकः । तस्य

पर्णकाः । पार्णकयः ॥ गडुकस्य गडुकाः । गाडुकयः ॥ जतुकस्य जतुकाः । जातुकयः ॥ लेखाकारे भ्रुवौ यस्य स लेखाभ्रूः । तस्य लेखाभ्रुवः । लैखाभ्रेयाः । शुभ्रादि ढणः ॥ प्रतानस्य प्रतानाः । प्रातानयः ॥ पतञ्जलति घनी भवति । पतञ्जलः । अतएव निपातनात्तकारस्य सकारः । तस्य पतञ्जलाः । पातञ्जल्यः ॥ भोजस्तु पतञ्जलिशब्दनिकारान्तं मन्यमानः पतञ्जलयः । पातञ्जलाः । औत्सर्गिकाणः श्लुकीत्याह ॥२८॥

शलाथलाडारककृष्णपिङ्गलाः, कठेरणिः पिङ्गलकः कमन्दकः ।

निदाघचूडारककृष्णसुन्दराः, सुपिष्टपिञ्जूलकवर्णकास्तथा ॥२९॥

शले स्थलमस्य । शलाथलः । सकारलोपो दीर्घश्च निपातनात् । तस्य शलाथलाः । शलाथलयः ॥ थलाथल इत्यन्ये ॥ अडतीति—अडारकः । तस्य—अडारकाः । आडारकयः ॥ कृष्णश्चासौ पिङ्गलश्च । कृष्णपिङ्गलः । तस्य कृष्णपिङ्गलाः । कार्ण्यपिङ्गलयः ॥ कठेरणेः कठेरण्यः । काठेरणाः ॥ वासनस्त्वीकारान्तं सन्वानः कठेरण्य इत्याह । अत्राणः । अन्ये कठेरणेत्याहुः । पिङ्गलकस्य पिङ्गलकाः । पैङ्गलकयः ॥ पिङ्गलक इति शाकटायनः ॥ मन्दएव मन्दकः । के शिरस्यात्मनि वा मन्दकः । कमन्दकः । तस्य कमन्दकाः । कामन्दकयः ॥ निर्गतो दाघो यस्मात् स निदाघः । तस्य निदाघाः । नैदाघयः ॥ चूडारकस्य—चूडारकाः । चौडारकयः ॥ वडारक इति भोजः ॥ सटारक इति वामनः ॥ कृष्णश्चासौ सुन्दरश्च—कृष्णसुन्दरः । तस्य कृष्णसुन्दराः । कार्ण्यसुन्दरयः ॥ शोभनं पिष्टं यस्य स सुपिष्टः । तस्य सुपिष्टाः । सौपिष्टाः । शिवाद्यणः ॥ पिञ्जूलकस्य पिञ्जूलकाः । पैञ्जूलकयः ॥ वर्णयतीति वर्णको गणकः । तस्य वर्णकाः । वार्णकयः ॥२९॥

मसुरकर्णपदञ्जलजन्तुकाऽनभिहितप्रतिलोमकपिष्ठलाः ।

जतुरकः कशकृत्स्नसुधायुकौ जटिलकश्च मदाघकवन्तकौ ॥३०॥

मसुरइव कर्णावस्य मसुरकर्णः । तस्य मसुरकर्णाः । मासुरकर्णाः । शिवाद्यणः ॥ अपरे मसूराविव कर्णावस्य—मसुरकर्णः । निपातनाद् ह्रस्व इत्याहुः ॥ मसूरकर्णमपरे पठन्ति ॥ पदञ्जलस्य पदञ्जलाः । पादञ्जलयः ॥ जायत इति जन्तुः । ततः के जन्तुकः । तस्य जन्तुकाः । जान्तुकयः ॥ अभिपूर्वस्य

हिनीतेर्दधातेर्वा क्ते नञि च । अनभिहितः । तस्य—अनभिहिताः । आ-
नभिहितयः ॥ केचित् अभिहितेति नञा विना पठन्ति । तत्राऽभिहिताः ।
आभिहितयः ॥ प्रतिगतानि लोमान्यस्य । प्रतिलोमः । प्रत्यन्ववात् साम-
लोम (५।४।७५) इत्यत् समासान्तः । प्रतिलोमाः । प्रातिलोमयः ॥ कपीनां
स्थलमिव स्थलमस्य—कपिष्ठलः । तस्य—कपिष्ठलाः । कापिष्ठलयः ॥ केचित्
कपिष्ठलाः । कापिष्ठलायनाः । नडादिफणन्तमुदाहरन्ति ॥ जतुरकस्य जतु-
रकाः । जातुरकयः ॥ कशाभिः कृन्तति । कृतेः कस्ने । ड्याट्त्वे च ह्रस्वश्च
बहुलमित्यनेन ह्रस्वत्वे—कशकृत्स्नः । तस्य—कशकृत्स्नाः । काशकृत्स्नयः ॥
वामनस्तु कसकृत्स्नेत्याह ॥ सुधायुकस्य—सुधायुकाः । सौधायुकयः ॥ जटाः
सन्त्यस्य जटिलः । के जटिलकः । तस्य जटिलकाः । जाटिलकयः ॥ शाक-
टायनस्तु शिवाद्यणन्तमाह ॥ मदेनाद्यं यस्य स मदाद्यः । तस्य मदाद्याः । मा-
दाद्ययः ॥ कवृवर्ण इत्यस्य क्विपि कव् । कव् अन्ते यस्य स कवन्तकः । तस्य
कवन्तकाः । कावन्तकयः ॥ एभ्योऽत इजः ॥३०॥

कमन्तकः कदामन्तः खरीखभ्रष्टकौ तथा ।

अपजग्धानुलोमौ च दामकण्ठोऽप्यबन्धकः ॥३१॥

कमु कान्तावित्यस्य विचि कम् । कम् अन्ते यस्य स कमन्तकः । तस्य
कमन्तकाः । कामन्तकयः ॥ कदामन्तस्य कदामन्ताः । कादामन्तयः (१) ॥ खरी
रासभी तां खनतीति विचि खरीखा । तस्य खरीखाणः । खारीखणाः ॥
सामान्याणः ॥ अष्टकस्य अष्टकाः । भ्राष्टकयः ॥ अपपूर्वस्यादेर्जग्धादेशे ।
अपजग्धः । तस्यापजग्धाः । आपजग्धयः ॥ भोजस्त्वपदग्धेत्याह ॥ अनुलो-
मस्य—अनुलोमाः । आनुलोमयः ॥ वामनस्तु गणपाठात् समासान्ताभावे-
ऽनुलोमानः । प्रतिलोमानः कुमारार्इत्याह ॥ दाम कण्ठे यस्य स दामक-
ण्ठः । तस्य दामकण्ठाः । दामकण्ठयः ॥ बन्धं करोतीति बन्धकः । न बन्ध-
कोऽबन्धकः । न विद्यते बन्धोऽस्येति वा । अबन्धकः । तस्य—अबन्धकाः ।
आबन्धकयः ॥ अबद्धक इत्येके ॥ एभ्योऽत इजः ॥३१॥

इत्युपकादिः (२।४।६९) ॥

(१) कदामन्तस्य—कदामन्ताः । कादामन्तय इति पा० ।

तिककितवौरसलङ्कटकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः कथिताः ।

उपकलमकाश्च वङ्खरभण्डीरयपफकनरकाश्च ॥३२॥

तिककितवादयस्तिककितवादौ (१) द्वन्द्व (२) ४।६८ इत्यनेन बहुत्वापत्यप्रत्यय (२) श्लुभाजो भवन्ति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च । तिककितवाः (३) । अत्र तिकादेरित्यनेन विहितस्य फिजः श्लुक् (४) ॥ औरसायनयश्च लाङ्कटयश्च । औरसलङ्कटाः । अत्र तिकादिफिजोऽत इजश्च ॥ कार्णाजिनयश्च कार्णसुन्दरयश्च । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । अत्रात इजः ॥ औपकायनाश्च लामकायनाश्च । उपकलमकाः । नडादिफणः ॥ वाङ्खरयश्च भाण्डीरयश्च । वङ्खरभण्डीरयाः ॥ वङ्खरइत्यन्ये ॥ पाफकयश्च नारकयश्च । पफकनरकाः । अत इजः ॥ पफको विकत्यनः ॥ अनुकरण इत्यन्ये । पफ करोतीति पफकः ॥३२॥

वकनखगुदपरिणद्धाः शण्डिलकशकृत्सलङ्कशान्तमुखाः ।

प्रहितनरकोज्जककुभाः प्रोक्ता अष्टककपिष्ठलाश्चात्र ॥३३॥

वाकनखयश्च गौदपरिणद्धयश्च । वकनखगुदपरिणद्धाः । आस्यामत इजः ॥ शण्डिल्याश्च काशकृत्सयश्च । शण्डिलकशकृत्सः । अत इजः । बहुषु यजो लुक्सिद्धैवेजो नित्यं श्लुगर्थं वचनम् ॥ लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च । लङ्कशान्तमुखाः । अत्रात इजः । शं सुखं तनोतीति शान्तनं मुखमस्येति शान्तनमुख इत्यन्ये ॥ प्राहितयश्च नारकयश्च । प्रहितनरकाः ॥ औज्जयश्च काकुभाश्च । उज्जककुभाः । अत्रात इजः शिवाद्यणश्च ॥ भ्राष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च । अष्टककपिष्ठलाः । अत इजः ॥३३॥

दशेरकाप्रिवेशेभ्यो गडेरकदशेरकाः ।

कृष्णेभ्यः सुन्दराः प्रोक्ताः ककुभश्च पृथोर्जकात् ॥३४॥

दंशनशीलो दशेरः—सर्पः सारमेयश्च । स्वार्थे के सति तस्यापत्यानि । गडति सिञ्चति पर्वताङ्गमिति गडेरो निर्भरः । तद्योगात्पुरुषो गडेरः ।

(१) तिककितवादयः पृथोर्जकककुभपर्यन्तास्तिककितवादाविति पा० ।

(२) ०प्रत्ययाश्च लुभाजो० इति पा० । (३) तिकस्य कितवस्य वा अपत्यानि बहवः कुमारस्तिककितवाः—इति पा० । (४) फिजो लुगिति पा० ।

तस्यापत्यानि । दाशेरकयश्च गाडेरकयश्च । दशेरकगडेरकाः । अत इजः ॥
 अग्निवेशश्च दाशेरकयश्च । अग्निवेशदशेरकाः । यजः पूर्वणैव लुक् सिद्धा ॥
 परपदस्य दाशेरकिशब्दोपसङ्गहार्यं त्विहोपादानम् ॥ कार्णयश्च सौन्दरयश्च ।
 कृष्णसुन्दराः । अत इजः ॥ पार्थोर्जकयश्च काकुभयश्च । पृथोर्जकककुभाः ।
 अत इजः ॥ ककुभशब्दस्य शिवादौ पाठः प्रायिकः ॥ पृथां पृथिवीमूर्जयति
 वर्धयति । पृथोर्जकः । पृथगूर्जक इति वा गणनिपातनात् कलोपः ॥

उपकलमकञ्चकपिष्ठलकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराणां नित्यार्थः पाठः । अ-
 न्येषां तु द्वन्द्वेऽपि पूर्वेण विकल्पः । तेन पिङ्गलककृष्णपिङ्गलाः । पैङ्गलक-
 कार्णपिङ्गलयः ॥३४॥ इति तिककितवादिः ॥

ज्ञेयो गोपवनो बिन्दुः शिशुश्यामाकभाजनाः ।

श्यामकाश्यावतानौ च श्यापर्णः सम्बकस्तथा (१) ॥३५॥

यज्जोश्चेत्यनेन लुक् प्राप्ता न गोपवनादिस्य (२) ॥३५॥ इत्यनेन निषिध्यते ॥
 गोपवनस्यापत्यानि । गोपवनाः ॥ बैन्दवाः ॥ शिशुरिव शिशुर्निःसारः कश्चित् ।
 तस्य शैग्रवाः ॥ श्यामा लताः कायति (२) । श्यामाकः । तस्य श्यामाकाः (३) ॥
 भाजयतीति भाजनः । तस्य भाजनाः ॥ श्यामं करोतीति श्यामकः । तस्य
 श्यामकाः ॥ श्यावक इत्यन्ये ॥ अश्वानवतनोति—अश्वावतानः । तस्य—
 आश्वानवतानाः ॥ श्यामानि पर्णान्यस्य । श्यापर्णः । अतएव निपातना-
 न्मलोपः ॥ सम्बकस्य साम्बकाः । श्यावक इत्यन्ये ॥ बिन्दुभाजनस्य पद्यावन्ते
 पठन्ति ॥ वामनमते शिशुः प्रत्याहारः ॥ ३५ ॥

इति गोपवनादिः ॥

क्रौडिव्याड्यापन्नितिसौधातकिदैवदत्तिचैक्यताः ।

कापिष्ठलिचैटयतावापिशलिर्लाडिचौपयतौ ॥३६॥

क्रौड्यादीना (४) नित्यनेनैषां पौत्राद्ये स्त्रीलिङ्गेऽपत्येऽणिजे।ङ्यो भवति ॥ क्रौडि।
 क्रौडतीति । अचि बाहुलकादोत्वे । क्रौडः । तस्यापत्यं स्त्री । क्रौड्या ॥ व्यडि।
 विविधमडतीति व्यडः । तस्यापत्यं व्याड्या । स्वागतादेरित्यपवादादैज्

(१) श्यापर्णश्यावकौ तथा—इति पा० । (२) श्यामलताः कायति—इति
 पा० । (३) श्यामकस्तस्य श्यामकाः—इति पा० । (४) (४।१।८०)

न भवति ॥ आपक्षिति । दुष्पु निर्या क्षितोऽपक्षितः । तस्यापत्यं स्त्री ।
 आपक्षित्या ॥ सौधातकि । शोभनं दधातीति सुधाता । तस्याऽपत्यं व्यासा-
 दीनामकञ् चेत्यनेनेऽयकजादेशे च विहिते । सौधातक्या स्त्री ॥ दैवदत्ति ।
 देवदत्तस्यापत्यं स्त्री । इजि । दैवदर्या ॥ चैकयत । चीक आमर्षणे चुरादि-
 णिजन्तस्ततः शतुरणि स्त्री । चैकयर्या ॥ पाणिनिस्तु चितसंवेदन इत्यस्य
 चैतयत इत्याह ॥ कापिष्ठलि । कपिष्ठलस्यापत्यं स्त्री । कापिष्ठल्या ॥ चैयट-
 त । चिट प्रैष्य इत्यतो णिचि शतरि । चेटयतोऽपत्यं स्त्री चैटयत्या ॥ आ-
 पिशलि । पिंशतीत्यौणादिककलप्रत्यये । पिशलः । न पिशलोऽपिशलः कुल-
 प्रधानम् । तस्यापत्यं स्त्री । आपिशल्या ॥ लाडि । लड विलास इत्यस्याचि ।
 लडः । तस्याऽपत्यं स्त्री । लाड्या ॥ चीपयत । चोपयतीति चोपयन् । त-
 स्यापत्यमण् स्त्री । चीपयत्या ॥ ३६ ॥

बैल्वयतोऽथ क्षत्रियवाच्यो भोजश्च सूतवाग्युवतौ ।

भौरिकिभौलिकिशालास्थलिशालमलिकौटिसैकयताः ॥ ३७ ॥

बैल्वयतः । बिल्ववन्तमाचष्ट इति णिचि । विन्मत्वोरिति मतुब्लोपे
 शतरि । बैल्वयतोऽपत्यमित्यणि स्त्री । बैल्वयत्या ॥ क्षत्रियवाच्यो भोज इति
 क्षत्रिये वाच्ये भोजशब्दः क्रौड्यादौ भवति स्त्रियाम् । भोज्या क्षत्रिया ॥
 यथा । भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात् ॥ भोज्याऽन्या ॥ सूतवाग्युवताविति सूत-
 शब्दो युवतौ वाच्यायां क्रौड्यादौ भवति । सूत्या युवतिः । प्राप्तयौवना
 स्त्रीत्यर्थः ॥ अन्ये तु सूताः सारथयः । तत्सम्बन्धिनी युवतिः सूत्या । न
 सर्वेत्याहुः ॥ सूत्याऽन्या ॥ भौरिकि । भूरिरेव भूरिकः । तस्यापत्यं स्त्री भौ-
 रिष्या ॥ भौलिकि । वारादेर्वैति लत्वे । भौलिकिः । तस्यापत्यं स्त्री । भौ-
 लिष्या ॥ शालास्थलि । शालास्थलस्यापत्यं स्त्री शालास्थल्या ॥ शालमलि ।
 शालमलेः शालमल्या ॥ कौटि । कूट दाहेऽच् । अत इजि । कौट्या ॥ भौ-
 रिकिभौलिकिशब्दयोर्गोत्रादिपठितादिति ड्ये प्राप्ते तद्वाधनार्थं गौरादिषु
 पाठः । क्रौड्यादिलक्षणस्तु ड्यो भवत्येव । अन्यथा पाठानर्थक्यं स्यात् ॥
 सैकयत । सेक गतावित्यतो णिचि शत्रा । सेकयन् । तस्यापत्यं स्त्री सैकयत्या ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेनाश्वक्या काश्या रौड्या याज्ञदर्या इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥
 रौडिः । रूढस्यापत्यमणि स्त्री । रौड्या । केचिद् गोकक्षशब्दं यजन्तमत्र

पेतुः । तन्मते गौकक्ष्या । फलं तु गौकक्षीपतिः । गौकक्षीपुत्रः । ष्यङः संप्रसारणं भवेदिति गोत्रदीर्घो मन्यते । अस्माकं तु मते पौतिमाष्यावत्सिद्धिः । तथा गौकक्ष्यापतिः । गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यम् । अत्रापाठात् । तथा च सौतागाः पठन्ति । ष्यङः संप्रसारणे गौकक्ष्या प्रतिषेध इति ॥ ३७ ॥

इति क्रौड्यादिः ॥

अजपरभृताश्वकोकिलचटकैडकमूषिकाविलातश्च ।

बालः पाको मन्दः कन्यो वत्साम्बहोडाश्च ॥ ३८ ॥

अदजादिभ्योऽस्वस्त्रादिभ्य आडित्यनेन । अकारान्ताच्छब्दात्स्वस्त्रादिवर्जितादजादिभ्यश्च स्त्रियां स्त्रार्थ आट् प्रत्ययो भवति ॥ अज गतिलेषणयोः । ततोऽचि । अदजादिभ्योऽस्वस्त्रादिभ्य आड् इत्यनेनाडि । अजा ॥ परभृता ॥ अश्नुते पृथिवीं व्याप्नोतीत्यौणादिके वप्रत्यये । अश्वा ॥ कुक, वृक आदाने । कोकते गृह्णाति सहकारमञ्जुरीमिति कोकिला ॥ चट, स्फुट भेदे । चटति भिनत्ति वस्तूनीति चटका ॥ ईड, स्तुतौ । आङ्पूर्वः । एडयतीति । एडका ॥ मुष स्तेये । मुष्णात्यपहरति वस्तुजातमिति मूषिका ॥ एषां जातिलक्षणे ङीप्रत्यये प्राप्ते ॥ विपूर्वो रा ला दाने । ततः स्ते शीतादय इत्यौणादिके वा ते । विलाता ॥ वल प्राणने । बलतीति ज्वलादेर्ण इति णे । वाला ॥ पाति पिबति पायति वा तमाहाराचारानुसंस्कारैरित्यौणादिके कप्रत्यये । पाका ॥ मन्दते स्वपितीति मन्दा । यौवनस्था स्त्री ॥ यदा तु स्त्रीजातिनाम तदा जातिलक्षणे ङीप्रत्यये ॥ कनति शोभते वपुषा कन्या ॥ अथवा । कनन्ति गच्छन्ति तस्यां रागिमनोनयनानीति कन्या । कुमारी ॥ वदति । आहूयति पयस्कामा मातरमिति वत्सा । पुत्रिका ॥ अवति पालयति गर्भाधानात्प्रभृत्याजीवितान्तात् पुत्रमिति । अम्बा माता ॥ होडा ॥ मन्दादन्ये षडपि बाल्यवचनाः । अन्यमते तु मन्दोऽपि ॥ वयस्यनन्त्य इति ङीप्रत्यये प्राप्ते विलातेत्यत्र । क्तादल्पोक्तावित्यनेन ङीप्राप्तावित्यन्ये ॥ ३८ ॥

मध्यज्येष्ठौ मध्यमकनिष्ठपूर्वापहाणदंष्ट्राः स्युः ।

अपरापहाणमुग्धौ पालान्ताः सम्प्रहाणश्च ॥ ३९ ॥

मां ध्यायतीति मध्या । मध्यस्य भाय्या वा । मध्या ॥ द्वयमनयोर-
तिशयेन वृद्धा प्रशस्या वा । ज्येष्ठा ॥ ज्येष्ठस्य भाय्या वा । ज्येष्ठा ॥ मध्ये-
भवा मध्यमा । मध्यान्म इति न प्रत्यये ॥ मध्यमस्य भाय्या वा । मध्यमा ॥
अल्पतमा । कनिष्ठा । कनिष्ठस्य भाय्या वा । कनिष्ठा ॥ वयस्यनन्त्य इत्यनेन
ख्याख्यादित्यनेन वा ङीप्रत्यये प्राप्ते ॥ अपहीयतेऽनयाऽस्यां वा । अपहा-
णा । पूर्वस्यापहाणा । पूर्वापहाणा ॥ अथ समासारप्रागेवात्र ङीः कस्मान्न
भवतीति चेत् । न । वचनानर्थक्यप्रसङ्गः ॥ यद्वा । पूर्वश्चासावपहानश्चेति
पूर्वापहानः । स्त्री चेत् पूर्वापहाणा । शृत्वं निपातनादेव । टिल्लक्षणे ङीविधौ
प्राप्ते ॥ अपरे शृत्वं नाधीयते । ते हि । ओहाङ् गतावित्यस्मिन् कृतनिष्ठा-
तकारनकारे पूर्वमपहानमस्या इति वाऽनाच्छादाज्जातेरित्यादिना ङीप्राप्ति-
र्वाच्यत इत्याहुः ॥ एवम् अपरापहाणा ॥ केचित्तु परापहाणेति पठन्ति ॥
परप्रहाणेत्यपि ॥ दृश्यतेऽनया । दंष्ट्रा ॥ सुग्धा । वयोलक्षणे ङीप्रत्यये प्राप्ते ।
यदा त्ववयोवाचकत्वं तदाऽत एवाङ् भवति । एतत्तु पूर्वेष्वपि यथासम्भवं
द्रष्टव्यम् ॥ पालान्ता इति पालोऽन्ते येषां ते पालान्ताः शब्दा अस्मिन् गणे
द्रष्टव्याः ॥ गोपालकस्य भाय्या । गोपालिका । ख्याख्यादिति ङीप्राप्तौ ।
या तु स्वयं प्रतिविधानेन गाः पालयति न तत्र प्राप्तिरस्ति ॥ एवं पशुपा-
लिका । द्वारपालिकेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ संप्रहाणेति पूर्वापहाणावत् ॥ भोजस्तु
पूर्वापहायणा । अपरापहायणा । संप्रहायणेति पठति ॥ ३९ ॥

दिशा दृशा क्षुधा वाचा क्रुञ्चा देवविशोणिहा ।

विकल्पाडो बुधैर्लक्ष्या जातिः शूद्रोऽमहत्परः ॥ ४० ॥

दिशा । दिक् ॥ दृशा । दृक् ॥ क्षुधा । क्षुत् ॥ वाचा । वाक् ॥ क्रुञ्चा ।
क्रुङ् ॥ निपातनाज्ञलोपाभावोऽन्त्याजादिलोपाभावश्च ॥ देवविशा । देववि-
ट् । देवानां प्रजेत्यर्थः ॥ भोजस्त्वनयोर्विकल्पं नेच्छति ॥ उणिहा । उणिक् ॥
पाणिनिस्तु त्रयाणां विकल्पं नेच्छति । भाष्यकारस्तु हलन्तान्नाप् किंत्वका-
रान्तादित्याह ॥ शूद्रा जातिः ॥ जातिरिति किम् । शूद्रस्य भार्या । शूद्री ॥
अमहत्पर इति किम् । महाशूद्री । आभीरजातिः ॥ ४० ॥

संभस्त्रापिएडाजिनशण्निपूर्वं फलं नञो मूलम् ।

प्राक् शतसदेककाण्डप्रान्तात्पुष्पं परं ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

संफला ॥ भस्त्राफला ॥ पिण्डफला ॥ अजिनफला ॥ शणफला ॥
 ओषधिजातिविशेषाणां संज्ञा एताः ॥ त्रीणि फलानि समाहृतानि । त्रिफला ।
 द्विगेरिति डीप्राप्तौ ॥ अमूला । मूलान्तलक्षणे ॥ प्राञ्चि पुष्पाणि यस्याः ।
 प्राक्पुष्पा ॥ शतपुष्पा ॥ सत्पुष्पा ॥ एकपुष्पा ॥ काण्डपुष्पा ॥ प्रान्तपुष्पा ॥
 पुष्पान्तलक्षणे ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । गिरा । गीः ॥ बलाका । बड-
 वेत्यादयः सिद्धाः ॥

इत्यजादिः ॥

स्वसामाताननान्दाऽथ दुहिता तिसृयुष्मदौ ।

स्तश्चतस्रस्मदौ याता नान्ता संख्यापि कीर्तिता ॥ ४२ ॥

स्वस्यति सम्यगाकर्षति कुलगृहद्रव्यं सोदर्यमनांस्यात्मनि प्रणयाद्वा ।
 स्वसा । भगिनी ॥ भान्यते पूज्यतेऽप्रमेयोपकारितया सुतैरिति माता । जन-
 नी ॥ न नन्दति । न समृध्यति । ननान्दा । भर्तृभगिनी ॥ दोग्धि । अप-
 हरति सर्वस्वं मातृकुलादिति दुहिता । सुता ॥ तिस्रः ॥ युष्मभ्यम् ॥ चतस्रः ॥
 अस्मभ्यम् ॥ यतत उत्सहते हितप्रतिपादनेनेति याता ॥ पञ्च ॥ सप्त ॥

युष्मदस्मदोराडि प्राप्तेऽन्येषां तु डी प्रत्यये प्राप्ते प्रतिषेधः । पाणि-
 निप्रभृतयस्तु युष्मदस्मदोर्गणे पाठं न प्रदर्शयन्ति । अलिङ्गत्वात् । एतच्चा-
 युक्तम् । यतो नान्ता संख्याऽप्यलिङ्गैव ततस्तेऽपि तत्प्रदर्शनं किमिति कृत-
 वन्तः । तस्मादत्र शब्दतत्त्वज्ञा एव प्रमाणम् ॥ ननु तिस्रश्चतस्र इत्यत्र त्रिच-
 तुरोर्विभक्तिसंनिपातेन तिस्रचतस्रावुच्येते तत्र संनिपातलक्षणो विधिरिति-
 नित्तं तद्विधातस्येति डीर्नं भविष्यति । सत्यम् एतदेव ज्ञापयति । अनित्येयं
 परिभाषा । तेन या सेत्यादौ विभक्तिसंनिपातलक्षणस्त्यदाद्यकार आह्वि-
 धिनिमित्तं स्यात् ॥ ४२ ॥

इति स्वस्त्रादिः ॥

क्रोडबालागलाभालभगोखाः खुरसंयुताः ।

शफो भुजो गुदो घोणाकरौ क्रोडादिनामनि ॥ ४३ ॥

क्रोडशब्दः स्त्रीलिङ्गः । विष्टा मञ्जिष्टा काष्ठेत्यादिलिङ्गकारिकासाम-
 र्थात् । कल्याणी क्रोडा यस्याः सा कल्याणक्रोडा गौः । न ना क्रोडं भुजा-

न्तरमिति वचनादपि च ॥ रत्नमतिस्तु कल्याणः क्रोडो यस्या इति विग्रहं दर्श-
यन् पुंस्त्रिलङ्गतां ख्यापयति ॥ कल्याणा वालाऽस्याः । कल्याणवाला ॥ शोभने
गलोऽस्याः । सुगला ॥ भव्यो भालोऽस्याः । भव्यभाला ॥ शोभने भगोऽस्याः
सुभगा ॥ उत्खनतीति । उखा स्फिक् । गणपाठाद्द्वप्रत्यय उदो दलोपः ॥
श्रीमद्युखा यस्याः । श्रीमदुखा ॥ कल्याणो गोखो यस्याः । कल्याणगोखा ।
इत्यपि शाकटायनः ॥ कल्याणः खुरोऽस्याः । कल्याणखुरा ॥ गवादेः पादायं
शफः । पवित्रः शफोऽस्याः । पवित्रशफा ॥ मृणालवद्भुजावस्याः । मृणाल-
भुजा ॥ कल्याणो गुदोऽस्याः । कल्याणगुदा ॥ कल्याणं गुदमस्या इति तु शाक-
टायनः ॥ उन्नता घोणाऽस्याः । उन्नतघोणा ॥ किसलयाकारौ करावस्याः ।
किसलयकरा ॥

आकृतिगणध्यायम् । तेन सुरङ्गाग्रभृतयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४३ ॥

इति क्रोडादिः ॥

गौरारीहणस्वारकर्करचराः सारङ्गशृङ्गाढका-

द्रोणालिन्दवराहबिम्बवदरा लोहाण्डपाण्टौ पुटः ।

नाटः पिण्डस्रपाटचेटवरटा मूलाटसूपारटाः-

शूर्पासन्दनदाः पितामहमहौ मातामहो मालतः ॥ ४४ ॥

गौरादेरित्यनेन गौर इत्यादेः शब्दगणात् स्त्रियां डी प्रत्ययो भवति ॥
गौरी वर्णयुक्ता नामधेयं वा ॥ यथा । सरोजकर्णिका गौरी गौरीं प्रति मनो
दधे ॥ अरीहणी । ओषधिः काचित् । हरीकणीत्येके ॥ खारी । षोडशद्रोण-
परिमाणा ॥ कर्करी जलभाजनम् ॥ ह्रस्वः कर्कः । कर्कटी । ग्रामटी । लैकि-
कष्टप्रत्यय इति कश्चिदाह ॥ चरी दिग्म्बरप्रसिद्धा ॥ तदन्तादपि । अनुचरी ।
सहचरीत्यादि ॥ सारङ्गी । शबलवर्णयुक्ता ॥ वाद्यविशेषो वा ॥ शृङ्गयुक्तरवा-
त् । शृङ्गी । प्रतिविषा कर्कटशृङ्गी च ॥ आढकी । तुबरी ॥ आढजीति
केचिदाहुः ॥ द्रोणी । जलक्षेपिका ॥ अत्यन्ते भूष्यते पुष्पप्रकरेण । अलिन्दी
प्रघणः ॥ अथवा । अत्यन्ते निवार्यन्ते तस्यां पतनाद् भाजनानीत्यलिन्दी ।
कोष्ठिका ॥ वराही । बिम्बी । तुण्डिका ॥ बिम्बेति कश्चित् । बिम्बं वन-
स्पतिजातिरित्येके ॥ वदरी वृक्षः ॥ लोह इवाण्डमस्याः । लोहाण्डी नाम

शकुनिः ॥ स्त्रीविषय एवायम् ॥ पाण्टी पिच्छिका ॥ पाण्डोरपर्यमित्येके ॥
पुटी ॥ नाटयतीति नाटी ॥ नाटीसञ्ज्ञया द्वे काव्ये । एको भेदः प्रख्यातो
नाटिकाख्यः । इतरस्त्वप्रख्यातः ॥ प्रकरणिकासंज्ञः । तथा च ।

अनयोश्च बन्धयोगादेको भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातस्त्वितरो वा नाटीसंज्ञाश्रिते काव्ये ॥

पिण्डी । मदनफलम् ॥ सर्पति गच्छति क्षुद्रद्रव्यसंघातमिति सृपाटी ।
उपानत् कुप्यं क्षुद्रपुस्तकः परिमाणविशेषश्च ॥ चेटी ॥ बरटी । क्षुद्रधान्यम् ॥
बटरीति कश्चित् ॥ मूलैरटतीति मूलाटी ॥ सूपी ॥ आरटी ॥ शूर्पी । परि-
वपनं मानं च ॥ आसन्दी । वेत्रासनम् । आनन्दीति पाणिनिः । नदी ॥
पितामही ॥ मही । पृथ्वी नदी च ॥ मातामही ॥ मलत्यामोदैर्बसुन्धराम् ।
मालती जातिः ॥

गौरसारङ्गचेटपितामहमातामहानामजातित्वात् ।

अन्येषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठः ॥ ४४ ॥

कदरकदलसूचा मण्डलो मण्डकश्च-

प्लवभषकृषभङ्गा यूषतर्करमत्स्याः ।

गवयमुकयगाहा मेधशर्कारपुत्राः-

शबलगडुलगूर्दाः सूदकलमाषदेवाः ॥ ४५ ॥

कदरी वृक्षविशेषः ॥ केन वायुना दह्यते । कदली । मोचा करिपताका ॥
च ॥ सूची । सूचिभेद्यैस्तमोभिरित्यादि दर्शनात् सूचिशब्दोऽप्यस्ति । पर-
मस्य पाठादिदं सिद्धम् ॥ पञ्चभिः सूचिभिः क्रीतः । पञ्चसूचः । तस्य तु पञ्च-
सूचिरिति स्यात् ॥ मण्डली । संहतिर्देशश्चतुरस्रता च ॥ मण्डकी ॥ प्लवत
इति प्लवी ॥ भषति पैशुन्येन वक्ति । भषी ॥ कृषी ॥ भङ्गी । वृद्धवैयाकरणा-
भिप्रायेण दर्शितम् । विवेचकास्तु भङ्गिभङ्गीशब्दौ विच्छित्तिपर्यायौ भङ्गश-
ब्दाख्योषधिद्वेतेराडेव स्यात् तिलमाषोमाणुभङ्गाभ्यो वेति सौत्रनिर्देशादिति
मन्यन्ते । उमा । भङ्गी नाम काचिदोषधिरिति शाकटायनः ॥ यूषति ज्वरं
हिनस्तीति यूषी । मुद्गादिनिर्यासः ॥ यूपीति भोजः ॥ तर्कति । इयर्त्ति ।
तर्कारी । जया ॥ मत्सी जलधरी ॥ मत्स्या नाम जनपदः । तदीश्वरश्च

क्षत्रियस्तन्नामधेयः । तत्र मत्स्यानां राज्ञी मत्स्यस्यापत्यं स्त्रीति वा । पुरु-
द्वजमगधेत्यादिनाणि तस्यातोऽप्राच्यभर्गादेरिति श्लुचि । मत्सी ॥ गोरिव-
यो गमनमस्येति पृषोदरादित्वात् सिद्धौ । गवयी । गोप्रतिनिधिसृगः ॥
मुकं वैवर्यं यातीति मुकयी । मृगजातिः । गर्दभ्यामश्वतराज्जातेत्येके ॥ गाहत
इति गाही ॥ मेधृ सङ्गमे वेत्यस्याचि । मेधी ॥ शर्कारी ॥ पुत्री । सूतोग्ररा-
जमेरुभ्यो दुहितुः पुत्राद्वेति वक्तव्यमुशन्ति । तन्न । समासेऽप्यनेनैव सिद्धम् ॥
शबति याति वर्णान् । शवली । शवलवर्णयुक्ता ॥ गडुली ॥ गूर्दी ॥ सूदत
इति सूदी काचित् ॥ सूदं इत्यपि शाकटायनः ॥ कलयति वर्णान् । कल्मा-
षी । कलेर्माषमासाविति वचनाद् मूर्धन्यदन्त्यौ ॥ देवी । कृताभिषेका ॥
मत्स्यगवयमुकयानां जातित्वेऽपि योपान्त्यत्वात् । पुत्रशबलकल्माषाणाम-
जातित्वात् ॥ इतरेषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठः ॥ ४५ ॥

उभयहयमनुष्याः कुम्भदासौ पिशङ्गः—

कुवलहरिणयूथाः शूषमेथौ गुडूचः ।

अमरपिठरसूर्माः पिप्पलो वैजयन्तो—

विकलमठकरीरी केतकास्थानचोराः ॥ ४६ ॥

उभयी । स्थितिः ॥ पाणिनीयास्त्वयच्प्रत्ययविधानेन टित्वाद् डीप्
प्रत्ययमाहुः ॥ हयी । अश्वः ॥ अनुषी । शाकटायनस्तु मनोरपत्यमिति
मनोर्जातौ पुक् चेति यप्रत्यये मत्स्यतद्धितहलो य इत्यनेन यलोपे मनुषी-
त्याह ॥ कुम्भी । रसाधारत्वात् कुमुदिका । सृदादिपात्रवाची तु कुम्भशब्दः
कुण्डादौ द्रष्टव्यः ॥ दासते प्रयच्छति स्वामिने वचनकाल इति दासी । चेटी ॥
दासयन्ति प्रयच्छन्ति वेतनं तस्या नद्युत्तारणहेतोरिति दासी । झविका ॥
अथवा । दासते प्रयच्छत्यारोग्यमिति दासी । शैलेयद्रव्यम् । सकारस्तालव्यो
दन्त्यो वा । दासःशचेत्युणादिवचनात् ॥ पिशङ्गी । पिङ्गवर्णयुक्ता । यथा—

विभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जरास्तडित्वन्तमिवास्त्रुवाहम् ॥

कुवली । क्षुद्रवदरी ॥ हरिणी । शुक्लवर्णयुक्ता ॥ यूथी । मागधी ॥ शूषी ॥
मेथति हिनस्ति वातमिति मेथी ॥ गुडति रक्षति दोषेभ्यः । गुडूची । वत्सा-
दनी ॥ अमति गच्छत्यष्टगुणमैश्वर्यमिति । अमरी ॥ पिठति हिनस्ति तगडु-

लानिति पिठरी । भाण्डम् ॥ सूर्मी । लोहप्रतिमा ॥ यत्स्मृतिः । सूर्मीञ्जवल्-
न्तीमालिङ्गेन्मृत्यवे गुरुतल्पगः ॥ चुल्लिश्च ॥ पिपत्ति । पिप्पली । वैदेही ॥
वैजयन्ती । पताका ॥ विकली ॥ विकलनिष्कलपुष्कलशब्दस्यो वनस्पतिवृ-
त्तिभ्य एव ङीविधिः सम्भाव्यते रूढितः । अन्यत्र विगता कला यस्याः ।
विकला । निष्कला । पुष्कला घनर्द्धिरित्येवं स्यात् ॥ वामने च । कृतीस्म
राज्ञा यदि पुष्कला स्याम् ॥ छित्तपस्तु ।

न पुष्कली ते स्वर्लोके जनता किन्तु सामरी ।

विकली शल्कमात्रेण महती निष्कलीष्यते ॥

इति सामान्येनाह ॥ कथं विकलाकालविशेषवाचिनो नित्यस्त्रीवि-
षयत्वादावेव भवतीति भोजोऽपि ॥ मठन्ति निवसन्त्यस्यामिति मठी ॥
करीरी । करिदन्तमूलम् ॥ केतकी ॥ आस्थानी । संसत् ॥ चोरयतीति
चोरी । तथा च ।

नृचित्तचोर्यः सुन्दर्यो दुरुद्धहकटीतटाः ।

नदीगाहीमवीचर्य इव यद्भूप्रभास्मसि ॥

हयमनुष्ययोजातित्वेपि योपान्त्यत्वात् । उभयदासपिशङ्गहरिणामर-
चोराणामजातित्वात् । इतरेषां तु जातित्वेपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठः ॥

द्रुणविटसरसायः स्थूणसौधर्ममाचाः—

पटललवलपादा वल्लकालम्बिनाचाः ।

अतसपृथिवभृङ्गाः कन्दलारद्विदोटाः—

शमतमकुटपेटा मञ्जरो निष्कलश्च ॥ ४७ ॥

द्रुणी । कच्छपस्त्रिय एवोच्यन्ते न कच्छपाः पुमांसः ॥ विटी । सह-
त्सरः ॥ सरसी । कर्णाटदेशे प्रसिद्धिरेषा हलन्तत्वादप्राप्ते ॥ अयोमयी स्थूणा
यस्य सौम्यःस्थूणः । तस्यापत्यं शिवाद्यणि । आयःस्थूणी । ड्यस्य प्राप्तौ ॥
अयोमयी स्थूणा यस्याः सा । अयःस्थूणी । कुटी । तस्यान्यार्थे वृत्तिः स्वा-
र्थैवयःस्थूणेति स्यादिति कश्चिदाह ॥ आयस्थेणीति केचित् ॥ शोभनो धर्मो
यस्य स सुधर्मा । तस्यापत्यं स्त्री सौधर्मी । ऋष्यणि ड्यस्य प्राप्तौ ॥ माची ।
अम्बष्ठा ॥ पटली । सङ्घातः ॥ लवली । लताविशेषः ॥ पादी ॥ वल्लकी ॥

अलम्बस्यापत्यं स्त्री । आलम्बी । अत इजि ड्यस्य प्राप्तौ ॥ नाची ॥ अतति
गच्छति नीलैः कुसुमैः स्नेहवद्बीजानीति । अतसी । उमा ॥ पृथिवी ॥
पाणिनिप्रभृतयस्तु डीप्रत्ययान्तमाहुः ॥ भृङ्गी । भृङ्गराजः । लवङ्गो वा ॥
कन्दली । कन्दविशेषः ॥ अरट्टस्यापत्यमिजि स्त्री । आरट्टी । उफस्य
प्राप्तौ ॥ दोटी ॥ शमयति दोषान् । शमी । सक्तुफला सिम्बा वा (१) ॥ ता-
स्यन्त्यस्यामिति तमी । रात्रिः ॥

विभूषणं के कुचमण्डलानां

हाराः

कौटूश्युमा चन्द्रमसः कुतो भाः ।

महादेवरता तमातः ।

सीता कथं रौति दशास्यनीता हा रान ! हा देवर ! तात ! मातः !

हारामहादेवरतातमातः ॥

इति लक्ष्यात् तमापि ॥ कुटी ॥ पेटी वृन्दं परिच्छदश्च ॥ मञ्जरी ।
पुष्पपट्टिः ॥ निष्कली ॥ विकलनिष्कलशब्दौ जनपदवाचिनौ । स्त्रीविषया-
विति शाकटायनः ॥ उक्तेश्चोऽन्यत्र जातिस्त्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥४७॥

ऋश्यो बन्धकधातकावनडुही शष्कण्डकोषातका-

ऽनड्वाहीवृसवेतसाः पटनटक्रोष्ठ्योकणाः काकणः ।

आलक्ष्यालजभिक्षुकोर्दसुषवा औद्गाहमानिर्गरो-

गायत्र्यामलकौ हरीतकशचावालब्धिमांसौ तरः ॥४८॥

ऋश्यी ॥ वध्नाति मनो यूनामिति बन्धकी ॥ धातकी । ताम्रपुष्पी ॥
अनडुही । डीप्रत्ययान्तपाठो गणेश्चोऽस्त्रीत्वप्रतिषेधार्थः । तेन । अनडुही ।
वृन्दारिका ॥ वामनादयस्त्वनडुहीभार्य इत्युदाहरन्ति । तन्न युक्तम् । जातिप्रा-
शयङ्गड्योऽमान्यादाविति (२) नियमितत्वात् पुंवद्भावस्य निषेधः सिद्ध एव ॥
अथवा । पञ्चभिरनडुहीभिः क्रीतः । पञ्चानडुहिरित्यादौ ड्यः श्लुचीत्यनेन
श्लुक् प्राप्ता निषिध्यते । एवं सर्वत्र ॥ शष्कण्डी । हैमवतः कश्चिद्वृक्षः ॥
कोशातकी । पटोली ॥ अनड्वाही ॥ वृसी । व्रतिनामासनम् ॥ वेतसी ।

(१) सिम्बा वा । इति पा० । (२) स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि । जातेऽचे-
त्येतयोरेव पाणिनिसूत्रयोः केनचिदेवं न्यासः कृत इत्यनुमीयते । भी० श०

वज्रजुलः । अस्रवेतसश्च ॥ पटी । प्रच्छादनवस्त्रम् ॥ नटी ॥ क्रोष्टी । क्रोष्टी-
शब्दस्य पाठः सुखार्थः । क्रोष्टोः स्त्र्यनौ क्रोष्टृजिति । ऋदन्तन्वन्नुगिदश्च
इत्यनेन ङीप्रत्ययः सिद्धः ॥ ओकणी । पर्यन्तवनस्य संज्ञा । उकणीत्यन्यः ॥
काकणी । पञ्चतुर्थभागः ॥ अलक्षस्यापत्यमिजि स्त्री । आलक्षी । ड्ये प्राप्ते ॥
आलक्षी ॥ भिक्षुकी ॥ उर्दी । विमानम् ॥ सुषुवति प्रेरयति दोषानिति सुष-
वी । कृष्णजीरकम् ॥ सुष्ठु सवतीति सुसवीति नन्दी प्राह ॥ उदगाहमानस्या-
पत्यमिजि स्त्री । औद्गाहमानी । ड्ये प्राप्ते ॥ गरी । देशविभागस्य संज्ञा ॥
गायतस्त्रायतेऽवश्यम् । गायत्री । छन्दोविशेषः खदिरो वा ॥ आमलति गु-
णान् । आमलकी । वयःस्था ॥ हरति रोगान् । हरीतकी । पथ्या ॥ शचति ।
शची । इन्द्राणी ॥ अलब्धस्यापत्यमिजि स्त्री । आलब्धी । ड्ये प्राप्ते ॥ का-
लब्धीत्यपि शाकटायनः ॥ मांसी । जटा ॥ तरी । नौः ॥

ऋश्यस्य जातित्वेपि योपात्यत्वात् । बन्धकनटभिक्षुकाणामजाति-
त्वात् । अनडुहो हलन्तत्वात् ॥ अन्येषां च स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥ ४८ ॥

कुसुम्भसुन्दरौ पूयः शङ्कुलो देहलस्तटः ।

तापसोऽथ सिनीवालः पूलसल्लकगौतमाः ॥ ४९ ॥

कुसुम्भी । ओषधिविशेषः ॥

अस्मिन् रतिअमजितश्च सरोजवाताः ।

स्मर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ।

अत्र दिव्यस्त्रीविषयत्वाज्जातिलक्षणो ङीर्न भवति । गुणवचनात्
सुन्दरशब्दाच् शोणादिपाठात् पाक्षिके ङीप्रत्यये कृते सुन्दरीणां सुन्दरा गिर
इति भवति ॥ भोजस्तु सामान्येनैव ङीप्रत्ययं दर्शयति ॥ पूयी । दुर्गम्भा ॥
शक्यन्ते सृष्यन्ति तस्यां परस्परसम्बन्धं निस्तुषतिला इति शङ्कुली । भय
विशेषः । अथवा । शक्नोति पर्याप्नोति पुद्गलविकारं शब्दं ग्रहीतुमिति
शङ्कुली । कर्णशङ्कुली ॥ दिक्ष्यते । देहली । द्वाराग्रस्थला ॥ तटी ॥ तपः-
शीलमस्याः कृत्रादेर्ण इति णे सति । तापसी ॥ सिनी सिता वाला कला
यस्यां सा सिनीवाली । दूष्टेन्दुरमावास्या ॥ पूली । तृणसंचातः ॥ असल्ल-
क्यत आस्वाद्यते गजैरिति सल्लकी । गजप्रिया ॥ गौतमी । अस्य पाठः सुखा-
र्थः । मतान्तरे तु स्वरः प्रयोजनम् ॥ तटतापसयोरजातित्वात् । अन्येषास्तु
स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥ ४९ ॥

कटेटभौलिङ्ग्यधिकारदेहा, गवादनोद्वाहनतेजनाः स्युः ।

आपञ्चिको भौलिकिभौरिकी च काकादनः प्रत्यवरोहिणी च ॥५०॥

कटस्य ईटः । कटेटः । कटेटी ॥ भुवि लिङ्गं कीर्तिरस्येति भूलिङ्ग-
अधिः । तस्यापत्यमिति शास्त्रांसेत्यादिना । इजि भौलिङ्गिः । स्त्री भौलि-
ङ्गी । इज्यजि प्राप्ते ॥ अधिकः कारोऽस्या इति । अधिकारी । अधिक्रियत
इति बहुलाधिकाराद्भ्यजि स्त्रियां यथा शोभेत्येके ॥ देही ॥ गवादनी ।
इन्द्रवारुणी ॥ चट्वाहनी ॥ तेजयत्यग्निमिति तेजनी । कङ्कुणी ॥ आपञ्चिको
नाम जनपदः । समाननामा क्षत्रियः । तस्यापत्यं स्त्रीति राष्ट्राख्याद्राज्ञोऽजे-
वेत्यनेनाजि तस्य च प्रलुचि । आपञ्चिकी ॥ भूलिकस्यापत्यमिति स्त्री । भौ-
लिकी ॥ भूरिकस्यापत्यमिति स्त्री । भौरिकी । गोत्रादिपठितादित्यनेन
इज्यस्य प्राप्तौ ॥ काकादनी । गुञ्जा ॥ प्रत्यवरोहिणी ॥ टन्प्रत्ययान्तस्यास्या-
ग्येषां च टिद्द्वारेणैव डीप्रत्यये सिद्धे गणे पाठः पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः । सता-
न्तरे तु स्वरः प्रयोजनम् ॥ ५० ॥

वर्बरदाडिमचमसास्तरुणस्तलुनाग्रहायणीबन्दाः ।

पण्डरपुष्कललवणाः पिङ्गलमुसली विभीतकी नन्दः ॥५१॥

वर्बरी ॥ दाडिनी । वृक्षजातिः ॥ चमसी । सोमपानम् ॥ तरुणी ।
सुरा ॥ तलुनी । सुरा ॥ अग्रं हायनमस्याः । आग्रहायणी पौर्णमासी । अत
एव निपातनाद्दीर्घत्वं णत्वञ्च ॥ बन्दी । हठहता स्त्री ॥ पण्डते याति मनो-
ऽस्मिन् । पण्डरः । तद्योगात् पण्डरी । पटी ॥ पुष्कली । वनस्पतिः ॥
लवणी । ओषधिः । समुद्रपार्श्वस्रोतो यत्र वहनानि स्थाप्यन्त इत्येके ॥
लवणा यत्रागूरिति गुणशब्दोऽजातौ द्रष्टव्यः ॥ पिङ्गली । पिशङ्गी ॥ मुसली ।
ओषधिः ॥ विभीतकी ॥ नन्दति । ऋद्धिं यातीति नन्दी । प्रज्ञाद्यणि । नान्दी ॥
पण्डरपिङ्गजनन्दानामजातित्वात् । अन्येषां तु स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन देवदाली पटोलीत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ ५१ ॥
इति गौरादिः ॥

शोणोऽथभरुजस्तूणकमलौ विकटाहनी ।

चान्द्रभागा भवेन्नद्यां तयर्थशून्यादिकारतः ॥५२॥

शोणादयः शब्दाः शोणादिरित्यनेन(१) ङीप्रत्ययभाजो वा भवन्ति ॥
 शोणी । शोणा । रक्तवर्णयुक्ता ॥ कश्चित्संज्ञायामपि शोणी शोणा वडवेति ॥
 भरुजी । भरुजा । स्नेहभृष्टाः किल तण्डुलाः ॥ तूणी । तूणा । तूणीमुखो-
 दृतशरेणविशीर्णपङ्क्तिः । वीणा धिषणा तूणा स्थूणेत्यादि ॥ कमली । कमला
 नाम काचित् ॥ विकटी । विकटा । रचना ॥ दीर्घाह्वी । दीर्घाहा शरत् ॥
 अहन्शब्दः केवलः स्त्रियां न सम्भवति नित्यं नपुंसकलिङ्गत्वात् । अतस्त-
 दन्त उदाहृतः ॥ अह्वी । अहा । इति कश्चित् केवलस्य स्त्रियामुदाहरति ॥
 चान्द्रभागी वनराजिः । चान्द्रभागा नदी । टिह्वाणजित्यादिना ङीप्राप्तः स
 शोणादिपाठान्नद्यां निषिध्यान्यत्र विधीयत इतिविकल्पार्थः ॥ चन्द्रभागा
 नद्यामिति केचिदाहुः । यदुच्छ्रया चन्द्रभागी चन्द्रभागा काचित् । नदी तु
 चन्द्रभागेति मतद्वयं वाननाचार्य्यस्य ॥ पाणिनिशकटाङ्गजौ तु चन्द्रभाग इव
 भागो यस्याश्चन्द्रभागी चन्द्रभागा नाम नदी । अन्यत्र चन्द्रभागा नाम
 देवता स्त्री वा काचिदित्याहुः ॥ केचित्तु चन्द्रभागो नाम पर्वतः । ततः
 प्रभवतीत्यणि । चान्द्रभागी चान्द्रभागा नदी । चान्द्रभाग्यन्येत्युदाहरन्ति ॥
 भोजस्तु चान्द्रभागादनद्यामिति सूत्रं पपाठ ॥ तत्पर्य्यशून्यादिकारतः । तत्प-
 र्य्यशून्यादिति त्तिप्रत्ययो भावाकर्त्रोर्विहितस्तदन्तस्तदर्थप्रत्ययान्तो वा यो न
 भवति । ततोऽनेन ङी विकल्पितः । अशनिः । अशनी ॥ शक्तिः । शक्ती ।
 शस्त्रम् ॥ आत्मम्भरिः । आत्मम्भरी । तत्पर्य्यशून्यादिति किम् । शक्तिः सा-
 मर्थ्यम् ॥ कश्चिदस्मादपि ङीं मन्यते । अहरणिः । कां त्वं कारिमकार्षीः ॥५२॥

चण्डः पद्धतिकल्याणपुराणकृपणध्वजाः ।

विशालारालमूषा हन्बहूदारविशङ्कटाः ॥५३॥

चण्डी । चण्डा । परुषा ।

सा किलाशवासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ॥

चण्डारालशब्दयोगैरादिलक्षणे ङीप्रत्यये सिद्धे बह्वादौ पाठः सङ्ज्ञायां
 विकल्पार्थ इति शाकटायनः ॥ पादयोर्हतिः । पद्धतिः । पद्धती । तत्पर्य्य-
 पाठः ॥ कल्याणी । कल्याणा कथा ॥ पुराणी । पुराणा छाया ॥ कृपणी ।

(१) शोणात्प्राचामिति सूत्रं बह्वादिष्वेवान्तर्भूतं क्रियत इत्यनुमीयते ॥

कपशा नाम काचित् ॥ ध्वजी । ध्वजा । पताका ॥ विशाली । विशाला
कीर्तिः ॥ अराली । अराला । भूमिः ॥ मूषी । मूषा । सुवर्णाद्यावर्तनस्थानं
प्राणिविशेषो वा ॥ वृत्रघ्नी । वृत्रहा ॥ वह्वी । बहुनाम काचित् । गुणवच-
नादुक्तो वाऽखरोरित्यनेन गुणवचनाद्विकल्पः सिद्ध एव ॥ उदारी । उदारा
सूक्तिः ॥ विशङ्कटी । विशङ्कटा बुद्धिः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन सुन्दरक-
न्दरादयो द्रष्टव्याः ॥ ५३ ॥ इति शोणादिः ॥

कुण्डः पात्रेऽकृत्रिमार्थे स्थलं च, भाजः पक्वे कामुकः स्याद्विरंसौ ।

नागः स्थूले कृष्णवर्णे च कालो, धान्याधारे सम्मतो गोणशब्दः ॥ ५४ ॥

कुण्डादयः शब्दाः पात्रादावर्थे पात्राद्ये कुण्डादेरित्यनेन ङीप्रत्ययान्ता
भवन्ति । पात्रे कुण्डी । कुण्डाऽन्या ॥ दाहक्रियैव तत्सम्बन्धादन्यद्वा तथोच्यते ।
यस्तु द्रव्यवचनः कुण्डशब्दः स नित्यं नपुंसक एव वर्तते इति न प्रत्युदाहर्तुं
युक्तः ॥ अकृत्रिमार्थे स्थली । स्थलाऽन्या ॥ पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्या वेदिका इत्य-
न्ये ॥ पक्वेऽर्थे भाजी । भिक्षायामित्यन्यः । भाजाऽन्या । वक्रयष्टिः ॥ मैथुनेच्छौ
नायिकायां कामुकी । कामुकाऽन्या । धनाद्यभिलाषुका ॥ स्थूलेऽर्थे नांगी ।
नागाऽन्या । दीर्घादिगुणयुक्ता सञ्ज्ञा वा काचित् । क्षयविशेष इत्यन्ये ॥ ह-
स्तिसर्पजातिवाचिनस्तु ङी भवत्येव । प्रत्युदाहरणं गुणवचनस्य ॥ कृष्णवर्णेऽर्थे
काली । छाया वलान्याशु ततान काली ॥ कालाऽन्या । धमनी ॥ रत्नमतिस्तु
कालशब्दस्य सञ्ज्ञावाचिनो ङी । न तु कृष्णवर्णवाचकस्य कृष्णत्वाव्यभिचा-
रादित्याह ॥ धान्याधारे गोणी । यस्याश्छाटीति प्रसिद्धिः । यथा—

गोणीं जनेन स्म निधातुमुद्धृतामनुक्षणं नोक्षतरः प्रतीच्छति ।

गोणाऽन्या । वृणविशेषः ॥ ५४ ॥

कुशो लोहविकारे स्याद् घटः कुम्भश्च मृन्मये ।

कबरः केशविन्यासे नीलश्रौषधिदेहिनोः ॥ ५५ ॥

अयोविकारे कुशी । कृष्युपकरणम् । न सामान्येनायोविकारः ॥ कुशा-
ऽन्या । अलोहविकाराकृतिरेव काष्ठादिमयी ॥ भग्नस्याक्षस्य प्रतिष्ठम्न इत्यन्ये ।
अपरे तु वक्ष्येति ब्रुवते ॥ मृन्मये पात्रे । घटी ॥ घटाऽन्या । गजघटा । करि-
घटा ॥ कुम्भी । तैलादिस्थानं स्तम्भाधारो वा । कुम्भान्या ॥ केशरचनायां
कवरी । वेणी । कवराऽन्या । वर्णविशेषोपेता । व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं

तरुण्याः ॥ ओषधी प्राणिनि च । नीली—ओषधिः । नीली बडवा ॥ अन्यत्र । नीला शाटी ॥५५॥

सूचस्तीक्ष्णभाजने पात्रपारौ, स्थालः कुम्भ्यां रेवती रोहिणीभे ।
ज्ञेयस्तालो लोहमय्यां विपञ्चः, स्याद्दीपायां लोकवृन्दे च गोष्ठः ॥५६॥

तीक्ष्णाग्रा सूची । सूचाऽन्या ॥ भाजने पात्री । काष्ठपात्री ॥ अन्यत्र ।
पात्रनियं ब्राह्मणी । पात्रं तपस्विसंहतिः ॥ पारी । गोदोहनी । यथा—
प्रीत्या विमुक्तौल्लिहतीः स्तनन्धयान्, निगृह्य पारीमुभयेन जानुनोः ।
वर्धिष्णुधाराध्वनिरोहिणीः प्रयश्, चिरं निदध्यौ दुहतः स गोदुहः ॥
पाराऽन्या ॥ पिठरिकायां स्थाली । स्थालाऽन्या ॥ नक्षत्रे रेवती, रोहिणी ।
रेवता रोहिणान्या ॥ ननु कथं रेवती कन्या । रोहिणी कन्येति नद्याभ्यां नक्षत्रं
वाच्यम् । सत्यम् । रै विद्यते यस्याः । निपातनादेवे कृते । रेवती ॥ रोहितस्य
रोहिणी ॥ रेवतरोहिणशब्दौ च नक्षत्रवाचिनौ प्रातिपदिकौ । पञ्चरोहिण्यो
रेवत्यो वा देवता यस्य । पञ्चरोहिणः पञ्चरेवत इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्विशेषो
द्रष्टव्यः ॥ लोहविकारे ताली लोकप्रसिद्धा । तालाऽन्या ॥ वीणायां विपञ्ची ।
विपञ्चाऽन्या ॥ लोकवृन्दे गोष्ठी । समानजातीयो जनसमुदायः । यथा—
गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासजान् ॥ गोष्ठाऽन्या । भूर्यत्र गावस्तिष्ठन्ति ॥५६॥

श्लेषद्रव्ये खलो लक्ष्यो विदारशठमोषधौ ।

दूतः सन्देशहारिण्यां कुट्टिन्यां शम्भलो बुधैः ॥ ५७ ॥

श्लेषद्रव्ये खली । खलाऽन्या ॥ विदारी । शठी । ओषधिः ॥ विदारा ।
शठाऽन्या ॥ दूती सन्देशहारिका । दूताऽन्या । यथा—

कृत्स्नपुष्पशयनाज्जताग्रहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।

इत्यादि लक्ष्यदर्शनादिकारान्तोऽप्यनुमीयते ॥ शम्भं श्रेयोयुक्तं लाति
गृह्णातीति वा । शम्भली । कुट्टिनी ॥ वामनस्तु दूत्यां शम्भलीत्याह । न तद्-
स्मन्मनोरञ्जकं लक्ष्येष्वदर्शनात् ॥ शम्भलाऽन्या । देशविभक्तिः ॥

कञ्चिच्छम्भलविदारशब्दौ गौरादावाह । कञ्चिन्नायिकायां सुन्दरी । अ-
न्यत्र सुन्दरास्य बुद्धिरित्युवाच । तन्न समीचीनं गौरादावस्य दर्शनात् । अयं
चास्माभिर्लक्षयानुसारेण तत्रैव व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

[मातङ्गानां स्नेहपानप्रकारे—

पीनः शालो बल्लभाया भगिन्याम् ।

फालः खण्डेऽथो खनित्रे कशश्च—

ज्ञेयः श्रोण्यां बुद्धिमद्भिः कटश्च ॥ ५८ ॥]

पीनी हस्तिनां स्नेहपानप्रकारः । पीनाऽन्या ॥ शाली कलत्रस्त्रसा ।
शालाऽन्या ॥ फाली खण्डम् । यथा—

कर्पूरस्फारफालीकलितकिसलयस्त्रस्तरोद्दामलीला ।

फालाऽन्या ॥ खनित्रे कशी । कशाऽन्या । अश्वताडनहेतुश्चर्ममयी यष्टिः ॥
श्रोण्यां कटी । कटाऽन्या । व्यवस्थास्थित्युपाश्रितिर्वा ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन । एषणी । नाराची वैद्यशलाका वा । एष-
णाऽन्या । इत्यादयोऽर्धविभागेन ज्ञेयाः ॥ ५८ ॥ इतिकुण्डादिपात्रादी ॥

लोहितश्रुवकतालिंगुकक्षा बभ्रुवल्गुमनुसूनतलुक्षाः ।

तण्डमण्डुकपिकन्थकवृक्षा मन्तुतन्तुतनुमङ्क्षुतरुक्षाः ॥ ५९ ॥

यज्जलोहितादिशकलान्तयज्जकौरव्याडुरिमाण्डूकाडुयन् इत्यनेन स्त्रियां
नित्यं ङी भवति डायनादेशश्च ॥ लौहित्यायनी ॥ औव्यायणी ॥ कात्यायनी ॥
आलिगव्यायनी ॥ काक्ष्यायणी ॥ वाभ्रव्यायणी । कौशिकी तु वाभ्रवी वाभ्र-
व्यायणी ॥ गर्गादौ तु बभ्रुः कौशिक इति पाठादिति नः सम्मतम् । वाम-
नस्तु बभ्रुपाठं मन्यते । कपिशब्दस्य च ॥ वालगव्यायनी ॥ मानव्यायनी ॥
सौनव्यायनी ॥ तालुह्यायणी ॥ तारङ्ग्यायनी ॥ माण्डव्यायनी ॥ काप्यायनी ।
आङ्गिरसी तु कापी काप्यायनी ॥ कान्यव्यायनी ॥ वाह्यायणी ॥ मान्तव्या-
यनी ॥ तान्तव्यायनी ॥ तानव्यायनी ॥ माङ्क्षव्यायणी ॥ तारुह्यायणी ॥ ५९ ॥

गुहलुः संशितः शङ्कुमनार्यालिगुसम्बवः ।

वतण्डः शकलो मङ्खुलतुष्ट्रजिगीषवः ॥ ६० ॥

गौहलव्यायनी ॥ सांशित्यायनी ॥ शाङ्गव्यायनी ॥ मानाव्यायनी ॥
लौगव्यायनी ॥ साम्बव्यायनी ॥ अनाङ्गिरसी तु वातण्ड्यायनी । शिवादिपाठात्
वातण्डी । आङ्गिरसी तु वतण्डी । अस्त्रीयपाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवाला-
न्ताज्जातेरित्यनेन ङीप्रत्ययः ॥ शाकल्यायनी ॥ माङ्गव्यायनी ॥ लातव्यायनी ॥
आह्यायणी । रौक्ष्यायणीत्यन्यः ॥ जैगीषव्यायणी ॥ ६० ॥ इति लोहितादिः ॥

यच्छब्दो मेनका चात्र दण्डकापिप्पकेष्टकाः ।

रेवकाधारका चैव द्वारकादेवकैरकाः ॥६१॥

यदादय एडकान्ताः ख्यातोऽयदाम् इत्यनेनाकारस्यैत्वं यत्प्राप्तं यदा
दिपर्युदासात् तद्भाजो न भवन्ति ॥ यका ॥ मनिपचिमचां नाम्नीत्यनेनाका
रस्यैत्वे । मेनका । अप्सराः ॥ दण्डका । अरण्यम् ॥

वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायाम् ॥

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु सच्चिन्त्यमानानि सुखीबभूवुः ॥

इति रघुकाव्ये चिन्त्यम् ॥ पिप्पका ॥ इष्यते काम्यते प्रासादादिषु या सा ।
इष्टका मृद्विकारः ॥ रेवा नदी । ततः सञ्ज्ञायां के । कुत्सादौ वा । रेवका ॥
धारयतीति धारका ॥ द्वारप्रकारा । द्वारका नगरी ॥ यथा धनञ्जयस्य—

चलत्पताकामुद्बद्धतोरणां तावविक्षताम् ।

द्वारकां गोपुरद्वारैः किष्किन्धनगरीमिव ॥

देवकाः । अप्सराः ॥ एरका । उदकतृणजातिः ॥ ६१ ॥

क्षिपका ध्रुवका चरका तत्सेवकया करकाचटके स्तः ।

अवकालहके अलका स्यात् कन्यकया ध्रुवकैडकया च ॥६२॥

क्षिपतीति क्षिपका । आयुधम् ॥ अथवा । अज्ञाता क्षिपा । क्षिप-
का ॥ धू विधूनने । ध्रुवतीति ध्रुवका । आवपनविशेषः ॥ अथवा । अज्ञाता
ध्रुवा । ध्रुवका ॥ चरका ॥ सका ॥ सेवा भक्तिः । कुत्सिता वा सेवा । सेव-
का ॥ करका । वर्षोपलः—

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान् ।

केचित्तु करकशब्दं पुंस्याहुः । कमण्डलौ च करक इति ॥ चटका ॥
अवतीति । अवका । शैवलम् ॥ लहका ॥ अलका । नगरी ॥ कन्यका ।

सवर्णकन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी ॥

ध्रुवतीति ध्रुवका । आवपनविशेषः ॥ अथवा । कुत्सिता ध्रुवा । ध्रुवका ॥
एडका । अविजातिः ॥ वेगवतीछन्दः । त्रिसकारपरं गुरुकं चेद्वेगवतीति च
भादय भौ गौ ॥ आकृतिगणोयम् । तेन यथा दर्शनमन्येऽपि भवन्तीति ॥६२॥

इति यदादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्द्धमानविरचितस्वीय-

गणरत्नमहोदधिग्रन्थवृत्तौ प्रथमो नामाध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोध्यायः ॥

अर्धर्चध्वजकुञ्जशीधुमधवो वर्चस्कूर्वाढकाः—

पङ्कानीकपिनाकनिष्ककपटाष्टङ्कः किरीटः कुटः ।

कूटः कङ्कटकर्बटाण्डशकटा वल्मीकसानू नटः—

खण्डोद्योगविडङ्गशृङ्गसरकाः पुङ्खव्रजौ मोदकः ॥६३॥

एतेऽर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंके साधवो भवन्ति ॥ अर्धश्चासौ । ऋक् च ।

अर्धर्चः । अर्धर्चम् ॥ ध्वजं पताका ॥ कुञ्जो वनषण्डो हस्तिदन्तश्च । यथा—

अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान् विहीयमानानुदयाय तेन ॥

निकुञ्जोऽपि ॥ शेते मुह्यत्यनेनास्मिन् वा हिताहितप्रतिपत्तिरिति शीधुर्मद्यम् ।

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलं च ॥

मधुर्द्राक्षादिमद्यम् ।

बिभ्रती मधुरतामधिपात्रं रागिभिर्युगपदेव पपाते ।

आननैर्मधुरसौ विकसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥

वर्चस्कं शकृत् ॥ कूर्चो दीर्घश्मश्रु ॥ आढकं मानविशेषः ॥ पङ्कं कर्द-
मः । यथा—

पुरोगैः कलुषास्तस्य सहप्रस्थायिभिः कृशाः ।

पञ्चात्प्रयायिभिः पङ्काश्चक्रिरे मार्गनिस्त्रगाः ॥

अनीकं सैन्यं सङ्ग्रामश्च ॥ पिनाको रुद्रधनुः । त्रिशूलं च ॥ निष्क आम-
रणम् । कण्ठे निष्क इवार्पितः ॥ कपटं व्याजः ॥ टङ्कः पाषाणच्छेदनः ॥

किरीटो मुकुटम् ॥ कुटं घटः । हलाङ्गविशेषश्च ॥ कूटम् । सङ्घातो माया
निश्चलो मृगादिवधार्यं छलं कैतवम् अयोधनः शैलशृङ्गं सीराङ्गं च ॥ कङ्कटं
सर्नाहः ॥ कर्बटः । नद्यद्विवेष्टितं खेटं कर्बटं शैलवेषितम् ॥

दुर्गस्तु कर्पटम् अल्पीपकरणस्थानमित्याह ॥ अण्डं पट्यादिप्रसवः ॥
शकटो गन्त्री ॥ वल्मीको वामलूरः ॥ सानु प्रस्थम् । सानूनि गन्धः सुरभी-
करोति ॥ नटो नर्तनविशेषः (१) । आनट इति शाकटायनः ॥ खण्ड इक्षु-
विकारविशेषः शकलं च । यथा—

(१) नर्तकविशेष इति पाठ । एतदेव साधुभाति ।

जनस्य नूनं परिपूरणाय ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः ॥
 खण्डनक्रियावाचिनस्तु वाच्यलिङ्गतैव । खण्डी घटी । खण्डो घटः ।
 खण्डं कुलम् ॥ उद्योग उत्साहः ॥ विडङ्ग औषधम् ॥ शृङ्गो विषाणम् ॥ सरकं
 मद्यम् ॥ पुङ्खः शराङ्गम् ॥ व्रजं पुङ्खः ॥ मोदकं भक्ष्यविशेषः ॥ ६३ ॥

शाको मस्तककल्कशूकनिकटाः शुल्कं निदाघो नखो—
 बाणद्रोणसुवर्णभूषणरणाः कार्षापणस्तोरणः ।

काण्डस्ताण्डवदण्डमण्डपिटकाः सक्तुस्तडागव्रणौ—

पेटो मञ्चकवारबाणचरणा वस्त्राम्बरैरावताः ॥ ६४ ॥

शाकं भक्ष्यविशेषः ॥ मस्तको मूर्धा ॥ कल्कम् । औषधानां निर्यासो दम्भः
 पातकं च ॥ शूकं धान्यादेः सूची । वृश्चिकादेः कण्टकोऽपि ॥ निकटः समीपम् ॥
 शुल्को मण्डपिकायामायस्थानं स्त्रीधनं च ॥ निदाघं ग्रीष्मः ॥ नखं पाणिजः ।
 यथा रुद्रस्य त्रैलोक्यमुन्दर्यो हस्तिवर्णने । ज्योत्स्नाजनितदन्तवेदनाशङ्कया
 प्रसादनार्थं पादलग्नानि चन्द्रमण्डलानीवोज्ज्वलानि नखानि धारयन्तम् ॥
 बाणं शरः ॥ द्रोणं चतुराढकोऽष्टाढको वा देशभेदात् ॥ सुवर्णं कनकम् ॥
 दुर्गस्तु स्त्रीनरलिङ्ग इत्याह । सवर्णं इति शाकटायनः ॥ भूषणं अलङ्कारः ॥
 रणन्ति दुन्दुभयोऽत्रेति रणम् । यथा—रणे रभसनिर्भिन्नद्विपपाटविकासिति ।
 रभसेन निर्भिन्ना द्विपपाटविकानामसयो यत्र तदित्यर्थः ॥ कार्षापणं हिर-
 ग्यप्रमाणम् । अग्रप्रत्ययं विनापि पुंनपुंसकवाचीत्यर्थः ॥ तोरणं वन्दनमाला ॥
 काण्डः शरो नालं वर्गी वारि कुत्सितं च ॥ ताण्डवम् । उद्धतनृतं तृणविशे-
 षश्च ॥ दण्डं यष्टिश्चतुर्थोपायो दमो मन्याश्च ॥ मण्डं सर्वरसानां द्रवद्रव्याणां
 मुख्यम् ॥ पिटकं गण्डोलकः । विस्फोटवाची(१) तु त्रिलिङ्गः ॥ सक्तु यवा-
 दिविकारः ॥ तडागः सरः ॥ व्रणं क्षतम् ।

विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणास्तिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये ॥

समासे तु पुल्लिङ्गो यथा नाडीव्रणः ॥ पेटं संहतिः परिच्छदश्च ॥ मञ्चकं
 शयनविशेषः ॥ वारम् आच्छादकं बानमस्य शयनगन्यादेः प्राग्वदित्यनेन
 गत्वे । वारबाणं कञ्जुकः ॥ बाणे वारणस्य(२) व्यत्ययो मयूरव्यंसकादित्वादिति
 श्रीभोजः ॥ चरणं पादः । यथा—

(१) विस्फोटकवाचीति पा० । (२) वारणं बाणस्येति पा० ।

स्खलति चरणं भूमी न्यस्तं न चार्द्रतरा मही-

स्फुरति च तथा वानो बाहुस्तनुश्च विकम्पते ।

शकुनिरहितश्चायं तारं विरोति हि नैकशः-

कथयति मद्वाघोरं वृत्तं न चात्र विचारणा ॥

वस्त्रो वासः ॥ अम्बरो वस्त्रम् ॥ ऐरावतम् । इन्द्रगजः ॥६४॥

चरकमठविटङ्कक्षवेडिता भूतवृत्त-

प्रयुतघृतवसन्ता हस्तबुस्तापराह्लाः ।

पलितफलककण्वा नामकर्माभिधाना-

ऽयुतशततृणनीडा यौवनोद्यानयानाः ॥६५॥

चरकं शास्त्रविशेषः ॥ मठं व्रतिनां स्थानम् ॥ विटङ्कं कपोतपाली ॥

क्षवेडितो मुखध्वनितभेदः ॥ भूतः पिशाचः ॥ वृत्तः शीलम् ॥ प्रयुतम् ।

दश लक्षाः ॥ घृतः । आज्यम् ॥ वसन्तम् । ऋतुविशेषः ॥ हस्तं पाणिः ॥ बुस्तं

मांसशङ्कुली ॥ अपराह्णं दिवसापरार्धभागः ॥ पलितः । पाण्डुराः केशाः ॥

फलकः खेटकम् ॥ कण्वं पापम् ॥ नामा ॥ अयं कर्मा ॥ अभिधानं नाम श-

ब्दश्च ॥ अयुतम् । दश सहस्राणि ॥ शतः । सङ्ख्याविशेषः ॥ तृणः शष्पः ॥

नीडः कुलायः ॥ यौवनो द्वितीयं वयः ॥ उद्यान आरामः ॥ यानो वाहनम् ॥६५॥

तीर्थप्रोथौ नलिनपुलिनस्तेनयोधौषधानि-

स्थानं शूर्पं निधनशयनद्वीपपुच्छायुधानि ।

यूथं गूथं कुणपकुतपक्षेमवर्णासनानि-

छत्त्राकाशप्रतिसरमुखाष्टापदारण्यवर्षाः ॥६६॥

तीर्थः पुण्यस्थानम् ॥ प्रोथोऽश्वादीनां नासा ॥ नलिनः कमलम् ॥

पुलिनः सैकतम् ॥ स्तेनं चौर्यं चोरश्च ॥ योथं सुमटः । यथा सूरान्नाय्याणाम् ।

योधैर्योधानि हन्यन्ते क्रोधान्यैः सिन्धुरैर्गजाः ।

न गणयते स्वपक्षोपि धिक् क्रोधमसमञ्जसम् ॥

औषधो भेषजम् ॥ स्थानम् । आधारः ॥ शूर्पं मानविशेषः ॥ निधनो

मृत्युः ॥ शयनः शय्या ॥ द्वीपम् । अन्तरीपः ॥ पुच्छं लाङ्गूलम् ॥ आयुधो

हेतिः ॥ यूथः पशुसमूहः । द्वयोर्यूथयोः समाहार इति विग्रहे द्वियूषमित्यपि

शाकटायनः ॥ गूणो विष्टा ॥ कुणपं शवः ॥ कुं तपति सूर्योऽत्रेति कुतपा
आद्रुकालः । यत्स्मृतिः—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो यत्र पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥

यद्वा छागरोममयो वस्त्रविशेषः ॥ क्षेमः—कुशलम् ॥ वर्णम् । अक्षरम् ।
शुक्लादिद्विजादिश्रुतिवाची तु पुल्लिङ्गः ॥ आसनः पीठम् ॥ आवृत्त्या ।
असनं वृक्षविशेषः ॥ कृत् आतपत्रम् ॥ आकाशो नभः ॥ प्रतिसरः । कङ्कण
वाहिनीजघनं च ॥ मुखो वदनम् ॥ अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठाऽस्येति संज्ञा-
यामष्ट इत्यनेनात्वे । अष्टौ पदान्यत्र । अष्टापदं शारीफलम् । अष्टापदः
सुवर्णम् ॥ अरण्यः । अटवी ॥ वर्षे वृष्टिः संवत्सरश्च । यथा—पुष्पवर्ष इव
मौक्तिकवर्षः ॥६६॥

कमण्डलुर्मण्डपकुट्टिमारुदाऽवतंसपाराः शतमानचन्दनौ ।

समानयूषौ दृढमूषिकौदना, दिनं विमानं च वितानलोहितौ ॥६७॥

कमण्डलुः करकं कुण्डिका च ॥ मण्डपं जनाश्रयः ॥ कुट्टेन निर्वृतः ।

घण्टभावादिम(१) इत्यनेन । इमप्रत्यये । कुट्टिमो वदुभूमिकम् ॥ अर्बुदो दश-

कोटिरक्षजो व्याधिश्च । पर्वते तु पुल्लिङ्गः ॥ अवतंसं शेखरम् ॥ पारः पर-

तीरम् ॥ शतं मानानामस्य । शतमानो भूभागविशेषः ॥ यद्वा । शतमानं

रूप्यपलम् ॥ यत्स्मृतिः—

द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते । शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥

चन्दनो मलयजम् ॥ समानः सहशम् ॥ यूषो मुद्गनिर्यासः ॥ दृढोऽवि-

नष्टम् ॥ मूषिकम् । आलुः ॥ उद्यते निश्च्यते वयञ्जनैरिति । ओदनम् ।

दिनो वासरः ॥ विमानो देवतायानं सप्तभूमिकगृहं च ॥ वितानो याग उल्लोचो

विस्तारश्च । तुच्छवाची तु त्रिलिङ्गः ॥ लोहितः शोणितम् । गुणवचनस्तु

वाच्यलिङ्गः । लोहितो गौः । लोहिता शाटी । लोहितं वस्त्रम् ॥ ६७ ॥

अंसक्षीरकषायविम्बविटपा नेत्राव्ययौ शेखरः,

केदाराश्रमशल्यशूलवलयया बालस्तमालो मलः ।

(१) भावप्रत्ययान्तादिमन्त्रवक्तव्य इत्यस्य वार्तिकस्यैव पाठान्तरमिदं विज्ञे-
यमिति भी० श० ।

गुल्माङ्गारविहारतोमररसाः पात्रं पवित्रं पुरं,

मध्यं बुध्रमृणालमण्डलनला नालप्रवालोत्पलाः ॥६८॥

अस्यते भारेण । असं स्कन्धः ॥ क्षीरं पयः ॥ कषायं तुषराख्यो रसो
निर्यासरागविशेषौ च ॥ बिम्बो मण्डलम् आकृतिश्च ॥ विटपं स्तम्भः । स्क-
न्धादूर्ध्वं तरोः शाखा ॥ नेत्रो नयनं परिधानपरिमाणविशेषौ च ॥ अव्ययम् ।
अलिङ्गसंख्यम् ॥ शेखरम् । आपीडः ॥ क्लिद्यति । आर्द्राभवति पाकार्यं जले-
नेति केदारम् । क्षेत्रविशेषः ॥ आश्रमो मुनीनां स्थानम् ॥ शल्यं वंशादीनां
कीलविशेषः ॥ शूलं प्रहरणविशेषो रुजा च ॥ वलयो हस्ताभरणम् । यथा-
तनुत्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च । अभवन्ति तरां तस्या वलयः कान्तिवृद्धये ॥

बालं शिशुः केशश्च ॥ तमालं वृक्षविशेषः ॥ मलः पापविट्किट्टानि ।

यथा सागरचन्द्रस्य—

मुष्णातु कल्मषमलानि मनोऽपकूलखेजन्मरालमिथुनात्तपनात्मजेव ॥

स्मृतौ तु । वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रं विट्कर्णविग्नखाः ।

श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

गुल्मः प्रकाण्डम् । यद्वा । गुह्यन्ते व्याकुलीक्रियन्ते पथिकसार्थास्त-
स्मिन्निति गुल्मः । आयस्थानम् ॥ अङ्गति गच्छति निर्धूमकालाग्नितामिति ।
अङ्गारो वह्निदग्धकाष्ठम् ॥ विहारं भिक्षुस्थानम् ॥ ताम्यन्ति काङ्क्षन्ति
तेनारीन् प्रहर्तुमिति तोमरं शर्बला ॥ रसम् । मधुरादिः शृङ्गारादिश्च विषं
वीर्यं रागश्च ॥ पात्रो भाजनम् । अत्रास्य पाठः प्रचुरप्रयोगापेक्षः ॥ पवित्रः
पावनम् ॥ पुरः पुरी ॥ मध्यः । उदरम् ।

आकर्षतेवोर्ध्वमपि क्रशीयानत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन ।

ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजां नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम् ॥

बुध्नम् अधोभागः ॥ मृणालो विसम् । मृणालीत्यपि दृश्यते महाक-
विलक्ष्येषु ॥ विसाङ्कुर इत्यन्ये ॥ मण्डलो बिम्बं भूभागविशेषश्च । यथा—

अयमनेन सहोदधिभोगिना वलयितो वसुधाफणमण्डलः ॥

नलं शुषिरं(१) वणम् ॥ नालः पुष्करादीनां दण्डः ॥ अमरमालायां तु
नालं नाला स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गोऽभिहितः ॥ प्रवालं पल्लवो विद्रुमश्च ॥
उत्पलो जलजम् ॥६८॥

(१) शुषिरमिति पाठः ।

जृम्भो वज्रकबन्धकर्षककुदाश्वक्रान्धकाराङ्कुशा-
वक्तुं सङ्गमदेहदाडिमहिमाः पत्रं बलं बल्कलम् ।
कर्पासामिषकाशकोशकुसुमप्रग्रीवमासेकसा-

निर्यासः कलशाम्बरीषकलला माषः करीषं कुशः ॥६९॥

जृम्भो जृम्भणम् ॥ वज्रः कुलिशम् । यथा । वनस्पतिं वज्रं इवावभज्य ॥ यथा-
वा । भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः ॥ हीरकश्च ॥ कबन्धं रुण्डः । यथा-
वामांससंयुक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श ॥

कर्षः पलचतुर्थभागः ॥ ककुदः । प्रधानं राजचिन्हं शङ्खं च ॥ चक्रो
रथाङ्गम् ॥ अन्धकारस्तमः । यथा—प्रोषितार्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव ॥
अङ्कुशः सृणिः । यथा—

प्रत्यन्यनागं चलितस्त्वरवता निरस्य कुण्ठं दधतान्यमङ्कुशम् ॥

वक्तो मुखं छन्दोजातिश्च ॥ वक्त्रेत्यपि शाकटायनः ॥ संगमं नद्यादि-
मेलः ॥ देहं शरीरम् ॥ दाडिमं फलविशेषः ॥ इन्ति हिनस्ति पद्मवनानीति
हिमः । तुहिनम् ॥ पत्रं पर्णं वाहनं च ॥ बलं सामर्थ्यं सैन्यं च ॥ बल्कलं
तरुत्वक् ॥ कर्पासं तूलकारणम् ॥ आमिषो मांसम् ॥ काशं तृणभेदः ॥ कोशं
धनम् । अमरसिंहस्तु कोष इत्याह ॥ कुसुमः पुष्पम् ॥ प्रग्रीवं घातायनं
वास्तुनिमित्तधारणं च ॥ माषं त्रिशदहोरात्रः ॥ इक्कसः । चिक्कसं यवपिष्टप-
र्यायम् अमरसिंहाद्याः ॥ निर्यासं वृक्षादेर्निस्यन्दः ॥ कलशं घटः । कलश-
स्त्रिष्वित्यमरसिंहः ॥ अम्बरीषं भ्राष्ट्रः । अमरसिंहस्तु क्लीबे ॥ कललं शुक्र-
शोणितपर्यायः ॥ माषं दशार्धगुञ्जो ब्रीहिविशेषश्च ॥ करीषो गोमयाग्निः ।
शुष्कगोमयसङ्घात इत्येके ॥ कुशं दर्भः ॥६९॥

मुसलमुकुलमूलाः पार्श्वपात्रीवपूर्वाः—

कमलहलचषालाः खण्डलं कुण्डलं च ।

निगडफलपलाला मङ्गलं शालशीले—

विषचषकविशालाः पूलतैले कपालम् ॥७०॥

मुसलम् । आयुधविशेषः क्षौदनविशेषश्च ॥ मुकुलः कुङ्कुमम् । यथा
विक्रमोर्वश्याम् ।

उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरीमूलालवाले शिखी-

निर्भिद्योपरि कर्णकारमुकुलान्यध्यासते षट्पदाः ॥

मूलः । प्रतिष्ठा । आदिः । शिफा । नक्षत्रभेदश्च ॥ परशूनां समूहः ।
पाश्वर्यम् । कक्षयोरधः ॥ पात्रीवं यज्ञोपकरणम् ॥ पूर्वं रुद्धितोऽर्थोऽवगन्त-
व्यः ॥ दिक्कालयोगे त्वाश्रयलिङ्गः । पूर्वः पर्वतः । पूर्वा नदी । पूर्वं वनम् ॥
कमलपद्मम् ॥ हलः सीरम् ॥ चषालं यज्ञपात्रम् ॥ खण्डलं खण्डम् ॥ कुण्डलः
कर्णवेष्टनम् ॥ निगडं पादबन्धः यथा कालिदासस्य—

मणिवन्धविगलितनिदं सङ्क्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगडनिध मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः ॥

फलं प्रयोजनं कुसुमादिसम्भवश्च ॥ पलालः । धान्यादेः शुष्कवृणम् ॥
मङ्गलः (१) प्रशस्तम् ॥ शाली वृक्षविशेषः ॥ शीलः । चरित्रम् ॥ विषः शृङ्गि-
कादिद्रव्यभेदः ॥ चषको मधुपानभाजनविशेषः । यथा—

अधिरजनि बधूनिः पीतमैरेयरिक्तं, कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन ।

उदयदहिमरोचिज्योतिषाक्रान्तमन्तर्मधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति ॥

विशालो विशङ्कटम् ॥ पुलं बहुवृणसञ्चयभेदः ॥ तैलः । तिलादीनां
विकारः ॥ कपालः । शिरसोऽस्थि । घटादिखण्डोऽप्युपचारात् ॥७०॥

समरतिमिरवारा राजसूयोपवासौ-

चमसदिवसकंसा वाजपेयो हिरण्यम् ।

जठरदरशरीरारावकान्तारराष्ट्राः—

पटहगृहकवाटाः कुक्कुटाद्रौ च धाम ॥ ७१ ॥

समरो रणम् ॥ तिमिरः । तमः ॥ वारं परिपाटिः ॥ राजसूयं क्रतुः ॥
उपवासं भोजनच्छेदः ॥ चमसं यज्ञपात्रविशेषः ॥ दिवसं दिनम् । यथा—

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिम्बद्विवसानि कौशिकः ॥

कंसं परिमाणभेदः । लोहभेदो वा ॥ नृवाची तु पुल्लिङ्गः ॥ वाजपेयं
यागः ॥ हिरण्यो धनम् ॥ जठरम् । उदरम् ॥ दरं त्रासः श्वसं च ॥ शरीरः
कायः ॥ आरावं शब्दः ॥ कान्तारो महारण्यं दुर्गपथश्च ॥ राष्ट्रम् । जनपद

(१) मङ्गलमिति पाठ ।

उपद्रवश्च । पराद्राष्ट्रभयम् ॥ पटहं डिगिडमः ॥ गृहो वासः । गृहाः पुंनि
च भून्म्येवेति कश्चित् ॥ कं शिरः पाटयति प्रविशताम्(१) । जपादित्वात् ।
कवाटो द्वारपिधानम् ॥ कुक्कटं ताम्रचूडः । अमरसिंहस्तु कुक्कटः पुंसेवेत्या-
ह ॥ आर्द्रः शृङ्गवेरम् ॥ धामा गृहं तेजश्च ॥७१॥

पद्माषाढकपितृषष्टिककुलान्यम्भोजवाजामृताः—

स्थूलद्यूतखलीनलोहकवचाशोकक्षयानेकपाः ।

शङ्खस्तण्डकधर्मचर्मरजतस्नेहासिंहंसापराः—

सारः सैन्धवमध्यमाध्वरधनुर्मानस्तनस्थाणवः ॥७२॥

पद्मो जलजम् । निधिवचनस्तु पुंलिङ्ग एव । यथा श्रीहर्षस्य ।

अच्छिन्नामृतविन्दुवृष्टिसदृशीं प्रीतिं दधत्या दृशां,

याताया विगलत्पयोधरपटाद्द्रष्टव्यतां कामपि ।

अस्याश्चन्द्रमसस्तनोरिव करस्पशार्स्पदत्वङ्गता,

यन्नैते मुकुलीभवन्ति सहसा पद्मास्तदेवाद्भुतम् ॥

यथा वा कुमारिलस्य ।

सम्पिण्डताङ्गावयवा उदीयुः पद्मा नवाः कण्टकितोर्ध्वदण्डाः ।

अन्तर्जलावासविवृद्धशीतत्रस्ता वसन्तातपकाभ्ययेव ॥

आषाढम् । वृत्तिनां दण्डं मासश्च ॥ कपितृषो वृक्षविशेषः ॥ षष्टिकं
ब्रीहिभेदः ॥ कुलोऽभिजनो गृहं च ॥ अम्भोजः कमलम् ॥ वाजं पिच्छम् ॥
अमृतम् । सलिलं सुधा मेक्षो हृद्यं च ॥ स्थूलं दृढः ॥ द्यूतो दुरोदरम् ॥
खलीनं कविकम् । खलिनेति शाकटायनः ॥ लोहोऽयःप्रभृतिद्रव्यविशेषः ॥
कवचः सन्नाहः ॥ अशोकं तरुविशेषः ॥ क्षयं गृहम् ॥ अनेकपं हस्ती ॥ शङ्खं
कम्बुः । निधिललाटास्थिवचनस्तु पुंलिङ्ग एव ॥ तण्डकम् । छन्दोगयोगो
ब्राह्मणो ग्रन्थविशेषः परिष्कारो दण्डको वा ॥ धर्मोऽदृष्टार्थवाची । तत्साध-
नवाची तु नपुंकलिङ्गः । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्(२) ॥ अमरसिंहस्तु

(१) प्रविशतां कवाटो द्वारपट्टः जपादित्वाद्भुत्वम् । इति पाठः ।

(२) धारणाद्धर्मः । यागाङ्गे नपुंसकम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥
फले तु पुमान् । एष धर्मः सनातनः । इति विशेषोऽस्य नेष्टः । लोकधर्मा
नात्यधर्माति पारिभाषिको धर्मो शब्दोऽप्यस्ति । इत्यधिकं क्वचित् ।

धर्ममस्त्रियामिति पठन् सामान्येनाह । धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसो-
नपा इति च(१) ॥ चर्माऽजिनम् ॥ रजतो रूप्यं श्वेतं च ॥ स्नेहं सौहृदम् ॥
असि खड्गः ॥ हंसं सितच्छदः ॥ अपरोऽपरमन्यत् ॥ सारो बलं चन्दनादि-
स्थिरांशश्च । सारं न्यायादनपेतम्(२) । उक्तर्षवाचकस्तु त्रिलिङ्गः ॥ यत्तु जया-
दित्येनोक्तम् । उक्तर्षे सारशब्दः पुंलिङ्ग एवेति । तन्न समीचीनम् । सज्जा
सुतवती सारा दर्पिकाव्रतगर्धिनः ॥

तथा । जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् । इत्यादि बहुतरलक्ष्यविरोधात् ॥
ननु वाच्यलिङ्गत्वेऽस्य । सारं सारङ्गलोचना ।

राज्ये सारं वसुधा वसुन्धरायां पुरं पुरे सौधम् ।
इत्यादौ कथं न विशेष्यपदलिङ्गपरिग्रहः । सत्यम् । सामान्यविशेषभावयो-
जनाया अङ्गीकृतत्वादिति न यथोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ सैन्ययो लवणोत्तमम् । यौ-
गिकस्तु त्रिलिङ्गः । सैन्यवं वस्त्रम् । सैन्यवोऽश्वः । सैन्यवी शाटी ॥ मध्यमो
मध्यगं नातिप्रधानम् ॥ अध्वरं क्रतुः ॥ धनुः कोदण्डम् । यथा—

धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ॥

मानं दर्पः ॥ स्तनं पयोधरः ॥ स्थाणुः कीलकः ॥ ७२ ॥

महिमनेत्रकपञ्चकदण्डकाः, क्रकचशम्बलकुण्डपकन्दराः ।

कटकमालकमर्मरदैवताः, शिखरकेशरदारुभगन्दराः ॥ ७३ ॥

महिम महारवम् ॥ नेत्रकः शृङ्खलकम् ॥ पञ्चकः पञ्चकं विस्तारः ॥
दण्डकं छन्दोविशेषः ॥ क्रकचः करपत्रम् ॥ शम्बलं पाथेयम् ॥ कुण्डपं क्रतु-
विशेषः ॥ कन्दरं दरी ॥ कटकः सैन्यम् । यथा सागरचन्द्रस्य—

(१) पुण्यः । यागाद्यहिंसा वा ॥ यमो धर्मराजः । धर्मस्तु भीमवत् ॥ न्याये च ।
धर्माधिकारिणः ॥ स्वभावे यथा क्रूरधर्माः ॥ आचारे यथा धर्मशास्त्रम् ॥ सोमपे
यथा । एष धर्मः सनातनः ॥ युधिष्ठिरपितापि तावदेव ॥ धर्मसाधने यागादौ
च क्लीवे । यच्छ्रुतिः—तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ इत्यधिकं क्वचित् ।

(२) बले यथा—सुसारः । घृतान्मांसन्तु सारकत् । स्थिरांशे—चन्दनसारो
मज्जासारः । न्याये—नैतत्सारं चरेत् । जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् ॥ इत्य-
धिकं क्वचित्पुस्तकान्तरे ॥ भौ० श० ।

कटकः कण्टकान्यस्य दलयाभास निर्दयम् ।

स हि न क्षमते किञ्चिद्बिन्दुनाप्यात्मनोऽधिकम् ॥

वल्लयं भूमृजितम्बञ्च ॥ मालको ग्रामान्तरालाटवी ॥ मर्मरं शुष्कपत्र-
ध्वनिः ॥ दैवतो देवः ।

यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मत्स्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥

शिखरोऽग्रम् । यथा—

अगस्त्याज्ञासद्यःशमितविकलोच्छ्रायविषमान् ।

उदस्पन्तः सेतावलगितवतो विन्ध्यशिखरान् ॥

केशरः किञ्जल्कम् । यथा—

सम्पिण्डीकृतजीर्णजीरककणश्रेणीश्रियः केशरान्—

सन्नद्धे परितो निरन्तरदलद्द्रोणीनिवेशैस्त्रिभिः ॥

दारुः काष्ठम् । केचिद्दार्विमिति नपुंसकमेवाहुः ॥ भगन्दरो रोगः ॥७३॥

दीपोद्यमब्रह्मपिधानभावा वास्तुव्रतार्धप्रवरापिधानाः ।

अर्मो मुहूर्तं धनवप्रसौधा रेणुस्तलं लोम पटो विहायः ॥७४॥

दीपं प्रकाशविशेषः ॥ उद्यमं उत्साहः । शाकटायनस्त्वस्मादेव पाठा-
दात्वे । उद्यानमित्याह ॥ ब्रह्म । प्रजापतिर्वेदाः शाश्वतं ज्ञानं तपश्च ॥
वेधसि पुंस्त्वमित्यन्यः ॥ पिधानः संवरणम् ॥ भावम् । स्वभावः शब्दविष-
योऽभिप्राय आत्मा योनिश्च ॥ वास्तुः । वेश्मभूर्गृहं च ॥ व्रतो ब्रह्मचर्यादि-
नियमः ॥ अर्द्धं समभागः । अर्धोऽसमभागः ॥ प्रवरः प्रकष्टम् ॥ अपिधानः
स्थगनम् ॥ अर्मं चक्षुरोगविशेषः । अर्मन्निति दुर्गः ॥ मुहूर्तो द्वादश क्षणाः ॥
धनो वित्तम् ॥ वप्रं प्राकारः केदारं तटं च । तत्र तटे—

वप्रेण पर्यन्तचरोऽनुचक्रः सुमेरुवप्रोऽन्वहसन्वकारि ॥

तथा अर्कोपलोलसितवह्निभिरहि दीप्ता—

स्तीव्रं महाव्रतमिवास्य चरन्ति वप्राः ॥

सौधः सुधाधवलितम् ॥ रेणुर्धूलिः ॥ तलोऽधो रूपं च ॥ लोमा
तनूरुहम् ॥ पटं वस्त्रविशेषः ॥ विहायः । आकाशम् ॥७५॥

उटजचापनपुंसकपातका भुवनकोटरपल्लवगोमयाः ।

अतिखरं हरिचन्दनमूलकौ भवनसंक्रमगाण्डिवपत्तनाः ॥७५॥

उटजः पर्णशाला ॥ चापो धनुः । यथा परिसलस्य-

विपक्षहृद्गङ्गा नितान्तं भ्रूलेखया कुञ्चितयोरुलसन्त्या ।

नाकारमात्रेण परंतपस्य यस्यान्वकारि क्रिययापि चापः ॥

नपुंसकं शब्दः । स नपुंसकोऽभवदिति भाष्यकारवचनात्पुंस्यपि ॥

पातकः पापम् ॥ भुवनो लोकः ॥ कोटरं निष्कुटः ॥ पल्लवं किशलयम् ।
यथा-

लोलौष्ठमौष्ट्रकमुदग्रमुखं तरुणाम् ।

अध्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि ॥

गोमयः करीषः ॥ अतिखरम् । अर्थस्तु लोकादवसेयः ॥ हरिचन्दनम् ।

हरेरिन्द्रस्य चन्दनो हरिचन्दनः । स चातिपीतः शीतश्च देववृक्षश्च ॥ मूलकं
शाकविशेषः ॥ भवनो गृहम् ॥ सङ्क्रमः दुर्गसञ्चरः सेत्वादिः ॥ गाण्डिवो विद्यते
यस्य । गाण्ड्यजगात्सञ्ज्ञायामित्यनेन वप्रत्यये । गाण्डिवोऽर्जुनधनुः ॥
पत्तनोऽधिष्ठानम् ॥ ७५ ॥

कर्पूरकर्पासकषष्ठ्युशीरा गाण्डीवनिष्ठेवसुपर्णभस्त्राः ।

पिण्याकपुस्तौ नखरेषुषण्डा वैनीतकं द्वीपिनमारकूटम् ॥७६॥

कर्पूरं घनसारः ॥ कर्पूरेऽस्यते । कर्पासकः । स्त्रीणां कञ्चुकिाख्यः ॥

षष्टिः सङ्ख्यावाची । अन्ये पुनः स्त्रियामेव मन्यन्ते ॥ उशीरो बालकम् ॥

गाण्डी विद्यते यस्य । गाण्ड्यजगात्सञ्ज्ञायामित्यनेन वप्रत्यये । गाण्डीवो-

ऽर्जुनधनुः ॥ निष्ठेवो निष्ठीवनम् ॥ सुपर्णं गरुडः ॥ भस्त्रम् ॥ पिण्याकः ।

सुगन्धिसङ्गतीप्रभवधूपस्तिलकत्वं च ॥ पुस्तं लेप्यकर्म ॥ नखरं नखः ॥ इषु

शरः । स्त्रीपुंसयोरित्यन्ये ॥ षण्डः पद्मादीनां समुदायः ॥ वोढूपरम्परया वा-

ह्यते यत्तद्विनीतानामिदम् । वैनीतकं यानम् ॥ द्वीपिनं व्याघ्रः ॥ आरकूटं

पित्तलम् ॥ ७६ ॥

[मञ्जीरनूपुरशफाणुतरण्डमेढ्राः—

संसारचूर्णवतवासरजन्तुसत्त्वाः ।

कोलाहलः ककुभजानुभगाब्दवेषा—

वित्तस्वभूर्जलशुनाः शललं च गेहम् ॥७७॥]

मञ्जीरो हंसकम् ॥ नूपुरं तुलाकोटिः ॥ शफं खुरः ॥ अणुः सूक्ष्मपरि-
माणविशेषोऽन्नविशेषश्च ॥ तरण्डं स्रवः ॥ मेढ्रं मेहनम् । यथा—इत्थं वृत्तं सुदु-
स्थूलं मेढ्रं शस्तं महामुखम् ॥ संसारं जगत् ॥ चूर्णं क्षोदः ॥ वटं तुल्यता-
गोलश्च ॥ वासरं दिनम् । यथा—

वासराणि कतिचित्कथञ्चन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया ॥

जन्तुसत्त्वेति । जन्तौ प्राणिन्यभिधेये सत्त्वं पुनपुंसकं भवति यथा—
वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ जन्ताविति किम् । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिगुणश्च ॥
कोलाहलम् । अव्यक्तो ध्वनिः ॥ ककुभो वीणावादनम् ॥ जानु । अष्टीवान् ।
यथा—जानुमस्य गृह्णीयात् ॥ भगं योनिः ॥ अब्दं संवत्सरः ॥ वेणी नेपथ्यम् ॥
वित्ते स्वम् । वित्ते वाच्ये स्वं पुनपुंसकम् । स्वाः । स्वानि ॥ भूर्जो वृक्षवि-
शेषः ॥ लशुनः । रसोनः स्निग्धश्चोष्णश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥ शललं सल्लक-
शूची ॥ गेहं वेश्म ॥ अरुणदत्ताभिप्रायेणैते दर्शिताः ॥ ७७ ॥

इत्यर्थर्चादिः ॥

राजदन्तार्पितोतावक्लिन्नपक्वपरःशताः ।

नृवरोऽग्रेवणं भृष्टलुञ्चितो लिप्तवासितः ॥७८॥

राजदन्तादौ समासे पूर्वनिपातो न भवति । दन्तानां राजा । राजदन्तः ।
प्रमुखदृश्यदन्तद्वयम् । अत्र षष्ठीत्यनेन(१) । यदा तु राजा च दन्ताश्चेति
समासान्तरं तदा न नियमः ॥ पूर्वमुतम् आतानवितानीकृतं पञ्चादपितम् ।
अर्पितोतम् । यथा—

ज्योत्स्नापटे तुहिनदीधितिनार्पितोते, द्यौरास नग्नमुषितेव हृतेऽरुणेन ।
व्योमोत्तगाढनिव भानुमरीचिसस्यं, विक्लिन्नपक्वफलिनीफलवच्च वश्रे ॥

पूर्वं पक्वं पञ्चादवक्लिन्नम् आर्द्रम् । अवक्लिन्नपक्वम् । अनयोरेकादिसू-
त्रेण ॥ शतात्परे । परःशताः । यथा—

(१) षष्ठीति सूत्रे षष्ठीति पदं प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनं तस्मात्तस्य पूर्-
वनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वात्परनिपातः । श्री० श० ।

स जवेन पतन्परःशतानां पततां ब्रात इवारवं वितेने ।

पृषोदरादित्वात्सकारागमः । अत्र पञ्चमीसूत्रेण(१) ॥ ना चासी वरश्च । नृवरः । प्रधानपुरुषः ॥ वनस्याग्रे । अग्रेवणम् । अतएव पाठात्सप्तम्या अलुक् । अ-
म्भावश्चाव्ययीभावत्वात् ।

बहुधाभिन्नमर्णो भीमाः खरणसादयः ।

अग्रेवणं वर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥

वनस्याग्रम् अग्रेवणमित्येके । निपातनासत्त्वम् । अत्र षष्ठीसूत्रेण ॥ पूर्वं
लुङ्घितम् अपनीतं पञ्चाद्भृष्टं पक्वम् । भृष्टलुङ्घितम् । यथा—

यद्भृष्टलुङ्घितशशेव शशाङ्कपात्री ॥

पूर्वं वासितं भावितं पञ्चाङ्गिप्तं दिग्धं लिप्तवासितम् । अनयोरेकादिसू-
त्रेण(२) । यथा—यङ्गिप्तवासितमिव द्युसदोऽङ्गवातैः ॥ ७८ ॥

उत्तगाढकुरुश्रेष्ठौ सिक्तसंमृष्टसंयुतौ ।

उत्तमर्णाधमर्णौ च परःसहस्र इत्यपि ॥७९॥

पूर्वं गाढम् अवलोडितं पञ्चादुप्तम् उत्तगाढम् । अत्रैकादिसूत्रेण । यथा—
व्योमोत्तगाढमिव भानुमरीचिसस्यम् ॥

कुरुश्चासौ श्रेष्ठश्च । कुरुश्रेष्ठः ॥ पूर्वं संमृष्टं पञ्चात्सिक्तम् । सिक्तसंमृष्टम् ॥
सिक्तसंमृष्टमित्यन्ये ॥ अत्रैकादिसूत्रेण । यथा—

यत्सिक्तमृष्टमसृष्टेव नभोऽङ्गणश्रीः ॥

ऋण उत्तमः । उत्तमर्णः ॥ ऋणेऽधमः । अधमर्णः । अत्र सप्तमीशौण्डे-
त्यनेन ॥ सहस्रात्परे । परःसहस्राः । अत्र पञ्चमीत्यनेन ॥ शतसहस्रावित्यु-
पलक्षणम् । तेन—परोरजोभिः स्वगुणैरगाधः सगाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति ।

इत्यपि सिद्धं भवति । पृषोदरादावप्येतद्द्रष्टव्यम् ॥ ७९ ॥

कुबेरकेशवौ श्रद्धातपसी विष्णुवासवौ ।

सोमरुद्रौ शिरोजानु चित्रास्वाती शिरोविजु ॥ ८० ॥

(१) पञ्चमी भयेनेति सूत्रे पञ्चम्याः प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वेन शतप-
दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥ एवमन्यत्रापि योज्यम् ।

(२) पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणेति सूत्रेण वासितादीनां पूर्वं प्रयोगः प्राप्त इति
योज्यम् । भी० श० ।

कुबेरश्च केशवश्च । कुबेरकेशवौ । पूज्यद्वारेण(१) ॥ अद्वा च तपश्च । अद्वात-
पसी । लघुद्वारेण(२) ॥ विष्णुश्च वासवश्च । विष्णुवासवौ । वर्णधातृणामनुपूर्व-
मित्यनेन(३) ॥ सोमश्च रुद्रश्च । सोमरुद्रौ । पूज्यद्वारेण ॥ शिरश्च जानुश्च ।
शिरोजानु ॥ चित्रा च स्वातिश्च । चित्रास्वाती ॥ शिरश्च विजुश्च । शिरोविजु ।
विजुर्ग्रीवा स्कन्धो वा । असखियुद्धद्वारेण(४) ॥ भोजस्तु शिरोविजु इत्याह ॥ ८० ॥
जम्पती दम्पती जायापती पुत्रपती तथा ।

गौपालिधानपूलासविष्वक्सेनार्जुना मताः ॥ ८१ ॥

जाया च पतिश्च । जम्पती । दम्पती । जायापती । इह पाठाज्जा-
याशब्दस्य जदंभावश्च ॥ पुत्रश्च पतिश्च । पुत्रपती । एषामसखियुद्धद्वारेण ॥
गाः पालयतीति गोपालः । तस्यापत्यं गौपालिः । स धीयते यस्मिंस्तद्वौ-
पालिधानम् । ग्रामोऽवस्थानं वा ॥ पूलानस्यतीति पूलासः ॥ गौपालिधात-
च पूलासश्च । गौपालिधानपूलासम् ॥ अल्पाजद्वारेण(५) ॥ विष्वक्सेनश्चार्जुनश्च ।
विष्वक्सेनार्जुनौ । अजाद्यद्वारेण(६) । यदा पूज्यता न विवक्ष्यते तदा पर-
निपातार्थः पाठः । अथवा । विष्णोरन्यो विष्वक्सेनः ॥ ८१ ॥

वैकारिमतं तण्डुलकिण्वावन्त्यश्मकाश्च दारगवम् ।

केशश्मश्रु स्नातकराजानौ नग्नमुषितश्च ॥ ८२ ॥

विकारस्यापत्यं वैकारिः । स च मतश्च । वैकारिमतम् । अल्पाजद्वारेण ॥
शाकटायनस्तु वैकारेमतो वैकारिमतः । गाजयतीति गाजः । वाज-
यतीति वाजः । गाजस्य वाजः । गाजवाजः । वैकारिमतश्च गाजवाजश्च ।
वैकारिमतगाजवाजमित्याह ॥ तण्डुलाश्च किण्वं च । तण्डुलकिण्वम् ॥ अव-
न्तिर्नाम राजा जनपदो वा । अश्मका नाम जनपदः । अवन्त्यश्चाश्मकाश्च ।

(१) अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वार्त्तिकेन केशवपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ।

(२) लघ्वक्षरं च पूर्वमिति वार्त्तिकेन तपःपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ।

(३) भातुश्च ज्यायस इति वार्त्तिकेन वासवपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते । (४) द्वन्द्वे-
धौति सूत्रेण जाग्रादिपदानां पूर्वनिपाते प्राप्ते । एवमग्रेऽपि योज्यम् ।

(५) अल्पाच्चेतरमिति सूत्रेण पूलासपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते । (६) अजाद्य-
दन्तमिति सूत्रेण प्राप्ते । भौ० श० ।

अवरत्यश्नकम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ दाराश्च गीश्च । दारगवम् । अल्पाज्-
द्वारेण ॥ केशाश्च श्मश्रु च । केशश्मश्रु ॥ केशश्मश्रु इति भोजः ॥ असखियु-
द्द्वारेण । स्नातकः समाप्तवेदः । स च राजा च । स्नातकराजानो । अल्पा-
ज्द्वारेण ॥ पूर्वं मुषितः पञ्चाङ्गनः । नग्नमुषितः । यथा—

द्यौरास नग्नमुषितेव हृतेऽरुणेन । एकादिसूत्रेण ॥८२॥

दृषदुपलं पुत्रपशू पूलासकुरण्डगाजवाजानि ।

आरट्वायनिचान्धनिसिञ्जास्थोशीरबीजानि ॥८३॥

दृषद्वोपलं च । दृषदुपलम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ पुत्रश्च पशुश्च । पुत्र-
पशू । असखियुद्द्वारेण ॥ पूलासश्च कुरण्डश्च । पूलासकुरण्डम् ॥ शाकटाय-
नस्तु कुरण्डानां स्थलं कुरण्डस्थलम् । कुरण्डस्थलं च पूलासश्च । कुरण्डस्थल-
पूलासमित्युवाच ॥ गाजश्च वाजश्च । गाजवाजम् ॥ अन्यस्तु । गजानां समूहो
गाजम् । वाजिनां समूहो वाजम् । गाजं च वाजं चेति । गाजवाजम् ।
तत्प्रत्ययस्तु गणपाठादेव न भवतीत्याह ॥ अनियमप्रसङ्गे वाजशब्दस्यैव
परनिपातः ॥ आरट्वायनि । आरट्वायनि नाम कश्चित् । तस्यापत्यम् आरट्वाय-
निः । तिकादित्वात् फिञ् ॥ चम्यं भक्ष्यं धनस्य । तस्यापत्यं चान्धनिः ॥
आरट्वायनिश्च चान्धनिश्च । आरट्वायनिचान्धनि । अल्पाज्द्वारेण ॥ कश्चिद्
आरट्वायनिबन्धनीत्याह । पाणिनिस्तु । आरट्वायनिबन्धनीत्याह ॥ सिञ्जनं
सिञ्जा । आस्थानं आस्था । सिञ्जा चास्था च । सिञ्जास्थम् । अत्रानियमे
प्राप्ते नियमः ॥ उशीरं च बीजं च । उशीरबीजम् ॥ शाकटायनस्तु ।
उशीरं बीजं यस्मिन् । उशीरबीजो नाम पर्वतः ॥ सिञ्जायां तिष्ठतीति
सिञ्जास्थः पर्वतः । उशीरबीजश्च सिञ्जास्थश्च । उशीरबीजसिञ्जास्थम् ॥
अल्पाज्द्वारेण ॥८३॥

विषयेन्द्रियाधरौष्ठाः स्थलपूलासं च दारजारौ च ।

भार्यापती उलूखलमुसलाक्षिभ्रुवगजाश्वशूद्रार्याः ॥८४॥

विषयाश्चेन्द्रियाणि च । विषयेन्द्रियाणि । अजाद्यद्द्वारेण ॥ अधरश्चौ-
ष्ठश्च । अधरौष्ठम् । अल्पाज्द्वारेण ॥ स्थलं च पूलासश्च । स्थलपूलासम् ॥
दारयतीति हृदयमिति दारः । जरयतीति जारः । दारश्च जारश्च । दारजारौ ।

अत्रानियमप्रसङ्गे दारशब्द एकवचनान्तोऽपि दृश्यते । यथा । धर्मप्रजासम्पत्ते
 दारे नान्यं कुर्वीत ॥ भार्या च पतिश्च । भार्यापती । असंख्ययुद्धारेण ॥
 उल्लूपन्त इत्युल्लूखो धान्यानि । आप्ये(१) क्षिप् । उल्लवः खल्यन्ते सञ्जीयन्ते प्र-
 क्षिप्यन्त इति । उल्लूखलम् । तच्च मुसलं च । उल्लूखलमुसलम् ॥ अक्षिणी च
 शुबौ च । अक्षिभुवम् । अत एव पाठात्समासान्तः ॥ अनयोरल्पाज्द्वारेण ॥
 गजश्चाश्वश्च । गजाश्वौ ॥ शूद्रश्चार्यश्च । शूद्रार्यौ ॥ अनयोरजाद्यद्द्वारेण ॥ ८५ ॥

काकमयूरौ मेधातपसी दारार्थपाण्डुधृतराष्ट्राः ।

नरनारायणदीक्षातपसी चित्ररथबाल्हीकौ ॥ ८५ ॥

काकश्च मयूरश्च । काकमयूरौ ॥ मेधा च तपश्च । मेधातपसी । अन-
 योरर्च्यलघुद्वारेण ॥ दारार्थश्च । दारार्थम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ पाण्डुधृ-
 तराष्ट्रश्च । पाण्डुधृतराष्ट्री । वर्णभ्रातृणामनुपूर्वमित्यनेन ॥ नरश्च नारा-
 यणश्च । नरनारायणौ ॥ दीक्षा च तपश्च । दीक्षातपसी ॥ अनयोरर्च्यलघुद्वार-
 रेण ॥ चित्ररथश्च बाल्हीकश्च । चित्ररथबाल्हीकौ राजानौ । अल्पाज्द्वारेण ।
 पाणिनिवामनमतेन ॥ शाकटायनस्तु बल्होऽस्यास्तीति बल्ही । बल्हिकः ।
 सञ्ज्ञाप्रकृत्योरित्यनेन के । चित्ररथबल्हिकम् ॥ भोजस्तु चित्ररथबाल्ही-
 कावस्मिन् गणे पपाठ । उणादिसध्ये तु सृद्धीकातिन्तिडीकबाल्हीकवल्ही-
 ककल्मीककिङ्किणीकापुण्डरीकचञ्चरीकसमीकप्रतीकपूतीकपर्फरीकादय इत्य-
 स्मिन् बाल्हीकमिति प्रादर्शयत् ॥ एतेषामेतैः सूत्रैः प्राङ्निपाते प्राप्ते
 परनिपातः क्रियते ॥ ८५ ॥

पूर्वोऽप्यर्थो धर्मतः शब्दकामात्—

इन्द्रार्कान्तेभ्योऽग्निचन्द्रादयोऽपि ।

भीष्मादित्यं द्रोणचन्द्राच्च राहो—

श्रन्द्रो ग्रीष्मो वा वसन्तादिभाव्यः ॥ ८६ ॥

पूर्वोऽप्यर्थ इति न केवलं धर्मशब्दकामेभ्यः पूर्वोऽर्थशब्दः परोऽपि
 द्रष्टव्यो गणपाठसामर्थ्यात् । अर्थश्च धर्मश्च । अर्थधर्मौ । धर्माथौ ॥ अर्थश-
 ब्दौ । शब्दाथौ ॥ अर्थकामौ । कामाथौ ॥ न केवलम् अग्निचन्द्रादयः पूर्-

भवन्ति परतोऽपि । अग्निश्चेन्द्रश्च । अग्नीन्द्रौ । इन्द्राग्नी ॥ चन्द्रार्कौ ।
अर्कचन्द्रौ ॥ आद्यन्तौ । अन्तादी ॥ भीष्मद्रोणौ । द्रोणभीष्मौ ॥ चन्द्रादित्यौ ।
आदित्यचन्द्रौ ॥ राहुचन्द्रौ । चन्द्रराहू ॥ ग्रीष्मवसन्तौ । वसन्तग्रीष्मौ ॥ ८६ ॥

शुक्रशुचिकरभरासभगुणवृद्धिसमीरणाग्निकुशकाशाः ।

सर्पिर्मधुदीर्घलघू सतपःश्रुतपाणिनीयरौढीयाः ॥ ८७ ॥

शुक्रशुच्यादयः शब्दाः शकन्मूत्रशब्दपर्यन्ता विपर्ययेणापि भवन्ति ॥
शुक्रश्च शुचिश्च । शुक्रशुची । शुचिशुक्रौ ॥ करभरासभौ । रासभकरभौ ॥ गुण-
वृद्धौ । वृद्धिगुणौ ॥ समीरणाग्नी । अग्निसमीरणौ ॥ कुशकाशम् । काशकु-
शम् ॥ सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिणी ॥ दीर्घलघू । लघुदीर्घौ ॥ सतपःश्रुतेति ।
सह तपःश्रुताभ्यां वर्तन्ते । सतपःश्रुताः । सतपःश्रुताश्च ते पाणिनीयरौ-
ढीयाश्च ॥ तपःश्रुते । श्रुततपसौ ॥ पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयपाणिनीयाः ८७

भीमसेनार्जुनावेतौ कपित्थाश्वत्थसंयुतौ ।

शकन्मूत्रं कृतहन्द्वा व्यत्यासेन सतां मताः ॥ ८८ ॥

भीमसेनार्जुनौ । अर्जुनभीमसेनौ ॥ कपित्थाश्वत्थौ । अश्वत्थकपित्थौ ॥
शकन्मूत्रम् । मूत्रशकत् ॥ एतेषां स्वीयस्वीयसूत्रेण नियमे प्राप्ते गणपाठाद्वि-
कल्पः ॥ सतां मता इति साभिप्रायम् । तेन जित्याविपूयविनीयाः । विपू-
यविनीयजित्याः ॥ देवापिशन्तनू । शन्तनुदेवापी इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ८८ ॥
इति राजदन्तादिः ॥

कडारः पिङ्गलो गौरो भिक्षुकः खलतिस्तनुः ।

शौण्डः कुण्डो वृकः खञ्जो बठरो गडुलस्तथा ॥ ८९ ॥

कडारादयः शब्दाः कडाराः कर्मधारये वेत्यनेन पूर्वं वा निपतन्ति ।
कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥ पिङ्गलमाण्डव्यः । माण्डव्यपिङ्गलः ॥
गौरगौतमः । गौतमगौरः (१) ॥ भिक्षुकदाक्षिः । दाक्षिभिक्षुकः ॥ खलतिस्त्रा-
रपायणः । खारपायणखलतिः ॥ तनुवृणविन्दुः । वृणविन्दुतनुः । तनुशब्दः
कशवाची ॥ शौण्डलिगुः । लिगुशौण्डः ॥ कुण्डमाण्डः । माण्डिकुण्डः ॥

(१) गौरगौतमः । गौतमगौरः इति । पा० ।

वृकशाण्डिल्यः । शाण्डिल्यवृकः ॥ खञ्जवात्स्यः । वात्स्यखञ्जः ॥ बठरच्छान्द-
सः । छान्दसबठरः ॥ गडुलगालवः । गालवगडुलः ॥ ८९ ॥

वृद्धखोडाविमौ काणः कूटखेलौ च कीर्तितौ ।

आहिताग्निगतार्थोऽहभार्यपीतघृतप्रियाः ॥ ९० ॥

वृद्धमनुः । मनुवृद्धः ॥ खोडकहोडः । कहोडखोडः ॥ काणद्रोणः ।
द्रोणकाणः ॥ कूटदाक्षिः । दाक्षिकूटः ॥ खेलशाण्डिल्यः । शाण्डिल्यखेलः ॥
एतेषां गुणवचनत्वात्पक्षे परत्वार्थं वचनम् ॥ इतिकहारादिः ॥

एते शब्दा बहुव्रीहौ प्राप्तपूर्वनिपाताः सन्तो आहिताग्न्यादावित्यनेन
पूर्वपदत्वभाजो वा भवन्ति ॥ आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः । अग्न्या-
हितः । यथा च भट्टिकाव्ये ।

अग्न्याहितजनप्रह्वे विजिगीषापराङ्मुखे ।

कस्माद्वा नीतितीक्ष्णस्य संरम्भस्तव तापसे ? ॥

यथा वा । प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां

विधिविहितविरिब्धैः सान्निध्येनीरधीत्य ।

कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वयुर्वर्यै-

हुतमयमुपलीढे साधु सान्नाय्यमग्निः ॥

गतोऽर्थो यस्यासौ गतार्थः । अर्थगतः ॥ ऊढा भार्या येन । ऊढभार्यः ।
भार्योऽहः ॥ पीतं घृतं येन । पीतघृतः । घृतपीतः ॥ प्रियशब्दस्य केवलस्ये-
होपदेशादुत्तरपदमनियतम् । तेन प्रियगुडः । गुडप्रियः ॥ प्रियविश्वः ।
विश्वप्रियः ॥ प्रियद्विः । द्विप्रियः ॥ एतेन आहिताग्न्यादयो गणाधीता एष
ग्राह्या नाधिकप्रयोगाः । तेनाहितवसुरित्यादौ यथाप्राप्तं स्यान्न विकल्पः ॥ ९० ॥

जातादन्तः सपुत्रोऽथ तैलं मद्यं च पीततः ।

गड्वादेः सप्तमी क्तान्तं जातिकालसुखादितः ॥ ९१ ॥

जाता दन्ता अस्य । जातदन्तः । दन्तजातः ॥ पुत्रो जातोऽस्य । पु-
त्रजातः । जातपुत्रः ॥ तैलं पीतं येन । पीततैलः । तैलपीतः ॥ मद्यं पीतं
येन । मद्यपीतः । पीतमद्यः ॥ गड्वादेः सप्तमीति गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तो (१)

बहुव्रीहौ पूर्वं वा निपतति । गडुः कण्ठे यस्य । गडुकण्ठः । कण्ठेगडुः ॥
गडुशिराः । शिरसिगडुः(१) ॥ गुरुमध्यः । मध्येगुरुः ॥ गुर्वन्तः । अन्तेगुरुः(२) ॥
इन्दुमौलौ यस्य । इन्दुमौलिः । मौलीन्दुः । यथा च

मौलीन्दोमौलिभूषा मनसिजनृपतेरान्तरः केलिकोशः ।

प्राचीदिङ्नायिकायाः कनकविरचितप्रौढताडङ्ककान्तिः ।

पीयूषासारवर्षी त्रिभुवननयनानन्दवृन्दैकपात्रं

देवः श्रीश्वेतभानुर्जयति कुमुदिनीबान्धवः सिन्धुजन्मा ॥

भोजस्तु नेन्द्रादिभ्य इत्यनेन निषेधान्मौलीन्दुरिति मन्यते ॥ समर्था-
धिकाराद्बहेगडुरित्येव भवति । तथा शशिशेखरः । पद्मनाभः । कर्णनाभः ।
शङ्खपाणिः । पद्मपाणिरित्यादौ परनिपात एव ॥ क्तान्तमित्यादि । क्तान्तं
च वा पूर्वं निपतति ॥ जातेः । पलायडुभक्षिती । भक्षितपलायडुः ॥ सारङ्ग-
जग्धी । जग्धसारङ्गः ॥ पाणिगृहीती । गृहीतपाणिः ॥ कालात् ॥ मासजाता
जातमासा ॥ संवत्सरजाता । जातसंवत्सरा ॥ सुखादेः । सुखजाता । जातसु-
खा ॥ जातदुःखा । दुःखजाता ॥ तृप्तोत्पन्ना । उत्पन्नतृप्ता ॥ न्यासकृता सुखा-
दयो गुणवचना इत्युक्तम् । भोजस्तु सुखादयो दश क्यज्विधौ निरूपिता इत्यु-
क्तवान् जातिग्रहणमकृत्वाकृतिग्रहणात् ॥ आकृत्या संस्थानेन व्यज्यते सा जातिः ।
तेनेह न भवति । आहूतब्राह्मणः । सेवितक्षत्रियः । तर्पितदाक्षिः । प्रीणित-
कट इत्येके ॥ जातिपरत्वं आकृतेः पूर्वनिपातः । न व्यक्तिपरत्वं इत्येके ॥१९॥

ज्ञेयो जातश्मश्रुः पीतदधिच्छिन्नशीर्षपीतविषाः ।

क्तः प्रहरणवाचिभ्यः सप्तम्यपि सम्मता विदुषाम् ॥२०॥

जातं श्मश्रु यस्य । जातश्मश्रुः । श्मश्रुजातः ॥ पीतं दधि येन ।
पीतदधिः । दधिपीतः ॥ छिन्नं शीर्षं यस्य । शीर्षच्छिन्नः । छिन्नशीर्षः ॥ पीतं
विषं येन । विषपीतः । पीतविषः ॥ क्त इति । प्रहरणं धनुः खड्गाद्यर्थो येषां
तेभ्यः क्तान्तं सप्तम्यन्तं च पूर्वं निपतति । उद्यत उत्खातोऽसिर्येन स उद्य-
तासिः । अस्युद्यतः ॥ कलितप्रहरणः । प्रहरणकलितः ॥ दण्डः पाणौ यस्यासौ
दण्डपाणिः । पाणिदण्डः । विश्रान्तन्यासकृत्समर्थत्वादण्डपाणिरित्येव मन्यते ॥

(१) शिरोगडुरित्यपीति पा० । (४) मध्यगुरुः । अन्तगुरुः । इत्यपि क्वचित् ।

वज्रपाणिः । पाणिवज्रः । अविशेषोक्तावप्यसमर्थत्वात् । शूलपाणिः । शा-
 क्त्रपाणिः । धनुष्पाणिः ॥ पाशहस्त इत्यादौ परनिपात एव ॥ आकृतिगणो-
 ज्यम् ॥९२॥ इत्याहितान्यादिः ॥

तिष्ठद्गु प्रथं खलेबुसमधोनाभं समम्भूमि च-
 प्राहं पुण्यसमं वहद्गु विषमं प्रान्तं तथा निःषमम् ।
 एकान्तं च समम्पदाति सुषमं तीर्थं समानात्परम्—
 पूतेनान्वितपूयमानखलतो लूनाद्यवं वा बुसम् ॥९३॥

तिष्ठद्गु । इत्येवमादयः समासास्तिष्ठद्गुवादिरयमित्यनेनाव्ययीभाव-
 सञ्ज्ञा निपात्यन्ते । अयमेव निपातितः समासो भवति नान्यः ॥ तिष्ठन्ति
 गावो यस्मिन् काले दोहाय स कालस्तिष्ठद्गु । प्रथमरात्रेरर्धघटी । प्रावृ-
 काल इत्यन्ये । अयमेवेति वचनात्कथनमयं भट्टिकावये प्रयोगः ।

आतिष्ठद्गु जपसन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।

प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्गुः प्रणमन् रविम् ॥

तिष्ठद्गु यावद् आतिष्ठद्गूच्यते । भाष्योदाहरणात्तावदयं विजातीयः ।
 न च समासमात्रेण न भवितव्यमित्युक्तम् । अभिधानप्रमाणश्च समासः ॥
 प्रगतत्वं रथस्य । प्रगताः प्रभूताः वा रथा अस्मिन्देशे । प्रथम् ॥ खले बुसानि
 यत्र काले स कालः खलेबुसम् ॥ नाभेरधोऽधोनाभं ग्रहृतवान् । गणपाठाद-
 कारः समासान्तः ॥ समत्वं भूमेः । समम्भूमि । निपातनान्मुगागमः ॥ शाक-
 टायनस्तु समभूमीत्यप्याह । अन्यार्थत्वे तु । समभूमयो वीथय इत्येवं यौगि-
 कत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः । अन्यार्थत्वेऽपि समभूमीति केचित् ॥ प्रगतत्व-
 म्नां प्रगतमह इति वा । प्राहम् । निपातनाद् अह्मादेशः ॥ पुण्यत्वं समायाः
 पुण्य समेति वा । पुण्यसमम् । पुण्येन समं तृतीयासमासापवाद इति केचित् ।
 वहन्ति गावो यस्मिन् काले स कालो वहद्गु । शरत्काल इत्यन्ये ॥ विगतं
 समं विगतत्वं समस्य वा । विषमम् ॥ समाद्विप्रकृष्टो हीनो वा देश इति
 केचित् ॥ प्रगतत्वमन्तस्य प्रगतोऽन्तोऽस्मिन्देश इति वा । प्रान्तम् ॥ निर्गतं
 समं निर्गतत्वं समस्येति वा । निःषमम् ॥ समान्निष्क्रान्तो निःषममिति
 केचित् ॥ एकोऽन्तो यस्य तद् एकान्तम् ॥ समत्वं पदातेः । समपदाति ।

निपातनान्मुगागमः ॥ समपदातीत्यपि शाकटायनः ॥ अन्यार्थत्वे तु । समप-
दातयो राजान इति यौगिकत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः ॥ शोभनाः समा यत्र
स कालः शुभम् । शोभनत्वं समस्येति वा ॥ समानं तीर्थं तीर्थस्य समान-
त्वमिति वा, समानतीर्थम् ॥ पूताः पूयमानाश्च यवा यत्र काले स पूतयवम् ।
पूतयवमिति भोजः ॥ पूयमानयवं कालः ॥ खलं रणाजिरं धान्यावपनस्थानं
च । खलन्ति संघीयन्ते यथांसि शूरैर्धान्यानि वा यत्र तत्खलम् । खले यवा
बुशानि च यस्मिन् काले स खलेयवम् ॥ खलेबुशम् ॥ लूना यवा यस्मिन् काले
स लूनयवम् ॥ वा बुशमिति वा शब्दो व्यवस्थावाची । तेन बुशशब्दः खल-
शब्दादेव द्रष्टव्यः ॥ ९३ ॥

समपक्षं पापसमं समानतीरं प्रदक्षिणं प्रसृगम् ।

अपदक्षिणं च सम्प्रति वासंप्रति लूयमानयवम् ॥९४॥

समत्वं पक्षस्य समः पक्षोऽस्मिन्निति वा । समपक्षं देशः ॥ पापाः समा
यस्मिन्युगे काले वा । पापसमम् ॥ समानं तीरं समानत्वं तीरस्येति वा
समानतीरम् ॥ प्रस्तुत्य दक्षिणतो भ्रूमति । प्रदक्षिणम् । भोजस्तु प्रदक्षिणं
वाममित्याह ॥ प्रकृष्टत्वं दक्षिणाया वा । प्रदक्षिणम् ॥ प्रगता सृगा यत्र
काले यतो वाऽऽरण्यादेस्तत् प्रसृगम् ॥ अपगता दक्षिणा यत्र तत् अपदक्षिणम् ॥
सम्प्रतीति प्रादिसमुदायरूपः शब्दः । स एव नञ्सम्पर्काद् असम्प्रति ॥
लूयमाना यवा यत्र काले स लूयमानयवम् ॥९४॥

संहृतसंह्रियमाणाद् बुसं यवं चायतीगवाविषमे ।

अपरायत्योश्च समं दुःषमभिः प्रत्ययोऽपि गणे ॥९५॥

संहृतानि संह्रियमाणानि च बुशानि यवाश्च यत्र काले स कालः संह-
तबुसम् । संह्रियमाणबुसम् ॥ संहृतयवम् । संह्रियमाणयवम् ॥ दोहार्थं जल-
पानार्थं निवासार्थं वायत्यो गावो यत्र काले स आयतीगवम् । यथा-आति-
ष्ठद्गु जपन्सन्ध्यां प्रक्रान्तानायतीगवम् ॥ न विषमम् । अविषमम् ॥ अपरा-
आयत्यो वा समा यत्र काले सोऽपरसमम् । अवरसममिति भोजः ॥ आय-
तीसमम् ॥ दुष्टत्वं समाया दुष्टाः समा वा यत्र तद्दुःषमम् । गणपाठसान-
ध्यात्स्त्रीत्वनिवृत्तिः ॥ इच्प्रत्ययोऽपीति । इज्युद्गु इत्यनेन य इज् विहित-

स्तदन्तः शब्दोऽत्र गणे द्रष्टव्यः । तेन परमं भीमं वा केशाकेशीति समासा-
रम्भकत्वं न भवति ॥

तिष्ठद्गु वहद्गवायतीगवं लूनलूनमानपूतपूयमानयवाः खलेसंहतसं-
ह्रियमाणयवबुसाश्च कालविशेषवाचिन एव गणे द्रष्टव्याः ॥ अन्ये तु देशवृ-
त्तित्वमपि मन्यन्ते । तेनान्यत्र पूर्वेण बहुव्रीहिः स्यात् । तिष्ठन्ति गावो यत्र
स तिष्ठद्गुः । तिष्ठद्गवो आसाः ॥ वहन्त्यो गावो यत्र सा वहद्गुर्हलपङ्क्तिः ।
वहद्गवः कुटुम्बिनः ॥ आयत्यो गावो यत्र स आयद्गुः ॥ लूनयवेषु क्षेत्रेषु
वसतीत्यादि ॥ लूनयवादयस्तु प्रथमैकवचनान्ता एव प्रयोक्तव्याः । तेन द्वि-
तीयादिका विभक्तिर्न भवति ॥ समं भूमिपदातिभ्यामन्यपदार्थं प्राग्हरथसृग-
दक्षिणाभिरित्येताभ्यां सूत्राभ्यां कालभावयोरेवान्यपदार्थं दृष्यते । तेन समा
भूमिरस्मिन्प्राप्ते । समभूमिर्गामः । प्रगता सृगा अस्मात् । प्रसृगोदेशः । प्राल्लः ।
प्ररथः । प्रसृगः । प्रदक्षिणः ॥ अन्यपदार्थ एव । समा भूमिः । समभूमिरि-
त्यादौ तत्पुरुष एवेति भोजः ॥ आकृतिगणोयम् । तेन यत्प्रभृति तत्प्रभृती-
त्यादीनामपि क्रियाविशेषणवृत्तीनां व्युत्पत्तिरनेनैव द्रष्टव्या ॥ ९५ ॥

इति तिष्ठद्गवादिः ॥

ऊरीभ्रंशकलोररीगुलुगुधाधूलीस्वधाविःसजू—

धूलीध्वंसकलोररीमसमसाविकलीफलीमस्मसाः ।

तालीसंशकला फलू च शकला स्वाहा वषट्श्रौषटौ—

वेताली च पशूपलीगुलुगुलातालीवितालीश्रुदः ॥ ९६ ॥

इस्पुक्तेत्यादिना सूत्रेणोर्यादयः सुबन्ता स्वादिना सह समस्यन्ते । स स-
मासस्तत्पुरुषो भवति ॥ ऊरीत्यङ्गीकारे विस्तारे च । ऊरीकृत्य । अङ्गीकृत्य
विस्तारं कृत्वा वेत्यर्थः ॥ केचिद् अनुकरणविस्तारयोरिति पठन्ति । अपरं
भृशार्थशब्दप्रशंसासु । यथा—

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥

अंशकलेति हिंसायाम् । अंशकलाकृत्य । हिंसित्वेत्यर्थः ॥ उररी ।
ऊरीवत् ॥ गुलुगुधेति पीडायाम् । गुलुगुधाकृत्य (१) । पीडयित्वेत्यर्थः ।

(१) गुलुगुधेति० गुलुगुधाकृत्य । इति पा० ।

क्रीडायामित्यन्ये ॥ गुल्लुगुधेत्यन्ये ॥ धूसीति विस्तारे । धूसीकृत्य । विस्तार्य-
त्यर्थः ॥ धूसी कान्ताविति शाकटायनः । अपरे धूसी काङ्क्षायाम् । धूसीकृत्य ।
काङ्क्षां कृत्वेत्यर्थः ॥ स्वधेति संप्रदाने । स्वधाकृत्य स्वधाशब्दोच्चारित-
मन्यादिकर्म कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ तृप्तिप्रीत्योरित्यन्यः ॥ एवं स्वाहावषट्
औषट् वौषटामर्थो द्रष्टव्यः । वषट् पूजायामित्यन्यः । एतेषां संप्रदानार्थ-
त्वात्करोतिनैव सम्बन्धः ॥ आविस् । इति प्राकाशये यथा—

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिज्ञानमुखश्रियाम् ॥

आविष्करोति । प्रकटयतीत्यर्थः । आविःशब्दस्येह प्राठात्सूक्तत्वे
धातोः प्रागेव निपातः । एवं च योऽयं प्रयोगः । वारुणीमदविशङ्कमयावि-
श्वसुषोऽभवदसाविव रागः ॥ इति । तथा—

पृथुदर्विभृतस्ततः फणीन्द्रा, विषमाशीभिरनारतं वनन्तः ।

अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा, युगलीढोभयसङ्गभागमाविः ॥

इति च संप्रसादज एव नास्त्यभ्युद्गारः । आविरभवद्वागः । आवि-
रभवन्फणीन्द्रा इति क्रियायोगस्य सनीहितत्वात् ॥ सजूरिति सहार्थः । सजूः
कृत्य । सहितं साहित्येन वा कृत्वा गत इत्यर्थः । सहार्थत्वादयं कृष्वस्तिभि-
र्युज्यते । आविःशब्दश्च प्राकाशयार्थत्वात् ॥ धूलीति विदूरवयाकुलीभावे ।
धूलीकृत्य । विदूराकुलतां कृत्वेत्यर्थः ॥ ध्वंसकला । संशकलावत् ॥ सरूरी ।
ऊरीवत् ॥ मसमसेति ध्वंसकलावत् ॥ विक्ली फली । इति विकारे । हिंसा-
यामिति वामनः । विकारार्थत्वात् कृष्वस्तिभिर्युज्यते । विक्लीकृत्य ॥ अपर
आक्ली विक्लीति विचारे । विक्लीकृत्य विचार्येत्यर्थः ॥ फलीकृत्य ॥ मसमसेति
मसमसावत् । अपरे तु मसमसा मसमसेति द्वौ सङ्चूर्णने संवरणे चेत्याहुः ॥
ताली विदूराकुलीभावे । तालीकृत्य ॥ ताली आताली वर्णे शाकटायनः ॥
अपरे तूतनार्थः । तालीकृत्य । उत्तमं कृत्वेत्यर्थः ॥ विस्तारे तु भोजः ॥ संश-
कलेति मसमसावत् । असङ्कलेति भोजः ॥ फलू विक्लीवत् । फलू फलीति
क्रियासरूपतौ । फलूकृत्य । फलीकृत्य । क्रियां सम्पाद्येत्यर्थः ॥ शकला । म-
समसावत् ॥ अपरे शकला संशकला ध्वंसकला भूशकलेति चत्वारः परिभवे ।
शकलाकृत्य । परिभूय गत इत्यर्थः ॥ वेतालीति तालीवत् । विस्तारे तु
भोजः ॥ पशू । इति हिंसायाम् । पशूकृत्य गतः । हर्षा गत इत्यर्थः ॥

फलीति विल्लीवत् ॥ गुलुगुला । गुलुगुधावत् ॥ आताली वितालीति तालीवत् ॥
 श्रुदिति शीघ्राथे । श्रुकृत्य गतः । शीघ्रं कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ अन्यस्तु अ-
 दिति श्रुदाने । श्रुदाय । श्रुदां कृत्वेत्यर्थः । अयं दधातिना युक्तः प्रयुज्यत
 इत्याह ॥ ९६ ॥

प्रादुः पाम्प्यालम्बीपाम्पालीसङ्कलाश्च केवाली ।

आलोष्ठी केवासी सेवाल्याल्ली च वार्दाली ॥ ९७ ॥

प्रादुः प्राकाशये । यथा समैव—

निः सीमाश्चर्षाघात त्रिभुवनविदितं पत्तनं यस्त्वदीयं—

तन्मध्ये वृद्धिनीयुः फलभरनमिताः शाखिनश्चूतमुख्याः ।

नैतच्चित्रं विचित्राद्विहितकृतयुग रवरप्रभावात् क्षितीश—

प्रादुःषन्ति प्रभूता यदि सुरतरवश्चित्रमेतद्बुधानाम् ॥

म्वादिनेति सामान्योक्तावपि कम्बुस्तिभिरेव योग एतेषां समासः ॥

पाम्पी विस्तारविध्वंसमाधुर्येषु करुणविलापे च । पाम्पीकृत्य । विस्तारं

विध्वंसं माधुर्यं च कृत्वेत्यर्थः ॥ पाम्पीकृत्य । करुणं विलाप्येत्यर्थः ॥ आल-

म्बीति प्राकाशये हिंसायां च । आलम्बीकृत्य ॥ पाम्पाली । सङ्कला । केवा-

ली । आलोष्ठी । केवासी । सेवाली । आल्ली हिंसायाम् ॥ पाम्पालीकृत्य ।

हिंसित्वेत्यर्थ इत्यादि ॥ आल्लीशब्दो विकारेऽपि । आल्लीकृत्य ॥ वार्दा-

लीति प्राकाशये हिंसायां च । वार्दालीकृत्य ॥ पार्दालीति कश्चित् ॥

इत्यूर्यादिः ॥

साक्षाद्बीजरुहानमःप्रसहनेचिन्ताविसो रोचना—

बीजर्या लवणं सह प्रतपने भद्रार्थयग्नावमाः ।

अद्वा प्राजरुहोदकं विसहने मिथ्यार्द्रमास्थोऽष्टमः—

प्राजर्या च विकम्पने विहसने शीतंवशेप्रादुसः ॥ ९८ ॥

साक्षादित्यादयः शब्दाश्चैवर्थविषयाः करोतिना सह साक्षादाद्याच्चि-

रित्यनेन वा समस्यन्ते । स च तत्पुरुषसङ्घो भवति । साक्षात्कृत्य । सा-

क्षात् कृत्वा । असाक्षाद्भूतं साक्षात् कृत्वेत्यर्थः ॥ बीजरुहेति रुहिक्रियार्थः ।

बीजरुहाकरोति सेवकः ॥ शोभायामित्यन्ये ॥ नमस्कृत्य ॥ प्रसहने । इत्युत्सा-

हे सामर्थ्ये च । प्रसहनेकृत्य ॥ चिन्ता इति मानसे व्यापारे । चिन्ताकृत्य ॥
चित्तेति कश्चित् । स चाचित्ता चित्ताकृत्वा । चित्ताकृत्य । अव्ययत्वादसमासे-
ऽपि विभक्त्यश्रवणमव्ययत्वं च स्वरादेराकृतिगणत्वादित्याह । एवमन्येवपि ॥
आविष्कृत्य ॥ रोचना इति अद्भुत्पादने प्रशंसायां च । रोचनाकृत्य ॥ लो-
चनेति दीप्ती कश्चिदाह ॥ बीज्या इति जरणक्रियार्थः । बीजर्याकृत्य घनस्य
गतः ॥ शोभार्थे इत्यन्ये ॥ लवणमिति रुच्यर्थे । लवणकृत्य ॥ सह इति
सम्बद्धार्थः । सहकृत्य ॥ प्रतपने इति तापार्थः । निध्याकृतां प्रतपनेकृदथ
क्षितीशः ॥ वितपन इत्यपि वामनः ॥ भद्रा इत्यालोचनाप्रशंसामङ्गलेषु ।
अभद्राभद्राकरणं पूर्वम् । भद्राकृत्य ॥ केचित् अभद्रां भद्राङ्कृत्वेति विग्रहे
विभक्तिमुच्चारयन्ति ॥ अर्थेकृत्य श्लोकं पठति । सार्थकं कृत्वेत्यर्थः । यद्वा—
अर्थेकृत्य वदति । सप्रयोजनं कृत्वा वदतीत्यर्थः । यथा द्वितपस्य—

साक्षात्कृतेऽथ लवणकृति दिङ्मुखानाम्—

उष्णकृतोर्चिषि वशेकृदमाकृदास्ते ।

आस्थाकृताः कृतनमस्कृतयोऽर्थमर्थे—

कृत्य व्रती च नृपती च नृपस्य जग्मुः ॥

अग्नौकृत्य । अग्नौकृत्वा ।

अग्नौकृतामथ हुतैरुदककृदंशाव्—

आर्द्रकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम् ॥

अग्नाविति तैक्षये शाकटायनः ॥ अमा इति रहःसमवायसंयोगसा-
लर्थेषु । अमाकृत्य ॥ अद्भुतकृत्य । यथा—

शीतकृदर्चिषि तटीमपरास्त्रुधेः सं—

सर्वाचिकीर्षति रवावुदयाद्रिशृङ्गम् ।

प्रादुष्कृता मिलितकोकयुगे मुहूर्तम्—

अद्भुतकृतेव वियता सरसि स्वलक्ष्मीम् ॥

प्राजरुहा इति रुहिक्रियार्थः । प्राजरुहाकृत्य पर्जन्यो निवृत्तः ॥
शोभार्थे इत्यन्ये ॥ उदककृत्य ॥ विसहने । प्रसहनेवत् ॥ निध्याकृत्य ॥ आर्द्र-
कृत्य ॥ आर्द्रे इत्येकारान्तमपि कश्चित् । आर्द्रकृत्य ॥ आस्था इत्यादरे
प्रतिज्ञायां च । आस्थाकृत्य ॥ प्राज्या इति बीजर्यावत् ॥ प्राजुरा इत्यपि
शाकटायनः ॥ चिन्ताकृताश्रितहितोरिविकम्पनेकृत् ॥ शाकटायनस्तु विकम्पने

प्रकपने वैरूप्ये । विकपने हिंसायाम् । प्रकपने सन्ताप इत्यन्ये । इत्याह ॥
विहसनेकृत्य ॥ शीतंकृत्य ॥ शीतमनादर इति शाकटायनः ॥ वश इत्यस्वा-
तन्त्ये । वशेकृत्य ॥ प्रादुष्कृत्य ॥

विकल्पनेप्रभृतीनामेजन्तत्वं लवणंप्रभृतीनां मान्तत्वं च गणपाठसान-
श्यादेव । अथवा । एते सप्तमीप्रतिरूपका द्वितीयाप्रतिरूपकाश्च निपाताः ॥
चादित्वाभावे । आस्थांकृत्वा । अग्नौ कृत्वा जलं तापयतीत्यादि स्यात् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन पर्यटनं वृत्तिसंख्य्याप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ९८ ॥

इति साक्षादादिः ॥

स्युर्याजकोदूर्तककर्तृकारकाः—

प्रयोजकोत्सादकभर्तृवर्तकाः ।

अध्यापकस्नापकगोप्तृपूजका—

स्तुर्घ्यः परेश्वारकवेषकाविमौ ॥ ९९ ॥

याजकादिभिः शब्दैः सुवन्तं पदम् अकयाजकादिभिरित्यनेन समस्य-
ते । स सनासस्तत्पुरुषसञ्ज्ञो भवति ॥ ब्राह्मणानां याजकः । ब्राह्मणयाजकः ।
याजयिता ॥ शरीरस्योदूर्तकः । शरीरोदूर्तकः ॥ प्रणम्य सर्वकर्तारम् ॥ धर्मस्य
कारकः । धर्मकारकः ॥ तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मन जल्पतः ॥ रिपूणामुत्सा-
दकः । रिपूत्सादकः ॥ छद् अपवारण उत्पूर्वः । क्षत्रियस्योच्छादकः । क्षत्रियो-
च्छादक इति शाकटायनः ॥ भुवो भर्ता । भूभर्ता ॥ वर्तयतीति वर्तकः । भा-
ष्यस्य वर्तकः । भाष्यवर्तकः ॥ पुत्राणामध्यापकः । पुत्राध्यापकः ॥ स्नापयतीति
स्नापकः । राज्ञः स्नापकः । राजस्नापकः ॥ धात्र्या गोपकः । धात्रीगोपकः (१)
साधूनां पूजकः । साधुपूजकः ॥ ब्राह्मणानां तुर्यः । ब्राह्मणतुर्यः ॥ परिचर-
तीति परिचारकः । गुरोः परिचारकः । गुरुपरिचारकः ॥ परिवेवेष्टि । परि-
वेषकः । राज्ञः परिवेषकः । राजपरिवेषकः ॥ यद्वा । घृतस्य परिवेषकः ।
घृतपरिवेषकः ॥ ९९ ॥

(१) मूले गोप्तृपदमुदाहरणे च गोपक इति विरोधो नैव ज्ञेयः । यतो
मूलेऽपि गोप्तृपदेन गोपक एवाभिप्रेतः । छन्दोभङ्गभयात्तु तथापाठो न कृत-
इत्यनुमीयते । भी० श० ।

गणको रथपत्तिभ्यां चतुर्योन्मादकौ तथा ।

होता हि त्रि च तीयान्तं तुरीयोऽपि सतां मतः ॥१००॥

रथानां गणकः । रथगणकः ॥ पत्तीनां गणकः । पत्तिगणकः ॥ आत्म-
नश्चतुर्यः । आत्मचतुर्यः ॥ चित्तस्योन्मादकः । चित्तोन्मादकः ॥ क्षीरस्य होता ।
क्षीरहोता ॥ राज्ञां द्वितीयः । राजद्वितीयः ॥ राज्ञां तृतीयः । राजतृतीयः ॥
राज्ञां तुरीयः । राजतुरीयः । तुरीयोऽपि सतां मत इति सामिप्रायम् । तेन
द्वितीयतृतीयेत्यादिसूत्रं बृहत्तन्त्रे व्यर्थम् । गणसमाश्रयणमेव श्रेयः ।

क्रियानुगतिमास्थाय लोके ख्यातिमुपागताः ।

ये कान्ताः पावकाद्यास्ते द्रष्टव्या याजकादिषु ॥

तेन गोमयानां पावकः । गोमयपावकः ॥ गृहस्य दीपकः । गृहदी-
पकः ॥ पिष्टस्य मोदकः । पिष्टमोदक इत्यादि ॥ न कर्तरीति प्रतिषेधे प्राप्ते
पाठः ॥ १०० ॥

इति याजकादिः ॥

शौण्डव्याडौ निपुणचपलौ पण्डितान्तःप्रवीणाः-

स्यात्संवीतः कुशलकितवाधीनधूर्तप्रधानम् ।

सव्यध्यानप्रवणविदिताः (१) सारगुर्वायसाः स्युः-

सिद्धो बन्धः कटकविरसौ शेखरः शुष्कपक्वौ ॥१०१॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह सप्तमी शौण्डैरित्यनेन वा समस्यते । स
समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ अक्षेषु प्रसक्तः शौण्डः । अक्षशौण्डः ॥ वृत्तौ
प्रसक्तक्रियाया अन्तर्भावः शौण्डः प्रवीणः । यथा पण्डितश्रीसागरचन्द्रस्य-

द्रव्याश्रयाः श्रीजयसिंहदेवगुणाः कणादेन महर्षिणोक्ताः ।

त्वया पुनः पण्डितदानशौण्ड गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधायि ॥

यद्यपि शौण्डशब्दे सद्यपे रूढस्तथापि लक्षणया प्रवीणोऽपि भग्यते ।
दुर्व्यसनो वा ॥

पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मत्ताः ॥ इति मुख्यार्थोऽपि
समासभाक् ॥ अस्त्रव्याडः ॥ आचारनिपुणः ॥ वाक्चपलः ॥ रणपण्डितः ॥

(१) प्रणवविदिता इति प्रा० ।

ते नालिकेरान्तरपः पिवन्तः । न चैतत् पृष्ठीसमासेन सिध्यतीति शक्यं प्रति-
 पत्तुमर्थमेदात् । न ह्यर्णवेऽन्तर् अर्णवस्यान्तरिति चैकोऽर्थः । किं चाव्ययत्वा-
 त्पृष्ठीसमासप्रतिषेधः ॥ श्रीभोजस्त्वन्तरशब्दं पपाठ ॥ शास्त्रप्रवीणः । शाक-
 टायनस्तु । अर्थप्रवीणः । अर्थविषये निपुण इत्याह ॥ लोकसंवीतः ॥ सेवाकु-
 शलः ॥ अक्षकितवः ॥ जिनवचनाधीनः । अधीनशब्दोऽस्मादेव गणपाठात्
 तस्याधीन इति ज्ञापकाद्वा खप्रत्ययान्तो वोढुव्यः ॥ अधवा । अधिगत इनम् ।
 अधिगत इनोऽनेनेति वा । अधीनः । यथा लोकाधीनः ॥ अक्षधूर्तः ॥ विबु-
 धप्रधानम् ॥ कार्य्यसव्यः । कार्य्यविषयेऽनिपुण इत्यर्थः ॥ कर्मध्यानः । कर्मसु
 युक्त इत्यर्थः ॥ पृथिवीप्रवणः (१) ॥ पृथिवीविदितः ॥ त्वचिसारः ॥ मध्येगुरुः ॥
 कायायसः । कायविषय औदरिक इत्यर्थः ॥ काम्पित्यसिद्धः ॥ चक्रग्रन्थः ॥
 हस्तकटकः ॥ अवसानविरसः ॥ शिरःशेखरः ॥ छायाशुष्कः ॥ कुम्भीपक्कः ॥
 आकृतिगणोऽयम् ।

तेन व्यवहारपटुः । आतपरमणीय इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १०१ ॥

इति शौण्डादिः ॥

ङ्यन्तात्पात्रात्समितबहुलौ गेहगोष्ठात्प्रगल्भ-

क्ष्वेडिन्नर्दिन्विजितिपटवः पण्डितव्याडशूराः ।

गर्भाच्छूरः सुहितसहितस्तृप्तदृप्तौ च धीरः-

पिण्डीशूरो ब्रण्णमिरथो कूपमण्डूकयुक्तः ॥ १०२ ॥

पात्रेसमितादयः सप्तमीतत्पुरुषा निपात्यन्ते । क्षेपे गम्यमाने पात्रेसमि-
 तादयोऽय (२) नित्यनेनायमेव निपातितः समासो भवति नान्यः । ङ्यन्तादिति
 यथासम्भवं सर्वत्र सम्बध्यते ॥ पात्रेसमिता । अपचितक्षीरा चेनुयां सा पात्र-
 संगतिमात्रपर्यवसितव्यापारा सत्येवमुच्यते । तद्गदन्योऽपि यः फलविकलव्या-

(२) पृथिवीप्रवण इति पा० ।

(३) पात्रेसमितादयोऽयमित्याकारकं सूत्रं पाणिनीयव्याकरणे नोपलभ्य-
 ते । पाणिनीयाष्टके तु-पात्रेसमितादयश्चेत्याकारकं सूत्रमस्ति । तेनानुमीयते
 तादृशं सूत्रमन्यव्याकरणस्यमादत्तम् । एवमन्यत्रापि यत्रयत्र सूत्रभेद उपलभ्यते
 तत्र तत्रान्यव्याकरणसूत्राणि धृतानीति बोध्यम् । इति-भी० श०

पाराङ्गम्बरः स तदुपमानात्तथा वाच्यो यथा चञ्चा खरकुटी चैत्र इति ॥ पात्रे
 वाहुस्येन संघटनात् क्षीरादिफलविकला । पात्रेवहुला । शेषार्थः पूर्ववत् ॥
 अथवा । पात्र एव समिता मिलिताः । पात्र एव बहुलाः प्रचुराः । नान्यत्र
 कार्यं, पात्रशब्देन साहचर्याद्भोजनं लक्ष्यते ॥ गेह एव प्रगल्भः । गेहेप्रगल्भः ॥
 एवं गोष्ठेप्रगल्भः ॥ गेह एव श्वेदति विक्रमं दर्शयति । अन्यत्र भीरुः ।
 गेहेश्वेदी ॥ गोष्ठेश्वेदी ॥ गेह एव शौर्याङ्गम्बरं प्रकाशयन् । गेहेनर्दी ।
 तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ गोष्ठेनर्दी ॥ विजितमनेन विजिती । यद्वा ।
 विजितनस्यास्तीति विजिती ॥ गेह एव विजयते न शत्रुमध्ये । गेहेविजिती ॥
 एवं गोष्ठेविजिती ॥ एवं गेहेपटुः । गोष्ठेपटुः ॥ गेहेपखिडतः । गोष्ठेपखिडतः ॥
 गेहेव्याडः । गोष्ठेव्याडः ॥ गेहेशूरः । गोष्ठेशूरः ॥ गर्भ एव शूरः । गर्भान्निः
 सृत्य भीरुः । गर्भेशूरः ॥ गर्भ एव सुहितो न तु वहिर्निःसृतः । गर्भसुहितः ॥
 गर्भ एव वृषः स्वमात्राहतेनाहारेण ततो निःसृत्य न कदाचिदुदरपूरं कृत-
 वानिति । गर्भवृषो दरिद्रः ॥ गर्भ एव दूषो मातुश्चेष्टया मातुरायसनेन वा
 ततोऽन्यत्र निस्तेजाः । गर्भदूषः ॥ अथवा गर्भसुहितादीनामयमर्थः—योऽली-
 काभिमानित्वादनुचितचेष्टः स एवमुच्यते ॥ गर्भ एव धीरो गर्भान्निःसृतश्च-
 पलः । गर्भधीरः ॥ पिण्ड्यां खादितव्ये वस्तुनि शूरः । कलहवर्धनादिकं कृत्वा
 खादितव्यं खादत्यन्यत्र कार्यान्तरे निर्विक्रमः । स पिण्डीशूरः ॥ व्रणमध्य
 एवकृमिः । व्रणकृमिः । अल्पदृश्या ॥ कृमिशब्दः संयोगादिः संयोगविकलो-
 ऽप्यस्ति । उदुम्बरे कृमिरिव । उदुम्बरकृमिः । तस्माद्रसाद्विशिष्टं रसमन्यं न
 वेत्ति स एव मुच्यत इति कश्चिदाह ॥ कूपे मण्डूक इव । कूपमण्डूकः । ततो-
 ऽन्यज्जलस्थानं सरः समुद्रं वाऽधिकं न पश्यति । तद्गदन्यः पुरुषो ग्रामे नगरे
 वा शास्त्रे वा प्रतिबद्धः । ततोऽन्यत्र पश्यति विशिष्टं स एवमुच्यते ॥१०२॥

गेहेनन्दी गृहकलविङ्को गेहेमेह्याखनिकबकौ च ।

गेहेवादी ननु नगरश्वा ज्ञेयः कर्णेतिरिति रयासौ ॥१०३॥

गेह एव नन्दति । गेहेनन्दी ॥ गेहेनर्तीत्यपि कश्चित् ॥ गृहे कलविङ्क
 इव । गृहकलविङ्कः ॥ गेह एव मेही । गेहेमेही । य आवश्यकार्थमपि वहिर्न
 निर्गच्छति भोजन एव च संरभते स एवमुच्यते ॥ आखनिको जलस्रोतः खातं
 तस्मिन् वक इव । आखनिकवकः । यस्किञ्चिदात्मीय आखनिके लभते

तद्भक्षयति नान्यत्र गच्छति तद्ददन्योऽपि य आत्मीये गृहे यत्किञ्चिदस्ति
 तद्भक्षयति नान्यत्र गच्छति स एवमुच्यते ॥ अपरश्चाह । आखनिरेव । आख-
 निकः । कुरसाद्यर्थे कः । स्वल्पखातनिम्नप्रदेशो जलाधार उच्यते तस्मिन्
 वकः । आखनिकवकः । स हि जलाश्रयक्षुद्रजन्तुभक्षणानुसंधानेन संकुचितात्मा
 बहुलक्षस्तद्ददन्योऽप्येवमुच्यते ॥ गेह एव दहनशीलो नान्यत्र । गेहेदाही ॥
 नगरे श्वेव । नगरश्वा धृष्ट उच्यते ॥ टिरिटिरा चापलेनानुचितचेष्टोच्यते ॥
 मत्ता छन्दः । ज्ञेया मत्ता ममसगयुक्ता ॥ १०३ ॥

कर्णेचुरचुरा कूपकच्छपावटकच्छपाः ।

गेहेमेली गृहात्सर्पो नगरात्काकवायसौ ॥ १०४ ॥

कर्णेचुरचुरा चापलेनानुचितचेष्टोच्यते । टिरिटिरीति गत्यनुकरणम् ।
 चुरुचुर्विति वाक्यानुकरणम् । तत्करोतीति गयन्तादप्रत्ययो निपातनसामर्थ्या-
 द्वाङ्गो न भवति ॥ आकटायनस्तु कर्णेटिरिटिरिः कर्णेचुरुचुरुर्इत्याह । अन-
 योश्च व्याख्या । कर्णे किमपि जल्पित्वा जीवति । नास्य विक्रम इति श्लेषः ।
 टिरिटिरिचुरुचुर्वित्यनुकरणशब्दौ तदाकारिणि व्यवह्रियेते ॥ कूपकच्छपाव-
 टकच्छपौ कूपमशङ्कवत् ॥ गेह एव मिलनशीलो नान्यत्र । गेहेमेली ॥ गृह
 एवसर्पः । गृहसर्पः । दुष्ट इत्यर्थः । नगरे काक इव । नगरकाकः । नगरे
 वायस इव । नगरवायसः । स्वार्थनिष्ठः परवञ्चनानिपुण उच्यते ॥ अथवा ।
 नगरकाको न क्वचित्तिष्ठति सर्वमेव नगरं परिभ्रमति तद्वत्तन्नान्यत्र वाङ्मन-
 स्थितः पुरुष उच्यते ॥ १०४ ॥

मातरिपुरुषोदुम्बरमशकौ गेहेविचित्यपि प्रोक्तः ।

श्रमणाप्रव्रजिताथो कुलटा पटुना च मृदुनापि ॥ १०५ ॥

मातरिपुरुषः । यः सदाचारं भिनत्ति स एवमुच्यते । यद्वा । मातरि
 पौरुषमवलम्बमानो मातरिपुरुषः । तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ पितरि-
 शूर इत्यपि भोजः । उदुम्बरे मशक इव । उदुम्बरमशकः । अल्पदृश्व ॥
 अथवा । उदुम्बरमशकोऽल्पप्राणः सुकुमारश्च । तादृशो यः स उदुम्बरमशकः ।
 विचितमनेन । विचिती । गेह एव विचिती । गेहेविचिती । अयमर्थः—गेहे
 स्थित्वेदं युक्तमिदमयुक्तमिति विचिनोति निरूपयति बुद्धिमत्तां प्रकाशयति
 न समामध्ये कार्यं वा स एवमुच्यते । एतेषां यथासम्भवं गणपाठसामर्थ्यात्

सप्तम्या अलुक् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन उदपानमण्डूक इत्यादयोऽनुसर्त्त-
व्याः ॥ इति पात्रेसमितादिः ॥

कुमारशब्दः अमणादिभिर्विशेष्यैः सह समस्यते । समासस्तु कर्मधारयः ।
आस्यतीति अमणा । कुमारी चासौ अमणा च । कुमारअमणा ॥ कुमार
प्रव्रजिता । कुमारकुलटा । कुमारश्चासौ पदुश्च । कुमारपदुः ॥ कुमारसुदुः ॥ १०५॥

तापसीनिपुणादासीगर्भिण्यध्यापकाः स्मृताः ।

कुशलः पण्डितश्चात्र चपलश्चाभिरूपकः ॥ १०६ ॥

कुमारतापसी ॥ कुमारनिपुणा ॥ कुमारदासी ॥ कुमारगर्भिणी ॥ कुमा-
राध्यापकः ॥ कुमारकुशलः ॥ कुमारपण्डितः ॥ कुमारचपलः ॥ कुमाराभिरूपकः ॥

लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् कुमारशब्दः अम-
णादिभिः स्त्रीलिङ्गैः स्त्रीलिङ्ग एव समस्यते । पट्वादिभिस्त्वभिधेयलिङ्गै-
स्तस्मिन् । तेन कुमारपट्वी । कुमारसुद्वी । इत्यादि सिद्धं भवति ॥ १०६ ॥

इति अमणादिः ॥

किंशुकः किंवदन्ती स्यात् किंकिरातश्च किंनरः ।

किंपुरुषोऽथ किंदासः किंजल्काद्या बुधैर्मताः ॥ १०७ ॥

किंशुकादयस्तत्पुरुषसञ्ज्ञायां विषये साधवो भवन्ति किंशुकः=पला-
शः । किंवदन्ती=जन्तुश्रुतिः ॥ किंकिरातः=कुरण्टकः ॥ किंनरः=मयुः ॥ किं-
पुरुषः स एव ॥ किंदासः=राजर्षिः ॥ किंजल्कः=पुष्परेणुः ॥

आद्यशब्दादन्येऽपि द्रष्टव्याः । अयं च गणः श्रीभोजदेवाभिप्रायेण ॥ १०७॥

इति किंशुकादिः ॥

व्याघ्रः क्रुश्चामहिषरुरवः कुञ्जरन्दू वराहः-

सिंहो वज्रं वृषभकलशौ चन्दनं पुण्डरीकः ।

चन्द्रः कुम्भर्षभकिसलयं पल्लवस्तृक्षपद्मौ-

हस्तिश्वानावृषितरुवृका बिम्बमप्यत्र लक्ष्यम् ॥ १०८ ॥

सुबन्तं पदं केनचिद्गुणेन परार्थे प्रयुक्तैर्व्याघ्रादिभिः सह गौणैर्व्याघ्रै-
रित्यनेन समस्यते । समासः कर्मधारयसञ्ज्ञो भवति । व्याघ्र इव=व्याघ्रः ।

पुरुषश्चासौ व्याघ्रश्च=पुरुषव्याघ्रः ॥ स्त्रीक्रुद्धा ॥ पुरुषमहिषः ॥ पुरुषरुतः ॥
 पुरुषकुञ्जरः ॥ वदनेन्दुः ॥ पुरुषवराहः ॥ पुरुषसिंहः ॥ वागवज्रः ॥ पुरुषवृष-
 मः ॥ कुचकलशौ । मुनिचन्दनः ॥ मुखपुण्डरीकम् ॥ मुखचन्द्रः ॥ स्तनकुम्भौ ॥
 पुरुषवर्मः ॥ करकिसलयम् ॥ पाणिपल्लवः ॥ पुरुषर्क्षः । पाणिपद्मम् ।
 पुरुषहस्ती ॥ वानरश्वा ॥ राजानन्रवय इव=राजर्षयः । वैरं तरुरिव समूल-
 त्वात् । वैरतरुः ।

बहुमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ।

पुरुष वृकः ॥ ओष्ठौ लौहित्याद्विम्बनिव ।

ओष्ठेन रामो रामौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पुरुषवृषइत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ १०८ ॥

इति व्याघ्रादिः ॥

श्रेणिः पूगो निधननिपुणब्राह्मणाः पण्डितोऽथो-

मन्त्रो मुण्डो निचयचपलक्षत्रियाध्यापकाश्च ।

इन्द्रो देवः कृपणविशिपौ निर्धनोऽथो पटुर्वा-

राशिर्भूतश्रमणकुशलाः कुन्दुमः स्याद्द्वयः ॥ १०९ ॥

श्रेणीत्यादयः शब्दा अच्यन्ताः कृतादिभिः सह वा समस्यन्ते । समा-
 सः कर्मधारयो भवति ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः=श्रेणीकृताः पुरुषाः ॥

वणिकूपथे पूगकृतानि यत्र अभागतैरम्बुभिरम्बुराशिः ॥

अनिधनरूपाः निधनरूपाः कृताः=निधनकृताः शत्रवः ॥ निपुणो-
 दाहताः ॥ ब्राह्मणमताः ॥ पण्डितज्ञाताः ॥ मन्त्रमिताः ॥ मुण्डसंभाविताः ॥
 निचयोच्चारिताः ॥ चपलापाकृताः ॥ क्षत्रियमताः ॥ अध्यापकोदिताः ।
 अधीतेऽध्यापक इति शकटाङ्गजः ॥ इन्द्रावधारिताः ॥ देवान्नाताः । वेदेति
 रत्नमतिः ॥ कृपणाख्याताः ॥ विशिपं गृहम् । अविशिपं विशिपं कृतम्=
 विशिपकृतम् । भोजस्तु विशिष्ट इत्याह । वामनो गण इत्यपि ॥ निर्धनो-
 पकृताः ॥ ऊको राशिस्थानम् । किलिङ्गा इत्यपरे । ऊकावकल्पिताः ॥
 पटूक्ताः ॥ राशिकल्पिताः ॥ भूतनिराकृताः ॥ श्रमणविश्रुताः ॥ कुशलाख्या-
 ताः ॥ कुं भूमिं दुनोति=कुन्दुः=उन्दुरः । तं मीनाति । हिनस्ति । कुन्दुमो=

नाज्जरः । कुन्दुमावकल्पिताः । अपरे तु कन्दुमेति पठन्ति । कन्दुः पाकस्थानम् । तस्मिन्मिनोतीति कन्दुमः । अकन्दुमाः कन्दुमाः कृताः कन्दुमकृताः शालयः । कुङ्कुमेति रत्नमतिः । वदान्योदीरिताः ॥

कृतादयस्तु सर्वैरपि व्याघ्रादिभिः सम्बन्धमनुभवन्ति । अश्रेणयः श्रेणयो विहिताः । श्रेणिविहिताः । श्रेणिनिरूपिताः । श्रेणपासीना इत्यादयो भवन्ति । यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्टव्यः । अनिर्धेना निर्धेना इत्युपकृताः । अचपलाश्चपला इत्यपाकृताः । अभूता भूता इति निराकृता इति । आकृतिगणोऽयम् । तेन तूलकृता इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ १०९ ॥

इति श्रेण्यादिः ॥

कृतादयस्तु यथायोगं व्याख्याताः । ते च—

कृतमितभूतोदाहृतविश्रुतकलितावधारितोपकृताः ।

आस्थितनिराकृतोक्ताः संभावितमतविकल्पितासीनाः ११०

अवकल्पितो निरूपितविहितोपाकृतसमाज्ञाताः ।

आम्नातोदितदृष्टावज्ञातोदीरिताख्याताः ॥१११॥

इति कृतादिः ॥

वृन्दारको वराहश्च नागकुञ्जरपुङ्गवाः ।

वृषभव्याघ्रशार्दूलहंससिंहर्षभादयः ॥११२॥

गौश्चासौ वृन्दारकश्च । गोवृन्दारकः । नृवराहः । पुंनागः । अश्वकुञ्जरः । मुनिपुङ्गवः । रघुवृषभः । नरव्याघ्रः । राजशार्दूलः । राजहंसः । पुरुषसिंहः । भरतर्षभः ॥ आदिग्रहणात् । नवतमालनिभस्य नभस्तरोरित्यादयोऽपि भवन्ति ॥११२॥

इति वृन्दारकादिः ॥

मतल्लिकोद्धमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः ।

हस्तपाशतटाः पादः पालीमचर्चिकादयः ॥११३॥

अश्वमतल्लिका । गोमतल्लिका । यथा—

अभ्याजतोऽभ्यागततूर्णतर्णकां—निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः ।

वर्गाङ्गवां हुङ्कतिचारुनिर्यतीम्—अरिर्मधेरैक्षत गोमतल्लिकाम् ॥

साध्वीं गामपश्यदित्यर्थः । पुरुषोद्वाः । आर्य्यमिश्राः । गोप्रकाण्डम् ।
वक्षःस्थलम् । अंसभित्तिः । केशहस्तः । केशपाशः । स्तनतटम् । तातपादाः ।
कपोलपाली । गोमचर्चिका । एतन्नाविष्टलिङ्गत्वान्ततल्लिकादयोऽन्यलिङ्गेपि
जातिशब्दे खलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । प्रशंसावचनत्वं
चैषां समास एवेति वाक्यं न भवति । आदिग्रहणात् तमस्काण्डः । उरःक-
वाटः । कुमारीतल्लजकादयो भवन्ति ॥११३॥

इति मतल्लिकादिः ॥

खसूचिखेटौ कितवोऽथ चौरमूर्खब्रुवास्तस्करदुर्दुरूटौ ।
धूर्तौ विटः स्याद्धतकश्च भीरुश्चेलश्च जालमापसदौ च धृष्टः ११४

कुत्सितवाचि पदमेतैः खसूच्यादिभिः सह समस्यते । तत्पुरुषश्च स-
मासः । वैयाकरणश्चासौ खसूची च । वैयाकरणखसूची ॥ यः पदपदार्थनिर्णयं
कर्तुमुचितं पृष्टः सन् निष्प्रतिभत्वात् खम् आकाशं सूचयति स एवमुच्यते ।
शाकटायनस्तु पृषोदरादित्वात् षत्वे खसूच्याह । वामनप्रभृतयस्तु खसूचिरि-
त्याहुः । मुनिखेटः । याज्ञिककितवः । कविचौरः । पाठकमूर्खः । ब्राह्मण-
ब्रुवः=जातिमात्रोपजीवी । रक्षकतस्करः । मीमांसकदुर्दुरूटः । मीमांसा-
ध्यनेन शौचाचारादिलक्षणं फलमनवाप्य वेदविज्ञावनमद्यपानाद्यनुष्ठाननि-
रतो नास्तिको जातइत्यर्थः । मुनिधूर्तः । मुनिविटः । शिरस्तुण्डमुण्डनद-
ण्डादिमुनिवेषधारणाद्वेश्यागमनमद्यपानाद्यनाचारप्रवृत्त एवमुच्यते । राक्षस-
हतकः । क्षत्रियभीरुः । ब्राह्मणचेलः । ब्राह्मणजालमः । तापसापसदः ।
ग्राम्यधृष्टः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन काण्डीरकाण्डस्पृष्टच्छान्दसवृत्तइत्यादयो द्रष्ट-
व्याः ॥ एतच्च गणत्रयं श्रीभोजदेवाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । अन्यवैयाकरणमते
सूत्राग्येतानि ॥११४॥ इति खसूच्यादिः ॥

मयूराच्छन्नतश्छात्राद्व्यंसकः प्रेहिवाणिजा ।

कम्बोजाद्यवनान्मुण्डोऽथ प्रेहिस्वागता तथा ॥११५॥

मयूरव्यंसकादयः समासा मयूरव्यंसकादयोऽयमित्यनेन कर्मधारयसंज्ञा
भवन्ति ॥ विगता अंसा यस्य । व्यंसकः । रमणीयाकारदेहनेपश्योपेतत्वाद्

(१) देहवेषनैपुण्योपलम्भान्—इति पाठान्तरम् ।

मयूरवन्मयूरः पुमान् । स चासौ व्यंसकश्च बाहुसाध्यव्यापारपुरुषकारविकलः
कश्चिदेवं प्रतिक्षिप्यते ॥ यद्वा । व्यंसयति च्छलयतीति व्यंसकः । स चासौ
स च यो लुब्धकानां मयूरो गृहीतशिक्षोऽन्यान्मयूरांश्छलयति वञ्चयति स
विप्रलम्भक उच्यते । छात्रवद्व्यंसकः । छात्रव्यंसकः । छात्रं हि प्रसारितं सत्
सुन्दराकारनाभाति स्वयं तु स्यातुमशक्तमन्येन प्रयत्नवता धार्यते । एवमन्यो-
ऽपि यः सदा परावष्टम्भवलस्थितिः सुन्दराकारोऽपि स एवमुच्यते । छात्रव-
द्व्यंसकः । छात्रव्यंसकः । छात्रो हि यथा लब्धभिक्षामात्रवृत्तिकृतसंतोषो
निर्व्यापारतया कार्यतो व्यंसकस्तद्वदन्योऽप्येवमुच्यते । छात्ररूपेण वञ्चको वा
लोकस्य । छात्रव्यंसकः । कम्बोजद्वय मुण्डः । कम्बोजमुण्डः । यवन द्वय
मुण्डः । यवनमुण्डः । दीक्षितेन मुण्डितव्यम् । कम्बोजा यवनाश्च मुण्डा भव-
न्ति । एवमिदौ वृथा मुण्डाविरत्येकोऽर्थः । प्रेहि त्रियस्व वाणिजेति यस्यां
सा प्रेहिवाणिजा । प्रपूर्वं इश्वरणे । यथा प्रेतः ॥ अन्यत्वाहुः । प्रेहि । आ-
दरेणागच्छेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गत्वादाङ्निपातनादेवाकारइति केचित् । प्रेहि
स्वागतमस्याम् । प्रेहिस्वागता ॥ ११५ ॥

एह्यपेहि क्रियापूर्वा वाणिजा स्वागतापि च ।

द्वितीया विघसाचापि प्रघसा प्रकसा तथा ॥११६॥

एहि वाणिजेति यस्यां तिथौ क्रियायां वा सा । एहिवाणिजा । के-
चिद् आयान्ति गच्छन्ति वाणिजा यस्यामिति विग्रह्य निपातनादेहिभावः ।
अपेहि । अपसर वाणिजेति यस्यां सा । अपेहिवाणिजा । एवम् एहिस्वाग-
ता । अपेहिस्वागता । एहिद्वितीया । अपेहिद्वितीया । एहिविघसा । अपे-
हिविघसा । एहिप्रघसा । अपेहिप्रघसा । एहिप्रकसा । अपेहिप्रकसा ।
अपेहिप्रकसं दूरमिति यस्याम् । अपेहिप्रकसा । इति तु शाकटायनः ॥११६॥

स्नात्वाकालकपीत्वास्थिरकाकिञ्चननिपत्यरोहिण्यः ।

आहरपूर्वाश्वेलावसनावनितास्तथा वितता ॥११७॥

स्नात्वा कालीभूतः कृष्णीभूतः । स्नात्वाकालकः । पीत्वा स्थिरीभूतः ।
पीत्वास्थिरकः । न भवति किञ्चन क्वचित् किञ्चिदुपयुज्यत इत्यकिञ्चनं नि-
ष्प्रयोजनम् । निपातनान्मुगागमः । नास्य वा किञ्चनास्तीति । अकिञ्चनम् ।
अकिञ्चनः ।

अकिञ्चनः सन् प्रभवः स संपदानकिञ्चना ।

न किञ्चनं नास्य वा किञ्चनमस्तीति विग्रहेण किञ्चनशब्दोऽनव्ययोऽ-
प्यस्तीति चन्द्रदुर्गाभिप्रायो लक्ष्यते ॥ निपत्य भूमी पतिता रोहिणी लोहि-
नीरक्ता भवति या सा निपत्यरोहिणी । आहर चेलमिति यस्यां सा । आ-
हरचेल । एवम् आहरवसना । आहर वनितामिति यस्यां क्रियायां सा ।
आहरवनिता । आहर विततं विस्तीर्णमिति यस्यां सा । आहरवितता ।
विततं जालमानाय इत्येके ॥ ११७ ॥

एहीडं पचलवणा प्रोहकपर्दा निकुच्यकर्णश्च ।

उद्मचूडैहियवं भुक्त्वासुहितोद्धरावस्तजे ॥११८॥

इडा स्त्री । यथा । सहतीइला । सहेला ॥ एहि आगच्छ इडे स्त्रीति
यस्मिन् कर्मणि तद् एहीडं विवाहादिकर्म । शास्त्राध्यायादिको वा ग्रन्थप्रवि-
भागः । अन्यपदार्थत्वेपि शब्दशक्तेर्नपुंसकत्वमेव । पच लवणमिति यस्यां
क्रियायां सा पचलवणा । प्रोहापनय कपर्दं केशकलापं वराटकं वेति यस्यां
सा प्रोहकपर्दा । निकुच्य कर्णौ धावति । निकुच्यकर्णः । उद्मोत्क्षिप चूडा-
मिति यस्यां सा । उद्मचूडा । अभिभवनं निर्भयता वा वर्तत इत्यर्थः । एहि
यवेति यस्मिन् कर्मणि तद् एहियवम् । अन्यस्तु । एहि यवैरिति यस्मिन्
कर्मणीत्याह । भुक्त्वाऽसुहितः । यो यत्किञ्चिदशित्वा तृप्तो भवति स एवमुच्यते ।
उद्धर कोष्ठाद्धान्यमन्यद्वा । अवस्तज देहीति यस्यां सा । उद्धरावस्तजा ॥११८॥

उच्चावचप्रोहकटोच्चनीचनिश्चप्रचाः कृन्द्धिविचक्षणा च ।

विचप्रचा चाचपराचयुक्ताऽकुतोभयाचोपचकादिशीकाः ॥११९॥

उच्चं च तदवचं च । उदक् चावाक् चेति वा । उच्चावचम् । यथा-

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवेन्दो-

रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ॥

उच्चितं चावचितं च । उच्चावचमित्यन्ये । प्रोह कटमिति यस्यां सा
प्रोहकटा । प्रोहणं वीरणादेः कटादिभावाय विरचना ॥ उच्चैश्च नीचैश्च यत्तद्-
उच्चनीचम् । उच्चं च नीचं चेति वा । निश्चितं च प्रचितं च । निश्चप्रचम् ।
निश्चितं च प्रचितं च यस्यां क्रियायां सा निश्चप्रचा । निष्कुषितं च निस्त्वचं
च । निश्चत्वचमिति केचित् ॥ कृती वेष्टने । कृन्द्ध विशिष्टं चक्षणमिति यस्यां

सा कृन्दिविचक्षणा । शाकटायनस्तु । कृन्दिविक्षिणीहीति यस्यां सा कृन्दि-
विक्षिणा । कर्पासविषया क्रिया । निपातनाद्धि लोपो विकरणस्य ह्रस्वत्वं
चेत्याह । विकृतं च प्रकृतं च यस्यां क्रियायां सा विचप्रचा । आचितं च
पराचितं च । आचपराचम् ॥ अवाक् च परस्ताच्च । आचपराचम् । नास्ति
कुतोऽपि कस्मादपि भयं यत्र । अकुतोभयम् ।

अकुतोभयसञ्चाराः षट् कर्माणि प्रकुर्वते ।

आचितं चोपचितं च । आचोपचम् ॥ आगच्छ चोपगच्छ च यस्मिन्
कर्मेणि तद् आचोपचमित्यन्ये । कां दिशं ब्रजामीति कांदिशीकः । गणपा-
ठसामर्थ्याद्वीकण् प्रत्ययः ॥ ११९ ॥

उद्धपनिवपाथोद्धमविधमाहोपुरुषिकेहपञ्चम्यः ।

अहमहमिकायदृच्छोत्पचनिपचाः प्रोष्यपापीयान् ॥ १२० ॥

उद्धप निवपेति यस्यां सा । उद्धपनिवपा । उद्धम विधमेति यस्यां सा
उद्धमविधमा । अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भावः । आहोपुरुषिका । मनोज्ञादि-
त्वादकजि ॥ इह पञ्चमीति यस्यां क्रियायां सा । इहपञ्चमी । इह पञ्चमीश-
ब्दसम्पर्कोत्प्रकरणमधिकारो वा । इहपञ्चमीत्यन्ये । अहं शक्तोऽहं शक्त इत्य-
स्ति यस्यां सा । अहमहमिका । स्वार्यिको मत्वर्थीयो वा काट् । अहम्पूर्वम्
अहंपूर्वं प्रवर्तते इति विगृह्य तद्भाषोऽहमहमिका । पृषोदरादित्वादृद्धभावादि-
रिति सुधाकरः । या ऋच्छाभिप्रायः । यदृच्छा । स्वभावाद् यथेच्छमित्यर्थे
वृत्तिः । यथा-यदृच्छया सूयति यस्तपस्यते । उत्पच निपचेति यस्यां क्रियायां
सा । उत्पचनिपचा । आख्यातमाख्यातेन सातत्यइति सातत्ये समासः । असा-
तत्यार्थेऽप्येव पाठः । अन्ये तु । उत्पच । आख्यातोपसर्गसमुदायो नाख्यात-
ग्रहणेन गृह्यते । पापं विद्यते यस्य स पापी । बहूनां पापिनां मध्येऽतिशयेन
पापी । पापीयान् । प्रोष्य विद्युक्तो भूत्वा पापीयान् विरूपकः । यथा-
राघवः प्रोष्यपापीयाञ्जहीहि तमकिंचनम् ॥ १२० ॥

आख्यातेनाख्यातं सातत्येऽन्यक्रियापदस्यार्थे ।

कर्तारश्च ब्रूते हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ १२१ ॥

आख्यातं तिङन्तमाख्यातेन तिङन्तेन सह समस्यते । अन्यस्य क्रिया-
पदस्यार्थे । अस्मीति पिवतेति सततं वाचो भवन्ति यस्यां भृत्यजनाच्चादानक्रि-

यायां सा । अश्रीतपिबता । अत्रैषानाख्यातप्रतिरूपकाणामवययानामन्यपदार्थे
स्त्रीलिङ्गता । अर्शआदित्वाद्वा दन्तता । एवं खादतमोदता । गणपाठसान-
श्यादतङ् । खादाचामायां को नाम कस्य न सहायः । पचतभृजजतैत्यादि ॥
ह्यन्तं क्रियापदं कर्मणा ह्यन्तस्यैवाप्येन बहुलं समस्यत आभीक्ष्ये गम्यमाने ।
स च समासः कर्तारमाचष्टे । जहि जोडं देवदत्त यो वक्ताभीक्ष्णं सातत्येन
ब्रवीति स वक्ता जहिजोडः । एवम् । उज्जहिजोडमित्यादि ॥ प्रचौदनमिति
बहुलवचनान्न भवति ॥१२१॥

एहिरेयाहिराभिन्द्धिलवणोत्पत्यपाकलाः ।

स्यादहंपूर्विका प्रोहकर्दमाथोद्धरोत्सृजा ॥१२२॥

एहि आगच्छ रे । याहि गच्छ रे । इति यस्यां क्रियायां सा एहिरेया-
हिरा । गणपाठादात्वम् । भिन्द्धि लवणमिति यस्यां सा भिन्द्धिलवणा । उत्प-
त्य । आकाशे भूत्वा । या पाकला पाण्डुरभवति सा । उत्पत्यपाकला । अत्र
परकालक्रियाया अभावे क्त्वाप्रत्ययोऽपि । अनेनैव सूत्रेणैवं पूर्वेष्वपि ॥ अहं-
पूर्वम् अहंपूर्वमिति यस्यां सा । अहंपूर्विका । काटौ पूर्ववत् ।

माहंपूर्विकयाहि मे विदधतां सिंहासनाध्यासनम् ॥

प्रोहापनय । कर्दनमिति यस्यां सा प्रोहकर्दमा । उद्धर किमपि द्रव्य-
मुत्सृजेति यस्यां सा । उद्धरोत्सृजां ॥ १२२ ॥

उत्पतनिपता श्यामा निषण्णपूर्वोन्मृजावमृजा ।

ज्ञेया त्वहंप्रथमिका प्रोह्यपदीहद्वितीये च ॥ १२३ ॥

उत्पत निपतेति यस्यां सा । उत्पतनिपता । निषण्णा सती श्यामा
जाता निषण्णश्यामा । निषण्णश्यामेति श्रीभोजः । अत्र विशेषणसमासे पूर्व-
पदानियमः स्यात् । उन्मृद्धि अवमृद्धीति यस्यां क्रियायां सा । उन्मृजाव-
मृजा । अतएव निपातनादनयोरिहैव साधुत्वम् । अहं प्रथमो यस्यां सा ।
अहंप्रथमिका । प्रोह्य पादौ धावति । प्रोह्यपदि । इह द्वितीयेति यस्यां
क्रियायां सा । इहद्वितीया । शाकटायनस्तु । अद्यपञ्चमी । अद्यद्वितीये-
त्याह । वामनप्रभृतिभिरयमिति वचनात्परमो मयूरव्यंसकः समासान्तरं न
भवतीत्युक्तम् । भोजस्तु न चानेन समास इति वचनादयमन्येन सह समस्य-
तएवेत्याह । मयूरव्यंसकमिय इति ॥

आकृतिगणोपयम् । तेन शाकपार्थिवघण्टामायच्छत्रमारविप्रभृतयो वे-
दितव्याः ॥ १२३ ॥

इति मयूरव्यंसकादिः ॥

दधिपयसी मधुसर्पिःसर्पिर्मधुरामलक्ष्मणा ज्ञेयाः ।

आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामवाङ्मनसे ॥१२४॥

न दधिपयआदीत्यादिना योगेन समाहारे प्राप्ते प्रतिषेधादितरेतर-
योग एव भवति । दधिपयसी । मधुसर्पिणी । सर्पिर्मधुनी । रामलक्ष्मणी ।
आद्यवसाने । श्रद्धामेधे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । यथा—

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो—

रतद्व्यावृत्त्यायं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ॥

अस्मादेव गणपाठादेतयोः समासान्तः ॥१२४॥

मेधादीक्षाश्रुतश्रद्धाध्ययनेभ्यस्तपः परम् ।

प्रवर्योपसदौ स्कन्दविशाखौ हरिवासवौ ॥१२५॥

मेधातपसी । दीक्षातपसी । श्रुततपसी । श्रद्धातपसी । अध्ययनतप-
सी । शेषं स्पष्टम् ॥१२५॥

सूर्य्याचन्द्रमसौ सोमरुद्रौ नारदपर्वतौ ।

शुक्लकण्ठौ पितापुत्रौ ज्ञेयौ भीमार्जुनौ तथा ॥१२६॥

मित्रावरुणौ मातापितरावथ कम्बलाश्वतरौ ।

सोलूखलमुसलाविह सपरिज्याकौशिकौ च गणौ ॥ १२७ ॥

सहोलूखलमुसलाभ्यां वर्त्तते सह परिज्याकौशिकाभ्यां च । उलूखलमु-
सले ॥ परिज्याकौशिकौ ॥१२७॥

नरनारायणशिववैश्रवणा ब्रह्मप्रजापती चापि ।

अग्नीषोमाविध्माबहिर्याज्यानुवाक्याद्याः ॥ १२८ ॥

एषोऽपि स्पष्टः । आद्यशब्दः प्रकारे । तेन येषां लोक इतरेतरयोग एव
दृग्दो दृश्यते तेषामिह ग्रहणं भवति । यथा—चन्द्रार्काविति ॥ १२८ ॥

इति दधिपय आदिः ॥

गवाश्वाजाविकं कुब्जवामनं तु गवाविकम् ।

दर्भशरं श्वचण्डालं स्त्रीकुमारं तृणोलपम् ॥ १२९ ॥

पूर्वपदेत्यादिना सूत्रेण गवाश्वादीनां समाहार एव द्वन्द्वो भवति ॥
गौश्च अश्वश्च । गवाश्च ॥ अजा च अविकश्च । अजाविकम् ॥ अजश्च अ-
विका चेति वा । कुब्जश्च वामनश्च कुब्जवामनम् ॥ अन्ये तु कुब्जाश्च स्त्रियो
वामनाश्च स्त्रियः । अतएव वचनारम्भावे कुब्जवामनमित्याहुः । गौश्च अ-
विकश्च । गवाविकम् ॥ दर्भश्च शरश्च । दर्भशरम् ॥ श्वा च चण्डालश्च श्वच-
ण्डालम् ॥ शाश्वतिकवैराभावे समाहारः । चण्डालपरिगृहीतानामेव शुना
सहैकत्रावस्थानम् ॥ स्त्रियश्च कुमाराश्च । स्त्रीकुमारम् ॥ अन्ये तु स्त्रियश्च
कुमार्यश्च । उत्तरपदस्यातएव निपातनाद् ईकारनिवृत्तौ स्त्रीकुमारमित्याहुः ।
तृणानि च । उलपाश्च । तृणोलपम् ॥ १२९ ॥

दासीदासाजैडकदासीमाणवकपुत्रपौत्राणि ।

कुब्जकिरातोष्ट्रखरे मूत्रपुरीषं यकृन्मेदः ॥ १३० ॥

दासी च दासश्च । दासीदासम् ॥ अजश्च अजा च वा । एडकश्च ।
अजैडकम् ॥ दास्यश्च माणवकश्च । दासीमाणवकम् ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

स्वार्थिकश्च कः । अन्ये दासीमाणवमित्येव पठन्ति । पुत्रश्च पौत्रश्च ।
पुत्रपौत्रम् ॥ कुब्जश्च किरातश्च । कुब्जकिरातम् ॥ कुब्जाश्च कैरातकाश्च । कु-
ब्जकैरातकम् ॥ किराता जनपदः । तत्र भवाः कैरातका इति शाकटायनः ।
विश्रान्तन्यासस्तु किरात एव कैरातो स्लेच्छइत्याह । उष्ट्रश्च खरश्च । उष्ट्रखरम् ॥
मूत्रं च पुरीषं च । मूत्रपुरीषम् ॥ यकृच्च मेदश्च । यकृन्मेदः ॥ १३० ॥

अर्जुनपुरुषं शाटीपट्टिकम् उष्ट्रशशमूत्रशकृती च ।

भागवतीभागवतं तृणकाष्ठकुटीकुटे चापि ॥ १३१ ॥

अर्जुनश्च पुरुषश्च । अर्जुनपुरुषम् ॥ अर्जुनपुरुष इति (१) शाकटायनः ।

(१) अर्जुनश्च शिरीषं चार्जुनशिरीषम् ॥ द्वावपि वृक्षविशेषवाचिनौ ।
अर्जुनः पार्थः पुरुषी वासुदेवः—अर्जुनपुरुषम् । यद्वा अर्जुनः सप्तच्छदः पुरुषः
पुन्नागः । इत्याधिकं पुस्तकान्तरे ।

शाटी च पट्टिका च । शाटीपट्टिकम् ॥ शाटीप्रच्छदमिति भोजः । उष्ट्रश्च
शशश्च । उष्ट्रशशम् ॥ सूत्रं च शकृच्च । सूत्रशकृत् ॥ भगवान् देवताऽस्याः ।
भगवत इयं वा । भागवती । भागवती च भागवतश्च । भागवतीभागवतम् ।
वृणं च काष्ठं च । वृणकाष्ठम् ॥ कुटी च कुटश्च । कुटीकुटम् (१) ॥ कश्चित्
कुडी वाला । कुडी वालः ॥ कुडी च कुडश्च । कुडीकुडमित्याह ॥ १३१ ॥

मांसशोणितशब्दोपि दर्भपूतीकसंयुतः ।

बालवृद्धं बुधैर्ज्ञेयमुपाध्यायश्च याजकात् ॥ १३२ ॥

मांसं च शोणितं च । मांसशोणितम् ॥ दर्भश्च पूतीकश्च । दर्भपूती-
कम् ॥ वामनस्तु दर्भपूतिकमित्याह (२) ॥ बालश्च वृद्धश्च । बालवृद्धम् ॥ याजकश्च
उपाध्यायश्च । याजकोपाध्यायम् ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितरूपग्रहणादिह न भवति । गोऽश्वौ ।
गोऽश्वम् ॥ नियतश्चायं गणः ॥ १३२ ॥

इति गवाश्वदिः ॥

हस्ती महेला गणिका कुसूलङ्कटोलगण्डोलकटोलकाश्च ।
गण्डोलकाजौ च कपोतगण्डौ कण्डोलकण्डोलकजालयुक्तौ १३३

पादस्याहस्यादेर्लु गित्यनेन हस्त्यादेर्वर्जितत्वात्कु समासान्तो न
भवति । हस्तिन इव पादावस्य अर्धौ हस्तिपादः ॥ महेलापादः । गणि-
कापादः । कुसूलपादः । कटोलपादः । गण्डोलपादः । कटोलकपादः ।
गण्डोलकपादः । अजपादः । कपोतपादः । गण्डस्येव पादावस्य । गण्ड-
पादः ॥ कण्डोलमिव पादावस्य । कण्डोलपादः ॥ कण्डोलक इव पादावस्य ।
कण्डोलकपादः ॥ गण्डोलगण्डोलकशब्दावपि वामनः । जालपादः ॥ १३३ ॥

इति हस्त्यादिः ॥

(१) कुटी कुम्भदासी कुटः कुम्भः । यद्वा कुटी पर्णशाला कुटी गृहम् ।
इत्यधिकं क्वचित् । (२) दर्भश्च पूलीकं च दर्भपूलीकम् । वामनस्तु दर्भपूती-
कमित्याह । पूतिका वनौषधिविशेषो या सोमवल्लीप्रतिनिधित्वेनोपादीयत
इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

कुम्भस्थूणाशतविकलशीविष्णुगोधैकदासी—

द्रोणीसूचीमुनिशुचिशकृत्कृष्णजालार्द्रनञ्जेः ।

सूत्राष्टभ्यां कुणिगुणनिरः सूकरह्वेः षषश्च-

ङ्यन्तं पादं सुविहितपदादेशमेनं विदन्तु ॥१३४॥

कुम्भाविव पादावस्याः । कुम्भपदी ॥ स्थूणापदी । शतं पादा यस्याः । शतपदी ॥ खर्जूरकजन्तुः (१) । विगतौ पादौ यस्याः । विपदी ॥ कलशीव पादावस्याः । कलशीपदी ॥ विष्णोरिव पादावस्याः । विष्णुपदी ॥ एवं गोधापदी । एकः पादो यस्याः । एकपदी ॥ केचिन्न पठन्ति । एकपादित्यपि हि स्त्रियां दृश्यते । अन्ये तु व्यवस्थितवानुवृत्तेरिहैकस्मिञ्छब्दे विकल्पं वर्णयन्ति । दासीपदी । द्रोणीपदी । सूचीपदी । मुनिपदी । शुची पवित्री पादौ यस्याः । शुचिपदी । शकृत्पादौ यस्याः । शकृत्पदी ॥ कृष्णौ पादौ यस्याः । कृष्णपदी ॥ जालमिव पादौ यस्याः । जालपदी ॥ आर्द्रौ पादौ यस्याः । आर्द्रपदी ॥ अविद्यमानौ पादौ यस्याः । अपदी ॥ त्रिपदी । यथा—त्रिपदीच्छेदनामपि । सूत्रमिव पादावस्याः । सूत्रपदी । अष्टौ पादा अस्याः । अष्टापदी ॥ सञ्ज्ञायामष्टन इत्यात्वे । कुणी पादावस्याः । कुणिपदी । गुणस्तन्तुः । तद्वत्पादावस्याः । गुणपदी । निर्गतौ पादावस्याः । निष्पदी ॥ सूकरस्यैव पादावस्याः । सूकरपदी ॥ द्वौ पादावस्याः । द्विपदी ॥ छन्दोविशेषजातिः ॥ षट् पादा यस्याः । षट्पदी ॥ ङ्यन्त इति पाद इत्यनेन ङीप्रत्ययान्तं सुविहितपदादेशमिति कुम्भपद्यादिरित्यनेन पदादेशे कृते ग्यसुट्शिणिक्वेऽपदस्य पादः पदित्यनेन सुविहितः पदादेशो यस्य तमिति । उपमानसङ्ख्यापूर्वपदस्येह पाठो नित्य-ङ्यर्थः । कुम्भपदादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि रूढितः शतपुष्पादिशब्दवत्स्वाभिधेये प्रवृत्तिर्द्रष्टव्या । यथा—त्रिपादः काष्ठमयोपकरणविशेषः । नहि तस्यापि त्रयएव पादाः किन्तु पादचतुष्टयसङ्ख्यावेऽपि तादृग्यपदेशो यादृक् पादत्रये सति । आकृतिगणश्चायम् । तेन । शितिपदी । अशीतिपदी । शाव्यपदी । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १३४ ॥

इति कुम्भपद्यादिः ॥

(१) शतपदी—श्रीषधिविशेषो जन्तुविशेषो वेति पा० ।

शरदिपाशौ हिमवत्क्रियत्सदो यदृग्विदो द्यौर्विडनोमनस्यदः ।
दिवपथ्युपानञ्चतुरस्तदाऽनडुजरा जरोऽक्षि प्रतिसंपरानुतः ॥१३५॥

शरदादिभ्योऽव्ययीभावादित्यनेन शरदादिभ्यष्टच् समासान्तो भवति ।
शरदः समीपम् । उपशरदम् ॥ विपाशो नद्याः समीपम् । उपविपाशम् ॥
हिमवत आ आहिमवतम् । क्रियन्तं क्रियन्तं प्रति । प्रतिक्रियतम् ॥ सदः सदः
प्रति । प्रतिसदम् ॥ ययं प्रति । प्रतियदम् ॥ दृशं दृशं प्रति । प्रतिदृशम् ॥
विदं विदं प्रति । प्रतिविदम् ॥ द्यौरित्यनेन दिव्शब्दो द्योशब्दश्च संगृहीतः ।
दिवं दिवं प्रति । प्रतिदिवम् ॥ द्यां द्यां प्रति । प्रतिद्यवम् ॥ विशं विशं प्रति ।
प्रतिविशम् ॥ अनसः समीपम् । उपानसम् ॥ मनो मनः प्रति । प्रतिमनसम् ॥
रयं रयं प्रति । प्रतित्यदम् ॥ दिशं दिशं प्रति । प्रतिदिशम् ॥ यथा—प्रतिदिशं
क्रियते कलभैरवः । पन्थानं पन्थानं प्रति । प्रतिपथम् ॥ अनुपथम् । ऋक्पू-
रब्धूः पथादित्यनेनैव समासान्तस्य सिद्धत्वादस्य पाठो न संगतः प्रतिभाति परं
यदुवैयाकरणमतानुरोधेन पठितः । उपानहः समीपम् । उपोपानहम् ॥
चतुर्णां समीपम् । उपचतुरम् । उपतदम् । अनड्वाहननड्वाहं प्रति । प्रत्य-
नडुहम् । जराजर इति जराशब्दोऽत्र पठ्यते । तस्य च स्थाने जरसादेशः ।
जरायाः समीपम् । उपजरसम् । अक्षयक्षि प्रति । प्रत्यक्षम् । एवं समीपमक्षणः ।
समक्षम् । परोक्षम् । भोजस्तु परसमानार्थः परः शब्दोऽव्ययम् । अक्ष्णोः
परम् । परोक्षम् । अव्ययेऽव्ययीभावः । कथं प्रत्यक्षोऽर्थः परोक्षः काल इत्या-
देरव्ययीभावस्य सत्त्वचनताऽर्थ आदित्वादन्तो भविष्यतीत्याह(१) ॥ अन्वक्षम् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन । हिरुक् । इत्यस्यानतिक्रमो यथाहिरुकमि-
त्यादयो वेदितव्याः ॥ १३५ ॥

इति शरदादिः ॥

उरः सर्पिर्मधूपानदधि शालिः पयः पुमान् ।

अनड्वान्नौस्तथा लक्ष्मीर्नञ्पूर्वान्नित्यमर्थतः ॥१३६॥

अन्नित्याडुर आदिभ्यइत्यनेनोरःप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः कब् भवति ।
धूडोरस्कः । बहुसर्पिष्कः । प्रियमधुकः । भारवेस्तु—

(१) अर्थ आदित्वादच् भविष्यतीत्याहेति पा० ॥

प्रियमधुरसनानि षट्पदाली-मलिनयतिस्म विनीलबन्धनानि ॥
इति चिन्त्यम् । प्रथमं लीडमधवः पिबन्ति कटुभेषजम् ॥ इत्यादि च ।
अवमुक्तोपानत्कः । प्रियदधिकः ॥

रक्षतु वः क्षिप्तकरः क्षोभितदधिभाण्डगलितदधिकस्य ॥
वामनवृत्तौ प्रियदध्न्य इति चिन्त्यम् । सम्पन्ना शालयो यस्य । सम्प-
न्नशालिकः ॥ प्रियं पयो यस्य । प्रियपयस्कः । प्रियपुंस्कः ॥ प्रियानहुत्कः ।
प्रियनौकः ॥ प्रियलक्ष्मीकः ॥ पय आदीनामेकवचनान्तानां पाठाद्वचनान्तरे
विकल्पः । द्वे बहूनि वा पयांसि यस्य स द्विपयः । द्विपयस्कः ॥ बहुपयाः ।
बहुपयस्क इत्यादि । यथा-

क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले ।

समुद्रमध्ये गतनौः स्रवमाना इवाग्भसि ॥

नात्र नावो विपत्तिनात्रविवक्षा किं तर्हि कृत्स्नानां नावां निवृत्तिः ।

अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सः ॥

अत्र बह्वो लक्ष्म्यः शोभा विवक्षिताः । केचिल्लक्ष्मीदरीशब्दौ प्रातिप-
दिकौ पठन्ति नित्याह इत्येव सिद्धे तुल्ययोगेऽपि कवर्थम् । सलक्ष्मीको विना-
शितः । सदरीकः खातः । अत्र लक्ष्म्या सह पुरुषो विनाशितः । दर्या सह
पर्वतः खात इति तुल्ययोगः । लक्ष्मीपाठ ऋन्नित्याडौऽयं विधिर्न भवति ।
बहुतन्त्री । बहुतन्त्रीक इत्येके ॥ नञ्पूर्वादिति । न विद्यतेऽर्थो यस्य सोऽनर्थको
नीचव्यापारः श्लोको वा । नञ्पूर्वादिति किम् । व्यर्थो व्यर्थकः । सनञ्पूर्वा-
त्क्षणादुदीचानिति गणसूत्रमत्र वामनो मन्यते । सह क्षणेन वर्तते । सक्षणकः ॥
अविद्यमानः क्षणो यस्य सोऽक्षणकः । प्राचां सक्षणः । अक्षणः ॥ १३६ ॥

इत्युर आदिः ॥

ज्ञेयौ द्विदण्डसंहतपुच्छौ द्विमुसलिनिकुच्यकर्णी च ।

आच्यपदिप्रोह्यपदी अन्तेवास्येकपदिसपदी ॥ १३७ ॥

द्विदण्डौत्यादयः समुदाया इचसमासान्ता निपात्यन्ते । द्वौ दण्डौ
वस्मिन्प्रहरणे । द्विदण्डि प्रहरति ॥ संहतानि पुच्छान्यस्मिन्प्रहरणे । संहत-
पुच्छि धावति । द्वे मुसले यत्र प्रहरणे । द्विमुसलि प्रहरति । निकुच्य कर्णी
धावति । निकुच्यकर्णि । आच्य पादौ शेते । आच्यपदि शेते । अन्ये तु ।

आच्यौ पादावस्मिञ्छयने । अतएव वचनाद् अञ्चतेर्ध्याणि नलोपं प्रतिपन्नाः ।
 प्रोक्ष्य मेर्यं पादौ । प्रोक्ष्यपदि हस्तिनं वाहयति ॥ मतान्तरं प्राग्बद्धेदित्यम् ।
 अन्ते वासोऽस्मिन्निति । अन्तेवासि तिष्ठति । अन्तेवासी गुरोरित्यन्यएव
 शब्दः । अन्ते वसति तच्छीलइति णिनन्तः । एकः पादोऽस्मिन्नगमने । एक-
 पदि । समानौ पादावस्मिन् । सपदि गच्छति ॥ १३७ ॥

अञ्जलिदन्तात्पाणेः कर्णाद्बाहोश्च हस्ततश्चापि ।

उभयोभध्वनिपूर्वादिज्वलेयः परो गणतः ॥ १३८ ॥

उभयोभशब्दपूर्वभयोऽञ्जल्यदिशब्देभ्य इच् परो वेदितव्यः । उभावञ्जली
 यत्र पाने । उभयाञ्जलि ॥ उभाञ्जलि पिवति । उभौ दन्तावस्मिन्खादने । उभ-
 यादन्ति । उभादन्ति खादति । उभयापाणि । उभापाणि । उभयाकर्णौ । उभा-
 कर्णौ शृणोति । उभयाबाहु । उभाबाहु प्रहरति ॥ अत्र निपातनादिजलोपः ।
 प्रत्ययलोपलक्षणेनाव्ययीभावसञ्ज्ञा । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपात-
 नात्सिद्धम् । उभयाहस्ति । उभाहस्ति । उभौ हस्तिनौ यत्र सङ्क्रान्तादिविधाने
 तदुभयाहस्तीत्यजितदेवाचार्यः । क्रियाविशेषणत्वाच्चान्यत्र न भवति । द्वौ
 दण्डावस्यां शालायाम् । द्विदण्डा । द्विमुसला । केचिद् द्वौ दण्डी यस्मिन्सङ्क्रामे ।
 उभौ कर्णावस्य प्रासादस्य । उभाकर्णीत्यादौ क्रियाया अन्यत्राप्यन्यपदार्थे
 प्रतिपन्नाः । स्वद्विवचनं विनाप्युभशब्दस्य वृत्तौ प्रयोगो गणपाठात् ॥ १३८ ॥
 इति द्विदण्ड्यादिः ॥

प्रियाकान्तामनोज्ञास्वाकल्याणीभक्तिदुर्भगाः ।

सचिवावामनाच्चान्ताचपलानिचितासमाः ॥ १३९ ॥

सुभगा दुहिता बाल्या वामाथ तनया तथा ।

कुक्कुटाण्डमृगक्षीरकाकशावादयो मताः ॥ १४० ॥

पुंस्त्रयनूडित्यादिना प्रियादिषूत्तरपदेषु पुंस्त्री न भवति ॥ कल्याणी
 प्रिया यस्य कल्याणीप्रियः । दर्शनीयाकान्तः । भव्यामनोज्ञः । कल्याणीस्वः ।
 प्रियाकल्याणीकः । वाग्देवताभक्तिः । कथं दूढभक्तिः । दूढं भक्तिरस्येति नपुं-
 सकमत्र पूर्वपदम् । भोजस्तु भक्ती च कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भवानी-
 भक्तिरित्यादि भवति भावसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्दूषभक्तिर्भवान्येत्यादि

भवतीत्याह । कल्याणीदुर्भगः । प्रियासचिवः ॥ प्रियावामनः । प्रियाक्षान्तः ।
 प्रियारक्षान्त इत्यपि कश्चित् । प्रियाचपलः । प्रियानिचितः । दर्शनीयासमः ॥१३५॥
 कल्याणीसुभगः । कल्याणीदुहितृकः । कल्याणी वाल्या यस्य । कल्या-
 णीबाल्यः । भोजस्तु कल्याणीबालइत्याह । प्रियावामनः । कल्याणीतनयः ॥
 अस्वार्थ इत्येव । कल्याणप्रिया । कल्याणमनोज्ञा । इत्यादि । भट्टे-
 श्वराचार्यस्तु-

किञ्च स्वा दुर्भगा कान्ता रक्षान्ता निचिता समा ।
 सचिवा चपला भक्तिर्बाल्येति स्वादयो दश ॥
 इति स्वादौ वेत्यनेन विकल्पेन पुंनङ्गावं मन्यते ॥
 इति प्रियादिः ॥

कुक्कुट्यादयोऽण्डादिषु वेत्यनेन कुक्कुट्यादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा अण्डा-
 दिषूत्तरपदेषु पुंनङ्गा भवन्ति । कुक्कुट्या अण्डम् । कुक्कुटाण्डम् ॥ कुक्कुट्यण्डम् ।
 सृगक्षीरम् । सृगीक्षीरम् । काकशावः । काकीशावः । आदिशब्दस्य व्यवस्था-
 वाचित्वात् । मयूराण्डम् । मयूर्यण्डम् । काकाण्डम् । काक्यण्डम् । सृगपदम् ।
 सृगीपदम् । सृगीव चपला । सृगचपला । सृगीचपला ॥ हंसगद्गदा । हंसी-
 गद्गदा । इत्यादयो भवन्ति । अयं विकल्पो भोजदेवाभिप्रायेण शाकटायनस्तु
 नित्यमिच्छति ॥ १४० ॥

इति कुक्कुटाण्डादिः ॥

कोटरमिश्रकसिघ्रकसारिकपुरगा गणे समाख्याताः ।

अञ्जनभञ्जनकिंशुकलोहितखञ्जा नलः शालवः ॥१४१॥

सञ्ज्ञायां गिरिवनेऽञ्जनकोटरादेरित्यनेनैतेषां शब्दानामगदीर्घा भवति ।
 कोटराणां वनम् । कोटरावणम् । मिश्रकावणम् ॥ सिघ्रकावणम् । सारिका-
 वणम् । पुरगावणम् । इति कोटरादिः पञ्चको गणः ॥

अञ्जनेनोपलक्षितो गिरिः । अञ्जनागिरिः । भञ्जनस्य राज्ञो गिरिः ।
 मञ्जनागिरिः । शाकटायनस्तु भाञ्जनागिरिरित्याह ॥ किंशुकागिरिः ।
 लोहितवर्णो गिरिः । लोहितागिरिः । खञ्जास्य गिरिः । खञ्जागिरिः । नलस्य
 गिरिः । नलागिरिः । शालवा नाम जनपदो राजानश्च । तेषां गिरिः । शालवा
 गिरिः ॥ १४१ ॥

किंशुलकशल्बपिङ्गलकुक्कुटयुक्तः शराहिवंशकुशाः ।

ऋषिकपिहनुमुनिधूमा वार्दः पद्मं शुचिर्मृगो वेटः ॥ १४२ ॥

किंशुलको राजा । तस्य गिरिः । किंशुलकागिरिः ॥ किंशुलकः शिला-
पुष्पमिति केचित् । शत्वानां गिरिः । शत्वगागिरिः । पिङ्गलागिरिः । कुगिति
शब्दं कुर्वन्तोऽन्तीति कुक्कुटाः । तेषां गिरिः । कुक्कुटागिरिः ॥

इत्यञ्जनादिः ॥

शराद्यनजिरादिबहुचो मतावित्यनेन शरादीनामजिरादिवर्जितस्य
अबहुचो मतौ सञ्ज्ञायां विषयेऽगदीर्घो भवति । शरावती नाम नदी । अही-
वती । वंशावती । कुशावती । ऋषीवती । कपीवती । हनूमान् । वसन्तकालो
हनुमान्निवागतः । इत्यादौ दीर्घत्वं विनापि सञ्ज्ञा प्रतीयते शब्दशक्तिस्वा-
भाव्यात् । हनुहनूशब्दावित्यन्ये (१) । मुनीवती । धूमावती । वार्दवान्नाम
पर्वतः । पद्मावती । शुचीवती । मृगावती । वेटावान् पर्वतः । आकृतिग-
णोऽयम् । तेन । भोगावती । वातावतीत्यादि ॥ १४२ ॥

इति शरादिः ॥

अजिरस्थविरौ खदिरो मलयालङ्कारचक्रवाकाश्च ।

खपुरः शशाङ्कपुलिने हिरण्यकारण्डवकरीराः ॥ १४३ ॥

अजिरवती । स्थविरवती । खदिरवती । मलयवती । अलङ्कारवती ।
चक्रवाकवती । खानि पृणन्ति । खपुराः पूगाः सन्त्यस्यामिति । खपुरवती ।
शशाङ्कवती । पुलिनवती । हिरण्यवती । कारण्डववती । करीरवान् पर्वतः (२) ।
चातुरर्थिको मतुः । चत्वारोऽपि गणाः सञ्ज्ञायां वेदितव्याः । कोटराणां वनं
कोटरवनम् । अञ्जनस्य गिरिऽञ्जनगिरिः । शरवतीतूणः ॥ १४३ ॥

इत्यजिरादिः ॥

(१) हनु हनू इति द्विरूपं शब्दद्वयमेकार्थनित्यन्ये । इति पा० ।

(२) अजिरवती, खदिरवती, कारण्डववती, हंसवती, पुनिलवती,
चक्रवाकवती । एता अपि पुरीविशेषस्य नदीविशेषस्य सञ्ज्ञा एव । वर्द्धमा-
नस्तु अजिरस्थविरौ० इति पठित्वा काशिकाद्यपेक्षयाऽधिकं सप्तकमूरीचकारे-
त्यधिकं क्वचित् ॥

पृषोदराश्वत्थनखाः पलाशकपित्थदूणाशपिशाचदूढ्याः ।
विडौजसोलूकमृगौ गभस्तिबृहस्पतिहापरकांदिशीकाः ॥ १४४ ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यनेन पृषोदरादयः शब्दा अविहितलो-
पागमवर्णविकाराः शिष्टैः प्रयुज्यमानाः साधवो भवन्ति । पृषत्(१) उदरम् ।
पृषोदरम् । पृषद् उदरे यस्य स पृषोदरो देवताविशेषः । पृषच्छब्दो घृतसं-
मिश्रदध्यादिहविष्यवृत्तिः । यद्वा । हूयमानपृषद्विधानसहचरितो ग्रन्थोऽप्यभे-
दोपचारात् पृषच्छब्दवाच्यः ॥ अश्वइव तिष्ठति अश्वरथः । पिप्पलः । न
खनतीति नखः । पलमश्नातीति पलाशः । कपिरिव तिष्ठतीति कपित्थः ।
कपयस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति वा कपित्थः । कपिरिव लम्बतेऽधश्च पततीति कपि-
रथः । कृच्छ्रेण नाश्यते निन्दितो वा नाश इति दूणाशः । दूर उत्त्वम् । उत्तर-
पदे दुत्वं च । पिशितमशित्वा चन्दतीति पिशाचः । दुष्टु ध्यायतीति दूढ्यः ।
वेवेष्टीति विड् व्यापकम् ओजो यस्य । विडौजाः पाकशासनः । ऊध्वौ
कर्णावस्येति । सलूकः ॥

सूदूकुर्वन्ति गच्छन्तो सृगास्तेन प्रकीर्त्तिताः ॥

गां वभस्ति दीपयतीति गभस्तिः । बृहतां पतिः बृहस्पतिः । तका-
रस्य सकारे । द्वाभ्यां कृतत्रेताभ्यां परम् । द्वौ परौ मुख्यावत्रेत्युभयकोटिस्पृ-
क्त्वात् । द्वापरं युगं संशयश्च । कां दिशं ब्रजामीति कांदिशीकः (२) ॥ १४४ ॥

पृषोद्धानबलीवर्ददूडाभवानमन्तराः ।

परःसहस्रदूडाशषोढातस्करषोडशाः ॥ १४५ ॥

पृषत् उद्धानं शुष्कम् । पृषोद्धानम् । उत्पूर्वाद्वातेष्टनप्रत्यये । उद्धानमिति
शाकटायनः । बलं वर्धयतीति बलीवर्दः । कृच्छ्रेण दभ्यते निन्दितो वा
दाभः । दूडाभः । उत्वं दुत्त्वमनुनासिकलोपश्च । पाणिनिभोजौ तु दूडभ
इत्याहतुः । वनानामन्तराणि । वनान्तराणि । वनान्तरेषु भवाः । वानमन्तरा

(१) पृषत्-उदरं यस्य । पृषतो हरिणस्योदरं पृषोदरम् । पृषत् उदर-
मिवोदरं यस्येति वा विग्रहः । पृषच्छब्दो घृतमिश्रदध्यादिहविष्यवाची तदु-
दरे यस्य स पृषोदरो देवविशेष इति वर्द्धमानः ॥

(२) कां दिशं यातीति कां दिशीको भयद्रुतः ॥

देवाः । सहस्रात्परे परःसहस्राः । कच्छ्रेण दाश्यते निन्दितो वा दाश इति
दूडाशः । षड्भिः प्रहारैः षोढा । सत्वे दुत्वे च । तत्करोतीति तस्करः ।
षट् च दश च षोडश । षष उत्वे दस्य दुत्वे ॥ १४५ ॥

अवटकुलटे प्रायश्चित्तं परःशतधूर्जटी—

पुरुषमहिषावश्वत्थामा बिडालवलाहकौ ।

अमरवडवासीमन्ताश्च इमंशानमनीषिते—

मुसलकितवौ प्रायश्चित्तिः सृगालवनस्पती ॥१४६॥

अवागटन्त्यस्मिन्निति अवटः । कुलान्यटतीति कुलटा । प्रायस्य
पापस्य चित्तम् । प्रायश्चित्तम् । अतिचारशोधनम् । आलोचनादि । शतात्परे
परःशताः । भोजस्तु परशब्दसमानार्थं परः शब्दमाह । धूर्गङ्गा जटास्वस्य ।
धूर्जटिः । महेश्वरः । पूः शरीरम् । तत्र शेते । पुरुषः (१) । सच्यां शेते ।
महिषः । अश्व इव तिष्ठति अश्वत्थामा द्रोणपुत्रः । यथा—

अश्वत्थामा हत इति किल व्याहृतं सत्यवाचा ॥

बिलं दारयतीति बिडालः । ललोपो दुत्वं रस्य लत्वं च । यथा—
विभ्युर्बिडालेक्षणभीषणाभ्यः । वारिणो वाहकः । वलाहको मेघः । यथा समैव—

नतिमतां मधुरं कवितायुतं—ददति मन्त्रिललामवलाहके ।

विदधती निखिलार्थविवेचनं—जयति कल्पलता चिरदीधितिः ॥

अमन् रौतीति अमरः । अश्वस्याम्बा । वडवा । अश्वोपे डक्यनुना-
सिकलोपश्च । सीन्नोऽन्तः । सीमन्तः । केशविन्यासः । शवानां शयनम् ।
इमंशानम् । मनसइष्टम् । मनीषितम् । यथा—मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ।
यथा वा समैव—

दूरादपि रिपुलक्ष्यो मनीषितं यन्त्रयन्ति सावेगाः ।

अब्धिमिवेतरभूभृन्निरुद्गतयोऽपि कूलिन्यः ॥

(१) पुरुषो जीवात्मा नरो वा ॥

पुरि ब्रह्माण्डे शेते पुरुषः । अन्येषामिति दीर्घः पुरुषः । इत्थं परमे-
श्वरस्यापीमे नास्ती इति । भी० श० ॥

मनस ईष्टे । मनीषी । शिनि मनसौऽन्त्याजादिलोपः । शकारस्य
पकारः । स्मृत्यर्थदयीशामित्यनेन षष्ठी । इति शाकटायनः । मुहुः स्वनं ला-
तीति मुसलम् । किं तवास्तीति कितवः । प्रायस्य चित्तिः । प्रायश्चित्तिः ।
अतिचारशोधनम् । असृज्यालीयते । असृगिलति । असृगालेढीति वा ।
सृगालः । वनस्य प्रतिः । वनस्पतिः । अपुष्पो वृक्षो न्यग्रोधादिः । सर्वोऽपि
हरितकायो वनस्पतिरिति केचित् ॥ १४६ ॥

आशीविषपुरोडाशषड्ढानिल्वयनीस्वराः ।

हेरम्बोऽरग्वधावाढ्यषोडहाड्वलिमन्मथाः ॥ १४७ ॥

आश्वस्य विषमिति आशीविषः । आशुविषयोर्बहुव्रीहावाशुशब्दस्य
आशीभावः । आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्येति वा । तथा च । शाश्वतकोशे-
दंष्ट्राशीरनिलाशिनाम् । अजयेऽपि—

आशीरिष्टस्याशंसायां दंष्ट्रायामनिलाशिनाम् ।

आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति ॥

तस्यां विषमस्य । आशीविषः । इत्येके । पुरो दाश्यतइति पुरोडाशः ।
पिष्टपिण्डः । यथा । पुरोडाशमुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम् ॥ षड्भिः प्रकरैः
षड्हा ॥ नितरां लूयते स्वशरीराद्बहिः क्रियते सरीसृपैरिति निल्वयनी ।
भुजङ्गमुक्ता त्वक् । स्वयं राजन्त इति स्वराः ॥ प्रत्यूहे रम्बते शब्दायते ।
हेरम्बो गणपतिः । आराद् रोगान् हन्तीति आरग्वधः । आध्यायन्ति जना-
स्तमिति आढ्यः । षणर्थे कः । षड् दन्ता अस्या षोडन् । षोडती । वाग्वाद्-
स्यापत्यम् । अत इजि । वाड्वलिः । यूनां मनो मथनातीति मन्मथः ॥ १४७ ॥

उलूखलोदूखलकुञ्जरालुग् मृणालजीमूतमयूरसिंहाः ।

शकन्धुकर्कन्धुदधित्थवृस्यो महित्थपारापतमेखलाश्च ॥ १४८ ॥

ऊर्ध्वं खं विलं वास्यास्तीति । उलूखलम् । उदूखलम् । यत्र ब्रीह्यादयः
कुप्यन्ते । ऊर्ध्वं खं लातीति वा । उदूखलम् । कौ पृथिव्यां जीर्यतीति कुञ्जरः ।
लुच्यतेऽपनीयत इति लुक् नाम लोपः । यथा । प्रत्ययलुकां चानाम् । सृद-
मालीयते । मृणालः । जीवनं जलं तस्य मूतः । पुटबन्धः । जीमूतः । सह्यां
रौतीति मयूरः । हिनस्तीति सिंहः । शकस्यान्धुः । शकन्धुः । कर्कस्यान्धुः ।

कर्कशुः—बदरी । दग्नि तिष्ठतीति—दधित्यः । ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति ।
बृसी । मुनीनामासनम् (१) । मच्छां तिष्ठतीति सहित्यः । पारे पततीति
पारापतः । मेहनस्य खस्य माला । मेखला ॥ १४८ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्याद् दिव् च दीर्घे पुनः परे ।

उकारोकारयोरुच्च पश्चातोर्धादिके तलुक् ॥ १४९ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्यादिति । दिवाधीश्वरः । दिवाङ्गना ।
दिवौकसः । दीर्घेऽचि पुनर्न केवलं दिवः स्थाने दिवो भवति दिव् च ।
दिवीश्वरः । दिवेश्वरः । दिवूढा । दिवोढा । दिवूतिः । दिवोतिः । उका-
रोकारयोरुच्चेति । द्यूद्यानम् । दिवोद्यानम् । यथा—

उद्यद्यूद्यानवाप्यां बहुलतमतमः पङ्कपूरं विदार्य ॥ दिवोद्गतिः ।
द्यूद्गतिः । द्यूहा । दिवूहा । दिवोहा । उकारे रूपत्रयम् ॥ पश्चातोर्धादिके
तलुक् । पश्चाच्छब्दस्यार्थादावुत्तरपदेऽन्त्यतकारस्य लुभति । पश्चार्धम् ।
पश्चिमाधर्ममित्यर्थः । यथा—

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।

पश्चानुपूर्वी । पश्चाभिमुखः । पश्चिमाभिमुखइत्यर्थः । आदिग्रहणात् ॥
कलिं विन्दति । कलविङ्कः । कतकेन शलतीति ककलाशः (२) । ऊरु अश्रुते ।
नारायणस्योरुप्रभवत्वात् । उर्वशी ॥ तथा च—

ऊरुद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री । यथा—

दधत्युरोऽनद्वयमुर्वशीतलं—भुवो गतेष्वस्वयमुर्वशी तलम् ।

बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन—श्रियाधिकां तां प्रति मेनका चन ॥

चीत्करोति खल्लं च भवति । चिखल्लः । द्वौ प्रवेशनिर्गमौ रातीति
द्वारम् । इत्यादयो द्रष्टव्याः । अत्र च—

येषामुणादिशास्त्रेण व्युत्पत्तिर्न प्रकल्प्यते ।

द्वित्रादिपदसंपर्कात्सा तेषां स्यान्निरुक्तितः ॥ १ ॥

समासशेषभूतं स्यान्निरुक्तपदसाधनम् ।

द्वित्रादिपदसंपर्कालोपागमविकारजम् ॥ २ ॥

(१) बृहन्तोऽस्यां सीदन्त्युपविशन्तीति बृसी ऋषीणामासनम् । इति पा० ।

(२) ककं शिरोऽपीवं लासयति ककलासः । ककिलास इत्यपि पाठः क्वचित् ॥

उणादिशास्त्रे मयूरमहिषप्रभृतीनां व्युत्पादितानामपि पुनरत्र व्युत्पा-
दनमनेकधापि सञ्ज्ञाशब्दानां व्युत्पत्तिर्भवतीति प्रदर्शनार्थम् ॥ १४९ ॥
इति पृषोदरादिः ॥

पारस्करो देशविशेषवर्ती करस्करो राजतरौ गिरौ च ।

नद्यां रथस्पा प्रमितौ तु किष्कुः प्रतिष्कशः प्रष्ठसहायदूते १५०

पारस्करादयः शब्दाः सषान्तपूर्वपदाः पारस्करादयो नाम्नीत्यनेन सा-
धवो वेदितव्याः । देशविशेषादिष्वर्थेषु । पारं करोतीति पारस्करो देशः ।
पारस्करं नाम आनर्तेषु जनपदे नगरमित्येके । अन्यत्र । पारकरः । करं
करोतीति करस्करः (१) । राजवृक्षौ गिरिश्च । रथं पाति पिबतीति वा । रथ-
स्पा नाम नदी । रथपाऽन्या । किं करोतीति करोतेर्दुप्रत्यये किमो मकारस्य
यादेशे च । किष्कुः । प्रमाणं हस्तो वितस्तिर्वा । प्रतिकशतीति प्रतिष्कशः ।
अग्रेसरः सहायो दूतो वा । प्रतिगन्तर्यर्थेऽपि कश्चिन्मन्यते ।

ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः ।

अतोऽन्यत्र । प्रतिगतः कशाम् । प्रतिक्शोऽश्वः ॥ १५० ॥

स्तः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषावाश्वर्यमद्भुते ।

वर्चस्केऽवस्करो ज्ञेयो रथाङ्गे स्यादपस्करः ॥ १५१ ॥

प्रकष्टः कण्वः । प्रस्कण्वः । ऋषिः । हरिश्चन्द्रोऽस्येति हरिश्चन्द्रो नाम
ऋषिः । कश्चिद् राजन्यप्याह । आर्चयत इति । आश्चर्यम्-अद्भुतम् । अन्यत्र ।
आचर्यं व्रतम् । अवकीर्यत इति । अवस्करः । वर्चस्कम् । अन्नमलमित्यर्थः ।
अन्नमलविसर्जनदेशोऽपि तत्सम्बन्धाद् अवस्करः । अन्यो यः कश्चिदवकीर्यते
सोऽवस्करः ॥ अपकीर्यत इति अपस्करो रथावयवः । अपकरोऽन्यः ॥ १५१ ॥

कास्तीराजस्तुन्दास्कथानि नगरे गिरौ तु किष्किन्धः ।

मस्करिमस्करकारस्करास्तु मुनिवेणुवृक्षेषु ॥ १५२ ॥

अल्पं तीरं कास्तीरम् । अजस्य तुन्दम् । अजस्तुन्दम् । आहूताः
कथा अस्मिन्निति आस्कथं नाम नगरम् । अन्यत्र कातीरम् । अजतुन्दम् ।
आकथम् । किंकिं दधातीति किष्किन्धः पर्वतः । माकराशीलः । मस्करो

(१) कारस्करोराजवृक्षो गिरिश्चेति पाठान्तरम् ।

परिव्राजकः । सद्येवमाह । सा कृषत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥ साक्रि-
यते प्रतिपिष्यतेऽनेनेति मस्करो दण्डः । येन हस्तिनः शमं नीयन्ते दम्यन्ते
स वेणुर्भस्कर इत्यन्ये । कारं करोतीति कारस्करः । वृक्षः ॥ १५२ ॥

आस्पदं स्यात्प्रतिष्ठायां क्रियाभीक्ष्ण्येऽपरस्पराः ।

आयुधे किष्कुरुः प्रोक्तः स्यात्कुस्तुम्बुरोरौषधे ॥ १५३ ॥

पूजितं पदम् । आस्पदम् । अन्यत्र । आ ईषत् पदम् । आपदम् । अपरे
च परे च । अपरस्पराः सार्थां व्रजन्ति । सातत्येन यान्तीत्यर्थः । कस्य कुरुः ।
किष्कुरुः । आयुधम् । कुत्सितं तुम्बुरुः । कुस्तुम्बुरुः । धान्यकम् । यथाक-
थञ्चिद्विग्रहः । कुस्तुम्बुरोः फलानि कुस्तुम्बुरुणि ॥ १५३ ॥

कन्दरा पृश्च किष्किन्धा कृतान्नमथ शष्कुली ।

गोष्पदं स्यात्प्रमाणादौ विकिरो विष्किरः खगे ॥ १५४ ॥

किंकिं दधातीति किष्किन्धा । गुहा नगरी च । शष्कुली । भक्ष्यवि-
शेषः । गवां पदम् । गोष्पदम् । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । अत्र गोपदमन्यस्ये-
यत्तां परिच्छेत्तुमुपादीयमानं प्रमाणं भवति । आदिग्रहणात् सेवितासेवित
परिग्रहः । तत्र सेवितो गोष्पदो देशः । यत्र गावः पद्यन्ते स गोभिः सेवितो
ग्राससमीपादिदेश उच्यते ॥

असेविते । अगोष्पदेस्वरयेषु विश्वासमुपजग्मिवान् ॥

विकिरति चञ्च्वा विक्षिपतीति विकिरो विष्किरश्च पक्षी । उभयोरु-
पादानं विकल्पितसकारप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ १५४ ॥

इति पारस्करादिः ॥

नभ्राएनागनपान्नमेरुनकुला नासत्यनक्रौ तथा-

नाराचो नखनान्तरीयकयुतौ नक्षत्रनाकाविमौ ॥

नारङ्गश्च नर्पुसकेन कलितः स्यान्नाचिकेतस्तथा-

नग्नो नास्तिकनापितावपि नभो ज्ञेयो नवेदा गणे ॥ १५५ ॥

नभ्राडादिषु शब्देषु नभ्राडादिषु नञ्प्रकृत्येत्यनेन नञ्प्रकृत्या तिष्ठति ।
न भ्राजतइति । नभ्राट् । क्लिबन्तः । न अगः । नागः । न पातीति नपात् ।

शत्रन्तः । न मीयतेऽसाविति नमेरुः । गणा नमेरुप्रसवावतंसाः । नास्य कुल-
मस्तीति नकुलः । सत्सु साधुः । सत्यः । न असत्यः । नासत्यः । नअसत्याः ।
नासत्याः साधवः । केचित्तु । न अस्यतः साधून् । नासत्यावश्विनीकुमारावि-
त्याहुः । न क्रामति नक्रः । न अरमञ्चति नाराचः । यथा ममैव क्रियागुप्तके-

उद्यत्तीव्रानङ्गनाराचविद्वः-स्वप्राणेश्वो वल्लभं त्वामदृष्ट्वा ।

वेगादेषा चक्रवाकी वराकी-तीरात्तीरे प्रातरेव प्रयाति ॥

नास्य खमस्तीति नखः । नखरो गन्धद्रव्यं च । अनन्तरेण भवतीति
नान्तरीयकम् ॥ न क्षीयते न क्षरति वा । नक्षत्रम् । अन्यत्वम् अन्त्यलोपो वा
निपातनात् ॥ नास्त्यस्मिन्नकं दुःखमिति नाकः । न अविद्यमानो विरिञ्चो
यत्र वा । न अरं गच्छति स्वयमिति नारङ्गः । न स्त्री न पुमान् नपुंसकः ।
अतएव निपातनात् स्त्रीपुंसयोः पुंसक आदेशः । न न विकेति नाचिकेतो
नाम राजा । अस्मादेव निपातनात् किं कितञ्चान इत्यस्माच् शप्रत्ययो गुण-
श्च भवति । न विद्यन्ते ग्नाः स्त्रियश्छन्दासि वा यस्य । नग्नः । नास्तीति
मतिरस्य । नास्तिकः (१) । न आप्यतेऽसाविति नापितः । न बभस्ति । नभः ।
न वेत्ति । नवेदाः । अस्त्रुनि ॥

आकृतिगणत्वात् । न विद्यते भागोऽस्य नभागः । पद्वर्त्या न गच्छति ।
पन्नगः । न नन्दति बधूमिति ननान्दा । तनुं न पातयति देहधर्तृत्वात् ।
तनूनपात् । इत्यादयो द्रष्टव्याः । अयं च गणश्चन्द्रदुर्गाद्यभिप्रायेण ॥१५५॥
इति नञ्वाडादिः ॥

पक्षज्योतिर्जनपदपत्नीकरमानबन्धुगन्धाः स्युः ।

देशो रात्रिः पिण्डो नाभिः कुक्षिस्तथा वेणी ॥१५६॥

समानस्य पक्षादिष्वित्यनेन समानस्य सभावो भवति । पक्षस्य समानः ।
पक्षोऽस्येति वा । सपक्षः । सज्योतिः । सजनपदः । समानः पतिरस्याः ।
सपत्नी । सकरः समानं मानं यस्य समानः सबन्धुः ॥

सागन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानाम् ॥

सदेशः । सरात्रिः । सपिण्डः । सनाभिः ।

सूयुग्मस्य सनाभिमन्मथधनुर्ज्योत्स्नास्मितस्याञ्जलः ॥

(१) नास्ति परलोकमतिरस्येति पाठान्तरम् ।

सकुक्षिः । सवेणी । कश्चिज्ज्ञोहितशब्दमप्यधीते । तीर्थशब्दस्तु न पठितो
अतान्तरस्याभ्युपगतत्वात् ॥१५६॥ इति पक्षादिः ॥

रूपं वर्णो नामस्थाने जातीयधर्मवचनानि ।

गोत्रं वयोऽपि लक्ष्यं चन्द्रादिमते तु रूपादौ ॥१५७॥

रूपादिषूत्तरपदेषु रूपादौ वेत्यनेन समानस्य सभावो वा भवति ॥
समानं रूपं सरूपम् । समानं रूपं यस्य वा । सरूपः । समानरूपः । एवं
सवर्णः । समानवर्णः । सनाम । सनामा । सस्थानम् । सस्थानः । समाना
जातिरस्येति जातेरीय इतीयप्रत्यये । सजातीयः । समानजातीयः । सधर्मा ।
सधर्मः । समानधर्मः । समानधर्मा ।

सत्यत्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा ।

कालोद्भयं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

सवचनम् । सवचनः ॥ सगोत्रम् । सगोत्रः ॥ सवयः । सवयाः ।
आदिग्रहणाद् भोजादेः परिग्रहः । शाकटायनवाचनाचार्यौ तु सभावं नित्यं
सामान्येनाहतुः ॥ १५७ ॥ इति रूपादिः ॥

सुषामदुःषामनिषेधदुष्टवो दुःषन्धिदुःषेधसुषेधसुष्टवः ।

नौषेचिकादुन्दुभिषेचनान्तिषन्निःषामनिःषन्धिसुषन्ध्यपष्टवः ॥१५८॥

सुषामादीनां प्राग्वत् ष इत्यनेन सुषामादीनां सकारस्य षत्वं भवति ।
शोभनं साम प्रियवचनं यस्यः । सा सुषाम्णी यथा-भट्टिकावये ।

सुषाम्णीं सर्वतेजः सुतन्वीं ज्योतिष्टमां शुभाम् ।

निष्टपन्तीनिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वतीं वनम् ॥

शोभनं साम । सुषाम् । शोभनं सामास्येति वा सुषामा । ब्राह्मणः
सौम्यो वा । दुष्टं साम । दुःषाम् । दुष्टं सामास्येति वा । दुःषामा । नितरां
सेधः । निषेधः । दुष्टु निन्दितम् । सुजूसूसास्तुभस्यासेनसेधतिसिचसज्जस्व-
ज्जामित्यनेनैव दुष्टुशब्दस्य परत्वे सिद्ध इह पाठः षत्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः ।
तेन सुस्थितम् । दुःस्थितमिति सिद्धम् । यदा तु दुःशब्दो निन्दायामनुपस-
र्गस्तदा विधानार्थम् । दुष्टः सन्धिः । दुःषन्धिः । दुष्टः सन्धिरस्येति वा ।
दुःषन्धिः । निन्दितः सेधः । दुष्टः सेधोऽस्येति वा । दुःषेधः । शोभनः सेधः
शोभनः सेधोऽस्येति वा । सुषेधः । सुष्टु शोभनम् । सिञ्चतीति सेचिका ।

नावः सेचिका । नौषेचिका । काचित्स्त्री । वासनस्तु । नावं स्यति । नौषा ।
 नौषिकेत्याह (१)॥ अपरे तु नौषेचनमिति टनान्तं पठन्ति । पिचक्षरण इत्यस्य
 टनप्रत्यये । सेचनम् । दुन्दुभ्याः सेचनं दुन्दुभिसेचनम् । विवृतन्तुसन्ताने ।
 केवृषेवृड्यस्य वा टनप्रत्यये । सेवनम् । दुन्दुभेः सेवनं दुन्दुभिषेवनमिति
 शाकटायनः । अन्तिके सीदति । अन्तिपत् । कादेर्वहुलमित्यनेन कलोपः ।
 साम्ने निर्गतः । निर्गतं सामास्येति वा । निःपासा । निर्गतः सन्धिः । नि-
 र्गतः सन्धिरस्येति वा । निःपन्धिः । शोभनः सन्धिः । शोभनः सन्धिरस्येति
 वा । सुपन्धिः । यथा त्रिभुवनमाणिक्यचरिते—

सुवृत्तमप्युज्ज्वलवर्णरूपं सुषन्धिमूरुद्वयसर्गबन्धम् ।

विधाय तस्याः स कविः पुराणो रुरोध वाचः प्रसरं कवीनाम् ॥

अपतिष्ठतीति । अपष्ठुरङ्कुशः प्रतिकूलं च ॥१५८॥

परमेष्ठी निःषेधः सव्येष्ठातामतश्च सव्येष्ठा ।

सुषमा सुषीमदिविषट्प्रतिष्ठाकागौरिषक्थाश्च ॥१५९॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । पितामहः । निर्गतः सेधः निर्गतः
 सेधोऽस्येति वा । निःषेधः । सव्ये स्थाने तिष्ठतीति सव्येष्ठाता । सारथिः ।
 सव्ये तिष्ठतीति सव्येष्ठा । सव्यादेश्चोणादिरूढात्परेत्यनेन ऋप्रत्ययः । कश्चिद्
 अकारान्तमपि दर्शयति । सुष्ठु समा । सुषमा । प्रकृष्टा कान्तिः । शोभना
 सीमा यस्य । सुषीनो नागः । दिवि सीदन्ति । दिविषदे देवाः । हलतः
 सप्तम्या इत्यनेन सप्तम्या अलुक् । प्रतिज्ञान्त्यस्यामिति प्रतिष्ठाका । द्रोणी ।
 गौर्याः सक्थीव सक्थ्यस्येति गौरिषक्थः (२) । ड्याट्त्वे च ह्रस्वश्च बहुलमित्यनेन
 ह्रस्वत्वे कस्यचिदिदं नाम ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन जलापाहम् । भीरुष्ठानम् । अग्निष्टुत ।
 इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ १५९ ॥

इति सुषामादिः ॥

(१) नावः सेचनं नौषेचनम् । वर्द्धमानस्तु नौषेचिकां पपाठ । अन्ये
 पुनर्नावं स्यतीति नौषिका क्षेपणीदण्डइत्याहुः ।

(२) गौरिषक्थः । कस्यचिन्त्यनेः सञ्ज्ञैवेति ।

गिरेर्नदी नखो नद्धो नितम्बो वक्रतो नदी ।

नितम्बस्तूर्यमाणस्तु माषो नार्गयणावपि ॥१६०॥

गिरिनद्यादीनामित्यनेन गिरिनद्यादीनामुत्तरपदनकारस्य शत्वं वा भवति । गिरेर्नदी । गिरिनदी । गिरिणदी । एवं गिरिणखः । गिरिनखः । गिरिणा गिरौ वा नद्धः । गिरिणद्धः । गिरिनद्धः । गिरिनितम्बः । गिरिणि-
तम्बः । वक्रनदी । वक्रणदी । वक्रो नितम्बो यस्याः । वक्रनितम्बा । वक्र-
णितम्बा । तूर्यस्य मानमिव मानमस्य । तूर्यमाणः । तूर्यमानः । माषेणोनः ।
माषोनः । माषोणः । ऋचाभयनम् । ऋगयनम् । ऋगयनस्य वोद्धाऽङ्गेना
वा वेदयथीत इत्यनेनाणि । अथवा । ऋगयनस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा ।
ऋगयनेभ्योऽणित्यणि । आर्गयणम् । आर्गयनम् । गिरिनद्यादयः प्रयोगतो-
नुसर्त्तव्याः ॥ १६० ॥ इति गिरिनद्यादिः ॥

क्षुभ्नातृभू नन्दननर्त्तननृनमननिवासनृत्तानि ।

नन्दी निवेशनगरे गहनाग्नी सर्वनामनटौ ॥१६१॥

क्षुभ्नादीनां शब्दानां नकारस्य न क्षुभ्नादेरित्यनेन शत्वं न भवति ।
क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षुभ्नन्ति । क्षुभ्नन् । क्षुभ्नानः । क्षुभ्नता । यथा ।
भट्टिकाव्ये—

रोषभीममुखेनैवं क्षुभ्नतोक्ते स्रवंगमः ।

प्रोचे सानुनयं वाक्यं रावणं स्वार्थसिद्धये ॥

क्षुभ्नता कलुषीभवतेत्यर्थः । वृप्नोति । वृप्नुतः । वृप्नुवन्ति । वृप्नु ।
इत्यतएव गणपाठाच्छ्रुः । हरेर्नन्दनम् । हरिनन्दनम् । इन्द्रोद्यानम् । परितो
नर्त्तनम् । परिनर्त्तनम् । नृत्तप्रयोगः । नुर्त्तनम् । नृत्तमनम् । नृत्तमनो नाम
कश्चिद्यस्य नार्त्तमनिः पुत्रः । स्वरूपपदमेतत् । केचित्तु नृत्तमयति । नृत्तम
इत्युदाहरन्ति । शराणां निवासः । शरनिवासो देशः । परितो नृत्तम् । परि-
नृत्तम् । कुमारानन्दयतीत्येवं शीलः । कुमारनन्दी । शराणां निवेशः । शरनि-
वेशः । तूणीरः । हरिनगरम् । परितो गहनम् परिगहनम् । शबराणामग्निः ।
शबरान्निः । हरिः शक्रस्तस्याग्निः । हर्यग्निः । विद्युत् । सर्वेषां नाम ।
सर्वनाम । सूत्रप्रधानो नटः । सूत्रनटः । परिनटो नाम कश्चिद्विप्रः ॥ १६१ ॥

ज्ञेयौ निवेशनानूपौ नदनो नरवाहनः ।
स्वर्मानुर्नदनयौ च क्षुभ्नादौ स्यान्मृतैर्यङ्कि ॥१६२॥

शराणां निवेशनम् । शरनिवेशनम् । शरधिः । अनूपान्निष्क्रान्तः ।
निरनूपः । दर्भानूपं नाम स्थानम् । भेर्या नदनमिष नदनं शब्दनमस्य ।
भेरी नदनो नाम कश्चित् । नरो वाहनमस्य नरवाहनः । वाहणं वाह्यादि-
त्यनेन नरस्यावाह्यास्त्वत्वं नास्ति । प्राक्स्थाद्यन्तेऽनूपानित्यनेन न प्राप्तिः ।
स्वर्मानुः सैहिकेयः । शयनगत्यादेरित्यनेन गत्वप्राप्तिः । केचिद् अन्तःपूर्वप-
तात्सङ्गायामित्यनेन गत्वमिच्छन्ति । चारवो नदा यस्मिन् ग्रामे नगरे वा
चारुनदः । सुराणां नदी । सुरनदी । नृतेर्नकारस्य यङ्कि परे गत्वं न भवति ।
नरीनृत्यते । नर्नर्त्ति । नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति । नर्नृतीति । यङ्कीति वि-
हरिरिव नृत्यतीति । हरिणर्त्ती नाम कश्चित् ॥

अग्न्यादिक्षुभ्नाद्योरेकत्वं प्रतिपन्नाः । सामान्येन विशेषाभावात् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन चतुर्हायनं कर्मत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १६२ ॥

इति क्षुभ्नादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्द्धमानविरचितस्त्रीयगणरत्नमहोदधि-
ग्रन्थवृत्तौ समाप्तप्रक्रियानिर्णयो नाम द्वितीयोऽध्यायः

समाप्तः ॥

[—————]

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

ब्रह्मा कलापितैतलिशिलालिलाङ्गलिशिखण्डजाजलिनः ।

सूकरसद्मा कुथुमी सुपर्वणा पीठसर्पी च ॥१६३॥

ब्रह्मादीनामित्यनेन ब्रह्मन्त्रित्येवमादीनामेवाणि परेऽन्त्याजादेर्लुम्भव-
ति । ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मो नारदः । ब्रह्मण इदम् । ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मो
मन्त्रः । ब्राह्मणोषधिः । शाकटायनादयस्तु जातावभिधेयायामनपत्य एवाण्य-
न्त्याजादेर्लुचमिच्छन्ति नापरये । तेन ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मणः । कलापिना-
प्रोक्तमधीयानाः । कालापाः । तैतली । आचार्यः । तत्कृतो ग्रन्थोपि तच्छ-
ब्देनोच्यते । तमधीयते तैतलाः । एवं लाङ्गलाः । जाजलाः । शिलालिनइमे ।
शैलालाः । एवं शैखण्डाः । सूकरसद्माः । कुथुमाः । सुपर्वाः । पीठसर्पाः ॥

चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तेन सा ब्रह्मवाराः । दाण्डम् । चाक्रम् ।
इत्यादयो भवन्ति ॥१६३॥ इति ब्रह्मादिः ॥

अनुशतिकपरस्त्रीसर्वलोकासिंहत्याः—

कुरुकतशतकुम्भागारवेणवस्यहत्याः ।

अनुरहदनुहोडावस्यहेतीहलोकाव्-

अभिगमपरलोकौ सर्वभूमिप्रयोगौ ॥१६४॥

परस्य चानुशतिकादीनामित्यनेनानुशतिकादीनामेव शब्दानां परपदस्य
पूर्वपदस्याचामादेरचः स्थानेऽणादौ ङिति पर आरेज् भवति । शतेन क्रीतः ।
शतिकः । अनुगतः शतिकेन । अनुशतिकः । तस्येदम् । आनुशतिकम् ।
परस्य स्त्री । परस्त्री । तस्या अपत्यम् । पारस्त्रैण्यः । सर्वलोके विदितः ।
सार्वलौकिकः । यथा—भट्टिकाव्ये ।

भवन्तं कार्त्तवीर्यौ यो हीनसन्धिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम् ॥

असिहत्यायां भवम् । आसिहात्यम् । कुरुकतस्यापत्यम् । कौरुकात्यः ।
शतकुरम्भो नाम पर्वतः । तत्र भवं शातकौम्भं सुवर्णम् । केचिच्चाटूषट्वाकरणा
लक्ष्यमेव केवलमनुसरन्तः शातकुरम्भमित्याहुः । अतएव भोजः शतकुरम्भस्य

विकारः शातकौस्ममित्याह । अगारवेणूनामिदम् । आगारवैणवम् । वामन-
स्त्वङ्गारवेणोरपत्यम् । आङ्गारवैणवमित्याह (१) । अघेनुशब्दमपि केचित्प-
ठन्ति (२) । अस्यहत्याशब्दोऽस्मिन्नस्तीति विमुक्तादित्वादणि । आस्यहात्यः ।
भोजस्त्वस्यहत्यशब्दं पठति । असिहत्य इत्यन्यः ॥ अनुरहतोऽपत्यम् । आनु-
राहतिः । अनुहोडः शकटविशेषः । तेन चरति । आनुहौडिकः । अस्यहेतिः
प्रहरणमस्य । आस्यहैतिकः । गणपाठसामर्थ्यात्पदसमुदायादपि ठण् विभक्ते-
श्चालुक् । अस्यहेत्वेति केचित् । इह लोके भवम् । ऐहलौकिकम् । अयं लोकः,
इहलोकः । प्रथमान्तादपि हप्रत्ययोऽस्मादेव गणपाठाद्व्यधिकरणसमाप्ति वा ।
अभिगममर्हति । आभिगानिकः । परलोके भवम् । पारलौकिकम् । सर्वभूम्यां
विदितः सार्वभौमः । प्रयोगमर्हति प्रयोगे भवं वा । प्रायौगिकम् । वामनस्तु
संयोगं प्रायौगिकमित्याह ॥ १६४ ॥

सुखशयनसर्वपुरुषावनुसंवत्सरयुतानुसंवरणम् ।

सूत्रनडचतुर्विद्याकुरूपश्चालाधिदेवाश्च ॥ १६५ ॥

सुखशयनं पृच्छन्ति । सौखशायनिकाः । यथा—

भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन् ।

सर्वपुरुषाणामिदम् । सार्वपौरुषम् । अनुसंवत्सरं दीयते । आनुसां-
त्सरिकम् । कालात्कार्यं च भववदित्यतिदेशात् । कथाकालाद्वृत्तिरिति ठञ् । अ-
नुसंवरणेन दीयते आनुसांवरणम् । व्युष्टादित्वादण् । सूत्रप्रधानो नडः सूत्र-
नडः । तस्यापत्यं सूत्रनाडिः । कश्चित् सूत्रनट इत्याह । चतस्र एव विद्याः ।
चतुर्वैद्यम् । कुरवश्च पञ्चालाश्च तेषु भवः । कौरुपाञ्चालः । बहुत्व इत्यनेना-
कञ् न भवति तत्र देशव्यक्तेर्विवक्षितत्वात् । अत्र तु देशसमुदायः । देवम-
धिकृत्य भवम् । आधिदैविकं दुःखम् ॥ १६५ ॥

बध्योगोदकशुद्धौ पुष्करसत्सङ्क्रमाधिभूताः स्युः ।

प्रतिभूरजातशत्रुः परिमण्डलराजपुरुषौ च ॥ १६६ ॥

(१) अङ्गारवेणुर्वशजातिविशेषः । आङ्गारवैणवं पात्रविशेषः ।

(२) केचित्तु—अगारघेनुशब्दमन्नाधीयाना अगारघेनोरपत्यमागारघेनवो
यत्स इत्याहुः ।

(३) वध्योगस्य ऋषेरपत्यं विदादित्वादणि । वाध्यौगः । उदकशुद्ध-
स्यापत्यम् । औदकशौद्धिः । पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः । सङ्क्रमन-
हन्ति । साङ्क्रामिकाः ।

तिलाश्चम्पकसम्पर्कात्प्राप्नुवन्त्यधिवासताम् ।

रसो न भक्ष्यस्तद्वन्धः सर्वे साङ्क्रामिका गुणाः ॥

यथा वानर्घ्यराघवे । कश्चित्साङ्क्रामिकोऽपि विशेषो नैसर्गिकमति-
शेते । अधिभूते भवम् । आधिभौतिकं सुखम् । प्रतिभुवो भावः कर्म वा ।
प्रातिभाव्यम् । अजातशत्रोरियम् । अजातशत्रवी । यथा—

उपेयिवांसि कर्तारः पुरमाजातशत्रवीम् ।

परिमण्डलस्य भावः कर्म वा । पारिमाण्डल्यम् । राजपुरुषस्य भावः
कर्म वा । राजपौरुष्यम् ॥१६६॥

एषोऽपि स्यात्सर्ववेदः सहृण्यो द्वारस्वः श्वोव्यल्क-
सस्वस्तयः स्वः । स्वग्रामश्वस्वादुमृद्द्वारपालाः श्वादंग्रा
स्वाध्याययुक्तः स्वरश्च ॥१६७॥

एषोऽपीति न केवलं प्रतिभूपरिमण्डलराजपुरुषशब्दा गयङन्ता एवात्र
गणे द्रष्टव्याः । सर्ववेदशब्दोऽपीति । सहृण्य इति गयटा गयेन च सह वर्तत
इत्यर्थः । सर्ववेदाएव । सार्ववेद्यम् । गयइति किम् । प्रातिभवम् । पाणिम-
ण्डलम् । राजपुरुषायणिः । सार्ववेदिकम् । आकृतिगणश्चायम् । तेन वैतुलौक्यं
मानैषादिरित्यादयो भवन्ति । इत्यनुशतिकादिः ॥

द्वार इति द्वारादेरित्यनेन द्वारादीनां शब्दानां यकारवकाराभ्यामुत्तर-
स्याचामादेरचः स्थान आरैज् न भवति । तयोस्तु खोष्टैज् भवति ॥ द्वारे नि-
युक्तः । दौवारिकः । स्वर्भवः । सौवः । श्वो भवम् । शौवस्तिकम् । व्यल्क-
सेऽत्यन्ताधमभक्ष्ये भवः । वैयल्कसो व्याधिः । यद्वा । व्यल्कसो नाम देशो
ग्रामादिर्वा । स्वस्तीत्याह । सौवस्तिकः । स्वस्येदम् । सौवम् । स्वग्रामे
भवः । सौवग्रामिकः । शुनो विकारः । शौवनं मांसम् । शौवः सङ्कोचः ।

(३) उं शंभुं गच्छत्यभियाति—उगः कन्दर्पः । वध्यो निग्राह्य उगो
येन स वध्योगो नामभिर्नित्यधिकं क्वचित् ॥

स्वादुसृददम् । सौवादुसृदम् । कच्छादिदर्शनादण् । स्वाद्वी वासौ सृच्च सास्मि-
न्देशेऽस्तीति । सौवादुसृदो देशः । पाणिन्यादयस्तु सौवादुसृदवमित्याहुः ।
द्वारपालस्यापत्यम् । दौवारपालिः । केचिद् द्वारपालशब्दं रेवत्यादिष्वधीया-
ना दौवारपालिक इत्युदाहरन्ति । श्वादंष्ट्रायां भवः । शौवादंष्ट्रो मणिः ।
शुनोदन्तादाविति दीर्घत्वम् । स्वाध्यायेन चरति । सौवाध्यायिकः । स्वरम-
धिकृत्य कृतो ग्रन्थः । सौवरः । द्वारपालादीनामुपादानं सुखार्थम् । यतो
द्वारादेः केवलस्य तदादेश्च परिग्रहः । आकृतिगणोऽयम् । तेन स्फ्यो यज्ञायुधं
तेन कृतः । स्फैयकृतो नामर्षिः । स्फरकृदित्यपि सङ्ग्रहीतः ॥ १६७ ॥

इति द्वारादिः ॥

स्वागतस्वध्वरव्यङ्गा व्यवहारो व्यडस्तथा ।

व्यायामस्वपतिस्वङ्गस्वजनाश्चात्र कीर्तिताः ॥ १६८ ॥

पदान्तर्ध्वोः स्वागतादेष्टैव इत्यनेन स्वागतादिशब्दानां टैजागमो न
भवति ॥ स्वागतमित्याह । स्वागतिकः । शोभनोऽध्वरः स्वध्वरः । स्वध्वरेण
चरति । स्वाध्वरिकः । व्यक्तान्यङ्गानि यस्यासौ व्यङ्गः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः ।
व्यवहारेण चरति । व्यावहारिकः । व्यडो नामर्षिः । तस्यापत्यं व्याडिः ।
व्यायामः प्रयोजनमस्य व्यायामिकः । स्वपतौ साधुः । स्वापतेयः । स्वङ्गस्यापत्यं
स्वाङ्गिः । स्वजनात्प्रयोजनमस्य । स्वाजनिकः । येषां टैजागमो न दृश्यते तेऽत्र
द्रष्टव्याः ॥ १६८ ॥ इति स्वागतादिः ॥

पैलौदञ्ची राहवी रावणिश्च दैवस्थानी राणिराहक्षिती च ।

औदभृजिः सात्यकिश्चौदमेधिः सात्यंकाभिः पैङ्गलोदायनिश्च १६९

पैलाद्यविप्रतौलवत्यादिरित्यनेन पैलादेर्विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य श्लुक्
भवति । पीलाया अपत्यं पैलः । पीलामशङ्कुकाद्वेत्यण् । पैलस्यापत्यमिति द्वय-
चोऽण इति फिञ् तस्य श्लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । उदञ्चोऽपत्यम् ।
बाह्वादित्वादिञ् । औदञ्चिः पिता । औदञ्चिः पुत्रः । राहोरत्यम् । राहविः
पिता । राहविः पुत्रः । रावणस्यापत्यम् । रावणिः पिता । रावणिः पुत्रः ।
दैवस्थानस्यापत्यम् । दैवस्थानिः पिता । दैवस्थानिः पुत्रः । राणस्यापत्यं राणिः
पिता । राणिः पुत्रः । रहेण क्षितौ हिंसितो रहक्षितः । तस्यापत्यम् ।

राहक्षितिः पिता । राहक्षितिः पुत्रः । उदके भृज्जतीति । मूलविभुजादि-
त्वात्के । उदभृज्जः । तस्यापत्यम् । औदभृज्जिः पिता । औदभृज्जिः पुत्रः ।
सत्यएव सत्यकः । तस्यापत्यं सात्यकिः पिता । सात्यकिः पुत्रः । उदमेघस्या-
पत्यम्-औदमेघिः पिता । औदमेघिः पुत्रः । सरये कामोऽस्य सत्यंकामः ।
अतएव निपातनान्मुक् । सत्यमिति निपातो वा शपथपर्यायः । तस्यापत्यं
सात्यंकानिः पिता । सात्यंकानिः पुत्रः । पिङ्गलोदायनस्यापत्यं पैङ्गलोदायनिः
पिता । पैङ्गलोदायनिः पुत्रः । शाकटायनस्तु पैङ्गलोदयनिरित्याह ॥ १६९ ॥

शालङ्क्यौदकशुद्धी भौलिङ्ग्यौदव्रजी तथौदन्यः ।

औद्गाहमानियुक्तौदमज्जिरपि चौजिहानिः स्यात् ॥ १७० ॥

शालङ्कोरपत्यम् । शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः । उदकशुद्धस्याप-
त्यम् । औदकशुद्धिः पिता । औदकशुद्धिः पुत्रः । औदशुद्धिरिति भोजः ।
भूलिङ्गस्यापत्यम् । भौलिङ्किः पिता । भौलिङ्किः पुत्रः । उदव्रजस्यापत्यम् ।
औदव्रजिः पिता । औदव्रजिः पुत्रः । उदन्यस्यापत्यम् । औदन्यः पिता ।
औदन्यः पुत्रः । तिकादिषु पठ्यमानस्याप्यस्यातएव पाठात् फिज् विज्ञायते ।
तेन रूपद्वयम् । औदन्यः । औदन्यायनिः । उद्गाहमानस्यापत्यम् । औद्गाह-
मानिः पिता । औद्गाहमानिः पुत्रः । उदमज्जस्यापत्यम् औदमज्जिः पिता ।
औदमज्जिः पुत्रः । उज्जिहानस्यापत्यम् । औज्जिहानिः पिता । औज्जि-
हानिः पुत्रः । कश्चिद् औज्जिहानिरिति मन्यते । एस्य इज्जतेभ्यः फकः
श्लुक् ॥ १७० ॥ इति पैलादिः ॥

तौत्वलिवैरकिधारणिपौष्पि बैत्वकिबान्धकिरावणिवैङ्कि ।

आसुरिनैमिषिनैवकियुक्तं दैवतिवार्कलिवैहतिभिश्च ॥ १७१ ॥

तौत्वल्यादेः पर्युदासादपत्यस्यापत्यादित्यनेन प्राप्ता श्लुग् न भवति ।
तुत्वलो नामर्षिः । तस्यापत्यं तौत्वलिः । तदपत्यं तौत्वलायनः । तैत्व-
लिरित्यन्यः । वीरकस्यापत्यम् । वैरकिः पिता । वैरकायणः पुत्रः । वैरकि-
रिति शाकटायनः । धरणास्यापत्यम् । धारणिः पिता । धारणायनः पुत्रः ।
पुष्पो नाम कश्चित् । तस्यापत्यम् । पौष्पिः पिता । पौष्पायणः पुत्रः ।
बैत्वकस्यापत्यम् । बैत्वकिः पिता । बैत्वकायनः पुत्रः । बन्धकस्यापत्यम् ।

बान्धकिः पिता । बान्धकायनः पुत्रः । रावणस्यापत्यम् । रावणिः पिता ।
 रावणायनः पुत्रः । शाकटायनस्तु रावणिरित्याह । विङ्कस्यापत्यम् । वैङ्किः
 पिता । वैङ्कायनः पुत्रः । न सुरोऽसुरः । तस्यापत्यम् । आसुरिः पिता ।
 आसुरायणः पुत्रः । निमिषस्यापत्यम् । नैमिषिः पिता । नैमिषायणः पुत्रः ।
 नैमिशिरिति शाकटायनः । निवकस्यापत्यम् । नैवकिः पिता । नैवकायनः
 पुत्रः । दैवतस्यापत्यम् । दैवतिः पिता । दैवतायनः पुत्रः । दैवोतिरिति
 शाकटायनः । वृकलाया अपत्यम् । वार्कलिः पिता । वार्कलायनः पुत्रः ।
 दोधकं छन्दः । भौतु भगौगिति दोधकमेतत् ॥ १७१ ॥

पौष्करसादिवैकर्ण्यहिंसिकारेणुपालयः ।

आसिबन्धकिवैशीतिदैवयज्ञासिनासयः ॥ १७२ ॥

पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः पिता । पौष्करसादायनः पुत्रः ।
 विभूषितौ कर्णौ यस्य । विकर्णः । तस्यापत्यम् । वैकर्णिः पिता । वैकर्णायनः
 पुत्रः । न विद्यते हिंसाऽस्य । अहिंसः । तस्यापत्यम् । आहिंसिः पिता ।
 आहिंसायनः पुत्रः । करेणुं पालयतीति करेणुपालः । तस्यापत्यम् । करेणु-
 पालिः पिता । करेणुपालायनः पुत्रः । असिना युक्तो बन्धः । असिबन्धः ।
 असिबन्ध एवासिबन्धकः । तस्यापत्यम् । आसिबन्धकिः पिता । आसिबन्ध-
 कायनः पुत्रः । अस्यतीति । असः । तस्यापत्यम् । आसिः पिता । आसा-
 यनः पुत्रः । बध्यतेस्म बद्धः । बद्धएव बद्धकः । तस्यापत्यम् । बाद्धकिः पिता ।
 बाद्धकायनः पुत्र इति शाकटायनः । विशीतस्यापत्यम् । वैशीतिः पिता ।
 वैशीतायनः पुत्रः । देवानां यज्ञो देवयज्ञः । तस्यापत्यम् । दैवयज्ञिः पिता ।
 दैवयज्ञायनः पुत्रः । असिरिव नासाऽस्येति असिनासः । तस्यापत्यम् । आसि-
 नासिः पिता । आसिनासायनः पुत्रः ॥ १७२ ॥

दालीपिरानुतिश्च प्रादोहन्यानुराहती चापि ।

चाफट्टकिनैमिशिप्राडाहतिदैवमतयोऽपि ॥ १७३ ॥

दिलीपस्यापत्यम् । दालीपिः पिता । दालीपायनः पुत्रः । निपातना-
 दात्वम् । अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहुः । चन्द्रादयस्तु दैलीपिरित्याहुः ।
 आनुतिः पिता । आनुतायनः पुत्रः । प्रदोहनस्यापत्यम् । प्रादोहनिः पिता ।

प्रादोहनायनः पुत्रः । अनुरहतोऽपत्यम् आनुराहतिः पिता । आनुराहता-
यनः पुत्रः । चाफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्पुरुषोपि चाफट्टकः । तस्या-
पत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः । कुर्वादावस्य क्षत्रियस्य ग्रह-
णम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेज् सिद्धः । निश्चयेन मिश्रो निमिश्रः । तस्या-
पत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः । पृच्छत्याहन्ति च । प्राडा-
हतः । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता । प्राडाहतायनः पुत्रः । प्राडाहतिरि-
त्यपि वामनः । देवमतस्यापत्यम् । दैवमतिः पिता । दैवमतायनः पुत्रः ॥१७३॥
इति तौलवल्यादिः ॥

प्रज्ञश्रोत्रपिशाचचौरमारुतो रक्षश्चरित्रोऽश्विजः—

प्रत्यक्षासुरशत्रुसन्तपनसत्साधारणानुष्टुभः ।

चण्डालाशनिगोरजेतृजगतीसत्वद्(१)दितादेवता—

श्वत्तुर्व्याकृतवन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुह्वतः ॥ १७४ ॥

प्रज्ञादेरणित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्थे । प्रज्ञाएव
प्राज्ञः ॥ प्राज्ञी स्त्री । प्रज्ञाज्योत्स्नेत्यादिना णप्रत्यये सिद्धम् । प्राज्ञः । प्राज्ञी
तु न सिध्यति । णप्रत्यये हि प्राज्ञा स्यात् । अर्थभेदश्च । तथा च । वृद्धा
पलिकनी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ श्रोत्रमेव श्रौत्रम् ।

तं कूजतक्रौञ्चसंहृष्यच्चाक्षुषश्रौत्रमानसः ॥

वासनाद्यास्तु श्रोत्रं शरीरं चेदित्यर्थेनियममाहुः । पिशाच एव पै-
शाचः । एवं चौरः । मारुतो देवो वायुश्च । राक्षसः । चरित्रमेव चारित्रम् ।
उशिक् कान्तः स एव । श्रौश्विजः । यथा—

चीर्णसांतपनैर्वैद्यवैदतैर्जौह्वतवृत्तम् ।

काष्णाजिनैश्चिजैर्विमैः प्रात्यक्षमिव दैवतम् ॥

प्रत्यक्षा एव प्रात्यक्षाः पदार्थाः । असुर एव आसुरः । शत्रुरेव शात्रवः ।
सन्तपनमेव सान्तपनम् ॥ सन्नेव सान्तः । अण् प्रत्ययसन्नियोगेन निपात-
नान्मुगागमः । साधारणी साधारणा वा भूमिः । अनुष्टुबेव अनुष्टुभम् ॥
केचिद् आनुष्टुभादीनां छन्दो नाम्नां पुंलिङ्गतामाहुः । चण्डम्-उग्रकर्म अलति
पर्याप्नोति । चण्डालः । स एव चाण्डालः । तथा च—

(१) शश्वदिति पाठः ।

चण्डालस्यवमातङ्गदिवाकीर्त्तिजनङ्गमाः ।

निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ॥

अशनिरेव आशनः । वज्रम् । गोरएव गौरः । सितः पीतोऽरुणश्च
वर्णः । जेत्रेव । जैत्रं धनुः । जैत्री शरश्रेणिः । जगत्येव जागतम् ॥ सत्वानेव
सात्वतः (१) । चन्द्रस्तु सत्त्वन्निति नान्तं कृततत्त्वोपं पठन् सत्वानेव सात्वन्
इत्याह । द्वयोर्भावो द्विता । द्वितैव द्वैतम् ॥ यथा—

निदानं निद्वैतं प्रियजनसदृक्षं व्यवसितिः ॥

देवतैव दैवतम् । चक्षुरेव चाक्षुस्त्वम्, व्याकृतमेव वैयाकृतम् । बन्धुरेव
बान्धवः । स्त्रियामणन्तस्यासामर्थ्यान्न वृत्तिः । शुद्धप्रकृतिस्तु वर्त्ततएव । यथा—
बन्धुरियं ब्राह्मणी । एवं सर्वत्र । योधएव योधः । मधुरेव माधवः । विद्यैव
वैद्यम् । नपुंसकत्वमेव । कश्चिद् विद्यासम्बन्धात्पुरुषोऽपि विद्या । सएव वैद्य
इत्याह । मन एव मानसम् । जुहूदेव जीहूतः ॥१७४॥

निगमवणिजौ गन्धर्वश्चाग्रहायणषोडतौ—

प्रकृतविदतौ क्रुड् रक्षोघ्नो विघातचिकीर्षितौ ।

ततवसुकराग्नीध्रं विश्वानरो वरिवस्कृतौ—

नुषुकविकृते विड्वानुष्णिकचरश्च कुतूहलम् ॥ १७५ ॥

नितरां गम्यन्ते पदार्था अनेनेति निगमः । निगम एव नैगमः । नयः ।
वणिगेव वाणिजः । वाणिजी स्त्री ।

यस्यैते व्याधवार्कश्यसङ्कुले वित्तवत्तमाः ।

रान्नावपि महारण्ये वड्चं वध्नन्ति वाणिजाः ॥

गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । गन्धर्व एव गान्धर्वः । अग्रहायण एव आग्र-
हायणः । मार्गशीर्षः । षोडशेव षोडतः । प्रकृतमेव प्राकृतम् । विदन्नेव विदतः ।
विद्वान् । क्रुड् डेव क्रौडः । रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नः । रक्षोघ्न एव राक्षोघ्नः ।
विहननं विघातः । विघात एव वैघातः । चिकीर्षितमेव चैकीर्षितम् ।
चिकीर्षन्नेव चैकीर्षत इति भोजः ।

इष्टषोडतमैघावसाधुसाधारणद्वये । लङ्केशयौधायैचास्मै हिताश्चैकीर्षितक्रियाः ॥

(१) शश्वदेव शश्वत इति पा० ।

तनोति कुलम् । ततः । तत एव तातः जनकः । वसुरेव वासवः ।
 सुरपतिः । करएव कारः । राजदेयो भागः । अग्निमिन्द्रे । अग्नीत् । तस्य
 शरणम् । आग्नीध्रम् । ततोऽग्नि प्रत्यये । आग्नीध्री शाला । आग्नीध्रा वा
 शाला । विश्वानर एव वैश्वानरः ॥ वरिवस्कृत एव वारिवस्कृतः । अनुषुव-
 तीत्यनुषूः । तं कायतीत्यनुषुकः । केऽवेति ह्रस्वत्वे । अनुषुक एव आनुषुकः ।
 विकृतमेव वैकृतम् । विकृतिरेव वैकृतमिति नन्दी ॥

पच्छो वैयाकृतैः सूक्तैर्जागतानुष्टुभौष्णिहैः ।

राक्षसासुरपैशाचवैकृतानां निवर्त्तकम् ॥

विद्वानेव वैदुषः । उष्णिगेव औष्णिहम् । चरएव चारः । कुतूहलमेव
 कौतूहलम् ॥१७५॥

नन्दामात्यडहालसंप्रतिवजाः कर्षापणत्रिष्टुभौ—

गायत्रीरवणोपचेयककुदैकाग्रयाटरूपास्तथा ।

संनारयाग्रयणौ विधेयकुतुकागारद्दिदत्पङ्कयः—

सत्त्वन्तुप्रतिभावितातसहसा वार्त्ता विदन्तोऽपि च ॥१७६॥

नन्दति वृद्धिं यातीति नन्दा । नन्दैव नान्दी । अमात्य एव आमात्यः ।
 डहाल एव डाहालः । सम्प्रत्येव सारप्रतम् । वजतीति वजः । स एव वाजः ।
 कर्षापण एव कार्षापणः । त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम् । गायत्र्येव गायत्रम् । छन्दसां
 पूर्वम् । रवण एव रावणः । उपचेयएव । औपचेयः । ककुदमेव काकुदम् ।
 शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्वार्थिकारप्रत्ययान्तस्यापि काकुदशब्दस्यार्थभेदो द्रष्टव्यः ।
 एकमग्रं पुरोगतं ध्येयमस्य एकाग्रः । सएव ऐकाग्रः । अनन्यवृत्तिः ।
 अटन् रूपतीति । अटरूपः । सएव आटरूपः सिंहास्यः । यथा—

वासकः सिंहपर्णी च वृषो वासाथ सिंहका ।

आटरूपः सिंहमुखी भिषङ्माताटरूपकः ॥

सन्नाय्यमेव । सांनारयम् ॥ अग्रयणमेव आग्रयणः ॥ चन्द्रस्तु । अग्र्येऽय-
 नस्य । अग्रयणम् । राजदन्तादित्वात् प्राङ्निपाते शकन्धादित्वादकारलोपे
 च । अग्रयणमेव आग्रयणमित्याह ॥ आग्रायणीत्यन्यः (१) । विधेयएव वैधेयो

(१) आग्रयणमेवेति श्रीभोज इति पा०

मूर्खः। विद्याया भोजनस्यापत्यमिव वैधेय इत्यन्ये ॥ कुतुकमेव कौतुकम् । अ-
गारमेव आगारम् । द्वौ दन्तावस्य द्विदन् । वयसि दन्तस्य दन्त । दन्त्रादेशे ।
द्विदन्तेव द्वैदतो बालः । पङ्क्तिरेव पाङ्क्तम् । सत्त्वन्तुरेव सात्वन्तवः । प्रतिभैव
प्रातिभम् ॥

प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्तृवाक्यरचनारमणीयः ।

गूढसूचितरहस्यसहास्यः सुश्रुवां प्रववृते परिहासः ॥

वियातएव वैयातो घृष्टः । सहसैव साहसम् । अविचार कृतं कर्म ॥
अन्यस्तु । साहसं तु दनो दण्डः । सहसि बले भवं साहसमित्याह ॥ वार्त्तैव
वार्त्तम् । यथा—

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्—स्वजनस्य वार्त्तमयमन्वयुङ्क्त सः ॥

विगता दन्ता अस्य विदन्तः । विदन्तएव वैदन्तः बालादिः ॥ १७६ ॥

वयश्चतुष्प्राश्यदशार्हयुक्तः परिप्लवः पुष्पकसंयुतश्च ।

कृष्णः कुरङ्गेऽनिमिषे विसारी स्यादौषधं भेषजएव कामम् ॥ १७७ ॥

वयएव वायसः काकः । वयःशब्दः सामान्येन पक्षिवाच्यपि विशेषे
वर्त्तते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । एवं वसुशब्दोऽपि द्रष्टव्यः । प्राश्नन्ति प्राश्नुवते
वा तदिति प्राश्यम् । चतुर्भिः प्राश्यं चतुष्प्राश्यम् । तदेव चातुष्प्राश्यम् ।
दश नामान्यर्हति । दशार्हः । सएव दशार्हः केशवः । परिप्लवते परिप्लवः ।
सएव पारिप्लवः । चञ्चलः । पुष्पप्रकृतिः (१) पुष्पकम् । पौष्पकम् । कुसुमा-
ञ्जनम् । कृष्णएव कार्णः कुरङ्गः । अन्योगवादिः कृष्णः । विसारिणः । सत्स्यः ।
अन्यो विसारी । देवदत्तादिः । औषधिरेव । औषधम् । त्रिफलादि । अन्य-
त्रौषधयः । क्षेत्ररूढाः शङ्खपुष्पीप्रभृतयः । आकृतिगणश्चायम् । तेनान्येऽपि
प्रयोगा द्रष्टव्याः ॥ १७७ ॥ इति प्रज्ञादिः ॥

अनन्तसोमेतिहसर्ववेदाः सुखैकभावौ मणिकान्यभावौ ।

समीपसेनावसथद्भिभावा मालोपमाभेषजसर्वविद्याः ॥ १७८ ॥

य्योऽनन्तादेरित्यनेनानन्तादेः शब्दगणात्स्वार्थं ययप्रत्ययो भवति । न
अन्तोऽनन्तः । अनन्त एव आनन्त्यम् ॥ न विद्यतेऽन्तो यस्य । अनन्तः

(१) पुष्पप्रतिकृतिरिति पा० ।

कालः । अनन्ता पृथ्वी । अनन्तं व्योम । आनन्त्यः काल इत्यादि । सोम एव सौम्यः । यथा—

तेनाथ नाथदुरुदाहरणात्पेन-सौम्यापि नाम परुषत्वमपि प्रपन्ना ।

जज्वाल तीक्ष्णविशदासहसोद्गिरन्ती-वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥

सौम्यम् । सोमद्ववाह्लादकत्वात् सौम्य इत्यपि शाखादेराकृतिगणत्वात् ।

यथा— अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो-हरिर्हरिप्रस्थमथप्रतस्थे ॥

इतिहेत्येव । ऐतिह्यम् । इतिहेति निपातसमुदाय उपदेशपारंपर्यं वर्तते । इतिह स्तोपाध्यायः कथयति । इतिह वटे यक्षः प्रतिवसति । सर्व-वेदाएव सार्ववैद्यम् । सुखमेव सौख्यम् । एको भावो यस्य एकभावः । एकस्य वा भावः । एकभावः । स एव ऐकभाव्यम् । मणिप्रकारो मणिकः । मणिक एव माणिक्यम् । रत्नविशेषः । अन्यो भावो यस्यासावन्यभावः । अन्यस्य वा भावोऽन्यभावः । अन्यभावएव आन्यभाव्यम् । यथा । आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् (१) । समीपमेव सामीप्यम् । सहेनेन वर्तते सेना । सेनैव सैन्यम् । एतस्य वसन्त्यस्मिन्निति आवसथो गृहम् । आवसथ एव आवसथ्यम् । द्वयोर्भावो द्विभावः । द्विभावएव द्वैभाव्यम् । सालैव साल्यम् । स्तक् । उपमैव । औपम्यम् । भिषजइदम् । भेषजम् । यद्वा भिषज्यतीति भेषजः । करणस्यापि कर्तृत्वे पचाद्यचि यलोपे च निपातनादेत् । भेषजमेव भेषज्यम् । सर्वविद्या एव सार्ववैद्यम् । यथा—सर्ववैद्यविदपाधृतचातुर्वैद्यवैद्य इव तं विरहार्तम् ॥ १७८ ॥

सर्वलोकचतुर्विद्याचतुराश्रमषड्गुणाः ।

भावशब्दस्वरा विद्यालोककालास्त्रितः परे ॥ १७९ ॥

सर्वलोकाएव सार्वलौक्यम् । चतस्र एव विद्याः चातुर्वैद्यम् । अथवा । चत्वारएव वेदाः । चातुर्वैद्यम् (२) । उभयत्राप्यनुशक्तिकादिदर्शनादुभयपदादावैच् । चत्वार एवाश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतिलक्षणाः । चातुराश्रम्यम् । षड्गुणा एव सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयलक्षणाः । षड्गुण्यम् । यथा—अषडक्षीणषाड्गुण्यमन्त्रीमकरकेतनः ॥

(१) महाभाष्ये-अद्वयशित्यस्य व्याख्याने ।

(२) चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्य इत्यधिकम् ।

त्रयो भावाः । त्रयाणां वा भावाः त्रिभावाः । त्रिभावाएव त्रैभाव्यम् ।
 त्रय एव शब्दाः त्रैशब्द्यम् । तथाहि—पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्येकः । प-
 ञ्चकपाल इत्यपरः । पञ्चकपाल्यां संस्कृतस्तृतीयः । पाञ्चकपालमित्यवधाना-
 न्नास्ति चतुर्थः शब्द इति । त्रय एव स्वरा उदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणाः ।
 त्रैस्वर्यम् । तिस्रएव विद्या आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तलक्षणाः । त्रैविद्यम् ।
 द्विविद्य इत्यप्यन्यः । कश्चित् तिस्रएव विद्याः । त्रय एव वेदा इति वा ।
 त्रैविद्यमित्याह । त्रयएव लोकाः त्रैलोक्यम् । त्रयएव काला वर्त्तमानभूतम-
 विष्यल्लक्षणाः । त्रैकाल्यम् । त्रितइति त्रिशब्दादित्यर्थः ॥ १७९ ॥

हासप्रधानकवयः समानसन्निधितदर्थसमयुक्ताः ।

अथ चतुरो वर्णयुगौ शीलं शकटाङ्गजः प्राह ॥१८०॥

हासएव हास्यम् । यथा—गूढसूचितरहस्यसहास्यः सुश्रुवां प्रववृत्ते परि-
 हासः । प्रधानमेव प्राधान्यम् ॥ कविरेव काव्यः । दैत्यगुरुः । कुर्वादिभ्यो गणे
 सति काव्य इति च । समानमेव सामान्यम् । सन्निधिरेव सान्निध्यम् । सोऽ-
 र्थोऽस्येति तदर्थः । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । तच्छब्देन प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते ।
 सममेव साम्यम् । चत्वारएव वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् । विप्रक्षत्रियविदूशूद्राः । चा-
 तुर्युग्यम् । शकटाद्यनस्तु षण्प्रत्ययमानयज्शीलमेव शैलीयमाचार्यस्येत्याह ॥
 जिनेन्द्रबुद्धिरनन्तरशब्दमप्यत्राधीते । तथा च तेन । अनृष्यानन्तर्यं विदादि-
 भ्योऽजित्यत्र नह्ययं भावे व्यज् विहितः किंतर्हि स्वार्थएव चातुर्वर्ण्यवदिति
 दर्शितम् ॥ आकृतिगणश्चायम् ॥ तेनान्येऽपि वेदितव्याः ॥ १८० ॥

इत्यनन्तादिः ॥

आदिमध्यमुखान्ताग्रप्रमाणपार्श्वयत्तदः ।

सर्वविश्वोभयैकान्यवक्षःपूर्वेदमः स्वरः ॥१८१॥

आद्यादेरित्यनेनाद्यादिभ्यः सम्भवद्विभक्त्यन्तेभ्यो यथासम्भवं तसुप्रत्ययो
 भवति । आदौ । आदितः । मध्ये मध्याद्धा । मध्यतः । एवं मुखे । मुखतः ।
 अन्ततः । अग्रतः । प्रमाणेन प्रमाणाद्धा । प्रमाणतः । पार्श्वेन । पार्श्वतो-
 कं निषेवेत । येन यस्मिन् वा । यतः । एवं ततः । सर्वतः । विश्वतः ।
 उभयतः । एकतः । अन्यतः । वक्षस्तः । पूर्वतः । इतः । यथा—प्रयुक्तमप्य-
 स्तमितो वृथा स्यात् ॥ स्वरेण । स्वरतः ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन वर्णतः । शब्दतः । अर्थतः । अभिधानत
इत्यादयो द्रष्टव्याः । का पुनरत्र संभवन्ती विभक्तिः । तथाहि । याप्येपाश-
वित्यत्र प्रयुक्तम् । शरीरतः कशः । शरीरेण कशइत्ययं तत्रार्थः । तेन तृतीया-
न्तादनेन तसिः । तथा दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वेत्यस्य विवरणे भर्तृहरिः ।
आद्यादित्वात्तसिः । स्वरवर्णाभ्यां दुष्टइति तत्रापि तृतीयान्तादेव । एवंभूत-
विषयमेवैतल्लक्षणनिष्ठ्युपसंख्यानानां नियतविषयत्वात् । नच सर्वविषयोऽय-
मिति स्मृतिरस्ति नापि सर्वविषयत्वे प्राक्सूत्रप्रपञ्चस्यानेकलक्षणस्यापादाना-
दिग्रहणस्यात्र फलमस्ति सुवन्तात्तसित्युच्यमाने सर्वस्य संग्रहात् । तस्मादा-
द्यादिभ्य इत्येतस्य सामान्यलक्षणत्वासंभवाद् यावदुदाहृतमिह शास्त्रे प्रमाण-
तयोपगतैः शिष्टैस्तावानेव विषयो नापरः । एवं च यएते तर्कग्रन्थेषु हेतुप-
ञ्चम्यर्थं किंसर्वनामबहुभ्योऽन्यत्र तसन्ताः प्रयोगाः । तेषु यत्रापादानपञ्चमी
संभवति तत्र साधुत्वम् । येषु तु न संभवति ते कालदष्टाएवापशब्दाः । न
च तत्राद्भुतं बाहुल्येन तर्कग्रन्थेषु शब्दानां लक्षणविकलानामेव दर्शनात् ।
यस्त्वयं वेदविदामलंकारभूतो वेदाङ्गत्वात्प्रमाणितशब्दशास्त्रः सर्वज्ञमन्य उप-
नीयते तेन कथमेतत्प्रयुक्तम् । नहि स्मरणतो यत्प्राक्तत्प्रत्यक्षमितीरितं वचनं
राजकीयं वा वैदिकं वापि विद्यतइति तत्र हि दिग्योगलक्षणा दिक्शब्द
इत्यनेनोपपदविभक्तिः पञ्चमी केन तस्यास्तसिः स्यात् । अन्ये तु हेतुपञ्चम्य-
न्तादपि तसमिच्छन्ति । यथा—प्रमाणाद्देतोः । प्रमाणतः । तथा च सार्व-
विभक्तिकस्तसिति तार्किकाः शतशो व्यवहरन्ति ॥१८१॥ इत्याद्यादिः ॥

स्थूलश्चत्पत्रमूलाणुमाषाश्चश्चित्रं गन्धहस्तेषुचूर्णाः ।

पानं वर्णो मूलमुद्रार्धपादाः पिष्टः शूलं पल्लवः सूत्रपत्रे ॥१८२॥

स्थूलादेरित्यनेन स्थूलादिभ्यः शब्देभ्यः प्रकारवत्यर्थे को भवति जाती-
यरोऽपवादः । स्थूलत्वविशेषयुक्तः पटः । स्थूलकः । तत्र स्थूलसदृशः स्थूलकः ।
स्थूलसामान्यस्य वायं भेदः स्थूलकः । चञ्चतीति चञ्चन् । चञ्चत्प्रकरः । चञ्चत्कः ।
चञ्चता गत्वरेण सदृशः । चञ्चत्कः । बृहता सदृशः बृहत्कः । मणिर्मण्डूकः
खद्योतो वा । खद्योतस्तावदुन्मेषनिमेषाभ्यां चञ्चन्निवेत्युपमीयते मण्डूकोऽपि ।
श्वासप्रवन्धेन गत्वरइति मणिः स्पन्दमानप्रभत्वात्तथोत्प्रेषयते । तथाल्पोऽपि

प्रविकाशिप्रभत्वात्महानिव य उपलक्ष्यते तत्र मणौ बृहत्कशब्दो लोके प्रयु-
ज्यते । तदाह ॥ चञ्चलप्रकारश्चञ्चलको बृहत्कइति चापरे ।

मणिमण्डूकखद्योतान्सादृश्येन प्रचक्षते ॥

तत्रोन्मेषनिमेषाभ्यां खद्योत उपमीयते ।

श्वासप्रवन्धैर्मण्डूकः स्पन्दमानप्रभो मणिः ॥

प्रविकाशिप्रभोऽप्योऽपि महान्य उपलभ्यते ।

बृहत्क इति तत्रैव मणौ शब्दः प्रयुज्यते ॥

पत्रमूले प्रकारोऽस्य पत्रमूलकः ॥ अणुः प्रकारोऽस्य अणुकः । पटः ।
द्व्यणुरादिः पदार्थो गवाक्षाद्यन्तरप्रविष्टरविकिरणप्रकाशितो रेणुर्वैत्यन्य-
सुवर्णस्य षोडशांशो माषः । स प्रकारोऽस्य माषकम् । हिरण्यम् । भोजस्तु ।
अणोर्माषेषु । माषात्परिमाण इति सूत्रद्वये । अणुका माषाः । माषकः सुव-
र्णपरिमाणमित्याह । चञ्चतीति चञ्चः । चञ्चः प्रकारोऽस्य चञ्चकः । चित्रप्रकारः
चित्रकः । द्वीपी । गन्धप्रधानः । पाषाणो गन्धः । गन्धः प्रकारोऽस्य गन्धकः ।
हस्तप्रकारः । हस्तकः । पताकत्रिपताकादिनृत्ताभिनयविषयप्रसिद्धः । इषुप्र-
कारः—इषुकः । वाणविशेषः । इषुप्रकारोऽस्याः । इषुका । गोलिका । चूर्णप्र-
कारः चूर्णकः । तालीशादिस्तांबूलाङ्गं वा । पानप्रकारः पानकम् । द्राक्षाश-
कैरादिनिर्मापितम् । वर्णप्रकारः वर्णिका । गैरकादिः । परीक्षार्थं सुवर्णादि-
मात्रा वा । मूलप्रकारः मूलकः । शाकविशेषः । स्त्रीत्वविवक्षायां मूलिका ।
शङ्खपुष्पादिः । मुद्राप्रकारः मुद्रिका । अङ्गुल्याभरणम् । अर्थप्रकारः अर्थिका ।
पादप्रकारः पादिका । पिष्टप्रकारः पिष्टका । माषादिद्विदलधान्यचूर्णः ॥
शूलप्रकारः शूलिका । पल्लवप्रकारः पल्लविका । चणकादिपत्रं संस्कारयोग्यं
भक्ष्यम् । सूत्रप्रकारः सूत्रिका ॥ पत्रप्रकारः पत्रकम् । तमालपत्रमेव । लिखि-
तलपुभूर्जखण्डवाचि तु ह्रस्वाल्पविवक्षायां कप्रत्यये सिद्धम् । यथासंभवं सर्वत्र
प्रकारे विवक्षिते शब्दशक्तिस्त्वाभाव्यात्स्त्रीत्वमेव ॥ १८२ ॥

हरितध्रुववाय्वेक्षुमठमण्डपसंकलाः ।

वाय्वकालावदातास्तु सुरायामुदितास्त्रयः ॥ १८३ ॥

हरितप्रकारः हरितकम् । अश्वादीनां यत्रादिघासः । ध्रुवप्रकारः
ध्रुवकः । तिथ्यादिगणनेऽपि चलितोऽङ्गसङ्घातः । वाय्वप्रकारः वाय्वकः ।

अवदातात् सुरायां वाट्यकालाभ्यां सामान्येन कप्रत्ययइति यन्मतं तदपि स्वीकृतम् । इक्षुप्रकारः इक्षुकः (१) । मठप्रकारः मठिका । नानादेशागतानां द्रव्यरक्षास्थानम् । मण्डपप्रकारः मण्डपिका । शुल्कादायगृहीतस्थानम् । संकलाप्रकारः संकलिका । वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुः । वाट्या । तत्प्रकारवती वाट्या सुरा भाजनपतिता वर्णोत्कर्षवती वाटिका(२) ॥ एवं कालिकावदातिकार्यो (३) ज्ञेयः ॥ १८३ ॥

तिलकालधान्यकालास्तिलमणिपुण्ड्रं बृहन्महश्चन्द्राः ।

एरण्डमधु कुमार्याः पुत्रश्वशुरौ च सञ्ज्ञायाम् ॥ १८४ ॥

तिलकालयोः प्रकारः तिलकालकः(४) । धान्यप्रकारः—धान्यकम् । कालप्रकारः कालकः । तिलप्रकारः तिलकः । मणिप्रकारः मणिकः । मणिः प्रकाशोऽस्येति मणिकः । मणिरिव यो रत्नभूतः प्रधानं मनोज्ञश्च स मणिक इत्यन्ये । पुण्ड्रकः—इक्षुविशेषः । बृहत्कः । ग्रान्यसमाजे श्रेष्ठः । महत्कः । चन्द्रकः । एरण्डकः । इक्षुविशेषः । मधुकः(५) । कुमारीपुत्रकः । कुमारीश्वशुरकः । यथा—प्रतिवसति कुमारीपुत्रका वा कुमारी—श्वशुरकसदृशी वा ग्राम्यदेशे समृद्धिः । मणिकमधुकभासं पुण्ड्रकैरण्डकेषु, स्तवकितककुभस्तां तद्भुवोऽस्मै शशंभुः ॥

(१) इक्षुक एरण्ड इत्यधिकमेकत्र । (२) पादार्थमुदकं पाद्यं तत्प्रकारा पाद्यिका सुरा । यथा प्रियातिथेः सत्काराय पाद्यं प्रदीयते । तथा कदाचित् केनचित् सुरापि । ततः सा पाद्यसदृशी पाद्यिकाशब्देन व्यपदिश्यते । गण-रत्नमहोदधौ तु वाट्यकालावदातास्तु सुरायामुचितास्त्रय इति पठित्वा वाट-शब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते तत्र साधुर्वाट्यो द्रवद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारा वाट्यिका सुरा भाजनपातिनी वर्णोत्कर्षवतीत्युक्तमिति संस्करणकर्त्रा ज्यू-लियसएगजेलिङ्गितिनाम्ना साहबेन टिप्पण्यानिदमुक्तम् ॥

(३) कालः श्यामलः प्रकारोऽस्य इति कालिका । अवदातो धवलः । प्रकारोऽस्या इत्यवदातिका सुरैवेत्यधिकं क्वचित् ॥ (४) शरीरे कृष्णविन्दुरूपं चिह्नम् ॥ (५) यत्तु एरण्डमधुकुमार्याः पुत्रः श्वशुरश्च सञ्ज्ञायामिति पठित्वा वर्तमानेनोक्तम् । एरण्डक इक्षुविशेषः । मधुकं नालिकेरासवम् । इति टिप्पण्यामुपलभ्यते ॥

कुमारीपुत्रः प्रकारोऽस्य कुमारीपुत्रकः । यथा कुमारीपुत्रः कश्चित्-
भायां प्रविशंलज्जते तथान्योऽपि य एवंविधः स कुमारीपुत्रकः । कुमारी-
श्वशुरः प्रकारोऽस्य कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कुमार्या सह दृष्टः स
कुमारीश्वशुरः । यथा—पुत्रदोषेण स लज्जते तथान्योऽपि लज्जमानः कुमा-
रीश्वशुरकइत्यन्यो व्याचष्टे (१) ॥

संज्ञायामिति गणसूत्रम् । तस्यार्थः । स्वप्रकृत्यर्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तमन-
पेक्ष्य यः शब्दः संज्ञारूपतयार्थान्तरे वर्तते तस्यानेन कप्रत्ययः । फलम् आम-
लकादि फलकं तु काष्ठादिमयम् । शूद्रशब्दो जातौ प्रसिद्धः । शूद्रको नाम वीरः ।
संतानः समानजातीयप्रवाहः । संतानकः सुरतरुः । कुब्जं वक्रं काष्ठादिवस्तु ।
कुब्जकस्तरुविशेषः । कुरवः कुत्सितो ध्वनिः । कुरवकस्तरुविशेषः (२) । कद-
म्बस्तरुः । कदम्बकं संघातः । अमरः षट्पदः । अमरकः क्रीडोपकरणम् ।
करभः क्रमेलकः । करभको धनुष्कोटिर्गृहैकदेशो वा कटकुड्यलक्षणः । नेत्रम्
अक्षि । नेत्रकं मन्यानाकर्षकम् । कणो माषादिधान्यव्यक्तिरूपः । कणको
लोहोपकरणम् । दण्डो यष्टिः । दण्डकश्छन्दो विशेषः कशभागो वा । जम्बु-
स्तरुविशेषः । जम्बुकः शृगालः । स्त्रीत्वमपि केषांचित् । कुम्भो घटो
मानविशेषो वा । कुम्भिका स्तम्भाधानी । नौरन्या । नौकाऽक्षितारका । ये तु
कप्रत्ययमासाद्य स्वार्थत्यागेन जात्यन्तरे किंचिदाकारसाम्याद् यवाद्यास्तेषां
प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरिति कप्रत्ययो न पुनरनेन यवको ब्रीहिः (३) । न यव
प्रकार एव जात्यन्तरत्वात् । एवमन्यत् । गोमूत्रम् । तद्वर्णमाच्छादनं गोमू-
त्रिका । अन्या सुरा । अन्यस्तद्वर्णः सुराकोऽहिः । प्रकारः साद्रूप्यमिति
बहुसंमतम् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारइत्यन्येषामभिनिवेशः । यदाह—

साद्रूप्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिदिष्यते ।

भेदेऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिदभ्युपगम्यते ॥

आकृतिगणोऽयम् ॥ १८४ ॥

इति स्थूलादिः ॥

(१) कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कुमार्या संगतः स यथा शिष्टरुभां
प्रवेष्टुं लज्जते तथा यो लज्जमानः । स एवं व्यपदिश्यत इत्यधिकम् ।

(२) कुरवकः—ग्रहविशेषइत्यधिकम् । (३) यव (ब्रीहिषु) गोमूत्र
(आच्छादने) सुरा (अहौ) कण (तिलेषु) जीर्ण (शालिषु) [सुराप्रकारः
सुरावर्णोऽहिः सुराकः । गोमूत्रिका गोमूत्रवर्णा शाटी] ॥

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मनटध्वजे ।

चञ्चाखरकुटीदासीवध्रिका नरि काश्यपः ॥१८५॥

प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरित्यत्रार्चादेर्वर्जनात् को न भवति ॥ अर्चासु शिवा-
कारः । शिवः । अर्हन् । स्कन्दः । आदित्यः । चित्रकर्मणि । दुर्योधनः ।
भीमः । नटे रामः । ध्वजे-गरुडः । मनुष्येऽभिधेये । क्षेत्रे सस्यरक्षणार्थं वृष-
मयः पुरुषश्चञ्चा । चञ्चेव चञ्चा मनुष्यः । खरकुटी नापितमुखडनशाला ।
खरकुटीव खरकुटी । दासीव दासी । वध्रिका चर्ममयी वरत्रा । वध्रिकेव
वध्रिका । मुख्यवस्त्रिङ्गसङ्ख्ये इति वचनात् पुंलिङ्गेऽप्यर्थे स्त्रीलिङ्गतैव ।
काश्यपइव काश्यपः (१) ॥ १८५ ॥

देवराजाजशङ्कुभ्यः करिसिन्धुशतात् पथः ।

सिद्धोष्ट्राभ्यां गतिग्रीवे वामाद्रज्जुः स्थलात्पथः ॥१८६॥

देवानां पन्थाः देवपथः । स यादृशः सद्गुणोपेतस्तरुनिकरच्छायाकलितः
समतलः सजलो निरुपद्रवश्च तादृशोऽन्योपि देवपथः । एवं राजपथः (२) ।
अजपथः । शङ्कुपथः (३) करिपथः । सिन्धुः समुद्रो नदी वा । तत्पन्थाइव
सिन्धुपथः । शतं पन्थानो यत्र शतपथः । तत्तुल्यः शतपथः । सिद्धानां गतिः
सिद्धगतिः । तत्तुल्यः सिद्धगतिः । उष्ट्रस्य ग्रीवा उष्ट्रग्रीवा । तत्तुल्य उष्ट्रग्रीवा ।
वामा कुटिला रज्जुः । वामरज्जुः । तत्तुल्यो वामरज्जुः (४) । स्थलरूपः
पन्थाः स्थलपथः । तत्तुल्यः स्थलपथः । इह पठितानामप्यन्यैः शाब्दिकैर्हस्त-
पुष्पमत्स्यशब्दानां (५) न युक्तः पाठः । तथाहि । हस्ताकारकाष्ठलोहाद्युपकरणं

(१) अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो
देवपथादिष्विति काशिकायाम् । (२) राजपथसदृशस्य सद्गुणवहारादेः संज्ञा
राजपथः ।

(३) शङ्कुसहितः संकटः पन्थाः शङ्कुपथस्तत्सदृशस्य दुराचारादेः संज्ञा
शङ्कुपथः । रथपथः । हंसपथः । वारिपथः इत्यधिकम् ॥ (४) तत्सदृशस्य खलादेः
संज्ञा वामरज्जुः ॥ (५) हस्तइव हस्तः । एवमिन्द्रः । पुष्पं पुष्पतुल्या प्रतिमा ।
दण्ड इव दण्डः । मत्स्यइव मत्स्यः । कुण्डसिद्धमादिग्रन्थेषु कुण्डनिर्माणक्रियायां
मत्स्याकारा रेखाः प्रतन्ति ता मत्स्यपदेन व्यवह्रियन्ते ॥

हस्तकः । पुष्पको विमानं भाजनं वा पुष्पकम् । मत्स्याकारश्चर्मचीवरादिच्छेदो
मत्स्यकः । भोजोऽपि न हस्तदण्डपुष्पादिभ्य इत्यनेन कप्रत्ययस्थितिमाह ।
आकृतिगणश्चायम् । तेनेन्द्रप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ १८६ ॥ इत्यर्चादिः ॥

अन्येषां तु मते देवपथादिः ॥

यावाभिन्नतराविवत्समणयो लान्द्रप्रवालौ वट-
ज्ञाताज्ञातपटा घटो बहुतरः स्तम्बोऽथ पूलः पुटः ।
पीतप्रष्ठकुटाश्च नित्यवयसी सत्वदशार्हाविमौ—

भिन्नुस्तब्धपिटास्थिपुण्यबधिरा दोलाभृतौ जानु च ॥ १८७ ॥

यावादेरित्यनेन यावादेः शब्दगणास्त्वार्ये कप्रत्ययो भवति वा । यवानां
विकारो यावः । यावएव यावकः ॥

गोमूत्रयावकाहारोदस्थिकोज्जानुकद्विजे ।

क्षमापतिः क्षौणिनाणिवये स वसिष्ठाश्रमेऽगमत् ॥

अलक्तक इत्यन्यः (१) । अतिशयेनाभिन्नम् । अभिन्नतरम् । अभिन्नतर-
मेव अभिन्नतरकम् । यथा—अभिन्नतरके नाकाद्दानकेभ्यः पराङ्मुखे ।

ज्ञातके सर्वलोकानामज्ञातकविकर्मेणि ॥ अविरेव । अविक्कः । यथा—

लूनकाविकलोमोत्थाङ्ग्येयस्कान्कन्दुकान् करे ।

कुषान् हृदि वहन्तीभिः स कुमारीभिराकुले ॥

वत्सएव वत्सकः । मणिरेव मणिकः । लान्द्रमेव लान्द्रकम् । विरसं
जलम् । प्रवालमेव प्रवालकम् । विद्रुमः पल्लवश्च । वटमेव वटकम् । मक्ष-
विशेषः । ज्ञातएव ज्ञातकः । अज्ञातएव अज्ञातकः । पटएव पटकः ।
घटएव घटकः । बहुतरएव बहुतरकः । अभिन्नतरबहुतरशब्दौ तरवन्तावुप-
लक्षणम् । तेन सुकरतरोपपन्नतरादयो द्रष्टव्याः । स्तम्बएव स्तम्बकः । शा-
ल्यादिकलापः (२) । पूलएव पूलकः तृणसंघातः । पुटएव पुटकः पत्रनि-
र्मितः । पीतएव पीतकः पटादिः ।

(१) याव एव यावकः । स्तोकपद्धा यवा यावकशब्देन व्यवह्रियन्ते ।
अलक्तकरसौ यावक इत्यन्य इत्यधिकम् ।

(२) पृषोदरादित्वाद्नुस्वारलोपे स्तम्बकोऽपि स एव ॥

वृते वियातकैणानुयइणानुकबुद्धिभिः । तनुकापीतकब्रह्मसूत्रैराजर्षिसूनुभिः ॥

प्रष्ठएव प्रष्ठकः । कुटएव कुटकः घटः । नित्यमेव नित्यकम् । वय-
एव वयस्कः । प्रज्ञाद्यणि वायसश्च । सत्त्वानेव सत्त्वकः । दशार्हएव दशार्हकः ।
सात्वतो दाशार्हश्च । भिक्षुरेव भिक्षुकः । स्तब्धएव स्तब्धकः ।

शीतके वोष्णके वर्त्तौ समाधिः स्तब्धके रहः ।

महो बृहतिकाच्छिन्नैश्छन्नोपान्ते महर्षिभिः ॥

पिटो वंशदलादिमयं भाण्डम् । स एव पिटकः । अस्थ्येव अस्थिकम् ।
पञ्चमधातुः । पुण्यमेव पुण्यकम् । बधिर एव बधिरकः । दोलैव दोलकः ।
भृतएव भृतकः कर्मकरः । जान्वेव जानुकम् ॥ १८७ ॥

दानस्नातौ कुत्सितवेदसमाप्त्योरणुर्मतो निपुणे ।

लूनवियातौ च पशौ शीतोष्णमृतावनौरसे पुत्रः ॥ १८८ ॥

अनौरसइति कृत्रिमइत्यर्थः । कुत्सितं दानम् दानकम् । दानमन्यत् ।
स्नातएव स्नातकः । वेदं व्रतानि वा समाप्य यो वर्त्तते सएवमुच्यते ।
यस्मृतिः—गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

केचित् पुण्यस्नातवेदसमाप्ताविति पठन्ति । तनु न हृदयहारि ॥
अणुको निपुणः । अन्यत्र । अणुर्ब्रौहिः । लूनकः पशुः । वियातकः पशुः ।
विहानात्पशावित्यन्यः । अन्यत्र लूनो यवः । वियातो वटुः । शीतकः ।
उष्णक ऋतुः । अन्यत्र शीतो वायुः । उष्णः स्पर्शः । कृत्रिमः पुत्रः पुत्रकः ।
पुत्र एवान्यः ॥ १८८ ॥

आच्छादने च बृहती शून्यं रिक्ते तनुश्च सूत्रे स्यात् ।

क्रीडनकं च कुमार्याः सञ्ज्ञाशब्दस्तथेयश्च ॥ १८९ ॥

बृहतिका । आच्छादनविशेषः । नित्यं कः । अन्यत्र बृहती । ओष-
धिश्छन्दश्च । शून्यकम् । रिक्तम् । अन्यत्र शुने हितम् शून्यम् । तनुसूत्रम्
तनुकम् । अन्यत्र तनुर्वत्सः । कन्दुकः । अमरकः । गिरिकः । शृङ्गकम् ।
देवदत्तकः (१) । गुणनमेव गुणनिका । यथा—

(१) क्रीडोपकरणवाचकानि । यथा शालभञ्ज्येव शालभञ्जिका इत्यधिकम् ।

हेतुः परिचयस्थैर्यै वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥

तथेयश्चेति ईयस्प्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्ययभाक् । अयानेव औयस्कः ।
उयायानेव उयायस्कः । भूयानेव भूयस्कः । औयएव औयस्कम् । भूयस्कम् ।
उयायस्कमित्यादि । आकृतिगणोऽयम् । तेन पिष्टातकादयो(१) द्रष्टव्याः ॥१८९॥
इति यावादिः ॥

शाखास्कन्दमुखाग्राणि शरणं चरणोरसि ।

जघनं शृङ्गमेवाभ्रद्रुशिरः स्कन्धमेव च ॥१९०॥

शाखाशर्करादिभ्यां याणावित्यनेन शाखादेः शर्करादेश्चेवार्थे याणौ
भवतः । पुरुषस्कन्धस्य वृक्षस्कन्धस्य वा तिर्यक् प्रसृतमङ्गं शाखेत्युच्यते । यथा
शाखा पार्श्वायता तथा कुलस्य यः पार्श्वायतोऽङ्गभूतः स शाखेव शाख्यः ।
अन्ये तु शाखायास्तुल्यः शाख्यः । यथा—शाखा वृक्षस्य शोभाकरी तथा कुलस्य
शोभाकरः पुरुषः शाख्य इति तुल्यत्वमाहुः । स्कन्दः स्वामी । तत्तुल्यः स्क-
न्द्यः(२) । मुखमिव मुख्यः । यथा—मुखं हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः प्रधानम-
वलोक्यते तथाऽन्योऽप्येवमुच्यते । कश्चिन्मुख्यं नालिकेरमित्याह ॥ अग्रमिव
अग्रयः । प्रधानभूतः । शीर्यते भयमस्मादिति शरणम् । आर्त्तत्राणम् । तत्तु-
ल्यः शरणयः परित्राता । चरणाविव चरणयः । यथा—चरणौ शरीरस्य प्रक-
र्षकौ तद्वत् कुलस्य प्रकर्षकएवमुच्यते । उर इव उरस्यः । यः कार्येषूपगतेषु
ससत्त्वं उरः प्रयच्छति स एवमुच्यते । जघनमिव निकृष्टो यः स जघन्यः ।
शृङ्गमिव यः सर्वस्याप्युपरिवर्त्ति स शृङ्ग्यः । मेघइव यः सन्तापापनेता स
मेघ्यः । अन्नमिव य आच्छादकः सोऽन्नयः । द्रुमिव द्रव्यम् अयं राजपुत्रः ।
यथा—द्रुमः फलपुष्पपल्लवादिभिरर्थिनः कृतार्थयति स हि भवनमर्हतीति
भव्यो भवत्यात्मवानिति द्रव्यमुच्यते(३) । क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्य-
मिति । पुरुषार्थसाधकत्वाद्विशयादिकमपि द्रव्यम् ॥

(१) तेन पिष्टातकादयोऽप्यत्र द्रष्टव्या इति वर्द्धमानसूरिराह । पिष्टातः
सुगन्धिचूर्णं स एव पिष्टातकः ॥

(२) स्कन्द इव यः शत्रुशोषकः स स्कन्द्य इत्यधिकम् ॥

(३) कृतार्थयति तथा स इत्यर्थः । भवमर्हति भव्यः । यथा द्रुमः फल-
पुष्पपल्लवादिभिः स्वाश्रितान् कृतार्थयति । एवमर्थिनः स्वसम्पदा कृतार्थय-
न्नात्मवान् पुरुषो द्रव्यमित्युच्यत इति पा० ॥

निर्द्रव्यो ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रश्नश्च तेजसः ।

निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापत्स्यते ॥

शकटाङ्गजस्तु दुणस्तुल्यं द्रव्यं द्रुशब्दं नपुंसकमाह ॥ शिरश्च शीर्षणयः ।
प्रधानभूतः । शिरसः शीर्षेणणादावित्यनेन शीर्षेणादेशः । स्कन्धश्च यो
बलस्याश्रयः स स्कन्धः ॥ १९० ॥ इति शाखादिः ॥

शर्करा लोमगोपुच्छगोलोमानि कपालिका ।

नराची शतपत्रं च पुण्डरीककपाटिके ॥ १९१ ॥

शर्करैव शर्करं दधि सधुरत्वात् । शार्करौ मृत्तिका कठिनत्वात् ॥
शर्कराशब्द इक्षुविकारे सिकतास्त्वपि वर्तते । लोमेव कोमलस्पर्शत्वात् । लौमनं
वस्त्रम् । गोपुच्छमिव गोपुच्छो दण्डः । गोलोमेव गौलोमनम् । ब्रह्मादी-
नामित्यनेन नियमितत्वादन्याजादिलोपाभावः । भोजेन गौलोमनित्युदा-
हृतम् । तत्तु न संगच्छते । न लोपस्य नियमेन व्यावर्तितत्वात् । कुत्सितम्
अज्ञातं वा कपालम् कपालिका । कपालिकेव कापालिकं कंसादिपात्रम् ।
नरानश्नुति नराची । तत्तुल्यं नाराचम् । शतपत्रमिव शातपत्रम् । पुण्डरी-
कमिव पौण्डरीकम् । ह्रस्वः कपाटः कपाटिका । कपाटिकेव कापाटिकम् ॥
वामनः कपिष्ठिकेत्याह ॥ कंवाष्टिकेति शकटाङ्गजः । आकृतिगणोऽयम् । तेन
सिकतानकुलादयो ज्ञातव्याः ॥ १९१ ॥ इति शर्करादिः ॥

अङ्गुली रुरुहरी कपिवधू कर्कमण्डरतरोमुनयश्च ।

शङ्कुली कुलिशलोहितगोणी-वल्गुमण्डलखला भरुजश्च १९२

अङ्गुल्यादेष्टणित्यनेनाङ्गुल्यादिगणादिवाच्यं ठण् भवति । वामनस्य तु
तदादेष्टगिति सूत्रम् । अङ्गुलिरिव दीर्घायते आङ्गुलिकः । आङ्गुलिकी ।
मणिशलाका । रुरुरिव रौरुकः । हरिरिव हारिकः । कपिरिव कापिकः ।
बभ्रुरिव बाभ्रुकः । कर्कश्च कार्किको गौर्गवयो वा । कार्किकं यशः ॥ यथा
समैव सिद्धराजवर्णने-

प्रत्युप्तमुक्ताफलपद्मारागप्रस्पृधिभिस्तोषितविप्रलोकैः ।

यशोऽनुरागैस्तव सिद्धनाथ चक्रे जगत्कार्किकलौहितीकम् ॥

पक्षे कर्कलोहितशब्दयोष्ठीकणपि । कर्कलोहिताढीकण् वेति शकटा-
ङ्गजमतं स्वीकृतम् । मण्डरश्च माण्डरिकः । तरश्च तारसिकः । मुनिरिव

मौनिकः । शङ्कुलीव शाङ्कुलिकः । कुलिशमिव कौलिशिकः । लौहितमिव लौहितिकः—रफटिकः । स्वयमलोहित उपाश्रयवशात्तथावभासते । गोशीव गौशिकः । वल्गुरिव वाल्गुकः । मण्डलमिव माण्डलिकः । खलइव खालिकः । भरुलइव भारुजिकः । विद्वान् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन उदशिवङ्गरुमण्डवा-
दयोद्गष्टव्याः ॥ १९२ ॥ इत्यङ्गुल्यादिः ॥

विनयविशेषसमूहाः समयात्ययसम्प्रदानसङ्गतयः ।

व्यवहारसमुत्कर्षाकरमादनुगादिसङ्ग्रामाः ॥ १९३ ॥

विनयादेरित्यनेन विनयादेः शब्दगणादृण् भवति स्वार्थे । विनयएव
वैनयिकः । विशेष एव वैशेषिकः । समूहएव सामूहिकः । समयएव सान-
यिकः । एवम् आत्ययिकः । साम्प्रदानिकः । साङ्गतिकः । सङ्गतमेव साङ्ग-
तिकम् । साङ्गतिक आलापः । साङ्गतिकी व्यवस्थेति वासनः । व्यावहारिकः ।
सामुत्कर्षिकः । आकस्मिकः । आनुगादिकः । साङ्गानिकः ॥ १९३ ॥

सपदातिसमाचाराः समायमुक्ताकथञ्चिदुपचाराः ।

निर्मितह्रस्वादेशो बुधैरुपायध्वनिः कथितः ॥ १९४ ॥

पदातिरेव पादातिकः । समाचारएव सामाचारिकः । समायएव सा-
मायिकः । मुच्यते शुक्तिभिः मुक्ता । मुक्तैव मौक्तिकम् । कथञ्चिदेव काथञ्चि-
त्कम् । उपचारएव औपचारिकः । उपायएव औपयिकम् ॥

स वैनयिकवान्सामयिकस्यात्ययिकं त्यजन् ।

तमौपयिकवान्सेनां निवेश्य बहिराविशत् ॥ १ ॥

स सामूहिकमुत्सृज्य मुनिसाङ्गतिकाय यान् ।

पिप्रिये पादयोः पृथ्व्याः पतिः प्रेम्णेव पीडितः ॥ २ ॥

अनौपचारिकैः सामाचारिकव्यावहारिकैः ।

यान्ति वैशेषिकैः सामुत्कर्षिकं सत्सु साधवः ॥ ३ ॥

काथञ्चित्केन कतिचित्सोऽनुमेने तु सञ्चरान् ।

नृवीरो वीरसेनादीन्मनोमुत्साम्प्रदानिकान् ॥ ४ ॥

अथाकस्मिकमाहानुगादिको वाचिकस्य तम् ।

आकृतिगणोऽयम् । तेन त्रिवर्णप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ १९४ ॥

इति विनयादिः ॥

काकतालं च खल्वाटविल्वे चान्धकवर्त्तकम् ।

अर्धाच्च जरतीश्येनात्कपोतो घुणतोऽक्षरम् ॥१९५॥

काकतालइत्येवं प्रकारेभ्यः शब्देभ्यः काकतालीयादय इत्यनेनेवार्थे
छप्रत्ययो निपात्यते । काकश्च तालञ्च काकतालमिति द्वन्द्वे लक्षणया पततः
काकस्य निपतता तालेन चित्रीयमाणः संयोग उच्यते । तत्तुल्यः काकताली-
यः(१) । खल्वाटविल्वयोरिव खल्वाटविल्वीयः । यथा-खल्वाटः पर्यटन्नतर्कितं
श्रीफलतरोरधस्तादागतो दैववशाच्च विल्वमुपरि पतितं तद्गदन्योऽप्युभयवस्तु-
संयोग एवमुच्यते । अन्यकश्च वर्त्तका च अन्यकवर्त्तकम् । अन्यकस्य वर्त्तकाया
उपर्यतर्कितः पादन्यास उच्यते । तत्तुल्यम् । अन्यकवर्त्तकीयम् । अर्धजरती-
शब्दोऽर्धजरतीकामने वर्त्तते । तदिव यत्तद् अर्धजरतीयं कार्यम् । यथा स्त्री
न तरुणी स्यस्तनत्वात् कशकेशत्वान्न जरती वक्तुं शक्यते तद्वत्सिद्धासिद्धं
प्रयोजनम् ॥ श्येनकपोतयोरिव श्येनकपोतीयो दुर्योगः । यथा-कपोतोऽत-
र्कितमागतेन श्येनेन गृहीतस्तथाकस्मिको यो दुर्योगः स एवमुच्यते । घुणो-
त्किरणात्कथञ्चिन्निष्पन्नमक्षरम् । घुणाक्षरम् । तदिव यदकुशलेन दैवान्निष्प-
द्यते (२)तद्घुणाक्षरीयम् ॥ १९५ ॥

पुरुषः शरतो ज्ञेयो गोमयात्पायसं मतम् ।

कृपाणः स्यादजातश्च शर्करोन्मज्जनं तथा ॥१९६॥

शरश्च क्षिप्तः प्राकाराच्च पुरुष उत्थितः स तेन हतः । तत्तुल्यं शरपु-
रुषीयम् । गोमयपायसयोरिव गोमयपायसीयम् । यथाऽजया भूमिं खनन्त्या-
त्मवधाय कृपाणो दर्शितस्तत्तुल्यं वृत्तं केनचिदात्मविनाशाय कृतम् । अजा-

(१) काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्यकवर्त्तकीयम् । अतर्कितो
पततं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् । काकस्यागमनं यादृच्छिकं तालस्य पतनं
च । तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं
दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तस्य वधः कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च
समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपसार्थः । यश्च देवदत्तस्य वधः
स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपसार्थः । तत्र प्रथमः समासार्थः । द्वि-
तीये प्रत्यय इत्यधिकम् ॥ (२) निष्पाद्यतइति पाठः ।

रूपाणीयम् । शर्करा च क्षिप्ता पुरुषस्य चोन्मज्जनं तत्तुल्यं शर्करोन्मज्जनीयम् ।
आकृतिगणश्चायम् । तेन तिन्दुकज्योतिषीयमित्यादयो द्रष्टव्याः ॥१९६॥

इति काकतालादिः ।

पश्वसुरभरतरक्षोबह्लीकवयःपिशाचवसुमरुतः ।

सत्त्वदुशीनरकर्षापणास्त्रिगर्ताशनिदशार्हाः ॥ १९७ ॥

पशुभ्योऽण् शस्त्रजीविसङ्घादित्यनेन पश्वर्वादेर्गणादस्त्रियां स्वार्थेण
भवति ॥ पश्वोरपत्यं पार्श्वः शस्त्रजीविसङ्घः । पार्श्वौ । पश्वः । आसुरः ।
आसुरौ । असुराः । भारतः । भारतौ । भरताः । भोजस्तु भार्तः । भार्तौ ।
भर्ता इत्याह । यथा—पार्श्ववाशनबाह्लीकपिशाचासुरराक्षसान् ।

शिष्याः सभार्तत्रैगर्तान्सकार्षापणवायसान् ॥

राक्षसः । राक्षसौ । रक्षसः । रक्षांसीत्यन्यः । बाह्लीकः । बाह्लीकौ ।
वह्लीकाः । वह्लिक इत्यन्यः ॥ वायसः । वायसौ । वयसः । पैशाचः ।
पैशाचौ । पिशाचाः । एवं मारुतः । सात्वतः । औशीनरः ॥ कार्षापणः ।
त्रैगर्तः । आशनः । दाशार्हः ॥

अस्त्रियामिति किम् । पशूः स्त्री । ऊडयुतोऽरज्जवादेश्चेत्यूङ् । रक्षाः ॥
शस्त्रजीविसंघादिति किम् । असुरः (१) ॥१९७॥ इति पश्वर्वादिः ॥

दामनिवैन्दवितुलभाः शात्रुंतपि सार्वसेनिकाकन्दि ।

सावित्रीपुत्रौडविमौञ्जायनकाकदन्तकयः ॥१९८॥

दामनिभ्यश्छ इत्यनेनैभ्य आयुधजीविसङ्घवाचिभ्यश्छो भवति । दाम-
नयः शस्त्रजीविसंघः । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । वैन्दवीयः ।
वैन्दवीयौ । वैन्दवयः । तुलया भान्तीति तुलभाः । शस्त्रजीविसङ्घः । पृषोद-
रादिः तुलभीयः । शात्रुंतपीयः । सार्वसेनीयः । काकन्दीयः । काकन्दकिरिति
भोजः । सावित्रीपुत्रीयः । औडवीयः । मौञ्जायनीयः । काकदन्तकीयः ॥१९८॥

औलपिराच्युतदन्तिः शाकुन्तकिराविदन्तिरौदङ्किः ।

ज्ञेयश्च बैजवापिर्विन्दुश्चात्राच्युतन्तिश्च ॥१९९॥

श्रीलपीयः । आच्युतदन्तीयः । शाकुन्तकीयः । आविदन्तीयः ।
श्रीदङ्कीयः । श्रीदकिरित्यन्यः । बैजवापीयः । बिन्दवः शस्त्रजीविसंघः ।
बिन्दवीयः । बिन्दवीयौ । बिन्दवः । अच्युतोऽन्तो यस्यासौ । अच्युतन्तः ।
पृषोदरादित्वात्पररूपे । आच्युतन्तीयः । मौञ्जायनशब्दो नडादिफणन्तः ।
तुलभबिन्दुशब्दावप्रत्ययान्तौ । शेषास्त्वजन्ताः ॥१९८॥

ब्राह्मगुप्तस्त्रिगतेषु कौण्डोपरथजानकी ।

दाण्डकिर्जालमानिश्च षष्ठः स्यात्कौष्टिकिस्तथा ॥२००॥

ब्राह्मगुप्तीयः । ब्रह्मगुप्त इति वामनः । कौण्डोपरथीयः । कुण्डोऽतीक्ष्ण
उपरथः सन्नीपवर्त्ती रथो यस्य स कुण्डोपरथः । तस्यापत्यं शिवाद्यणि ।
कौण्डोपरथ इति शाकटायनः । जानकीयः । दाण्डकीयः । जालमानीयः ।
कौष्टिकीयः । एषां प्रथमद्वितीयौ शिवाद्यणन्तौ । अन्ये त्वजन्ताः । त्रिगते-
ष्विति किम् । कौण्डोपरथ्यः । कौण्डोपरथ्यौ ॥२००॥ इति दामन्यादिः ॥

कम्बोजोजवनश्रोलो मुरलः केरलः शकः ।

खसो जर्तो व्युपापेभ्यो धारयश्च मतो बुधैः(१) ॥२०१॥

कम्बोजादेः श्लुगित्यनेन कम्बोजादेर्गणाद्वाष्ट्राख्यात् क्षत्रियवाचिनस्त-
स्यापत्यं राजा वेत्यर्थे जातस्याजादेः श्लुभवति ॥ कम्बोजस्यापत्यं राजा वा ।
कम्बोजः । एवं जवनः । चोलः । मुरलः । केरलः । शकः । खसः । जर्तः ।
चोलशकखसजर्तानां द्वयत्वं पुरुषद्वयमगधेत्यादिना कृतस्याणः श्लुक् शेषेभ्य-
स्त्वजः ॥ चोलकेरलनार्थं तमापतन्तं विलोक्य सः ।

शकं मशकवन्मेने कम्बोजमजवननृपः ॥

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥

विधारयः । उपधारयः । आधारयः । अपधारयः ॥२०१॥ इति कम्बोजादिः ॥

(१) कम्बोजश्रोलयवनौ मुरलः केरलः शकः । खसो जर्तो व्युपापेभ्यो
धारयश्च मतो बुधैरिति कम्बोजादिसङ्ग्रहपद्यं गणरत्नमहोदयौ पठ्यतइति
टिप्पण्यामुपलभ्यते ।

भर्गः करुषुस्थालकश्मीराः केकयोरसौ ।

त्रिगर्तशाल्वकौरव्या भरतोशीनरौ क्वचित् ॥२०२॥

अतोऽप्राच्यभर्गादेरित्यनेन प्राच्यभर्गादिवर्जिताद्राष्ट्राख्याद्राजवाचिनः
स्त्रियामतः श्लुग् भवति ॥ शूरसेनस्यापत्यं शूरसेनानां वा राज्ञी शूरसेनी ।
उशीनरी ॥ भर्गादिभ्यः । भार्गी । कारुषी । करुषइत्यन्यः । सौस्थाली ।
सुस्थल इति भोजः । कश्मलमीरयत्यपनयतीति कश्मीरः । ततोऽज् । का-
श्मीरी यथा—काश्मीरीकुचकुम्भविश्वमकरः शीतांशुरभ्युद्गतः ॥

केकयस्यापत्यं केकयानां वा राज्ञी । मित्रयुप्रलयकेकयस्यैयं यादेस्त्विति ।
आरैजियादेरिति च । कैकेयी ॥

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीन्यस्यतामिति ।

कैकेयी शङ्खयेवाह पलितच्छद्धानां जरा ॥

उरसस्यापत्यम् औरसी । उरसइत्यन्यः । त्रिगर्तस्यापत्यं त्रिगर्तानां वा
राज्ञी त्रैगर्ती ॥ शाल्वस्यापत्यं शाल्वानां वा राज्ञी । द्व्यच्त्वादणि नेज्प्रत्यये
शाल्वाद्धि स उच्यते । शाल्वी । कौरवी । कौरव्यशब्दः क्षत्रियसमानवचनो-
ऽस्ति तस्मादज् क्वचिदिति शाकटायनेन भरतोशीनरशब्दाबुत्सादिषु पठ्येते ।
तयोरिहोपादानात्सत्यप्यणपवादे चेत्यस्मिन्नुत्साद्यजं बाधित्वाजैव भवतीति
ज्ञाप्यते । तेन भरतानां राजानो भरताः । उशीनराणाम् उशीनरा इति
राज्ञि श्लुक् सिद्धा । उत्साद्यजि त्वगोत्रत्वान्न स्यात् । स्त्रीणां राजयेऽनधि-
काराद्राजनि प्रत्ययो न भवतीति भोजः ॥ २०२ ॥ इति भर्गादिः ॥

बाहुः स्यात्स्वरनादिपुष्करसदौ प्राकारमर्द्यर्जुनौ—

जङ्घाशृङ्खलतोदिबिन्दुशिरसः संकर्षणोदशिवतौ ।

चूडारामसुधामलोमवृकलाजीगर्तकृष्णानडुद्—

विज्ञेयाश्च वचाकुसुमजलडाः साम्बोप्रवाकूपणी ॥२०३॥

अद्वाद्वादेरितिनेन बाहुशब्दप्रभृतिभ्यस्तस्यापत्यमित्यर्थं इज् भव-
ति ॥ बाधते परबलमिति बाहुर्नाम कश्चिदाद्यपुरुषः । तस्यापत्यं बाह्विः ।
खरवज्रदतीति खरनादी । तस्यापत्यं खारनादिर्नृपः । पौष्करसादिर्मुनिः ।
प्राकारं मर्दयतीति प्राकारमर्दी । तस्यापत्यं प्राकारमर्दिर्नृपः । अर्जुनस्य
अर्जुनिः । जङ्घायाः जाङ्घिर्नृपः । शृङ्खलानि तुदति मोचयतीति शृङ्खलतोदी

वृषः । तस्य शाङ्खलतोदिः । शृङ्खलनोदीति भोजः । विन्दोः । वैन्दविर्द्ध-
विः । शिरस्शब्दस्तदन्तः केवलस्यापत्यप्रत्ययासंभवात् । हस्तिशिरसोऽपत्यं
हास्तिशीर्षिः । यथा—कादम्बर्याम् । श्रूयते हि पुरा किल स्थूलशिरा नाम
महातपा मुनिरखिलत्रिभुवनललामभूतामप्सरसं रम्भाभिधानां शशाप ।
तस्यापत्यं स्थूलशीर्षिः । सङ्कर्षणस्य सांकर्षणिर्नृपः । सङ्कर्षणस्यादन्तत्वादिति
सिद्धे पाठः । शिवाद्यृषिवृष्णिकुर्वन्धकादिति विशेषवचसा प्राप्तस्याणो वाध-
नार्थः । एवमदन्तेषु सर्वेष्वपि द्रष्टव्यम् । उदश्वितः । औदश्वितिर्ऋषिः ।
चूडेव चूडा काचित् । तस्याश्चौहिर्मुनिः । रामस्य रामिः । सुधाम्नः । सौधा-
मिर्मुनिः । लोमन्शब्दस्तदन्तः । औडुलोमिः । शारलोमिः । वृकलायाः
वार्कलिः । अजीगर्तस्य आजीगर्तिः । एत ऋषयः । कृष्णस्य कार्ष्णिः । यथा—
कार्ष्णिः प्रत्यग्रहीदेकः सरस्वानिव निम्नगाः ॥

अनडुहः आनडुहिर्ऋषिः । वचाकोः वाचाकविः । सप्तानाम् साप्तिः ।
जलहायाः जालहिः । सहास्त्रया वर्तते साम्बः तस्यापत्यं साम्बिः । उप-
वाकोः । औपवाकविः । पणिनः पाणिनिः । एत ऋषयः ॥ २०३ ॥

दुर्मित्रानुरहत्सुनामककलोदङ्कासुरा मूषिका—

पञ्चोदञ्चुकुनामसत्यकगदाः स्युः क्षेमधृत्वी सखा ।

प्रद्युम्नध्रुवकानिवाकुलहकासंसेविमध्यादिना—

वल्मीकस्तृणविन्दुशूरध्रुवकाउदालकाष्टारुणाः ॥ २०४ ॥

दुर्मित्रायाः दौर्मित्रिः । अनुरहतः आनुराहतिः । सुनामः सौनामिः ।
सुदामन्नित्यन्यः । कृकलायाः कार्कलिः । उदङ्कस्य औदङ्किः । असुरस्य आसु-
रिः । मूषिकेव मूषिका । तस्या सौषिकिः । एतऋषयः । पञ्चानाम् पाञ्चिः ।
उदञ्जोऽपत्यम् औदञ्जिः । गणपाठान्नलोपाभावः । अर्चा वात्र गम्यते । अपर
उदञ्जिति धातुमात्रं निर्दिशन्ति । तन्मते प्रातिपदिकाद्वातुरूपात्प्रत्ययः ।
यथा । उदीचोऽपत्यम् औदीचिः । केचिद् उदञ्जित्यत्रोकारमुच्चारणार्थं न
मन्यन्ते तन्मते । औदञ्जविः । कुनामः कौनामिर्नृपः । सत्यकस्य सात्यकि-
र्नृपः । गदस्य गादिर्नृपः । क्षेमधृत्विनः । क्षेमधृत्विः । सस्युः । साखिः ।
प्रद्युम्नस्य प्राद्युम्निः । ध्रुवकायाः ध्रौवकिः । निवाकोः । नैवाकविः ।

लहकायाः लाहकिः । लहहेत्यन्यः । एतच्छेषयः । संसेविनः । सांसेविर्हविः ।
मध्यंदिनस्यर्षेः माध्यंदिनिः । वल्मीकस्यर्षेः वाल्मीकिः । यथा—

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ।

तृणविन्दोर्मुनेः । तार्णविन्दविः । शूरस्य यदुविशेषस्य शौरिः । ध्रुव-
कायाः ध्रुवकिर्नृपः । उद्दालकस्यर्षेः औद्दालकिः । अष्टानाम् आष्टिः ॥
अरुणस्यर्षेः आरुणिः ॥ २०४ ॥

शर्मा देवाग्निमद्रेन्द्राद् उपविन्दुसुधावतौ ।

अजधेनुर्बलाका स्यादुपबाहुयुधिष्ठिरौ ॥ २०५ ॥

दैवशर्मिः । आग्निशर्मिः । साद्रशर्मिः । ऐन्द्रशर्मिः । औपविन्दविः ।
सौधावतिः । स्वधावदित्यन्यः । आजधेनविः । शकटाङ्गजस्त्वजादिभ्यो धेनो-
र्ब्राह्मणाद्वेति सूत्रद्वयमाह । बालाकिः । औपबाहविः । एतच्छेषयः ।
यौधिष्ठिरिः ॥ २०५ ॥

उत्तानपादकश्यपविदाः सुमित्राथ नगरतो मदीं ।

माषशराविच्छगलावटाकुभगलाशिवाकवो गलडा ॥ २०६ ॥

उत्तानपादस्यर्षेः औत्तानपादिः । भ्रुवः ।

औत्तानपाद भद्रं ते तपसा परितोषितः ।

इत्यपि दृश्यते । कश्यपस्यर्षेः काश्यपिः । गरुडाग्रजः काश्यप इत्यन्ये ।
विदस्यर्षेः वैदिः । शोभनानि मित्राणि यस्याः सुमित्रा । तस्याः सौमित्रिः ।
लक्ष्मणः । यथा— सौमित्रिणा तदनुसंस्तुजसे मुहूर्त्तम् ॥

नगरमर्दिनः । नागरमर्दिनृपः । माषशराविण्णः । माषशराविः ।
छगलायाः—छागलिर्हविः । वटाकोर्हविः । वाटाकविः । वाटाकुरित्यन्ये ।
भगलाया अपत्यम् भागलिर्हविः । शिवाकोर्हविः । शैवाकविः । गलडायाः
गलडिः ॥ २०६ ॥

उत्वे षाडिः षषो भूयः संभूयोऽम्भोऽमितौजसाम् ।

सलोपउदकस्योदः कृताकारः शलङ्कु च ॥ २०७ ॥

षष्ठाम् षाडिः । भूयसः संभूयसोऽम्भसोऽमितौजस उदकस्य शलङ्कोश्च
ऋषेः । भौयिः । साम्भूयिः । आम्भिः । आम्भितौजिः । औदिः । शालङ्किः ।

भूयःशब्दो भोजमतेन । केचिदत्रोदकभूयस्सम्भूयसिन्धिरिति सामान्येन पठन्ति । तन्मते । औदकिः । भौयसिः । साम्भूयसिरिति भवति । अत्र गोत्रादिभूता अगोत्रादिभूताश्च प्रत्येतव्याः साधारण्येनोपादानात् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन चनामन्अभिन्नाप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२०७॥ इति बाह्वादिः ॥

व्यासः सुधातृवरुटौ निषादचण्डालविम्बयुक्तौ च ।

व्यासादीनामकञ्चेत्यनेन व्यासादेः शब्दगणादिज् भवति । तत्सन्नि-
योगेचाकजादेशः । व्यासस्यापत्यम् वैयासकिः । एवं सौधातकिः । वारुट-
किः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । वैम्बकिः । व्याससुधात्रोरणोऽपवादः ।
कारुलक्षणस्येव विधेयः । शेषाणामिजस्येव । केचिदत्र व्याघ्रकर्मोराग्निशर्म-
णोऽपि पठन्ति । वैयाघ्रकिः । कर्मोरकिः । आग्निशर्मकिः । यथा-

यद्वन्न वैयासकिवैम्बकी वा सौधातकिं चेह परिस्पृशन्ति ।

चाण्डालकिर्वारुटकिश्च नैषादकिश्च तद्वद्वुरितानि ना वः ॥ इति व्यासादिः ।

कुरुशूर्पणायवृहतीकाराः कारो वडभ्याश्च ॥२०८॥

कुर्वादिभ्य इत्यनेन कुर्वादेः शब्दगणाङ्गप्रत्ययो भवति । कुरोर्ब्राह्म-
णस्यापत्यम् । कौरव्यः । यथा-

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम् ॥

तिकादित्वात् फिजपि । कौरवायणिः । उरसादेश्चाजित्यज् पुनराभ्यां
बाधितोऽपत्ये न भवति । कौरव्यशब्दस्य क्षत्रियवचनस्य तिकादिपाठात् ।
कौरव्यायणिः । शौर्षणायो मुनिः । वार्हतीकार्यः । वाडभीकार्यः ॥२०९॥

ज्ञेया वाग्रथकारगर्गरमुराः कैशोरिचप्पट्टकौ,

सत्यंकारचफट्टकौ च हृदिकः कापिञ्जलादिः कविः ।

दामोष्णीषिकुटार्द्रवृक्षविमतिश्यापुत्रहन्त्रेरकास्,

तक्षाशुभ्रशकन्धुशङ्कुपितृमच्छाकीनपिण्डीपुराः ॥२१०॥

वाचः । वाच्यः । रथकारस्य राथकार्यः । त्रैवर्णिकेभ्यः किञ्चिन्पूना
रथकारजातिः । तद्वचनोऽयं गृह्यते । यस्तु कारवाची तस्मादिजपि । गर्गरस्य
गार्गर्यः । मुरस्य राज्ञः सौर्यः । किशोरस्यापत्यं कैशोरिः । तस्यापत्यं युवा
कैशोर्यः । भोजस्तु किशोरस्य कैशोर्यो राजेत्याह । चप्पट्टकस्यर्षेः । चाप्पट्टक्यः ।

सत्यंकारस्य सात्यंकारः । चफट्टकस्य चपस्य चाफट्टक्यः । हार्दिक्यः । मुञ्च
 हार्दिक्य शङ्काम् । वृष्णिलक्षणेशि । कापिञ्जलादेरपत्यं गुर्वायत्तम् कापिञ्ज-
 लाद्यः । वेदकट्टपिः । काव्यः शुक्रः । दामोष्णीषेरपत्यं युवा दामोष्णीषो
 मुनिः । कुटस्य कौटयः । आर्द्रवृक्षस्य आर्द्रवृक्ष्यो मुनिः । विमतेः वैमत्यः ।
 मतिरित्यन्यः । मतिमदित्यप्यन्वः । श्यापुत्र्यः । श्यावपुत्र इति भोजः । हन्तुः ।
 हान्त्र्यः । हन्त्रिय इति वामनः । हनस्तिप्रत्यये हन्तिरित्यन्यः । एरकायाः ।
 ऐरक्यः । ऐडकेत्यन्यः । तक्षणः । ताक्षयः । पाठसामर्थ्यात्कारुलक्षणनिजं
 बाधते शिवादिपाठाच्च । ताक्षणः । शुभ्रस्य शौभ्र्यो राजा । शुभ्रादित्वाहुणपि
 समानविषयत्वात् । शकन्धोः शाकन्धव्यः । शाकम्भूरित्यन्यः । शाङ्कव्यः ।
 बहुषु शाङ्कव्याः । शाङ्कव्या स्त्री । गर्गादिपाठात्पौत्रादौ यञ् । शाङ्कव्यः ।
 बहुषु शङ्कुक् । शङ्कुवः । स्त्रियां शाङ्कव्यायनी । पितृमतः पैतृमत्यः । पितृम-
 न्तिरित्यन्यः । तन्मते पैतृमन्तव्यः । शाकिनः शाक्यः । इनस्य ऐन्यः । पिण्डयाः ।
 पैण्डयः । पुरस्य पौर्य्यः ॥ २०९ ॥

शाकः शलाकागणकारदभ्राः, पीलाभ्रवैवाकविभर्त्तृमूढाः ।

शालीनकर्त्रेजनिनितान्तवृक्षाऽजमारकश्यावरथाश्च वेनः ॥ २१० ॥

शाकं शाकमिति य आह स शाकः । तस्य शाक्यः । शलाकाया शा-
 लाक्यः । गणकारस्य गाणकार्य्यः । गणकारिरित्यन्यः । दाभ्र्यो नृपः । दर्भ-
 इति वामनः । पीलायाः । पैत्यः । आभ्रयः । विवाकोरपत्यं वैवाकविः ।
 तस्यापत्यं युवा वैवाकव्यः । वैवाभविरित्यन्यः । भार्य्यः । मौढ्यः । शा-
 लीन्यः । कार्य्यः । ऐज्यः । नैतान्तवृक्ष्यः । आजमारक्यः । अजमार इत्यन्यः ।
 श्यावरथ्यः । वैन्यः । एते राजानः । वामनादयस्तु छन्दसि वैन्यो भाषायां तु
 वैनिरित्याहुः ॥ २१० ॥

वानुजिः कर्णकारश्च केशिनीपथिकारिणौ ।

श्याप्रथो वान्तवृक्षश्च श्यावनायश्च मङ्गुषः ॥ २११ ॥

वनोर्जातः वनुजः । तस्यापत्यं वानुजिः । तस्यापत्यं युवा । वानु-
 ज्यः । वातकिरिति भोजः । कर्णकार्य्यः । कर्णकारिरित्यन्यः । राजा ।
 केशिन्याः । कैशिन्यः । छ्यन्तपाठसामर्थ्यादेव स्त्रीत्वानिवृत्तिः । स्त्रीत्वनिवृत्तौ
 हि नोऽनहो व्ये श्रित्पणादावित्यनेन न लोपः स्यात् । पाथिकार्य्यः । पथिकार

इति भोजः। श्याप्रथ्यः। श्यावप्रथ इति कश्चित्। वान्तवृक्ष्यः। श्यावनाय्यः।
 नाङ्गुष्यो राजा। मङ्गूष इत्यन्यः। कविविमलिपीलाशलाकैरकाकेशिनीप्रभृ-
 तीनां ढणि प्राप्ते। हृदिकाद्वृष्णिलक्षणेऽणि। अन्येषां त्विजि प्राप्ते ययविधिः॥
 आकृतिगणोऽयम्। तेन। अविमारकपडाकैन्द्रजालिकूटप्रभृतयो द्रष्टव्याः॥२११॥
 इति कुर्वादिः॥

शिवः प्रोष्ठश्चण्डो जटिलकवतण्डौ बधिरकः,
 पिटाकस्तृक्षाकः पिटकपरिलौ प्रोष्ठिकमुनी।

ककुत्स्थः खञ्जारस्तृणमसुरकर्णौ जलहृदो,
 विरूपाक्षः पिष्टः कहयवडवाभूमिककुभाः॥२१२॥

शिवाद्यृषिवृष्णिकुर्वन्धकादित्यनेनापत्यमात्रेण भवति। शिवस्यापत्यम्
 शैवः। एवं प्रौष्ठः। चाण्डः। जाटिलकः। जटिलिकेति भोजः। वातण्डः।
 बाधिरकः। बधिरिकेति भोजः। पैटाकः। तार्क्षाकः। पैटकः। पारिलः।
 प्रौष्ठिकः। मौनः। ककुदि तिष्ठति ककुत्स्थः। तस्य काकुत्स्थः। खाञ्जारः।
 खञ्जेर इति भोजः। तार्णः। नडादिपाठात् तार्णायनः। मासुरकर्णः। जल-
 हृदइव जलहृदः। तस्य जालहृदः। संस्कृते द्विर्वचनाभावे संयोगपरोऽपि न
 गुरुः। यथा—स्पृष्टं त्वजेत्यपह्नियः खलु कीर्त्तयन्ति॥

वैरूपाक्षः। पैष्टः। काहयः। कहूयइत्यन्यः। वडवेव वडवा। तस्या
 वाडवः। विदियुते वाडवजातवेदसः। मौनः। मङ्गलः। काकुभः॥२१२॥
 गङ्गाक्रुञ्चाकोकिलायस्कलह्या, द्रुह्यः पर्णः कर्णमञ्जीरकौ च।
 रेखस्तच्छावर्त्तनाक्षःकहोडः, सन्धिर्लेखोभूरिजम्भोर्णनाभाः२१३

गाङ्गः। शुआदिषु तिकादिषु च पाठात्। गाङ्गेयः। गाङ्गायनिः। क्रौञ्चः।
 कौकिलः। यथा—स कौकिलश्यामवनेन कूजत्क्रौञ्चेन सिम्रोपतटेन गच्छन्॥

यास्कः। लाक्षः। द्वौह्यः। पार्णः। कार्णः। माञ्जीरकः। मजिरक-
 इत्यन्यः। रेखः। ताक्षः। कुर्वादित्वात् ताक्षयः। वार्त्तनाक्षः। अन्यस्तु
 वर्त्तनश्चासौ ऋक्षश्च (१) वार्त्तनर्क्षइत्याह। काहोडः। सान्यः। लेखः। भौरः।
 जाम्भः। जम्बइत्यन्ये। और्णनाभः॥२१३॥

(१) वर्त्तनश्चासौ ऋक्षश्च वर्त्तनर्क्षस्तस्य वार्त्तनर्क्ष इतिपा०।

दण्डो रोधः कोहितेलासपत्न्य आर्यश्चेतापर्विकागोपिकाः स्युः ।
खञ्जालश्चालेखनोब्रह्मगुप्तश्चायः स्थूणः स्यान्नभागोविपाट् च २१४

दाण्डः । रौधः । कौहितः । ऐलः । सापन्नः । आर्यश्चेतः । पार्विकः ।
गोपिकः । खञ्जालः । आलेखनः । सुलेखन इति भोजः । ब्राह्मगुप्तः । वास-
नस्तु नास्य पाठसङ्गीकुरुते । आयः स्थूणः । नाभागः । नाभाक इत्यन्यः ।
वैपाशः । कुञ्जादिपाठाद् वैपाशायन्यः ॥ २१४ ॥

भलन्दनानभिम्लानतृणकर्णकलापिनः ।

जरत्कारूः सुपिष्टश्च कुठारश्च खदूरकः ॥ २१५ ॥

भलन्दनः । भलन्द इत्यन्यः । कलन्दन इति भोजः (१) । आनभिम्लानः ।
तार्णकर्णः । कालापः । जारत्कारवः । जरत्कारुशब्दादतएव ज्ञापकात् स्त्रि-
यामूङ् । यस्तु मुनिवचनस्तत्पत्नीवचनश्च जरत्कारुशब्दस्तस्मादौत्सर्गिकोऽण् ।
सौपिष्टः । कौठारः । कुथामियर्त्ति कुथारइत्यन्यः । खदूरकः ॥ २१५ ॥

विश्रवणरवणखञ्जनकुपिञ्जलपृथोत्क्षिपापुरोहितिकाः ।

कुरुपाण्डुहस्तिपादा वृष्णिकखर्जूरकणौ च ॥ २१६ ॥

वैश्रवणः । रावणः ॥ रावणावग्रहहन्तमिति वागसृतेन सः ॥

विश्रवसोऽपत्यं वाक्यमेव । विश्रवणरवणाभ्यां तु नित्यं वृत्तिविषयाभ्यां
प्रत्ययः । अन्ये तु णश्च विश्रवसो विश्रलोपश्च वेत्यनेन सूत्रेण वैश्रवणरावण-
शब्दौ साधयन्ति ॥ खञ्जनः । कौपिञ्जलः । पार्थः ॥

पार्थाननं बह्विकणावदाता दौमिः स्फुरत्यद्भमिवाभिपेदे ॥ औत्क्षिपः ।
पौरोहितिकः । रोहितिकेति भोजः । कौरवः । कुर्वादिपाठाङ्गयः । कौरव्यः ।
क्षत्रियवचनात्तु कुरुकोसलेत्यादिना णयः । तस्य बहुषु श्लुक् कुरवः । पाण्डवः ।
पाण्डवा यस्य दासाः । शुआदिपाठात् पाण्डवेयः । अत्र कुरवो जनपदस्तस्य
राजा पाण्डुः । यस्तु राष्ट्राख्यस्ततः पाण्डोर्ध्वणि । पाण्ड्यः । बहुषु श्लुक् ।
पाण्डवः । तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेक्षिरे ।

इति तु चिन्त्यम् । हस्तिपादस्य हास्तिपदः । अतएव गणपाठात्पा-
दस्याणि । पद्मावः ।

(१) भलन्दनइति श्रीभोजइति पा० ।

कौपिञ्जलः पिञ्जलवाजिनां तं तं हस्तिना हास्तिपदः प्रपेदे ।

स ब्राह्मणुप्तो भुजवीर्यगुप्तं रथेन कौण्डोपरथोऽन्वयासीत् ॥

वृष्णिारिव वृष्णिकः । तस्य वार्ष्णिः । खार्जूरकर्णः ॥

खार्जूरकर्णेन धृतातपन्नो मायूरकर्णोद्धतचामरौघः ।

सापन्नयुग्मानुगतोऽध्ययोध्यं स रावणारातिरिवावभासे ॥ २१६ ॥

उरलः कहूषकोहडहेहयगोपालिकाश्च(१) गोफिलकः ।

परिषककुण्डोपरथौ त्रिवेणीदेशे सति त्रिवेणी च ॥ २१७ ॥

औरलः । काहूषः । कौहडः (२) ।

तमन्वयुः खाडजनमाडजरीकसौपिष्टसौलेखनतार्णपाणः ।

काहोडजालहृद्वार्त्तनाक्षसैरहृदप्रौष्ठिकतार्णकर्णः ॥ हैहयः । गौपालिकः ॥

काहूषपैष्टौरलयास्कलाच्यद्वौह्यानभिज्ञानकभौरसौनाः ।

तार्क्ष्णिकगौपालिकगौपिकार्य-श्वेतादयस्तं परितः प्रसन्नः ॥

गौफिलकः । परिषकः । कौण्डोपरथः । त्रिवेणी नदी तस्याः । त्रैवणः २१७

उत्कारुक्षीरहृदौ सुरोहिकाकपिलिकर्षिषेणाः स्युः ।

औत्कारवः । उत्कारुशब्दस्यातएव पाठादूङ् भवति । क्षैरहृदः । सुष्ठु
रोहति सुरोहिका । तस्याः सौरोहिकः । कापिलिकः । आर्षिषेणः । सेनान्त-
वयवाधनार्थोऽस्य पाठः । केषांचिद् अतइजि प्राप्ते केषाञ्चिद् द्रव्य इतो ढणि
प्राप्ते च पाठः ॥ एते शिवादयोऽण्प्रत्ययान्ता ऋषिवाचकाः काकुत्स्थादयस्तु
राजवाचकाः प्रतीता एव । क्रौञ्चादीनां त्वर्थो व्याख्यात एव । आकृतिगणो-
ऽयम् । तेन सिलिन्दप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ इति शिवादिः ॥

शुभ्रशलाकाशुकविशदेवतरा गन्धपिङ्गलाशकुनी ॥ २१८ ॥

द्रव्यशुभ्राम्यश्च ढणित्यनेन शुभ्रादेर्गणाहुण् भवति । शुभ्रस्यापत्यम् शौ-
श्रेयः । शालाकेयः । शौकेयः । वैशेयः । दैवतरयः । गान्धपिङ्गलेयः । नदी-
नाम्न्यणि । शाकुनेयः ॥ २१८ ॥

कर्षो विष्टपुरः शकन्धिविधवाशालूकगोधाम्बिका-

लेखाभ्रूविकसाजबस्तिशकलाशोकाश्वबीजाश्मनः ।

(१) कहोडहेहय० इतिपा० । (२) कहोडस्य काहोडइति पा० ।

मानुषीनाम्न्यणि । जरतिनः । जारतेयः (१) । खादूरेयः । रौहिणेयः । रोहिणी
मानुषी गौरपि । कौठारिकेयः । मानुषीनाम्न्यणि । आतिथेयः । सौदक्षेयः ।
वादनेयः ॥ २२० ॥

बलीवर्दिशतहारशलाकाभ्रशलाथलाः (२) ।

अकशायो (३) ऽनुदृष्टिश्च कृकलासप्रवाहणौ ॥ २२१ ॥

वालीवर्देयः । शतद्वारेयः । शलाकाभ्रेयः । शलाथलेयः (४) । आक-
शायेयः (५) आनुदृष्टेयः । कर्कलासेयः । एष चतुष्याज्जातिः । प्रावाहणेयः ॥ २२१ ॥

जीवभारमरुक्मिण्यो वायुदत्तसुवक्षसौ ।

मृदुमृदौ सुदामा च वासिष्ठे श्यामलक्ष्मणौ ॥ २२२ ॥

जैवेयः । भरमस्यापत्यं भारमः । तदपत्यं युवा । भारमेयः । भरमद्वि-
भोजः । रुक्मो वर्णः । सोऽस्या अस्तीति रुक्मिणी । तस्या रौक्मिणेयः ।
मानुषीनाम्न्यणि । वायुदत्तेयः । सौवक्षसेयः । मार्देयः । उर्ध्व इत्यनेनोलोपे ।
मार्देयः । सौदामेयः । श्यामेयः । लक्ष्मणेयः । वासिष्ठश्चेत् । अन्यत्र श्यामा-
यनः । अश्वादिपाठात् । श्यामिरिति वामनः । लक्ष्मणिः ॥ २२२ ॥

गोदन्तकुशाम्बानिधिमकष्टुजिह्वाशिनः खडोन्मत्ताः ।

श्वब्रह्मकृतशताहरयमष्टवष्टिकसुनामधर्मिण्यः ॥ २२३ ॥

गौदन्तेयः । कौशाम्बेयः । आनिधेयः । माकष्टेयः । जैह्वाशिनेयः (६)
दाण्डिनायनेत्यादिनाऽन्त्याजादिलुगभावः । खाडोन्मत्तेयः । एषा नदी खर
इवोन्मत्ता खरोन्मत्तेत्यभयनन्दी । शौवेयः । ब्राह्मकृतेयः । शताहरेयः । यास-
ष्टेयः । मघष्टुरित्यन्यः । टैकेयः । सुनामः । सौनामेयः । बाह्वादित्वात् ।
सौनामिः । धार्मिणेयः । मानुषीनाम्न्यणि ॥ २२३ ॥

कुषीतकविकर्णौ च काश्यपे परिकीर्तितौ ।

(१) जरतिर्जरठा तस्या जारतेयः इति पा० । (२) शलाक्यन्ता इति पा० ।
(३) अकशायो इति पा० । (४) शलाक्यलेय इति पा० । (५) आकशायेय
इति पा० । (६) जैह्वाशिनेय इति पा० ।

कौपीतकेयः । वैकर्ण्यः । काश्यपश्चेत् ॥ अन्यत्र कौपीतकिः ।
वैकर्णिः । एते प्रायेणर्षिवाचकाः । बहूनाभिजि प्राप्ते केषांचिदणि ढजि च
प्राप्ते पाठः । आकृतिगणोऽयम् । तेन कुदन्तानुदन्तशतकतप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥

इति शुभ्रादिः ॥

कल्याणी सुभगा मध्या ज्येष्ठानुद्वष्टिबन्धकी ॥ २२४ ॥

कल्याण्यादेर्दिन् चेत्यनेनैतस्मादपत्ये ढण् तद्योगे डिनादेशश्च । कल्याण्या
अपत्यम् काल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । माध्यिनेयः । ज्यैष्ठिनेयः ॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम् ।

को नग्नमुषितप्रख्यं बहु मन्येत राघवम् ॥

भरतस्य राममित्यर्थः । आनुद्वष्टिनेयः । वान्यकिनेयः ॥ २२४ ॥

मध्यमा च परस्त्री च प्रोक्तानुद्वष्टिदुर्भगे ।

वलीवर्दी कनिष्ठा च जारस्त्री जरती तथा ॥ २२५ ॥

माध्यमिनेयः । परस्य स्त्री परस्त्री । तस्याः पारस्त्रैणेयः । यथा—

पारस्त्रैणेयपुत्रव्ययशिथिलशुचं शक्रमारुधयाव ॥

अदा तु परा चासौ स्त्री च । परस्त्री । तस्याः कर्मधारये परस्त्रियः
परशुश्चेत्यनेन पारशव इति भवति । अन्ये तूभयथापि पारस्त्रैणेय इति
मन्यन्ते । आनुद्वष्टिनेयः । दौर्भागिनेयः ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ।

पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥

वलीवर्द्याः वालीवर्दिनेयः । कानिष्ठिनेयः । जारस्त्रैणेयः । जारतिनेयः ।
कल्याण्यादीनां शुभ्राद्यन्तत्वाङ्गुणि सिद्धे डिनर्थे वचनं शेषयोरुभयार्थम् ॥ २२५ ॥

इति कल्याण्यादिः ॥

गृष्टिर्द्विष्टिस्तथा विश्रिर्वालिकुद्री च मित्रयुः ।

हल्यायुक्तोऽजबस्तिश्च गृष्ट्यादौ विदुषां मतः ॥ २२६ ॥

गृष्ट्यादेर्द्विजित्यनेनास्माङ्गुज् । गृष्टेरपत्यं गार्ष्ट्यः । अस्य चतुष्पात्त्वा-
ङ्गुणि सिद्धे लक्षणया मनुष्यादिवृत्तेर्ग्रहणम् । हार्ष्ट्यः । वैश्रेयः । वाल्यः ।

कौट्रेयः । मित्रयुप्रलयकेकयस्येय् यादेरित्यनेनारैचि यादेर्यच् । मैत्रेयः । हले ।
हालेयः । आजवस्तेयः ॥

विश्रयजबस्तिभ्यां शुभ्रादित्वाङ्गपि । गार्ह्यस्यापत्यं पूजयमित्यादिविव-
क्षायास्तद्वजिति विहितस्येजो जिण्ग्यार्थेभ्योऽणिजोरिति-जित्वाङ्गजः परस्ये-
जः श्लुग् भवति । तेन गार्ह्यः पिता । गार्ह्यः पुत्र इत्यादिः । ढणः परस्य
त्वजः श्रुतिरेव । शौभ्रेयः पिता । शौभ्रेयिः पुत्रः ॥२२६॥ इति गृह्यादिः ॥

रेवती कुक्कुटाक्षश्च ग्राहः कर्णवृकादिकः ।

मणिहाराश्वतः पाली स्याद् वृकाद्वन्धुवञ्चिनौ ॥२२७॥

रेवत्यादेष्टणित्यनेनास्मादृण् रेवत्या अपत्यम् रेवतिकः । कौक्कुटाक्षिकः ।
ढजिजोरपवादः । ग्राहः कर्णवृकादिकइति कर्णवृकावादी यस्य स कर्णवृका-
दिकः । कर्णग्राहिकः । वार्कग्राहिकः । दाण्डग्राहिकइत्यन्ये । माणिपालि-
कः । दौवारपालिकः । आश्वपालिकः । ढणोऽपवादः । वार्कवन्धुकः । वार्क-
वञ्चिकः । ऋग्यणि प्राप्ते ॥ २२७॥ इति रेवत्यादिः ॥

वाकिनः काकलङ्के च गाधेरश्चर्मिर्मणिणी ।

तथा कृतनलोपे स्तः कार्कट्यश्च निगद्यते ॥२२८॥

वाकिनादेरित्यनेनास्मात् फिज् भवति वा । कग् यथा प्राप्तं च । वा-
किनस्यापत्यम् वाकिनकायनिः । वाकिनिः । काककायनिः । काकिः । लाङ्का-
कायनिः । लाङ्केयः । लाङ्काकायनिर्लाङ्किरिति भोजः (१) । गाधेरकायणिः ।
गाधेरिः । गारेटइति भोजः । चर्मिणश्चर्मिण्या वा चार्मिकायणिः । चार्मिणः ।
चार्मिकायणिः । चार्मिणः । पक्षे चार्मः । चार्म इति भोजः । कार्कट्यकायनिः ।
कार्कट्यः ॥२२८॥ इति वाकिनादिः ॥

तिको यमुन्दौरससैन्धवोरसाः, संज्ञा शिखा देवरथोऽथ शल्यका ।

शुभः सुयामाकुरुशीतलोमका, गङ्गावरेण्यः कितवश्चतैतलः २२९

तिकादेरित्यनेनैतस्मात् फिज् भवति । तिकस्यापत्यम्—तैकायनिः ।
यामुन्दायनिः । उरसस्य क्षत्रियस्यापत्यम्—औरसः । तस्य औरसायनिः । सैन्ध-

(१) लाङ्का-लाङ्काकायनिः । लाङ्कशब्दं केचिदिच्छन्ति तन्मते लाङ्काकाय-
निरिति पा० ।

वायनिः । औरसायनिः । उर इति भोजः । सांज्ञायनिः । शैषायनिः ।
 देवरथायनिः । देवरइत्यन्यः । शाल्यकायनिः । शौभायनिः । शुभेत्यन्यः ।
 सुयान्नः । सौयामायनिः । कौरवायणिः । श्रैतायनिः । भैतायनिरित्यपि ॥
 लौमकायनिः । गाङ्गायनिः । क्षत्रियवृत्तिर्गङ्ग इत्यन्ये । वारेश्यायनिः । कैत-
 वायनिः । तितलस्यापत्यं तैतलः । तस्य-तैतलायनिः ॥२२९॥

ग्राम्यामित्रोदन्यकौरव्यरूप्या, बालानीलौ बह्यकारखल्वके च ।

शाव्योयज्ञश्चन्द्रमालङ्कवश्च, दक्षश्चोखारूक्षगोकक्षयबन्धाः ॥

ग्राम्यायणिः । आमित्रायणिः । औदन्यायनिः । कौरव्यस्य क्षत्रियस्य ।
 कौरव्यायणिः । ब्राह्मणवाचिनस्त्विजेव तल्लुचि च । कौरव्यः पुत्रः । रौप्या-
 यणिः । वालायनिः । बालइति भोजः । बालशिखइत्यन्यः । नैलायनिः ।
 बाह्यकायनिः । खाल्वकायनिः । खल्वेत्यन्यः । शटस्यापत्यं शाटरः । तस्य
 शाटरायनिः । याज्ञायनिः । चान्द्रमसायनिः । लाङ्कवायनिः । लाङ्कटम्-अण-
 न्तमित्यन्यः । दाक्षायणिः । औखायनिः । रौक्षायणिः । गौकक्षयायणिः ।
 बन्धायाः । वान्धायनिः । बिम्बइत्यन्यः ॥ २३० ॥

ध्वजवदुतथ्यारथ्याः सुपामधैवरवसूरसारट्वाः ।

भौरिकिभौलिकिजाजलचैटयताश्चापि सैकयतः ॥२३१॥

ध्वाजवतायनिः । ध्वाजवत इत्यन्यः । औतथ्यायनिः । आरथ्यायनिः ।
 सुपान्नः । सौपामायनिः । धैवरायणिः । वासवायनिः । औरसायनिः । आर-
 द्वायनिः । भूरिकस्यापत्यं भौरिकिः । तस्य भौरिकायणिः । भौलिकायनिः (१) ।
 जाजलिनोऽपत्यं जाजलः । तदपत्यं जाजलायनिः । चैटयतायनिः । सैकय-
 तायनिः ॥ अदन्तानामिजि हलन्तानामणि यजि जन्तानां ऋणि । आदन्तानां
 ढणि च प्राप्ते वचनम् । एते प्रायेणर्बिवाचकाः । आकृतिगणोऽयम् । तेन
 क्षेत्रयतचौपयतशैलालप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२३१॥ इति तिकादिः ॥

नडश्चरो बको मुञ्ज उपको लमको नरः ।

दासमित्रेतिकप्राणा हीपकिङ्करकातराः ॥ २३२ ॥

(१) भुलिकस्यापत्यं भौलिकिस्तस्य भौलिकायनिरित्यधिकम् ।

नडाज्हरितादीज् यजन्तात् फणित्यनेन नडादेर्गणात्पौत्रादावपत्ये
फण् भवति । नडस्यापत्यं पौत्रादिः नाडायनः । चारायणः । वाकायनः ।
मौञ्जायनः । औपकायनः । लामकायनः । नारायणः । दासायनः । मैत्रायणः ।
दासा मित्रायणस्य-दासमित्रः । तस्य दासमित्रायण इत्यन्यः (१) । ऐतिकायनः ।
प्राणायनः । उपचारात् द्वीपस्थो मुनिर्द्वीपः । तस्य द्वीपायनः । द्वीपे जातो
भवो वा । तदपत्यतया विवक्षित इत्येके । द्वीपेत्येवंनामा स्त्रीत्यन्ये । कैङ्करायणः । कातरायणः २३२ ॥

चटकखरपशोणा लङ्कसङ्कृत्यनाट्या मिमतसुमतदुर्ग-
ब्रह्मदत्ताजलोहाः । तृणवदरकुमारस्तम्बचित्राग्रकाश्या—
श्वमसिशकटदण्डिनिन्धजालन्धराश्च ॥२३३॥

चाटकायनः । चटकेत्यन्यः । खारपायणः । शौणायनः । लाङ्कायनः ।
साङ्कृत्यायनः । सुकृत्य इति भोजः । नटस्यापत्यं नाट्यः । तस्य नाट्यायनः ।
मैमतायनः । मित इत्यन्ये । सौमतायनः । दौर्गायणः । ब्राह्मदत्तायनः । आजा-
यनः । लौहायनः । अलोह इत्यन्यः (२) । तार्णायनः । वादरायणः । कौमारा-
यणः । स्ताम्बायनः । चैत्रायणः । आग्रायणः । काश्यायनः (३) । चमसिनः ।
चामसायनः । शकटमिव भारक्षमः तस्य शाकटायनः । दण्डिनः । दाण्डिना-
यनः । इन्धस्य ऐन्धायनः । जालन्धरायणः । जनन्धर इति भोजः । जलन्धर
इत्यन्यः ॥२३३॥

कामुकोदुम्बरौ सायकः किङ्कलरत्यास्मको बालिशः
पिङ्गरः पिङ्गलः । हंसकः कातलः काथलः काश्यपो
दण्डपाश्राध्वराः शिंशपाहस्तिनौ ॥२३४॥

कामुकायनः । कामक इत्यन्यः (४) । औदुम्बरायणः । राष्ट्राख्यराजवृत्तौ
त्वौदुम्बरिरिति स्यात् । सायकायनः । कैकलायनः । त्यास्मकायनः । बालिश-
यनः । पैङ्गरायणः । पैङ्गलायनः । हांसकायनः । कातलायनः । काथलायनः ।

(१) दासायनः । मैत्रायणः । दासा मित्राणि यस्य स दासमित्रस्तस्य गोत्रा-
पत्यं दासमित्रायण इति पा० । (२) अलोहशब्दं केचित्पठन्ति । तन्मते आलो-
हायनः इति पा० । (३) काश्यायनः इति पा० । (४) कामकायन इत्यधिकम् ।

काश्यपायनः । दाण्डपायनः । दण्डम इत्यन्यः (१) । आश्रायणः । आध्वरायणः ।
शांशपायनः (२) । हास्तिनायनः ॥ कौत्तितैषा चतूरेफिका स्वग्विणीति वृत्तम् २३४

लिगुर्युगन्धरामित्रौ ब्राह्मणस्थिरकाश्वलाः ।

अग्निशर्मेतिशामुष्यपञ्चालाः सप्तलस्तिकः ॥ २३५ ॥

लैगवायनः । योगन्धरायणः । आमित्रायणः । ब्राह्मणायनः । स्थैरका-
यणः । आश्वलायनः । आग्निशर्मायणः । अग्निशर्मेन् वृषगण इति वामनः (३) ।
ऐतिशायनः (४) । आमुष्यायणः । गणपाठात् षष्ठ्यलुक् । पञ्चालो ब्राह्मणगोत्र-
वाधो । तस्य पाञ्चालायनः । क्षत्रियवाचिनस्तु पाञ्चालः । सामलायनः । सत्वत्
इत्यन्यः । तैकायनः ॥ २३५ ॥

ऋगजनवृषगणकाव्याः कैकरसुमनःशणाश्च वाजव्यः ।

क्रोष्टृशलङ्कू लोपे ब्राह्मणवाशिष्ठयोश्च कृष्णारणौ ॥ २३६ ॥

आर्गायणः (५) । ऋगिन् इत्यन्यः । ऋगइत्यपरे । जानायनः । वार्षगणायनः ।
काव्यायनः । कैकरायणः । सौमनसायनः । शाणायनः । वाजव्यायनः । क्रोष्टृ-
शलङ्कू लोप इत्यन्त्यवर्णस्येति शेषः । क्रौष्टायनः । शालङ्कायनः । काष्णायनो
ब्राह्मणः । कार्ष्णिर्न्यः । राणायनो वाशिष्ठः । राणिरन्यः । अस्योदाहरणान्ति-
नाडायनिब्रीडजडेहमाभूश्चारायणिस्फारयचारुचक्षुः ।

विलोक्यवाकायनिमुञ्चकुञ्जान्तौज्जायनीमालवराजमेति ॥ १ ॥

किमैतिशायन्यसि (६) नीरसात्त्वं सख्यैतिकायन्यतिकौतुकं मे ।

(१) दण्डं पातीति दण्डपस्तस्य दाण्डपायनः । दण्डमशब्दं केचित्पठ-
न्तीति पा० । (२) शैशपायन इति पा० । (३) वृषगणे ऋषिगणे वर्त्तमानो-
ऽग्निशर्मेन्शब्दो नडादौ बोध्यः । अग्निशर्मेण ऋषेर्गोत्रापत्यम् आग्निश-
र्मायण इति वृत्तिमतम् । गणरत्नमहोदधौ तु वृषगणशब्दो नडादिरिति स्थितं
तदनुरोधाद्वृषगण इति प्रथमान्तं बोध्यमिति टिप्पणयाम् ॥ (४) ऐतिशायन-
इति पा० । (५) ऋग्वेदाध्यापकः कश्चिदाचार्योऽप्युपचारादूक् तस्य गोत्रा-
पत्यम् । आर्गायनः । आर्गायण इति तु वर्द्धमानः । तत्र पदसङ्ज्ञा मृग्या
इति टिप्पणयाम् । (६) दिङ्मात्रमुदाह्रियते । नाडायनो ब्रीड जडां स्वपत्नीं
चारायणीं चित्रकथां ब्रवीति । किमैतिशायन्यसि नीरसा त्वं सख्यैतिकायन्यति
कौतुकं मे इति पा० ।

लध्वौपकायन्युपयामलामकायन्ययंलोकललामभूपः ॥ २ ॥
 स्त्राक्तांमलायन्युपसर्पशालङ्कायन्यलङ्कालविलम्बनेन ।
 प्रतीक्षतेत्वांपथिलैगवायन्येद्याग्निशर्मायगिशर्मणेनः ॥ ३ ॥
 उत्तिष्ठकाश्यायनिकाश्यापायन्यागच्छकाव्यायनिकोविलम्बः ।
 वलाश्वलायन्यनुकातलायन्याःकातरायणयतिकातरासि ॥ ४ ॥
 वीक्षस्वतैकायनिशंसकोऽयंशाणायनिक्रायुधवाणशाणः ।
 प्राणायनिप्राणसमस्त्रिलोकयास्त्रिलोकनारायणभूमिपालः ॥ ५ ॥
 मैत्रायणाप्रायणवादरायणाश्रायणाजायनजामयोवः ।
 ध्रुवेऽकरोद्दारुवनेयदीशःकर्त्तातदद्वायमिहावनीशः ॥ ६ ॥
 दास्यस्मिदासायनकिंकरेवत्वांकैङ्करायणपभिराधयिष्ये ।
 स्यांकैङ्कलायन्यनुयायिनीतेमार्चायनीवव्रजमांविहाय ॥ ७ ॥
 जालन्धरामित्रपराश्वदूष्टेर्वाजव्यपाञ्चालपराश्वभूपः ।
 सौकृत्यकौमारपराश्वभूयादायन्यएषोऽष्टरसायनंवः ॥ ८ ॥
 द्वैपायनीतोभवसायकायन्युपेहिदौर्गायणिदेहिमार्गम् ।
 त्वरस्वचैत्रायणिचाटकायन्यौदुम्बरायणयमेतिभोजः ॥ ९ ॥
 कृशाकटायन्यटसिस्तनाभ्यांऊर्णोपिताणायनिकिंदूशोनः ।
 लौहायनीमाह्वयशत्रुधान्निस्ताम्बायनिस्थास्यतितन्त्रितम्बः ॥ १० ॥
 ऐकार्ष्णिक्कार्ष्णायनिराणिराणायनादयोविप्रनृपर्वयस्तान् ।
 माब्राह्मणायन्यवहेलयेहामुष्यायणेरानिबिन्दमाने ॥ ११ ॥
 किंब्राह्मदत्तायनिजोषमास्सेकिंमैमतायन्यमितं ब्रवीषि ।
 किंसौमतायन्यलमुन्मनास्त्वंकिंस्थैरकायणयनवस्थितासि ॥ १२ ॥
 दूशाकिमाचामतिचानसायन्यध्येतिकिंवार्षगणायनीरयम् ।
 किमाध्वरायणनुवध्यबुद्धानकामुकायन्यवबुध्यतेऽस्मान् ॥ १३ ॥
 माहांसकायन्यनुधावहंसान्माशांशपायन्युपशिंशपेस्थाः ।
 मापैङ्गरायणनुपैङ्गलायन्युपैहिदूष्टोन्वपतिर्ब्रजामः ॥ १४ ॥
 क्रौष्टायनिप्रावचनोऽयमध्वाशोणेनशौणायनितेंऽह्निकोणः ।
 यौगंधरायणयपथेनमागाःकिंबालिशायन्यसिबालिशेव ॥ १५ ॥
 माह्लास्तिनायन्यपहस्तयास्मान्मादागिडिनायन्यतिपगिडिताभूः ।
 मादागिडपायन्यवमुज्जधैर्येधिकस्वारपायणयतिनिस्त्रपासि ॥ १६ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेनच्छागप्रभृतयो ज्ञेयाः ॥२३६॥ इति नडादिः ॥

हरितगविष्ठिरमठराः किंदासो मित्रयुः सृदाकुश्च ।

बह्यस्कप्रतिबोधौ निषादशबरौ पृदाकुश्च ॥२३७॥

अजन्तादुरितादेः फण् । अज् विदादिपाठात् । अतउभयमपि दृश्यते ॥
हारितः । हारितौ । हरिताः । तदपत्यं प्रशस्यं हारितायनः । एवं गाविष्ठिरः ।
गाविष्ठिरायणः । माठराः । कश्चिद्गोपवनादिपाठं मन्यमानो माठरा इत्याह ।
माठरायणः । कैदासः । कैदासायनः ॥ मित्रयुर्मुनिः । तदपत्यं मैत्रेयः । मैत्रे-
यायणः । वामनमते नास्य पाठः । सार्दाकवः । सार्दाकवायनः (१) । बाह्यस्कः ।
बाह्यस्कायनः । वस्यस्क इत्यन्यः । प्रातिबोधः । प्रातिबोधायनः । नैषादः ।
नैषादायनः । अपत्यमात्रे-नैषादकिः । शाबरः । शाबरायणः । पार्दाकवः ।
पार्दाकवायनः । शकटाङ्गजस्त्वत्र सृदाकुपृदाकू न मन्यते ॥ २३७ ॥

बध्योगविष्णुवृद्धौ रथीतररथन्तरार्कलूषाः स्युः ।

दुहिताननान्द्रपुत्रौ गविष्ठिलो भूस्त्रियौ पुनः परतः ॥२३८॥

बाध्योगः । बाध्योगायनः । वैष्णवृद्धः । वैष्णवृद्धायनः । वृष्णिवृद्धि-
त्यन्ये । रथीतरः । रथीतरायणः । रथन्तरः । रथन्तरायणः । आर्कलूषः ।
आर्कलूषायणः (२) । अर्कलूष इत्यन्यः । अर्कलूष इति कश्चित् । एते गविष्ठिलशब्दश्च
श्लुग्धरितादिफण्भाजो नान्ये शकटाङ्गजप्रभृतिमतेन । दौहित्रः । दुहितरः ।
दौहित्रायणः । नानान्द्रः । ननान्द्ररः । नानान्द्रायणः । पौत्रः । पुत्राः ।
पौत्रायणः । गविष्ठिलः । गविष्ठिलाः । गविष्ठिलायनः । पौनर्भवः । पुन-
र्भवः । पौनर्भवायनः । परा चासौ स्त्री च परस्त्री । तदस्या विदादित्वादजि
तत्संनियोगेन । परस्त्रियाः परशुश्चेत्यनेन परशवादेशे च । पारशवः । बहुषु
परस्त्रियः । तदपत्यं युवा-पारशवायनः । चन्द्राचार्येण यजजोर्बहुष्वस्त्रिया-
मित्यत्र सूत्रेऽपत्यमात्रइत्येव बाह्या उत्सा इत्युदाहृतम् । रत्नमतिना तु हरि-
तादयो गणसन्नाप्तिं यावदिति व्याख्यातम् । तन्मतानुसारिणा मयाप्येते किल
निबद्धाः ॥२३८॥ इति हरितादिः ॥

(१) सृदाकु, पृदाकु, केचिदेतौ हरितादेः प्राक् पठन्ति । तन्मते हरितादेरिज
इत्यायनण् न भवतीत्यधिकम् । (२) आर्कलूषः । आर्कलूषायन इति पाठः ॥

अश्वग्रीवाचपलसुमनोग्रीष्मधूम्राः पवित्रा-

धर्म्यो बैल्यार्जुनगिरिवनाः क्षान्तकाणौ विशालः ।

गोमीवाग्निप्रहृतकितवाश्चक्ररामोदपादाः—

खर्जूरार्कस्वनशिवविदाः श्यामगोलाङ्ककाशाः ॥२३९॥

अश्वविदकुञ्जगर्गादिभ्योऽङ्काङ्कज्यञ् इत्यनेन चतुर्भ्यो गणेभ्यः पौत्रा-
दावर्थे चत्वारः प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति । अश्वस्यापत्यं पौत्रादिः आश्वायनः ।
आश्वायनाः । विदादित्वादजपि । आश्वः । ग्रैवायणः । चापलायनः । सौम-
नसायनः । ग्रैष्मायणः । अस्योत्सादौ पाठोऽनन्तरार्थोऽनपत्यार्थश्च । एवमुत्स-
शब्दोऽपि । धौम्रायणः । पावित्रायणः । चाम्प्यार्यणः । धार्येत्यन्यः । बिलीनां
क्षत्रियाणामपत्यं पौत्रादिः कुरुकोसलेत्यादिना श्यञि । बैल्यः । तदपत्यं युवा
बैल्यायनः । आर्जुनायनः । अस्य बाह्वादावनन्तरार्थः पाठः । गैरायणः ।
गिरिचपल इत्यपरे । वानायनः । वत इत्यप्यन्यः । क्षान्तायनः । काणायनः ।
वैशालायनः । गोमिनः । गौमायनः । वाग्मिनः । वारमायनः । प्राहृता-
यनः । कैतवायनः । चाक्रायणः । रामोदायनः । पादायनः । खार्जूरायणः ।
खर्जूल इत्यन्यः । आर्कायणः । अर्कस्वनेत्यन्ये । स्वानायनः । शैवायनः । वै-
दायनः । श्यामायनः । गौलाङ्कायनः । अपरे गोल अङ्क इति छिन्दन्ति ।
काशायनः । आकाश इति चन्द्रः ॥२३९॥

विश्वानरः पिङ्गलशूद्रकोत्सातवस्फुटा धन्यगदश्रविष्ठाः ।

जनाश्मवीक्ष्याःखदिरोनमार्हपिञ्जूरवस्ताःसनखःपविन्दा २४०

वैश्वानरायणः । विश्वतर इति कश्चित् । पैङ्गलायनः । शौद्रकायणः ।
औत्सायनः । आतवायनः । उत्सातवेति भोजः । स्फोटायनः (१) । धान्याय-
नः । गादायनः (२) । अविष्ठायाः आविष्ठायनः । जानायनः । अस्य नडादि-
त्वात्फणि । अस्मिन्नञ् च यूनि विशेषः । आशमायनः । वैक्ष्यायणः । खादि-
रायणः । नामायनः । आर्हायणः । पैञ्जुरायणः । वास्तायनः । सानखाय-
नः (३) । पविन्दायाः पाविन्दायनः ॥ २४० ॥

(१) स्फोटोऽयनं यस्येत्यर्थे स्फोटायनः शब्दान्तरमित्यधिकम् ॥

(२) वादायन इति पा० । (३) सानखायन इति पा० ।

रोहिणभण्डितभडिलाः शुनभण्डिलदासकानडुह्यं च ।

पुटकुटकुलखडभडिताः प्रादृतचुपकितविशंपदुर्मनसः ॥२४१॥

रौहिणायनः । भाण्डितायनः । भाडिलायनः (१) । शौनायनः । भाखि-
लायनः । दासकायनः (२) । चुपदासक इत्यन्यः । अनडुहोऽपत्यं पौत्रादिः ।
आनडुह्यम् । तदपत्यं युवा आनडुह्यायनः । स्त्रियान्त इजि । आनडुही-
त्यन्यः (३) । पीटायनः । कौटायनः । कौलायनः । खाडायनः । भाडितायनः ।
प्रादूतायनः (४) । चौपायनः । कैतायनः । खिव इत्यप्यन्यः । विविधं शं बुखं
पातीति विशंपः । तस्य वैशंपायनः । दीर्मनसायनः ॥ २४१ ॥

जडलतशङ्खप्राच्या ध्वनवहमन्दा भवेन्नरे जातः ।

अथ भर्गस्त्रैगर्ते स्यादात्रेये शपो भरद्वाजः ॥२४२॥

जाडायनः । लातायनः । शाङ्खायनः । विदादित्वादजि शाङ्खः । ग-
र्गादित्वाद्यजि शाङ्ख्यः । कुञ्जादित्वात्फजि । शाङ्खायन्यः । प्राच्यायनः ।
ध्वानायनः । वाहायनः । सान्दायनः । जातायनः । पुनांश्चेत् । अन्यत्र
जाताया जातेयः । भार्गयणः । त्रैगर्तश्चेत् । भार्गिरन्यः । शापायनः । भार-
द्वाजायनः । आत्रेयश्चेत् । शापिभारद्वाजश्चान्यः । एत ऋषिवाचकाः । अस्यो-
दाहरणानिः— अथैषवातखड्यवतखड्यभीकवातखडवातखड्यभिकप्रियाणि ।

आश्ववायनाशमायनसेवितानिशुचीनिंसिप्रापुलिनान्यगच्छत् ॥१॥

पौटायनास्तेषुपुटान्मृजन्तोवैदायनावेदमुदीरयन्तः ।

क्षान्तायनाः क्षान्तिभृतोऽस्यचेतःशाङ्खायनाःशङ्खभृतश्चजहूः ॥२॥

शैवायणार्हायणरौहिणायनार्कायणन्यस्तसमित्कुशेषु ।

पादायनासन्नद्रुषन्निषसःचाक्रायणेष्वेषुपदंसघक्रे ॥ ३ ॥

औत्सायनैरुत्पनिहोत्पतद्भिःकाशायनैःकाशकुशंलुनद्भिः ।

स्वानायनैःस्वानमनुद्गृणद्भिर्प्रेमायणैर्ब्रह्ममुदंसलेभे ॥४॥

(१) भालितायनः । लालितायनः । भावितायन इत्यधिकम् ।

(२) दाशकायन इति पा० । (३) अनडुह्येति गर्गादियजन्ताद्गोत्रे
कञ्जोऽसम्भवेन सामर्थ्याद्यून्ययम् । अनडुहो युवापत्यमानडुह्यायन इति
टिप्पण्यम् । (४) प्रादूतायन इति पा० ॥

धाभ्यायणधर्मसृचोजपन्तंवाग्नायनंवाग्नितमंयजूंषि ।

गौमायनंगोमिनमेपसामधान्यायनंधन्यमथावमेने ॥५॥

वैक्ष्यायणंवीक्ष्यविशालवक्षाननामनामायनमायताक्षः ।

अदुर्मनादौर्मनसायनंसमहामनाःसौमनसायनं च ॥६॥

धौमायनंसोऽध्वरधूमशुभ्रंधौआयणंत्रह्मपरायणञ्च ।

श्यामायनंश्यामलकण्ठभक्तंकाणायनंकाणभुजञ्चभेजे ॥७॥

शैवायनेशैवमतानुकूलेकौलायनेकूलकुटीरभाजि ।

कौटायनेधान्यकुटैकवृत्तौवासायनेवाकृतवासनंसः ॥८॥

गौत्रंक्षगौरायणमुद्गिरन्तंजातायनंजाततदर्थबोधम् ।

ध्वानायनंसध्वनिदत्तचित्तंजाडायनंघ्यानजडंप्रेदे ॥९॥

भक्त्यानुदुह्यायनमेपनत्वार्जुनायनंवार्जुनतुल्यकीर्तिः ।

वैल्यायनं चोपजगामवैश्वानरायणंविश्वजनीनवृत्तिः ॥१०॥

आविष्टवैशालपरौकराभ्यांपावित्रपाविन्दपरौगिरान्न ।

खार्जूरपैञ्जूरपरौतुशश्वन्मूर्धाभिषिक्तोऽनमदायनौसः ॥११॥

वैशम्पगौलाङ्गपरौचतौतान्खाडातवप्राहृतदासकेभ्यः ।

रामोदतःकैतवखादिराभ्यांसचापलाद्वाचपलौववन्दे ॥१२॥

विद्वान्मुदङ्कोनवभारभारद्वाजायनंराजनिवन्दमाने ।

आत्रेयनौमीत्यभिधायतन्नात्रेयायणंवास्यविपर्ययेण ॥१३॥

सभाडिताद्वाण्डितभाडिलाभ्यांनत्वायनान्भाण्डिलतश्चभूपः ।

शापायनंशापिमथेहभागिभाग्यायणंचैवनमश्चकार ॥१४॥ ॥२४२॥ इत्यश्वादिः ॥

विदोर्वकिंदर्भकिलातधेनुविश्वानरा भाजनकश्यपौ च ।

अश्वावतानः प्रियकोपमन्यू हर्षश्वविन्दू कुशिकर्तभागौ ॥२४३॥

अश्वविदेत्यादिना पौत्रादावपत्येऽभवति । विदस्यापत्यम् वैदः । वैदौ ।

विदाः । और्वः । कैदर्भः । कौदर्भ इति शकटाङ्गजः (१) । विदर्भ इति भोजः ।

कैलातः । चैनवः । अयमृषिवचनः । उत्सादौ तु प्रत्यग्रप्रसवगव्यादिवाचकः (२) ।

वैश्वानरः । भाजनः । ताजन इत्यन्यः । काश्यपः । अथ । इन्द्रहूः समनः

(१) किंदर्भस्य कैदर्भः कैदर्भौ किंदर्भाः । किदर्भ इति शाकटायनः ।

विदर्भ इति भोजइति पा० । (२) उत्सादौ तु नवप्रसूतिकावचन इति पा० ।

काश्यपानामित्यजः श्लुक् कस्मान्न भवति । सानान्येनापत्याभिधान ऋष्यणा
सिद्धिर्भविष्यति । तस्येदं विवक्षायामणा वा सर्वेषामपि हि पितरः काश्यपा
अभेदोपचारात् । यथा—बभ्रुः । मरुहुः । लमक इति ॥ आशवावतानः ।
आशवावतानाः । प्रियकः । प्रियकेत्यन्यः । औपमन्यवः । हार्यश्वः । वैन्द-
वः । कौशिकः । यथा—

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये । आर्त्तभागः ॥२४३॥

ऋष्टिषेणभरद्वाजापस्तम्बाः शुनकस्तथा ।

शरद्वत्सम्बकौ शिशुः कुचवारश्च(१)कीर्त्तिताः ॥२४४॥

ऋष्टिषेणः । भारद्वाजः । आपस्तम्बः । शौनकः । शारद्वतः । साम्बकः ।
साम्बकाः । शयवक इति वामनः । शैयवः । शैयवाः । कौचवारः कूचवार इति
वामनः । कूवाचर इत्यन्यः । गोपवनश्यामाकश्यापर्णश्यामकास्तु गोपवनादे-
र्विदाद्यन्तर्गणत्वाद्द्रष्टव्याः ॥ ऋषिवाचिभ्यः ऋष्यणि प्राप्ते । ऋष्टिषेणाच्छिवा-
द्यणि । अनुषिवाचिभ्योऽदन्तेभ्योऽतद्वजि । तदन्तेभ्योऽणि । परस्त्रिया ज्यङो
ढणि च पाठः ॥२४४॥ इति विदादिः ॥

कुञ्जब्रध्नशुभस्कन्दलोमस्कम्भाः शटो गणः ।

भस्मशङ्खविपाशश्च शुण्डा शाकश्च कीर्त्तिताः ॥२४५॥

अश्वविदेत्यादिना पौत्रादावपत्य एभ्यः फज् भवति । तत्संनियोगेन
फज् ब्रातादस्त्रियामित्यनेन स्वार्थे ज्यश्च । कुञ्जस्यापत्यं पौत्रादिः कौञ्जायन्यः ।
कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायन्यः । शौभायन्यः । शुम्भइति भोजः ।
स्कान्दायन्यः । स्कन्ध इत्यन्ये । लौमायन्यः । केचिन्नोमान्तस्यैव मन्यन्ते न
लोन्नः । तन्मत औडुलोमायन्य इत्यादि । स्काम्भायन्यः । स्कम्भ इत्यपरे ।
शाटायन्यः । गाणायन्यः । भास्मायन्यः । भस्त्रेत्यन्यः । शाङ्खायन्यः । वैपाशा-
यन्यः । शौण्डायन्यः । शाकायन्यः । अस्योदाहरणानिः—

ऐकान्तकुञ्जानुपसृत्यकौञ्जायन्यादयोऽथर्षिवधूवधूत्यः ।

कौञ्जायनाः पार्थिवकुञ्जरतंब्राध्नायनाश्चातिकुतूहलेन ॥ १ ॥

शाङ्खायनाः शङ्खकशोभिहस्ताभास्मायनाभास्वरहेमभासः ।

गाणायनागाणपतव्रतस्थाः शाकायनाः शंकरभक्तिभाजः ॥ २ ॥

(१) कूचवारइति पा० ।

श्रीगङ्गायनामार्जनकर्मशौण्डाःशाटायनाःशाक्यविहीनवाचः ।

स्कास्मायनाःस्कन्धितमन्मथास्त्राःशौभायनाःशोभनवल्लुवाचः ॥३॥

स्कान्दायनाःस्कन्दमहौजसंवैपाशायनाःपाशभृतोपमेयम् ।

प्रियौडुलोमायनमौडुलोमायन्यन्तमालोवयनदृष्टिमायुः ॥ ४ ॥ २४५ ॥

इति कुञ्जादिः ॥

गर्गो वत्सविरोहितौ शटशकप्राचीनयोगावटा—

धूर्तः शङ्खधनञ्जयाजचमसा विश्वावसुः संकृतिः ।

वृक्षागस्त्यपुलस्तिवल्गुकलिता मन्तुर्मनायी लिगुः—

सूनुर्लोहितकन्धकौ श्रुवलतू मण्डुर्जिगीषुस्तनुः ॥२४६॥

गर्गादेरश्वविदेत्यादिना यज् । गर्गस्यापत्यं पौत्रादिः । गार्ग्यः ।
वात्स्यः । वैरोहित्यः । शाटयः । शाक्यः । प्राचीनयोग्यः । आवत्स्यः ।
धौर्त्यः । शङ्खः । धानजय्यः । आजयः । चामस्यः । वैश्वावसव्यः । साङ्कृत्यः ।
वाक्ष्यः । आगस्त्यः । पुलस्तेः—पौलस्त्यः । पुलस्त्य इत्यपि प्रकृतिरस्ति ।
तस्याप्यृष्यणि पौलस्त्यः स्यात् । परं पुलस्तिशब्दस्य यजभावे रूपान्तरमनिष्टं
स्यात् । आदौ च विशेषः । यजन्तास्त्रियां पौलस्ती । पौलस्त्यायनी । अण-
न्तस्य पौलस्त्येव स्यात् । बहुषु यजन्तस्य पुलस्तयः । अणन्तस्य पौलस्त्याः(१) ।
वात्सगव्यः । मान्तव्यः । मानाग्यः । पाठसानश्यान् स्त्रीत्वनिवृत्तिः । लैगव्यः ।
सौनव्यः । लौहित्यः । कान्धक्यः । कथक इत्यन्यः । औव्यः । लातव्यः । ना-
गव्यः । जैगीषव्यः । तानव्यः ॥ २४६ ॥

(१) पुलस्त्य इत्यपि प्रकृत्यन्तरमस्ति । तस्यापि गर्गादित्वे पुलस्ति
शब्दस्य पाठ एवोपलक्षणम् । अतएव रामायणादौ रावणे पौलस्त्यपदं
प्रयुज्यमानमुपपद्यते न च पुलस्तिपदेन तस्योपपत्तिरिति वाच्यम् । पुलस्त्यो-
ऽज्जनयत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि । यद्यपि पुलस्त्यस्य ऋषित्वादिणि पौलस्त्य
इत्येव स्यात्तथापि यजभावे रूपान्तरमनिष्टमापद्येत । तथा हि यजन्तस्य स्त्रि-
यां पौलस्त्यायनी । अणन्तस्य तु पौलस्तीत्येव । बहुष्वपत्येषु यजो लुकि
पुलस्त्याः । ऋष्यणस्तु लुगभावात्पौलस्त्या इति विभावनीयमिति टिप्पण्या-
मुपलभ्यते ।

तण्डोलूकवतण्डधूमशकलाः कण्ठस्तथा कुण्डिनी—

गोकक्षैकरहूगणा वृषगणाः स्थूरारराकाकताः ।

गोलन्दानडुहौ तरुक्षभिषजौ कृष्णोऽलिगुः पिङ्गला—

पूतीमाषसुलाभिनौ कुरुकतः शङ्कुस्तितिक्षैकलूः ॥२४७॥

ताण्डयः । तण्डिन्निति कश्चित् । औलूख्यः । वातण्डयः । शिवादिपा-
ठादणपि । वातण्डः । धौम्यः । युधिष्ठिरमन्त्री । यथा—कादम्बर्याम् । धौम्य
इवाजातशत्रोः । शाकल्यः । काण्ड्यः । कौण्डिन्यः । गौकक्ष्यः । ऐक्यः । राहू-
गण्यः । रहोगण इत्यन्यः । वार्षगण्यः । स्थौर्यः । राराख्यः । अरराकेत्यन्यः ।
कात्यः । कात्यशब्दास्त्रोहितादित्वाङ्गायनी । कात्यायनी । गौरी । ऋषिपत्न्या-
कारत्वादध्ववृद्धा नार्यपि । गौलन्ध्रः । आनडुक्षः । तारुक्ष्यः । भैषज्यः ।
काण्ड्यः । आलिगव्यः । पैङ्गल्यः । पूतीमाष्यः । पूतिमाष इति भोजः ।
सौलाभ्यः । सुलोभिन्निति वामनः । कौरुकात्यः । शङ्कुव्यः । तैत्तिक्ष्यः (२) ।
ऐकलव्यः ॥२४७॥

चुलुकचणकमङ्क्षुः शर्कराक्षग्निवेशौ—

चिकितकुटिलदल्भाः (१) पिप्पलूतृक्षकक्षौ ।

महितमुसलरेभाः शण्डिलोकथौ च गण्डु—

विदभृदभयजाताविन्द्रहूतित्तिरी च ॥२४८॥

चुलुकचणकाम्यां युक्तो मङ्क्षुः । चुलुकचणकमङ्क्षुः । चौलूख्यः ।
चाणूख्यः । माङ्क्षव्यः । शर्कराक्ष्यः । अग्निवेश्यः । चैकित्यः । कौटिल्यः ।
दाल्भ्यः । पिप्पलव्यः । तार्क्ष्यः—गरुडः । काक्ष्यः । साहित्यः । मौसल्यः ।
रैभ्यः । शाण्डिल्यः । औक्क्ष्यः । गाण्डव्यः । विदभृत्यः । अस्य पौत्रादौ यज्ञ-
तस्य श्लुचि । विदभृतः । अभिजिदादावधीतस्य विदभृच्छब्दस्यापत्यमान्ने यज्ञ ।
तस्याणि विदभृताः । वितृन् साहसिकान् बध्नातीति वितृभत् तस्य वैतृवण्य
इत्यन्यः । आभयजात्यः । आभय्यः । जात्यइत्यन्ये । ऐन्द्रहव्यः । तैत्तिर्य्यः ॥२४८॥

बृहदग्निसवर्णर्क्षजमदग्निपराशराः ।

जतूकर्णः कुटीगुश्च कर्कटाश्मरथौ मनुः ॥ २४९ ॥

(१) कुटलद० इति पा० । (२) कौटल्यइति पा० ।

वाहिंश्चन्यः । सावश्यः । आक्षयः । रूक्ष इत्यन्यः । जामदग्न्यः । पारा-
शर्यः । कथंपुनरनन्तरो रामो जामदग्न्यः । व्यासः पाराशर्य इति । पुत्रोऽपि
पौत्रादिकार्य्यकरणात्तथा व्यपदिश्यते । अनन्तरापत्यविवक्षायां त्वृष्यणि जाम-
दग्न्यः । पाराशर इति । अन्ये तु वशुः कौशिक इति कौशिकग्रहणं गर्गोदि-
यज्ञोऽनित्यत्वव्यापनार्थं मन्यन्ते । तेन पाराशर्य्यो व्यासः । जामदग्न्यो राम
इत्यनन्तरापत्येऽपि यज्ञ सिद्धः । वैचित्र्यार्थमित्यपरे । भोजस्त्वनन्तरापत्ये
पाराशरिः । तस्येदं विवक्षायां तु पाराशर इत्याह । जातूकर्य्यः । कौटीगव्यः ।
कार्कल्यः । आश्रमरथ्यः । मानव्यः । कथं मानवी प्रजा लोहितादित्वाद्वायनूडी-
स्यां स्त्रियां नित्यं भवितव्यम् । अनन्तरापत्यविवक्षायाश्चृष्यण् भविष्यति ॥२४९॥

पर्णवल्कस्तलुक्षश्च यज्ञवल्कश्च सन्द्भितः

व्याघ्रपाद्भिषा देवहूस्तन्तुभण्डितमुद्गलाः ॥२५०॥

पार्णवल्क्यः । तालुक्ष्यः । याज्ञवल्क्यः ।

स योगी याज्ञवल्क्यस्त्वां वेदान्तानध्यजीगपत् ।

सन्द्भं संजातस्य सन्द्भितः । तदपत्यं सान्द्रित्यः । सन्त्रित इति वामनः ।

वैयाघ्रपद्यः । भैष्यः । देवहव्यः । यद्भूरित्यप्यन्यः । तान्तव्यः । भाण्डित्यः ।

मुदं मदं वा गलतीति मुद्गलः । तदपत्यं सौद्गल्यः ।

सौद्गल्यस्य कवेर्गभीरमधुरोद्गारा गिरां सूक्तयः ॥ २५० ॥

आङ्गिरसे बोधकपी ब्राह्मणकुशिकाङ्गजे च मधुबभ्रू ।

वाजोऽसे जरमाणो भडितासंकृतितितितिम्भवामस्थाः ॥२५१॥

वौधयः । काप्यः । आङ्गिरसश्चेत् । अन्यत्र वौधिः । कापेयः । माधव्यः ।

ब्राह्मणश्चेत् । अन्यत्र माधवः । वाश्रव्यः । कौशिकश्चेत् । अन्यत्र वाश्रवः ।

अन्ये तु लोहितादिपठितादेव वशोः कौशिके यज्ञं मन्यन्ते । स्त्रियां वाश्र-

व्यायशयेव तन्मते स्यात् वाजोऽस इति वाजशब्दोऽसमासे यज्ञमुत्पादयति ।

वाजयः । अस इति किम् । सौवाजिः । अस इत्यस्योपलक्षणत्वादन्येषामपि

गणपठितानामसमास एव प्रत्ययः । पारमविदिः । पारमगर्गरित्यादि ।

जारमाणयः । भाण्डित्यः । आसंकृत्यः । तिस्यन्तं भक्षयतीति तितितिम्भः । तस्य

तैतिम्भ्यः । वामरथ्यः ॥ २५१ ॥

गुहलुर्मनसो मङ्खुः पिङ्गभिष्णजसम्बवः ।

आलापीकृतवीरश्चाभिजिदादिस्तथा गणः ॥ २५२ ॥

गौहलव्यः । गूहलुरित्यन्यः । मानस्यः । माङ्ख्यः । पैङ्गयः । मैष्णज्यः ।
साम्बव्यः । आलाप्यः । कार्तवीर्यः ॥

अभिजिदादिः पुनरयम् । अभिजित् विदभृत् शालावत् शिखावत्
श्रुमत् ऊर्णावत् श्रीमत् शमीवत् शब्दाः । तेषामभिजिदादेर्यजोऽणित्यनेन
यजोऽण् भवति । अभिजितोऽपत्यानि आभिजिताः । वैदभृता इत्यादि ॥
अस्योदाहरणानि-यथा-

राजन्महाकालवनेऽन्नगार्ग्योवात्स्यात्मजावत्सलबालवत्सम् ।

वाज्याज्यसौवाजिबटुप्रियेणविलोष्यतामाश्रममण्डनं वः ॥१॥

तथेतिगौरीपतयेप्रणम्यसाङ्कृत्यपत्रीकृतपादपंसः ।

आसङ्कृतीनर्त्तितमत्तवर्हिमुनेःपदंराजमुनिर्जगाम ॥२॥

वैयाघ्रपद्योपहितार्घपाद्यःप्राचीनयोग्योदितमङ्गलाशीः ।

सतत्ररैभ्यायणपृष्ठवार्त्तःपौलस्त्यहाऽत्रैरिवधान्यभासीत् ॥३॥

साग्न्याग्निवेश्येस्तुतसाङ्ख्यशाङ्ख्येधौस्यापधौस्येधुतशाठ्यसाध्ये ।

आवद्यचामस्यनमस्यधानंजय्यानडुह्येसजहर्षतस्मिन् ॥४॥

ह्माताक्ष्यलक्ष्मेहसकौरुकात्यवैश्वावसव्यायनजारमाशयान् ।

लौहित्यसांशित्यवतोऽभिवाद्यवाश्रव्यमाण्डव्यमुखानुपेये ॥५॥

समङ्क्षमाङ्क्षव्यमनस्यमाङ्क्षीत्सवल्लुवाल्लगव्यववस्यवालीत् ।

मानव्यशाङ्ख्यमनोश्चशङ्कुर्मानाय्यमानाय्यमिवैषभेजे ॥६॥

सावद्यकार्कट्यकुटीगकौटिगवयान्तिषड्भिर्विदभृद्भिरीडयान् ।

सवैदभृत्यायनवैदभृत्यसीलाभ्यदात्भ्यान्बहुतत्रमेने ॥७॥

जिगीषवेऽस्मैनिजुगोपजैगीषव्योन्यगूहद्यदुगौहलव्यः ।

तच्छ्रौव्यलैगव्यकथासुतस्वंगीर्ब्रह्मणोऽस्यस्वयमावभासे ॥८॥

वातण्डनाकात्यायनकाप्यकात्यमान्तव्यतान्तव्यदमैःसतस्मिन् ।

तारुक्ष्यतालुक्ष्यतपोभिराक्ष्यःकान्यक्यशाकल्यजपैश्चजह्ने ॥९॥

सकाशव्यगौकक्ष्यसमक्षमस्मिन्नागस्त्यकौण्डिन्यकृतातिथेयः ।

सुभाषितान्यादितपार्श्वलव्योयजूंषिसूर्यादिवयाञ्चलव्यः ॥१०॥

साहित्यसाहित्यविदेशजातूकर्णस्यसावर्ण्यसवर्णभोजः ।
 भाण्डित्यपाण्डित्यमिहैवराहुगणयादयोवीक्ष्यतमिस्थमूचुः ॥११॥
 भाण्डित्यमैषज्यवचोविचिन्वन्नालाप्यचैकित्यमतिमिमानः ।
 मौसल्यपैङ्गल्यकृतीःसपाराशर्याप्रमाणोमनसालुलोके ॥१२॥
 सवार्हदग्न्यायनजानदग्न्यःस्थौर्यैवश्यतैतिदयजिघृक्षिताभिः ।
 कौटिल्यशास्त्रार्थवपारदूश्वाननन्दगौलन्द्यमुनीन्द्रवाग्भिः ॥१३॥
 काण्वर्यैकलव्यायनपैप्पलव्यदारुभ्यैन्द्रहव्यायनदैवहव्यान् ।
 रारावयचाणवयवदाररक्षमौलूक्यचौलुक्यजुषंसिधेवे ॥१४॥
 सभाजयन्नाभयजात्यवैरोहित्याश्मरश्यायनवार्षगणयान् ।
 सपौतिमाध्यायणशार्कैराक्ष्यशाण्डिल्यमौद्गल्ययुजोविरेजे ॥१५॥
 माधव्यतोषामसमाधवश्रीर्बाभ्रव्यधीर्वाभ्रवतःप्रभावम् ।
 कापेयतःकाप्यरुचिःप्रतापंभौध्याच्चबौधेश्वसवोधमाप ॥१६॥

प्रथमवृत्ते विरोहितागस्त्यशब्दौ द्वितीयवृत्ते तण्डवतण्डधूमैककुरुकता-
 नडुहलिगुशङ्कुततरुक्षवर्जिताः शब्दाः । तृतीयवृत्ते मङ्ग्वग्निवेशतृक्षकक्षरेभ-
 वर्जिताः चतुर्थश्लोक ऋक्षमनुवर्जिताः । पञ्चमश्लोके तलुक्षव्याप्रपत्तन्तुवर्जिताः
 षष्ठार्यायां भट्टिततितिम्भवाभरथशब्दाः । सप्तमश्लोके भिष्णजालापिकृतवीर-
 शब्दा अभिजिदादिश्च शकलादिगणयोग्या भवन्ति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन
 यज्ञहूप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२५२॥ इति गर्गादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्त्रीयगणरत्न-
 होदधिवृत्तौ तद्धितप्रक्रियास्वार्थिकापत्यप्रत्ययगणनिर्णयो नाम

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

धनं सेना पशुक्षेत्रे धान्यप्राणसभागृहाः ।

शताश्वधन्वराष्ट्राधिकुलधर्मगणास्तथा ॥ २५३ ॥

धनादेरपत्ये वाण् पत्युरित्यनेन धनादिपूर्वपदात्पतिशब्दादत्राणधि-
 कारे येऽर्थास्तत्रापत्ये वाण् भवति । गयस्यापवादः । धनपतेरपत्यं धनपतिर्वा
 देवताऽस्य धानपतः । सेनापतेरिदम् सेनापतम् । एवं पाशुपतम् । क्षेत्रपतम् ।

धान्यपतम् । प्राणपतम् । साभापतम् । गार्हपतम् । शातपतम् । आश्वपतम् ।
धान्वपतम् । राष्ट्रपतम् । आधिपतम् । कौलपतम् । धार्मपतम् । गाणपतम् (१) २५३

इति धनादिः ॥

उत्सोशीनरभल्लकीयविकरा धेनूदपानोष्णिहः—

पञ्चालापवदौमहानदपृथे इन्द्रावसानः कुरुः ।

सत्वद्ग्रीष्मरथन्तरं जनपदो मध्यंदिनानुष्टुभौ—

त्रिष्टुप्पङ्क्तिमहानसाश्च भरतो ज्ञेयः सुवर्णः ककुप् २५४

उत्सादेश्चाजित्यनेनोत्सादेर्देवपृथिवीशब्दाभ्यां वास्ये तस्मात्पूर्वोऽपत्ये
वार्थेऽज् भवति । अणस्तदपवादानां च वाधकः । उत्सस्यापत्यम् उत्सो वा
देवताऽस्येति औत्सः । औशीनरः । भाल्लकीयः । वैकरः । अस्य पथ्यादि-
पाठाच्चातुरर्थिको ययएव । धेनवः । औदपानः । औष्णिहः । एवं पञ्चालेषु
भवः । पाञ्चालः । अके प्राप्ते । आपवदः । वामनमतेन । साहानदः । पृथाया
अपत्यम् पार्थः ॥ यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ मुरं द्विषन् ॥

इन्द्रावसानो नाम बाहीकग्रामस्तस्य । ऐन्द्रावसानः । कुरुषु भवः ।
कौरवः । सत्वतोऽपत्यम् । सात्वतः । यथा—

समरेषु रिपून्निजघ्नता शिशुपालेन समेत्य संप्रति ।

सुचिरं सह सर्वसात्वतैर्भवविश्वस्तविलासिनोजनः ॥

यादवैरित्यर्थः । ग्रीष्मे भवम् ग्रीष्मं सहः । रथन्तरो नाम राजा साम
वा तदपत्यं तत्र भवं वा । राथन्तरम् । जानपदः । माध्यंदिनः । आनुष्टुभः ।
त्रैष्टुभम् । पाङ्क्तम् । साहानसोऽग्निः । भारतः । सौवर्णं कटकादि ॥ काकुभम् २५४

बृहतीजगतीमहिमतुरुणास्तलुनो महन्महाप्राणौ ।

विनदबृहत्पीलुकुणा वृषदंशो बष्कयश्चासे ॥ २५५ ॥

बार्हतम् । जागतम् । महिमतो भावो महिमा । तस्य माहिमः ।
महीमदित्यन्यः । तारुणः । तालुनः । तरुण्या अपत्यं तारुणः । तालुनः ।
दणि प्राप्ते । साहतः । साहाप्राणः । महाप्राण इत्यन्यः । वैनदः । बार्हतः ।

(१) केचित्तु गृहसेनाशब्दौ न पठन्ति तन्मते गार्हपत्यं सैनापत्यमि-
त्युत्तरेण ज्यएवेत्यधिकम् ।

पीलूनां पाकः । पीलुकुणः । ततोऽजि । पैलुकुणः । वृषं मूषिकं धर्मं वा दश-
तीति वृषदंशो सार्जारः पापवान् वा । ततोऽजि । वार्षदंशः । जिनेन्द्रबु-
द्धिस्तु वृषदंशे इति वृषच्छब्दादंशेऽज् । वृषद अंशो वार्षदः । अंश इति
किम् । वार्षदोऽन्यः । अणोव भवति । बष्कयशब्दोऽसेऽसमासेऽजमुत्पादयति ।
बाष्कयः । अन्यत्र सुबष्कयस्यापत्यं सौबस्कयिः । अस्य समासप्रतिषेधाद्
उत्साद्यन्तस्यापि प्रत्ययः । गोधेनुभ्य आगतं गौधेनवम् । मयङ् रूप्यौ न
भवत इति शकाटाङ्गजः । अस्मन्मते तु तदन्तानां व्यवच्छेदः ॥ २५५ ॥

देशे तूदस्थानो हंसपथं वर्धमानमहितौ च ।

दंशं कुरुकत्कुणपावुत्सादिगणे पठन्त्येके ॥ २५६ ॥

उदस्थानशब्दो देशे वर्तमानोऽजमुत्पादयति देशेऽभिधेय इत्यन्यः ।
औदस्थानः । अन्यत्र । उदस्थानो नाम कश्चित् तस्य औदस्थानिः । हांसप-
थः । वर्धमानः । महितस्य साहितः । दंशः । कौरुकातः । कौणपः । एतेषां
यथासम्भवमुदाहरणानिः—

दूष्टोडुलोमेषुमयौडुलोमेश्रीवैरसिंहादिषुरुद्रभक्तिः ।

अपार्थिवासात्वयिपार्थिवीयांनौत्स्यौदपान्योऽपिनवर्णयन्ति ॥१॥

आनुष्टुभत्रैष्टुभकाकुभैर्यपाङ्गौष्णिहैर्वाहंतजागतैश्च ।

स्तुवन्तिराथन्तरभाल्लकीयमाध्यंदिनाःसोर्हणयादूतस्ते ॥२॥

कस्तारुणस्तालुनवाष्कयौवासौबष्कयिर्वाहृदयेकरोति ।

धिलासिनोर्वीपतिनाकलौयद्व्यलोकिलोकेऽत्रमृगाङ्गमौलिः ॥३॥

नभारतेनैक्षिनकौरवेणनैन्द्रावसानेननसात्वतेन ।

पाञ्चालमाहानदवैनदैर्नौशीनरेणाद्यथात्वयेशः ॥६॥

सौवर्गामुर्व्यादितथानदत्त्वानधैनवंजानपदं द्विजेभ्यः ।

नवैकरंरत्नचयं विकीर्यत्वमीशमालोक्ययथाऽद्भुतोऽभूः ॥५॥

नमाहृतीमृद्धिमवैमिमाहाप्राणीनकोजल्पतिवार्हतीयम् ।

मत्तयेहयोऽभ्यर्चतिरुद्रमौदस्थानंतमभ्येतिजनंजयश्रीः ॥६॥

माहानसोऽग्निःपचतेऽन्नजातंयैष्मंमहःपैलुकुणंगृणन्ति ।

वृषाङ्गभक्तोऽर्हतिवार्षदंशान्भेतुंविभिन्नाहिपदार्थशक्तिः ७।२५६ इत्युत्सादिः ॥

भिक्षाखण्डिकदक्षिणायुवतयो धर्मी सहस्रो युगं-
क्षेत्रं श्वा हलबन्धभिक्षुकशुकोलूकाः पदातिः पुनः ।

अङ्गारो वडबाऽथ पद्धतिरहोऽथर्वा करीषं तथा—

चर्मी चर्म च गर्भिणी युगवरत्रा स्याद्हरत्रा तथा २५७

भिक्षादेरित्यनेन षष्ठ्यन्तात्समूहेऽण् प्रत्ययो भवति । भिक्षाणां समूहः

भैक्षम् । यथा श्रीसागरचन्द्रस्य—

अकल्पितप्राणसमासमागमानलीसमाङ्गाधृतभैक्षवृत्तयः ।

निर्गन्धतांत्वत्परिपन्थिनोगताजगत्पतेकिंत्वजिनावलम्बिनः ॥

खण्डिकानां कलायानाम् खाण्डिकम् । दक्षिणानाम् दाक्षिणम् । यौव-

नम् । युवतिपाठः पुंवद्भाववाचनार्थः । अत्रास्य पाठश्चन्द्राचार्य्याद्यभिप्रायेण ।
वस्तुतस्तु तद्वितोत्पत्तेः प्रागेव पुंवद्भावेन भवितव्यम् । ततो युवतीनां समूहो
यौवनम् । यथा । सरूपमतिनेपथ्यं कलाकुशलयौवनम् । यस्य पुण्यकृतः प्रेयः
सफलं तस्य यौवनम् । यत उक्तं भाष्यकृता । भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं
पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधाविति । धार्मिणम् । ब्रह्मादिपाठान्तोऽन्तर्हो-
व्येतिप्रणादावित्यनेन श्लुङ् न । साहस्रम् । यौगम् । क्षेत्रम् । शौवनम् ।
शकटाङ्गजस्तु श्वखलादिभ्योऽजिनित्यत्र श्वादेरज्वचनम् । शुनां समूहः
शौवम् । दण्डिनां दण्डम् । चक्रिणां चाक्रमित्यादिषु नोपदस्येति लोपार्थ-
निति मन्यते । हालम् । पाशादिपाठाद् हल्या । बान्धम् । हलबन्ध इत्यन्यः ।
भैक्षुकम् । शौकम् । औलूकम् । यजन्तो बह्वपत्यवाची श्लुका निर्दिश्यते ।
तस्येह पाठादपत्यलक्षणोऽकञ् न भवति । पादातम् । आङ्गारम् । पाशादि-
पाठादङ्गार्या । वाडबम् । पादुतम् । अह्वाम् । आह्वम् । अथर्वा नामर्षिः ।
तत्प्रयुक्ता मन्त्रा अथर्वाण उपचारात्तेषाम् आथर्वणम् । कारीषम् । चार्मिणम् ।
चार्मणम् । चार्मेनित्यन्यः । गर्भिण्यः क्षेत्रभक्तयः । तासां गार्भिणम् । यौगवर-
त्रम् । वारत्रम् ॥

क्षुद्रकानां क्षत्रियाणां मालवानां चापत्यानि । राष्ट्राख्याद्राज्ञोऽजेवेत्यज्
तस्य श्लुचि । क्षुद्रकाश्च मालवाश्च क्षुद्रकमालवाः । ततोऽपत्याकजो बाधनार्थं
सेनासंज्ञायां भिक्षादिपाठादण्विधिः । क्षौद्रकमालवी सेना । अन्यत्र क्षौद्रक-
मालवकम् । भिक्षुकवडबाशुकपदातिप्रभृतयश्चित्रकाष्ठादिप्रतिमावृतयो गण-
पाठं प्रयोजयन्ति ॥ २५७ ॥ इति भिक्षादिः ॥

केदाराजौ राजराजन्यवत्सा उष्ट्रोरभौ वृद्धयुक्तौ मनुष्यः ।

उक्षा ज्ञेयो राजपुत्रस्तथेह केदारादौ वामनाचार्यदृष्टे ॥ २५८ ॥

अपत्यकेदारेभ्योऽकजित्यनेनापत्यान्तात् केदारादेश्चाकञ् भवति ॥ के-
दाराणां समूहः कैदारकम् । कैदार्यमित्यपि । आजकम् । राजकम् । राज-
न्यकम् । वात्सकम् । यथा—धनञ्जयस्य—

समं द्विषन्तः शुकरा रिकाभिर्विपाशिता वल्गुशिशुंशशंसुः ।

निर्भोक्षमाणं सहधेनुकेन गृहे गृहे वात्सकमभ्यनन्दत् ॥

औष्ट्रकम्— लोलौष्ठमौष्ट्रकमुदग्रमुखं तरुणाम—

अंलिहानिलिलिहेन वपस्त्रवानि ॥

औरश्चकम्— क्रीत्वौरश्चकमिदमाजकं च वीक्ष्याम् ॥

वाहुकम्— मानुष्यकम् । औक्षकम् ।

रोमन्यमन्यरचलद्गुरुसास्त्रमासाञ्चक्रे निमीलदलसेक्षणमौक्षकेण ॥

राजपुत्रकम् ॥ २५८ ॥ इति केदारादिः ॥

पाशधूमतृणाङ्गाराः पिटाकः पिटकौ वनम् (१) ।

गोरथौ शकटं वातः खलपोतौ गलो नडः ॥ २५९ ॥

खलपाशादिभ्यां लिनृत्यावित्यनेन खलादेः पाशादेश्च लिनृत्यौ क्रमेण
भवतः । पाशानां समूहः पाश्या । धूम्या । तृश्या । अङ्गार्या । भिक्षादि-
पाठादणपि । आङ्गारम् । पिटाकपिटकौ वंशदलादिमये भागहे । पिटाक्या ।
पिटक्या । वन्या (२) । गव्या । स्त्रीलिङ्गार्थमस्य पाठः । यप्रत्ययस्तु गोरथ्योऽजा-
देरित्यनेनैव सिद्धः । रथ्या ॥

स्नेहाद्गृहन्तीक्षणमुत्कटाक्षावेश्ये वशत्यंहदयेदधाना ।

उच्चात्यमानातुरगैः परैश्च स्थानाद्विरोधेन च चालरथ्या ॥

गोत्रारथकट्येत्यनेन गोत्रा । रथकट्या । शकट्या । वात्या । खलानां
पिशयाकानां धान्यमर्दनभूमीनां दुर्जनानां च समूहः खल्या । पोत्या । प्रवह-
णसंघातः । गलो मत्स्यबन्धनविशेषः । गल्या । नड्या । दृशसंघातः ॥ २५९ ॥

हलं जनः पटाकश्च ज्ञेयः पोटगलोऽपरैः ।

खलोकौ कुन्दुमोऽन्येऽपि स्युः खलादौ प्रयोगतः ॥ २६० ॥

(१) धनमिति पा० । (२) धन्येति पा० ।

हस्या । भिक्षादिपाठात् हालम् । जन्या । ग्रामादिसूत्रेण जनतेति च ।
प्रयोगद्वयं वासनमतेन । पटाफ्या । वैजयन्तीसमूहः । पोटने संश्लेषेण गल-
ति पोटगलः । काशो नडश्च । पोटगल्या । अपरैरिति शाकटायनप्रभृतिभिः ॥

इति पाशादिः ॥

खलानां समूहः खलिनी । खल्याऽपि । ऊकुकुन्दुमौ निचयाथौ ।
ककिनी । कुन्दुमिनी ॥

यत्रैतास्तिलखलिनीशणोकिनीभिः शिप्रायास्तटमनुशालिकुन्दुमिन्यः ।
गोत्रावानिहतवसैन्यसंनिवेशः सार्धं ग्रामतयत्तृतीयतेऽत्रदेशे ॥

अप्येऽपीति कुलटाप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ २६० ॥ इति खलादिः ॥

तालो धनुषि पीयूक्षा कण्टकारी त्रिकण्टकः ।

श्यामाकपाटलाकाण्डा गोधूमेन्द्राविशाविमौ ॥ २६१ ॥

तालादेरित्यनेन तालादेर्गणात्षष्ठ्यन्ताद्विकारावयवयोरर्थयोरण् एव
भवति । तालस्य विकारः तालं धनुः । तालमयमन्यत् । पीलुवाची पीयूक्षजि-
ति(१) क्षपणकः । पीयूक्षायाः पैयूक्षम् । काण्टकारम् । त्रैकण्टकम् । श्यामा-
कस्यौषधिविशेषस्य । श्यामाकी यवागूः । पाटला वृक्षः । तस्याः पाटलम् ।
पाटलिरिति भोजः । पाटलीत्यन्यः । काण्डं भस्म । गोधूमः । इन्द्राविशस्य
वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्राविशः ॥ २६१ ॥

बर्हिणेन्द्रालिशौ मुञ्जो बिल्ववेणुगवेधुकाः ।

कुटीरव्रीहिकर्पासीकर्कन्धूशिशपेक्षवः ॥ २६२ ॥

बार्हिणम्(२) । इन्द्रालिशस्य वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्रालिशः । मुञ्जस्य
विकारो मौञ्जी । यथा—पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविम् ॥
बैलवः । वैणवः । गवेधुका । ओषधिः । तस्या गवेधुकः । कौटीरः । व्रीहः ।
कापर्पासः । कार्कन्धवः । शांशपः । ऐक्षवः ॥ २६२ ॥

(१) पीयूक्षा—पीयूक्षा पीलुद्रुमः । तद्विकारः पैयूक्षमिति वर्द्धमानः ।

चापपीयूक्षेत्येकः शब्दइति तत्त्वबोधिनीस्वारस्यम् ।

(२) बर्हिणोऽवयवो बार्हिणं मयूरपुच्छम् । तद्विकारो बार्हिण इति टि० ।

चयखदिरमसूरान्(१) सीसकंसौ शिरीषं रजतचमरलोहान्
पीतदारुं पलाशम् । अपि च वचकरीरेन्द्रायुधस्पन्द-
नानि शृणु तदनु यवासोदुम्बरं तीव्रदारुम् ॥२६३॥

चायः (२)। खादिरः । मासूरः । सैसः । कांसः । शैरीषः । राजतः ।
कलशः । चामरम् । लौहः । पीतदारवः । पालाशः । वचस्य वंशविशेषस्य ।
वाचः । कारीरः । इन्द्रायुधस्य वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्रायुधः । स्पान्दनः ।
यावासः । औदुम्बरः । तीव्रदारवः । श्लेष्मातकवृक्षविशेषवाची तीव्रदारु-
रित्यन्यः ॥ २६३ ॥

विकङ्कतश्च पूलासो(३) रोहीतकविभीतकौ ।

व्याघ्रकाञ्चनमर्थे स्याद्विकारेऽवयवे तथा ॥२६४॥

वैकङ्कतः । पीलासः (४)। रोहीतकः । वैभीतकः । व्याघ्रं चर्म । काञ्च-
नस्य विकारः—काञ्चनम् । यथा—

सकाञ्चनेयत्रमुनेरनुज्ञयानवास्बुदश्यामतनुन्यविक्षत ।

यथा वा । काञ्चनेनकिसिवास्यपत्रिणाकेवलंनसहतेविलङ्घनम् ।

ये तु नाधीयते तेऽभेदोपचारादेवान्न काञ्चनशब्दः काञ्चनविकारे प्रयुक्त
इति समर्थयन्ति । तालादीनामादिवृद्धिमतां नित्यं सद्यटि प्राप्ते तदन्येषां तु
विकल्पितेऽण्वचनम् । अन्यमते स्वरश्च प्रयोजनम् । तालादिषु हेमशब्दो द्रष्टव्य
इति केषांचिन्मतम् । तथा च । तदण्डनभवद्वैममिति पुराणादौ । पादेन हैमं
विलिलेख पीठमिति कालिदासस्य । समुद्रोपत्यका हैमीति भट्टेः । अणि हि
प्रकृतिभावे सति हैमनमिति स्यात् । न च वाच्यम् अकारान्त एवायमिति
हेमः संलक्ष्यते ह्यगनाविति कालिदासस्य—

येषामशेषभुवनाभरणस्यहेमस्तत्वंविवेक्तुमुपलाःपरसंप्रसायम् ॥

(१) चपखदिर० इति पा० । (२) चापं धनुः । चापी कोटिः । चयेति
क्वचित्पाठः ॥ (३) पूलाशो० इति पा० । (४) पीलाशः । पूलाकस्तुच्छधान्यम्—
पौलाकम् । पूलाक इत्यन्ये । पूलास इति पाठे पूलासो ग्रामविशेषस्तस्यैकदेशः
पौलास इति पा० ॥

इति च भलूटस्य प्रयोगे नकारान्तस्यैवोपलब्धेः । न च मुनित्रयेण साक्षादनुमतमित्येतावतोपेक्षापेक्षमेतदिति सुवचं बहुतरलक्ष्यक्षतिप्रसङ्गात् । तथाहि त्रिफलेत्यजादिषु मुनित्रयेणसाक्षादनुमतमित्यप्यभ्युपगतमेव । अङ्ग-
गात्रकण्ठेभ्यश्चेत्येतदपि मुनित्रयाप्रदर्शितमपि शिष्टैरिष्टमेव । शाकटायनोऽपि
हेमादिभ्योऽजित्यनेनाज्विधानमन्त्याजादिश्लुगर्थमाह तेन हैमं सारसनं (१) ।
हैमी यष्टिरिति सिद्धम् । सहृदयचक्रवर्तिना वामनेन तु हेम इति सूत्रेण
विकारोऽर्थान्त्याजादेर्लुक् कृत एव । अण्हेमार्थादित्यत्र मानव्यां वृत्तौ हैमी
हेममयी रशनेत्युदाहृतं च ॥२६४॥ इति तालादिः ॥

शरदर्भकुटीसोमा भवेतां तृणबल्वजौ ।

स्तो राजन्यात्मकामेयौ वैकर्णश्च वसातिना ॥२६५॥

शराद्येकाजप्राणिन्येवेत्यनेन मयट् । शराणां विकारोऽवयवो वा शर-
मयम् । दर्भमयम् । कुटीमयम् । सोममयम् । तृणमयम् । बल्वजमयम् ॥

येषांशरमयीर्दर्भमयीस्तृणमयीःकुटीः ।

कुटीमयीःसोममयीस्ताबल्वजमयीःस्तुमः ॥ इति शरादिः ॥

राजन्यभौरिक्षेषु कार्यादिभ्योऽकञ् विधमक्ता इत्यनेन तस्य राष्ट्रमित्यर्थे
राजन्यादेरकञ् भौरिक्षादेर्विध ऐषुकार्यादेर्भक्त एते प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति ।
राजन्यानां जनपदः राजन्यकः । पीठमर्दराजवयस्येषु रूढो राजन्यशब्द
इत्यन्यः । आत्मकामेयकः । वैकर्णकः । विकर्ण इत्यन्यः । वसातकः । अत्रास्य
पाठानङ्गीकाराद्वासातमित्यन्यः ॥ २६५ ॥

बाभ्रव्यान्तदेवयातवयुतो दाक्षायणो वातव—

स्तीव्रोदुम्बरमालवार्जुनफणः पुत्रोऽम्बरीषात्परः ।

शालङ्कायनदाक्षितेलुकलितौ वैराटशैलुषकौ—

त्रैगर्त्तश्च वसानबैल्ववनकौ स्यात्संप्रियस्तैल्वलः ॥२६६॥

बाभ्रवकम् । आनृतस्य (२) आनृतकः । आवृतक इत्यन्यः । दैवयात-
वकः । दैवयातव इत्यन्ये । देवयात इत्यपरे । दाक्षायणकः । वतोरपर्यं

(१) हैमनासनमिति पा० ॥

(२) अनृतस्य—आनृतकः । अत्रानृतशब्दस्तद्धति वर्तते लक्षणया इति पा० ।

वातवः । तस्य—वातवकः । वात्रव इत्यन्यः । तीव्रस्य—तैव्रकः । अस्य पाठो
 वामनमतेन । औदुम्बरकः । औदुम्बर इत्यन्यः । मालवस्य राज्ञः मालवकः ।
 अर्जुनफण इति । अर्जुनायन इत्यर्थः । तस्य अर्जुनायनकः । आम्बरीषपुत्र-
 कः । शालङ्कायनकः । दाक्षकः । तेलोः तैलवकः । अस्य पाठो वामनमतेन ।
 वीराटको राजा । विराट इत्यन्यः । शैलूषकः । शैलूषज इति दिग्वासाः ।
 त्रैगर्तकः । त्रिगर्त इत्यन्यः । वासानकः । बिल्ववने भवो जातो वा । बैल्व
 वनः । तस्य बैल्ववनकः । शैलूषबैल्वनशब्दौ सूत्रे कप्रत्ययान्तौ निर्दिष्टौ ।
 सम्प्रियकः । सम्प्रिया दाक्षी च नाम्ना स्त्री पुरुषो वा राजा । तस्य—साम्प्रि-
 यकः । दाक्षक इति तु वामनः । तैल्वलकः । बैल्वल इत्यन्यः ॥

आकृतिगणोयम् । तेन जालन्धरायणः । और्णनाभः । जालन्धरः ।
 कौत्तालप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२६६॥ इति राजन्यादिः ॥

भौरिकिसैक्यतावथचैक्यतो भौलिकिश्च काण्यः ।

चौपयतश्चैटयतो वाणिजको वालिकाज्यश्च ॥ २६७ ॥

भौरिकीणां राज्ञां जनपदः भौरिकिविधम् । विधमक्तप्रत्ययान्तानां
 स्वभावान्नपुंसकलिङ्गतैव । चन्दाद्याः पुंस्त्वमपि दर्शयन्ति । सैक्यतविधम् ।
 चैक्यतविधम् । सैज्यतचौदयतावित्यपि कश्चित् । भौलिकिविधम् । काण्यवि-
 धम् । चौपयतविधम् । चैटयतविधम् । वाणिजोऽपत्यं वाणिजः । के वाणि-
 जकः । तस्य वाणिजकविधम् । वालिकाजस्याऽपत्यं कुरुकोसलेत्यादिना गयचि ।
 वालिकाज्यः । तस्य वालिकाज्यविधम् ॥ २६७ ॥ इति भौरिक्यादिः ॥

ऐषुकारिः शयण्डश्च सौवीरो वैश्वमानवः ।

दासमित्रिर्नडः शौण्डः शायण्डो वैश्वधेनवः ॥ २६८ ॥

इषुकारस्यापत्यानि ऐषुकारयो राजानः । तेषां जनपदः । ऐषुकारिभ-
 क्तम् । शयण्डभक्तम् । शयाश्च इत्यपि भोजः । सौवीरभक्तम् । वैश्वमानव-
 भक्तम् । वैश्वमाणाव इत्यन्यः । दासमित्रिभक्तम् । दासमित्र इत्यन्यः । नडभ-
 क्तम् । शौण्डभक्तम् । शायण्डभक्तम् । शायण्डिरित्यन्यः । वैश्वधेनवभक्तम् ।
 अन्ये तु वैश्वभक्तं चैतवभक्तमिति पृथगाहुः ॥२६८॥

द्वयक्षत्र्यक्षौ दासमित्रौडचान्द्राः खाडः शौद्रो
दाक्षिसारस्यजौलाः । शायणडोऽथो ताक्ष्यशौभ्रौ
फणन्ता एते ज्ञेया विश्वतुण्डाच्च देवः ॥ २६९ ॥

द्वक्षायणभक्तम् । त्र्यक्षायणभक्तम् । गणपाठाद्वद्व्यभावः । द्वाक्षा-
यणः । त्र्याक्षायण इत्यन्यः । दासमित्रायणभक्तम् । औडायनभक्तम् । चान्द्रा-
यणभक्तम् । खाडायनभक्तम् । खादायन इत्यन्यः । शौद्रायणभक्तम् । शौद्रका-
यण इत्यन्ये । दाक्षायणभक्तम् । राजन्यादिपाठाद् दाक्षायणकम् । सारस्याय-
नभक्तम् । जौलायनभक्तम् । शायणडायनभक्तम् । ताक्ष्यायणभक्तम् । शकटा-
ङ्गजमतेन । सौभ्रायणभक्तम् । चन्द्रमतेन । वैश्वदेवभक्तम् । तुण्डदेवभक्तम् ।
अन्ये तु विश्वभक्तं तुण्डभक्तं देवभक्तमित्याहुः । इत्येषुकार्यादिः ॥२६९॥

नडप्लक्षकपोतेक्षुकाष्ठत्रिवेत्रवेतसाः ।

कृतह्रस्वन्लुचौ क्रुश्चातक्षाणौ बिल्ववेणु च ॥२७०॥

नडादेः कुक् छ इत्यनेन नडादेश्चातुरर्थिकश्छो भवति । नडा अत्र देशे
सन्ति नडकीयः । नड्वल इति च । प्लक्षकीयः । कपोतकीयः । इक्षुकीयः ।
काष्ठकीयः । त्रिभिर्ऋषिभिर्निर्वृत्तं नगरम् । त्रिकीयम् । वेत्रकीयः । वेतसकीयः ।
क्रुञ्चकीयः । तक्षणा निर्वृत्तस्तक्षणां निवासः तक्षकीयः । बिल्वकीयः । वेणु-
कीयः । छान्तं केचित्पुंस्त्युदाहरन्ति । अपरे स्त्रियाम् ॥२७०॥ इति नडादिः ॥

अश्मयूथनददर्भशिखोषा वृन्दकन्दगुदकाण्डकुलानि ।

मीनगह्वगुडकुण्डलखण्डाः पीनपामनगकोटगुहाश्च ॥२७१॥

रादयोऽश्मादिभ्य इत्यनेनाश्मादिभ्योऽष्टादशभ्यो गणेश्चातुरर्थिका
यथायथं र इत्यादयोऽष्टादश प्रत्यया भवन्ति । अश्मानोऽत्र देशे सन्ति । अ-
श्मरम् । एवं यूथरम् ॥ यूष इत्यन्यः । नदरम् । दर्भरम् । शिखरम् । ड्याट्वे
ह्रस्वश्च बहुलमित्यनेन ह्रस्वत्वे सति । ह्रस्वत्वं नेत्यन्यः । ऊषरम् । वृन्दरम् ।
कन्दरम् । गुदरम् । काण्डरम् । कुलरम् । मीनरम् । गह्वरम् । गुडरम् ।
कुण्डलरम् । वामनमतेन । खण्डरम् । पीनरम् । वामनमतेन । पामनम् ।
नगरम् । कोटरम् । गुहरम् । ह्रस्वत्वं नेत्यन्यः ॥२७१॥ इत्यश्मादिः ॥

सखिकरवीराशोका वासवसख्यग्निवायुतो दत्तः ।

छगलो गोफिलदत्तौ भल्लः पुरपालवज्राश्च ॥ २७२ ॥

सख्यादेर्ढण् । सख्या पुरुषविशेषेण निर्वृत्तम् । साख्यं नगरं मण्डलं वा । कारवीरेयम् । वैरेयमित्यन्ये । आशोकेयम् । वासवदत्तेयम् । साखिदत्तेयम् । आग्निदत्तेयम् । वायुदत्तेयम् । छगलो मुनिश्छागलश्च । छागलेयम् । गोफिलेयम् । गोभिल इति भोजः । दात्तेयम् । भाल्लेयम् । अन्यजातिभिर्लभ्य इत्यन्यः । भल्लपालइति समस्तं भोजः । पौरेयम् । पालेयम् । वाज्जेयम् ॥ २७२ ॥

कदलस्तमालरोहौ सप्तलचक्रौ कुशीरकः सरकः ।

सुरसः सीकरसमलौ सरमसरसचीरचक्रवाकाश्च ॥ २७३ ॥

कादलेयम् । तामालेयम् । रोह्येयम् । साप्तलेयम् । चाक्रेयम् । कौशीरकेयम् । शीरक इत्यन्यः । सारकेयम् । सौरसेयम् । सैकरेयम् । वामनमतेन । सामलेयम् । सारसेयम् । सारसेयम् । चैरेयम् । वीर इत्यन्ये । चाक्रवाकेयम् ॥

एते सख्यादयः प्रायः पुंविशेषवृत्तयः । ततस्तन्निवासेऽपि ढण् विधेयः । करवीरसीकरचक्रछगलप्रभृतयः स्वार्थवृत्तयः । तेषां च तदत्रास्तीत्यर्थे प्रत्ययः ॥ २७३ ॥ इति सख्यादिः ॥

संकाशकदमीरपचारनासाश्रूडारयूपौ पलितानुनाशौ ।

मन्दारकूटौ दशकोविदारशीर्षाश्मतीर्थाश्मडारकुम्भाः ॥ २७४ ॥

संकाशादेश्यः । संकाशेन राज्ञा निर्वृत्तम् । सांकाश्यम् । काश्मीर्यम् । पाचार्य्यम् । वामनमतेन । नास्यम् । चौडार्य्यम् । यूपे अस्मिन् सन्ति यूप्यम् । पालित्यम् । आनुनाश्यम् । वामनमतेन । मन्दाराणामदूरभवं मन्दार्य्यम् । कौट्यम् । कुट इत्यन्यः । दशस्य दाश्यम् । कौविदार्य्यम् । शैर्ष्यम् । आश्मन्यम् । तैर्ष्यम् । आंश्यम् । माडार्य्यम् । मजार इत्यन्यः । कौस्थ्यम् ॥ २७४ ॥

नाशिकासरकसूरचिरन्ताः कम्पिलः समलखण्डितसीराः ।

पञ्जरप्रगदिनाथनलाङ्गा रोमलोमपुलिना मगदी च ॥ २७५ ॥

नाशिका नाम राक्षसी । तस्या निवासस्तथा निर्वृत्तं वा । नाशिक्यम् (१) । सारक्यम् । सौर्य्यम् । चैरन्त्यम् । काम्पिल्यम् । कम्पील इत्यन्यः । समलेन

(१) नासिका नाम० नासिक्यमिति पा० ।

निर्वृत्तम् सामल्यम् । खाण्डित्यम् । सैर्यम् । पाञ्चुर्यम् । प्रागद्यम् । नगरं
देशो वा । नाध्यम् । नाल्यम् । आङ्ग्यम् । रौमग्यम् । लौमन्यम् । पौलिन्यम् ।
मागद्यम् । नगरं देशो वा ॥ २७५ ॥

सुपरिः कटिपः कलिवो मलिनागस्ती सकर्णको वृष्टिः ।

पन्थादेशः सुपथी मादितविकरौ च सूरसेनश्च ॥ २७६ ॥

सुपरिः कश्चिद्वाजा । तेन निर्वृत्तम् । सौपर्यम् । काटिप्यम् । कालिव्यम् ।
कलित इत्यन्ये । मालिन्यम् । अगस्तिकुण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनी वेति श्लुचि ।
अगस्तीनां निवासः । आगस्त्यम् । अन्ये त्वगस्त्यस्यापत्यम् आगस्त्यः ।
ऋष्यणि । तस्यागस्त्यम् । साकर्णक्यम् । वृष्टिना निर्वृत्तम् वार्ष्ट्यम् । सृष्टिर्नाम
काचित्स्त्री । तस्या निवासो माष्ट्यमित्यपरे । सुपथोऽदूरभवं सुपथं वात्रास्तीति
सौपथ्यम् । मादिता स्त्री काचिदित्यन्यः । वैकर्म्यम् । सौरसेन्यम् । गोभिल-
चक्रचक्रवाकाशोकच्छगलकुशीरकयमलमुखमन्मथशब्दानभयनन्दी गणोऽस्मिन्
ददर्श ॥ २७६ ॥ इति संकाशादिः ॥

बलश्रुलः पुलोलौ च नलो दुलदलौ वनम् ।

वडशब्दः कुलं मूलं लकुलोरलसंयुतम् ॥ २७७ ॥

बलादेर्यः । बलेन निर्वृत्ता । बल्या नाम नगरौ । एवं चुल्या । पुल्या ।
वामनमतेन । तुल इति शाकटायनः । उल्या । नल्या । दुल्या । दल्या ।
वन्या । वड्या । वामनमतेन । कुल्या । मूल्या । मुल इत्यन्ये । लकुल्या ।
उरल्या । एते यप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः । अन्ये तु बल्यादीनां नपुंसकता-
माहुः ॥ २७७ ॥ इति बलादिः ॥

पक्षतुषचित्रकुम्भाः कुण्डोमकराण्डहंसका रोम ।

लोमसुवर्णकसमलाः कम्बलिकाकुत्ससकलाश्च ॥ २७८ ॥

पक्षादेः फण् । पक्षेण निर्वृत्तं पक्षस्य निवासी वा । पाक्षायणं नगरं
राष्ट्रं वा । तौषायणम् । तुक्ष इति वामनः । चैत्रायणम् । चित्रेत्यन्यः ।
कौम्भायनम् । कौण्डायनम् । माकरायणम् । वामनमतेन । आण्डायनम् ।
हांसकायनम् । रौमायणः । लौमायनः । सौवर्णकायनः । वामनमतेन ।
सामलायनः । काम्बलिकायनः । कौत्सायनः । वामनमतेन । साकलायनः ॥ २७८ ॥

पन्थादेशे विहिते पन्थिन्शब्दो निगद्यते कृतिभिः ।

यमलबिलहस्तिहस्ताः सिंहकसरकौ खिलास्त्यतिश्वानः ॥ २७९ ॥

पान्थायनः । यामलायनः । बैलायनः । हास्तिनायनः । हास्तायनः ।
हैहकायनः । सारकायणः । खैलायनः । आस्तायनः । द्वयं वामनमतेन ।
आतिशवायनः । अतिश्व इत्यन्यः ॥ २७९ ॥

सीरको लोमकः शीर्षनिवातौ च सकर्णकः ।

अंशुकः (१) सरसः पाकः सहको वलिकः कला ॥ २८० ॥

शैरकायणः (२) । लौनकायनः । शैर्षायणः । नैवातायनः । वामनमतेन ।
साकर्णकायनः । आंशुकायनः (३) । सारसायनः । पाकायनः । साहकायनः ।
बालिकायनः । कालायनः ॥ २८० ॥ इति पक्षादिः ॥

कर्णार्कजीवन्तजवानडुह्या आण्डीवतोऽथ द्रुपदश्च जैत्रः ।

स्फिगर्कलूषाकनपाञ्चजन्याः कुन्तीवशिष्टः कुलिशश्च जित्वा २८१

कर्णादेः फिज् । कर्णेन निर्वृत्तः । कर्णस्य निवासो वा । कार्णायनिः ।
अर्को गुरुनः स्फटिकश्च । आर्कायणिः । जीवन्त ऋषिः । जैवन्तायनिः । जावा-
यनिः । वामनमतेन । आनडुह्यायनिः । आण्डीवतायनिः । आण्डीवदित्यन्यः ।
द्रौपदायनिः । जैत्रायणिः । स्फैजायनिः । फिगेत्यन्यः । अर्कलूषः ऋषिः । आ-
र्कलूषायणिः । अन्ये त्वर्कलूष इति । आकनायनिः । आकिनी स्त्रीत्यन्यः ।
पाञ्चजन्यायनिः । कौन्तायनिः । कुम्भी कुम्भो वेत्यपरे । वाशिष्ठायनिः (४) ।
कौलिशायनिः । जित्वा धर्मः जैत्वायनिः (५) । जित्येत्यन्यः ॥ २८१ ॥ इति कर्णादिः ॥

ज्ञेयाः सुतङ्गमाजिरजीवार्जुनविप्रचित्तमुनिचित्ताः ।

श्वन्शुक्रमहापुत्राः खण्डिकर्णौ महाचित्तः ॥ २८२ ॥

सुतंगतादेरिज् । सुतंगमेन निर्वृत्तं सुतंगमस्य निवासो वा । सौतंगमिः ।
आजिरिः । जैविः । अर्जुनं वृणं अर्जुनश्च पार्थः । आर्जुनिः । वैप्रचित्तिः ।

(१) अंशुक इति पा० । (२) शैरकायण इति पा० । (३) आंशुकायन-
इति पा० । (४) वाशिष्ठायनिरिति पा० । (५) जित्वनां निवासो जैत्वायनि-
रित्यधिकम् ।

मौनिचित्तिः । शौधनिः । शौक्रिः । माहापुत्रिः । खाण्डिकिः । वामनमतेन (१)
खण्डितइत्यन्यः । कार्णिः । माहाचित्तिः ॥ २८२ ॥

बीजवापिस्वनश्वेतगडिकाविग्रविग्रहौ ।

एषां सुतंगमादित्वादिनूचे चातुरर्थिकः ॥ २८३ ॥

बीजवापिः । अन्ये तु बीजइति वापिचित्ति पृथगाहुः । स्वानिः ।
वामनमतेन । श्वैतिः । गाडिकिः । गदिक इत्यन्यः । वैग्रिः । वैग्रहिः । चा-
तुरर्थिक इति निवासोद्गूरभवो नाम्नि देशे तेन निर्वृत्तस्तदत्रास्ति च ॥ २८३ ॥
इति सुतङ्गमादिः ॥

वराहबाहू अथ शर्करा निमग्नः शिरीषश्च तथाविदग्धः ।

ज्ञेयो वलाहः खदिरो विभग्नः स्थूलः पलाशः पिनिनद्धबद्धौ २८४

वराहादेः कज् । वराहा अत्र देशे सन्ति । वाराहकम् । बाहुकम् ।
शार्करकम् । वल्वजादिपाठादुः । शर्करिकम् । शर्करायाष्टण्छ्वौ वेत्यनेन
शार्करिकम् । शर्करीयम् । शार्करम् । शर्कराइति देशसञ्ज्ञास्वभावादभेदोपचा-
राद्वा । नैमग्नकम् । शैरीषकम् । वैदग्धकम् । विजग्ध इत्यप्यन्यः । वालाह-
कम् । खादिरकम् । वैभग्नकम् । विभक्त इत्यन्ये । स्थूलकम् । पालाशकम् ।
पिनिनद्धबद्धाविति पिनिभ्यां नद्धबद्धौ क्रमेण ज्ञेयावित्यर्थः । पैनद्धकम् ।
नैवद्धकम् ॥ २८४ ॥ इति वराहादिः ॥

कुमुदं कुण्डलकूटौ मुनिस्थलाश्वत्थघातकुन्दाश्च ।

मधुकर्णदशग्रामौ शालमलिरथकारगोमठशिरीषाः ॥ २८५ ॥

कुमुदादेष्टज् । कुमुदान्यत्र देशे सन्ति । कौमुदिकम् । कौण्डलिकम् ।
कौटिकम् । कूर्ण इत्यन्यः । मौनिस्थलिकम् । मुनिः स्थलश्चेत्यन्ये (२) ।
आश्वत्थिकम् । घासकुन्दिकम् । माधुकर्णिकम् । मुचुकर्णइति शकटाङ्गजः ।
शुचिकर्ण इत्यभयनन्दी । विग्रहीतादपीष्यते । माधुकम् । कार्णिकम् । दाश-
ग्रामिकम् । शालमलिकम् ॥ रथकारेण निर्वृत्तं तस्य निवासो वा । राथकारि-
कम् । गौमठिकम् । पर्वतो ह्रदो वा । गोमेध इत्यन्ये । शैरीषिकम् । अरीह-

(१) खाण्डिकिः । खाडिकिर्वामनमतेनेति पा० ।

(२) मुनिच्छवइति पाठे । मौनिकम् । छवा छागाश्छाविकमिति पा० ।

णादिपाठाच्छैरीषम् । शिरीषा इति बहुवचनान्तः । संज्ञावाची स्वभावात् सी-
यमिति सम्बन्धाद्वा । शार्करिकशब्दः पृथक् सूत्रेण सिद्ध इति नात्र पाठः २८५
इति कुमुदादिः ॥

अरीहणोदण्डविपाशिशिंपाभलन्दनोदञ्चनखाण्डवीरणाः ।
सुयज्ञजम्बूकशकृत्स्नरैवताः शिरीषबिल्वौबधिरोऽथजाम्बवान् ॥

अरीहणादेरकञ् । अरीहणेन निर्वृत्तम् । आरीहणकम् । औदण्डकम् ।
वैपाशकम् । शिंपानां वृक्षविशेषाणामदूरभवं । शिंपा अत्र सन्तीति वा ।
शांशपकम् । देविकाशिंपाश्रेयोदीर्घसत्रस्यादित्यनेनैकारस्याकारः । भालन्द-
नकम् । औदञ्चनकम् । खाण्डवीरणकम् (१) । सौयज्ञकम् । जाम्बवकम् ।
काशकृत्स्नकम् । काशकृत्स्न इति भोजः । रायावतो रैवतः । रैवत इत्यन्ये ।
रैवतकः पर्वतः । शैरीषकम् । बैल्वकम् । बाधिरकम् । जाम्बवता निर्वृत्तम् ।
जाम्बवतकम् । अन्ये जाम्बवतोऽपत्यं जाम्बवत इत्याहुः ॥ २८६ ॥

खाण्डगौमतमैत्रोष्ट्रैर्गता वैमतस्तथा ।

शाण्डिल्यसांपरौ भास्त्र आयनान्ता अमी मताः ॥ २८७ ॥

खाण्डायनकम् । गौमतायनकम् । मैत्रायणकम् । श्वैत्रायणक इत्यपरः ।
औष्ट्रायणकम् । त्रैगर्तायनकम् ॥ वैमतायनकम् । शाण्डिल्यायनकम् । सांप-
रायणकम् । भास्त्रायणकम् ॥ २८७ ॥

खदिरो विपथः खण्डुर्भगलो द्रुघणस्तथा ।

सुशर्मकनलोलन्दा (२) रायस्पोषश्च वीरणः ॥ २८८ ॥

खादिरकम् । वैपथकम् । खण्डुना निर्वृत्तम् । खाण्डवकम् । खण्डूरि-
त्यन्यः । भागलकम् । द्रुघणा अत्र सन्ति । द्रुघणकमिति वामनः । द्रुहण इति
भोजः । सौशर्मकम् । कानलकम् (३) । औलन्दकम् । रायः पोषः । रायस्पोषः ।
अतएव निपातनाद्विभक्तोरलुग्विसर्गस्य सकारः । रायस्पोषकम् । वीरणकम् ॥ २८८ ॥

(१) खाण्डवीरणकम् । खाण्डवीरणकमिति केचित् । अनुशतिकादेरा-
कृतिगणत्वादिति पा० । (२) सुशर्मकतलो० इति पा० ।

(३) सौशर्मिकम् । कातलकमिति पा०

किरणो यज्ञदत्तश्च दलता सौमतायनः ।

क्रौष्ट्रधौमतसौमैन्द्रसौसकौद्राः फणन्तकाः ॥ २८९ ॥

कैरणकम् । याज्ञदत्तकम् । दलत्रा निर्वृत्तं दलतुः पर्वतस्य चादूरभवम्
दालत्रकम् । सौमतायनकम् । क्रौष्ट्रायणकम् । धूमतस्यापत्यं धौमतिः । तस्या-
पत्यं युवा धौमतायनः । तस्य (१) धौमतायनकम् । सोमस्य सौमायनकम् ।
इन्द्रस्य । ऐन्द्रायणकम् । सुष्टु स्यतीति सुसः । तस्य सौसायनकम् । कुद्रस्य
कौद्रायणकम् । एतेषां धौमतायनवत्प्रक्रिया ॥ २८९ ॥ इत्यरीहणादिः ॥

कृशाश्वकूटाजिनवेशमलोमशा विशालधूमौ सुकरश्च वर्चलः ।

अरिष्टमौद्गल्यपराशरारुषः सुवर्चलारिश्मपुरारसूकराः २९०

कृशाश्वदेशकम् । कृशाश्वेन निर्वृत्तम् कार्शाश्वीयम् । कौटीयम् ।
आजिनीयम् । वैशमीयम् । लौमशीयम् । वैशालीयम् । धौमीयम् । सौक-
रीयम् । वार्चलीयम् । वर्तुलइत्यन्ये (२) । आरिष्टीयम् । मौद्गलीयम् । पारा-
शरीयम् । आरुषीयम् । सौवर्चलीयम् । आरिश्मीयम् । आरिष्य इत्यन्यः ।
पौरारीयम् । वामनमतेन । सौकरीयम् (३) ॥ २९० ॥

अवनतसदृशायोरोमका लोमकश्च प्रतरसुखविविक्तासायसाः
पूतरश्च । विनतपुरगदासीपूकराः पूगरश्चाऽजिनतसतुलवेष्ये-
रोऽरसा धूकरश्च ॥ २९१ ॥

आवनतीयम् । सादृशीयम् । आयसीयम् । रौमकीयम् । लौमकीयम् ।
प्रातररीयम् । सौखीयम् । सिपल इत्यन्ये । वैविक्तीयम् ॥ आसायसीयम् ।
सायसइत्यन्यः । पूतरो जलजन्तुः । पीतररीयम् ॥ त्रयं वामनमतेन ॥ वैनती-
यम् । पौरगीयम् । पुरगा नाम काचिद्राक्षसी तथा भक्षितं पाटलिपुत्रं तस्या
निवासः पौरगीयमित्यन्यः ॥ दासीयम् । पुवं करोति पूकरः । तस्य पीकरी-
यम् । पूगान्यस्य सन्ति पूगरः । तस्य पौगरीयम् । आजिनतीयम् । सातुलीयम् ।

(१) धौमतायनः । तस्य धौमतायनकमिति पा० । (२) वर्तुलशब्दं
केचित्पेठुः । वार्तुलीयम् इति पा० । (३) शौकरीयम् इति पा० ।

वामनमतेन । वैष्णवीयम् । ऐरसीयम् । आरसीयम् (१) । धौकरीयम् । केचि-
त्पुंलिङ्गमपरे तु स्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति ॥ २९१ ॥

विकुट्यासासुरावेतौ शबलश्राभितो जनः ।

रोमशश्च कृशाश्वदौ ज्ञेयाश्छण्प्रत्ययान्युते ॥ २९२ ॥

वैकुट्यासीयम् (२) । विकुट्यइत्यन्ये । आसुरीयम् । शात्रलीयम् ।
श्राभिजनीयम् । रोमशीयम् ॥ २९२ ॥ इति कृशाश्वदिः ॥

ऋश्यस्थूलनिलीनकर्दमशरा बाहुर्निधानाशनि—

न्यग्रोधाः परिगूढखण्डखदिरा वेणुः सितः शर्करा ।

अश्मांशू परिवंशवीरणमता वेश्मोपगूढाविमौ—

दण्डश्चानडुहोत्तराश्मपरितो वृत्तोनिबन्धारडू ॥ २९३ ॥

ऋश्यादेः कः । ऋश्या अत्र देशे सन्ति । ऋश्यैर्निर्वृत्तं वा । ऋश्य-
कम् । स्थूलकम् । निलीनकम् । कर्दमकम् । शरकम् । बाहुकम् । निधान-
कम् (३) । अशनिकम् । न्यग्रोधकम् । परिगूढकम् । खण्डकम् । खदिरकम् ।
वेणुकम् । सितकम् । शर्करकम् । अश्मकम् । अंशुकम् । परिवंशकम् । वीर-
णकम् । सितकम् । वेश्मकम् । उपगूढकम् । दण्डकम् । अनडुहोत्तराश्मेति
समाहारद्वन्द्वः । अनडुहकम् (४) । उत्तराश्मकम् । परितोवृत्तइति परिवृ-
त्तइत्यर्थः । तस्य परिवृत्तकम् । निबन्धकम् ॥ अरुडुस्तरुविशेषः । तस्य अर-
डुकम् ॥ २९३ ॥ इत्यृश्यादिः ॥

बलवजः कूपबीजे च यवासेकटकङ्कटाः ।

शिरीषः शकटाश्वत्थपरिवापविकङ्कतम् ॥ २९४ ॥

बलवजादेरिकः । बलवजा अत्र देशे सन्ति । बलवजिकम् । कूपिकम् ।
बीजिकम् । यवासिकम् । यवाषइत्यन्यः । इक्कटिकम् । कङ्कटः संनाहः सीमा

(१) औरसीयमिति कश्चित् । (२) वैकुट्याशीयमिति पा० । (३) विधान
इत्यन्ये । (४) आनडुहोत्तर० आनडुहकमिति ।

च कङ्कटिकम् । शिरीषिकम् । शकटिकम् । अश्वत्थिकम् । परिवापिकम् ।
विकङ्कतिकम् ॥ २९४ ॥

शर्कराऽथ दशग्रामो न्यग्रोधः कुमुदं कचः ।

मध्यश्वसंकटा गर्तनिर्यासौ गदिताविह ॥ २९५ ॥

शर्करिकम् । दशग्रामिकम् । न्यग्रोधिकम् । कुमुदिकम् । कचिकम् ।
मधुकम् । अश्विकम् । द्वयं वामनमतेन । संकटिकम् । गर्तिकम् । निर्यासि-
कम् । केचिद्वत्सवजिकाकुमुदिकेत्यादिस्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति तत्र लोकः प्रमाणम्
॥ २९५ ॥ इति वत्सवजादिः ॥

काशपाशतृणाश्वत्थाः पलाशवनकङ्कटाः ।

वातकर्दमपीयूषा गुहाकर्पूरवर्बराः ॥ २९६ ॥

काशादेरिलः । काशस्तृणविशेषः । काशा अत्र सन्ति । काशिलम् ।
पाशिलम् । तृणिलम् । अश्वत्थिलम् । पलाशिलम् । वनिलम् । कङ्कटिलम् (१)
वासो गुल्मविशेषः । वास्यन्ते रुवन्तीति वासाः पक्षिण इत्यन्यः । वासिलम् ।
कर्दमिलम् । पीयूषिलम् । गुहिलम् । कर्पूरिलम् । वर्बरो स्लेच्छजातिः ।
वर्बरिलम् ॥ २९६ ॥

मधुरग्रहवच्छूलाः कपित्थश्वरणो विसः ।

नडोऽथ जतुसीपालौ गणे काशादिसंज्ञिते ॥ २९७ ॥

मधुरिलम् । ग्रहिलम् । वच्छूलिलम् । कपित्थिलम् । श्वरणिलम् ।
विसिलम् । नडिलम् । जतविलम् । सीपालिलम् (२) ॥ २९७ ॥ इति काशादिः ॥

तृणमूलसुवर्णाणां वराणवर्णौ वनार्जुनौ पर्णम् ।

नडबलबिलबुलचरणा बुसः फलं चात्र विज्ञेयम् ॥ २९८ ॥

तृणादेः सः । तृणान्यस्मिन्देशे सन्ति । तृणसा नदी नगरी सरसी
पर्वतिका । मूलसा । सुवर्णसा । अर्णो जलम् । तदत्रास्तीति । अर्णसा नदी ।
पाठसामर्थ्यात्सलोपः । अर्ण इत्यकारान्ता प्रकृतिरित्यन्ये (३) । वराण इति

(१) कण्टकिलमिति पा० । (२) सीपालो नाम कश्चित्तेन निर्द्वत्तं सीपा-
लिकमिति पा० । (३) गणे लुप्तसकारस्योपादानात्सकारनिवृत्तिः । अदृष्ट
एवायमित्यन्ये इति पा० ।

वीरणाभिधानम् । तदस्तित्वाद् वराणसी । तस्या अदूरभवा वाराणसी नग-
री । वराणसी देशस्तत्र भवा वाराणसी नगरीत्यन्ये । वर्ण इति वीरणाख्या ।
वर्णसा । वनसा । अर्जुनसा दिग्बस्त्रमतेन । जन इति शकटाङ्गजः । पर्णसा ।
नडसा । बलसा । बिलसा । पुलसा । चरणसा । बुससा । फलसा । दिग्ब-
स्त्रमतेन ॥२९८॥ इति दृणादिः ॥

प्रेक्षा स्यात्परिवापसंकटकटाः कूपो यवासः पुटः—
संलक्ष्या ध्रुवका महश्च ध्रुवका कैश्चित्कपिः कोविदैः ।
ज्ञेयः कङ्कटबन्धुकापुकबुका गर्तेकटौ कूपको—
न्यग्रोधक्षिपकाहिरण्यफलकाः प्रेक्षादिरेवं गणः ॥२९९॥

प्रेक्षादिनि । प्रेक्षा बुद्धिः । तथा हेतुना निर्वृत्तः । प्रेक्षी ग्रामः । अथवा
प्रेक्षा अत्र सन्ति । प्रेक्षी देशः । प्रेक्षाशब्दो यद्यपि प्रेक्षणवाची तथाप्यत्र पक्षे
रूढितो नदीसरसीस्थत्यादिवृत्तिर्द्रष्टव्यः । परिवापो बीजनिक्षेपः । परि-
वापी । सङ्कटं सङ्कीर्णता । सङ्कटी । कटः पर्यन्तः । कटी । कूपी । यवासी
दुःस्पर्शः । यवासी । पुटी=ध्रुवका । आवपनविशेषः । ध्रुवकी । मह उत्सवः
मही । ध्रुवका=आवपनविशेषः । ध्रुवकी । कैश्चिदिति दिग्बस्त्रप्रभृतिभिः
कपिशब्दः संलक्ष्यः । कपी । कङ्कटः । सन्नाहः । कङ्कटी । बन्धुरेव बन्धुका ।
बन्धुकी । पुको दानम् । पुकी । बुको हास्यम् । बुकी । गर्तेऽवटः । गर्ती ।
इकटं चषकः । इकटी । कूपको गुणवृक्षः । कूपकी । न्यग्रोधो वटः । न्यग्रोधी ।
क्षिपका—आयुधम् । क्षिपकी । हिरण्यं सुवर्णम् । हिरण्यी ॥ फलकम् (१) ।
आकाङ्क्षितसिद्धिरावरणं वा । फलकी । कूपगर्तपरिवापयवासहिरण्यशब्दाः
शकटाङ्गजमतेनोपात्ताः ॥२९९॥ इति प्रेक्षादिः ॥

मधिवक्षू शररोमवेणुमरुतः शक्तीष्टकारिष्ठयो—
वार्दालीशकलाकरीरकिशरासन्दीशलाकाहिमाः ॥
स्थाणुस्तक्षशिलाविसासुतिशमीसर्पाणपार्दामिषी—
कर्कन्धूवटवेटऋष्यरुमणो वल्मीकपीडाखडाः ॥३००॥

(१) हलका पुरविशेषस्तस्यादूरभवो हलकी ग्रामइत्यधिकम् ।

मध्वादेर्मत् । मधु पुष्परसादिः । तदत्र देशेऽस्ति । मधुमान् देशः ।
 वृक्ष रसालः । वृक्षमान् । शरो मुद्गः । शरावान् । शरादीत्यादिना दीर्घत्वे ॥
 शरुरित्यन्यः । रोम तनूरुहम् । रोमवान् । वेणुमान् । मरुतो देवा वायुम् ।
 मरुत्वान् । शक्तिः प्रहरणम् । शक्तिमान् । शुक्तिरित्यन्यः । वृष्टका वृष्टिकारः ।
 वृष्टकावान् । रिष्टिश्चन्द्रहासः । रिष्टिमान् । मदिराजातीयः सन्धानविशेषो
 रिष्टिशब्दइति वामनः । वार्दाली । ओषधिविशेषः वार्दालीवान् । पार्दाली-
 त्येके । शकलो मत्स्यः । शकलावान् । कृतदीर्घाज्यं पठितः । शकलीवानि-
 त्यन्ये । करीरो वृक्षविशेषः । करीरवान् । किशरो गन्धद्रव्यम् । किशरावान्
 वृणजातिः । किशरुरित्यन्यः । आसन्दी वेत्रासनम् । आसन्दीवान् । शलाका-
 एवणी पूरणरेखा द्यूतोपकरणं च । शलाकावान् । हिमं तुहिनम् । हिमवान् ।
 स्थाणुमान् । यवादेराकृतिगणत्वाद्गन्धत्वाभावः । तक्षशिला नगरी । तक्षशिला-
 वान् । अक्षशिखेत्यन्यः । अक्षवान् । शिलावानित्येके । बिसवान् । आसुतिः
 सोमरसः । आसुतिमान् । आसुतीवानिति वामनाद्याः । ते ह्यासुतीशब्दं
 पठन्ति । सुर्येत्यन्यः । शमी वृक्षः । शमीवान् । सूर्याणः पर्वतः । सूर्याणावान् ॥
 सार्याण इत्यन्ये ॥ पार्दाली वृक्षः । पार्दालवान् । पार्दालनाम काचित्स्त्रीत्यन्ये ।
 आनिषी । ओषधिः । आनिषीवान् । कर्कन्धूः सुद्रवदरी । कर्कन्धूमान् । कर्क-
 न्धूरित्यन्यः । वटो न्यग्रोधः । वटावान् । वेटः पीलुवृक्षः । वेटावान् । ऋण्यो
 मृगविशेषः । ऋण्यावान् । रुमौल्लवणविशेषस्तरुविशेषो वा । रुमवान् । रुव-
 दित्यन्यः । वल्मीको नाकुः । वल्मीकावान् । अयं दिग्बस्त्रमतेन । पीडावान् ।
 खड्गस्तृणजातिः । खडावान् । अनद्यर्थमारम्भः ॥३००॥ इति मध्वादिः ॥

उत्कराश्मखदिरास्तृणवृक्षाविन्द्रवृक्षतिकपिप्पलशाकाः ।

आर्द्रवृक्षकपलाशसुवर्णश्यावनायसहिता विजिगीषा ॥३०१॥

उत्करादेश्छः । उत्करो वृषत्पांसुप्रचयः । सोऽस्यास्तीत्युत्करीयं नगरम् ।
 अशमीयम् । खदिरो वृक्षः । खदिरीयम् । वृणीयम् । वृक्षीयम् । इन्द्रवृक्षी-
 यम् । तिको राजा । तिकीयम् । पिप्पलोऽश्वत्थः पिप्पलीयम् । शाकं भक्ष्य-
 विशेषः । शाकीयम् । आर्द्रवृक्षीयम् । पलाशीयम् । सुवर्णीयम् । श्यावनायो
 मुनिः । श्यावनायीयम् । विजिगीषीयम् ॥ ३०१ ॥

शालानेकखलाजिनातपफला जन्याजिनं पिप्पली—

मूलं संपरशूर्पणायपिचुका भस्त्रा च नैवाकवः ।

उत्क्रोशार्कनितान्तवृक्षशफरा गर्ताग्निवैराकणाः—

काशारण्यनिशान्तपर्णकितवाः क्षुद्राणकक्षान्तयः ॥३०२॥

शालीयम् । अनेकीयम् । खलाजिनीयम् । खण्डाजिन इत्यन्यः । आत-
पीयम् । फलीयम् । जन्या वधूस्तद्वाहिका वा । जन्यीयम् । अजिनीयम् ।
पिप्पलीमूलीयम् । सम्परो मुनिः । संपरीयम् । शूर्पणायो मुनी राक्षसी वा ।
शूर्पणायीयम् । पिचुकस्तूलकम् । पिचुकीयम् । भस्त्रीयम् । निवाकुर्निर्गुणः ।
तस्य निवासो नैवाकवः । तस्यादूरभवं नैवाकवीयम् । उत्क्रोशः कुररः ।
उत्क्रोशीयम् ॥ अर्को गुल्मः सूर्यश्च । अर्कीयम् । नितान्ता वृक्षा यत्र सन्ति स
नितान्तवृक्षो देशः । तस्यादूरभवं नितान्तवृक्षीयम् । शफरो मत्स्यः । शफरी-
यम् । गर्तीयम् । अग्नीयम् । वैराकणो नामर्षिः । वैराकणीयम् । काशीयम् ।
अरण्यीयम् । निशान्तम् अन्तःपुरम् । निशान्तीयम् । पर्णीयम् । कितवो धूर्तो
गन्धद्रव्यञ्च । कितवीयम् । क्षुद्रीयम् । क्षुद्रा राक्षसी तन्निवासः क्षुद्रीयमित्यन्ये ।
अणकम्—अधमम् । अणकीयम् । क्षान्तीयम् । क्षान्त इति भोजः ॥३०२॥

अश्वत्थनीचापकशङ्करेडावरोहितक्षारविशालवेत्राः ।

अरीहणत्रैवणचर्मखण्डवातागराः सम्पल्लमन्त्रणार्हौ ॥३०३॥

अश्वत्थीयम् । नीचानाम्रोतीति नीचापकः । नीचापकीयम् । शङ्करीयम् ।
इडाः स्त्रियः । इडीयम् । अवरोहितो नामर्षिः । अवरोहितीयम् । क्षारीय-
म् । क्षोद्य इत्यन्यः । विशालो नामर्षिः । विशालीयम् । वेत्रीयम् । क्षारवेत्रौ
वासनमतेन । अरीहणः पुंविशेषः । अरीहणीयम् । त्रिवेण्या अपर्यं त्रैवणः ।
तस्य निवासश्चैवणीयम् । चर्मीयम् । शास्त्राभिधानवाचि वण्यणित्यन्यः ।
खण्डीयम् । वातागरीयम् । सम्पलो मुनिः । सम्पलीयम् । मन्त्रणार्हीयम् ।
उत्करादीञ्छप्रत्ययान्तान् केचित्पुंस्त्रिङ्गान् अपरे स्त्रीलिङ्गानाहुः ॥

एतेऽष्टादशकृतिगणा वेदितव्याः । तेनान्येऽपि शब्दा यथादर्शनं द्रष्ट-
व्याः । अन्यैस्तु नैयत्यमेषां प्रतिपादितम् । एतदीयशब्दानां चत्वारोऽप्यर्था
यथासम्भवं द्रष्टव्याः ॥३०३॥ इत्युत्करादिः ॥

शौनकोऽथ तलवाजसनेयौ रज्जुकण्ठकठशाठकषायाः ।

स्कन्धसाङ्गरवतुम्बुरुताण्ड्या रज्जुभारकमलारुणयश्च ॥३०४॥

शौनकादिभ्यो णिन् इत्यनेन तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वेत्यर्थो-
र्णिन् भवति । शौनकेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा । शौनकिनः । ता-
लिनः । वाजसनाया अपत्यं वाजसनेयः । वाजसनेयिनः । राज्जुकण्ठिनः ।
काठशाठिनः । कठशाठाभ्यां प्रोक्तवेदवेदकाः । काषायिणः । कषय इति वाम-
नः । स्कान्धिनः । स्कन्ध इति चन्द्रः । साङ्गरविणः । तौम्बुरविणः । ताण्डि-
नः । शकटाङ्गजभोजमतेन । राज्जुभारिणः । कामलिनः । आरुणिनः ॥३०५॥
हरिद्रुशाष्पेयपलिङ्गयुक्ताः शापेयखाडायनदेवदर्शाः ।

श्यामायनालम्बिऋचाभदण्डाः स्तम्भोलपौ स्तः परुषांसकश्च ॥

हारिद्रविणः । शष्पमिव शष्पः । तस्यापत्यं शाष्पेयः । शाष्पेयिणः ।
पालिङ्गिनः । पुलिङ्ग इति वामनः । शपस्यापत्यं शापेयः । शापेयिनः ।
शाफेय इत्यन्ये । खड्गस्यापत्यं नडादिफणि । खाडायनः । खाडायनिनः । दैव-
दर्शिनः । वेददर्श इति वामनः । श्यामायनिनः । अलम्बस्यापत्यम् आलम्बिः ।
आलम्बिनः । आर्चाभिनः । ऋचभाग इत्यभयनन्दी । दाण्डिनः । चन्द्रवा-
मनमतेन । स्ताम्बिनः । स्तम्भ इति शकटाङ्गजः । औलपिनः । परुषे अंशे
अस्य परुषांसकः । पारुषांसकिनः ॥ सर्वेऽप्येते सोपज्ञवेदशास्त्रानां प्रणेतारः
प्रसिद्धाः । तदभिधायिनस्तु प्रोक्तप्रत्ययान्ताः शब्दा अध्येत्रादिविषयत्वात्स्वा-
तन्त्र्यमुल्लङ्घ्य प्रयोगभाजो न स्युः । भोजमसमाश्रित्य वामनोक्तः कलापिशष्प-
प्राच्यादिविशेषो नाश्रितः । आकृतिगणोऽयम् । तेन तलवकाराश्वपञ्चमदाव-
कथैतरेयभाल्लविशाड्यायनप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥३०५॥ इति शौनकादिः ॥

उक्थन्यासवसन्तयज्ञशिशिरं चर्चा पुराणं गणः—

सञ्ज्ञातर्कपदक्रमाश्च गणितं लक्ष्यं च लोकायतम् ।

आयुर्वेदगुणेतिहासचरमं हेमन्तहेतू यजु—

वर्षाज्योतिषसंहिताशरदथो सङ्घाटवृत्तीतरम् ॥३०६॥

ऋतूवथादेष्टव्यं इत्यनेन ऋतुवाचिन उक्थ्यादेश्च ठण् । उक्थशब्दः सामस-
लक्षणो ग्रन्थ औक्थिक्ये वर्त्तमानो गृह्यते । उक्थं वेत्त्यधीते वा । औक्थिकः ।

श्रौविषयशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् शकटाङ्गजस्तु याज्ञिकौविषयक-
लौकायतिकान् ब्रह्मणीत्येतत्सूत्रमाह । यज्ञोक्ताभ्यां ठण् । याज्ञिक्यौविषयक-
शब्दाभ्यां च ठण् इक्यलोपश्च निपात्यते । यज्ञं याज्ञिक्यं वा वेत्त्यधीते वा ।
याज्ञिकः । एवम् । श्रौविषयकः । लौकायतशब्दादुणीकारः । लौकायतिकः ।
लौकायतिक इति न्यायादिपाठात्सिद्धम् । न्यासः पञ्जिका नैयासिकः । वस-
न्तशब्दः कालसहचरिताध्ययने वर्तमानः प्रत्ययं लभते । एवं शिशिरहेमन्त-
वर्षाशरद्वर्षीष्मशब्दा द्रष्टव्याः । वासन्तिकः । यज्ञार्थो ग्रन्थो यज्ञः । याज्ञिकः ।
चर्चा विचारणा(१) । चार्चिकः । चर्चाक इति वामनः ॥

सर्गश्चप्रतिसर्गश्चवंशोमन्वन्तराणि च । वंशानुवंशचरितंपुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

पुरापि न त्वं पुराणमिति निरुक्तम् । पौराणिकः । गाणिकः । सा-
ञ्जिकः । तार्किकः । पादक्रमिकः । अन्यस्तु पदक्रमावित्याह । तन्मते क्रमा-
दिपाठाद्बुनपि । गाणितिकः । गाणित इति वामनादयः । लासिकः ।
लौकायतं बृहस्पतिमतानुसारिचार्वाकशास्त्रम् । लौकायतिकः । आयुवदिकः ।
गौणिकः ॥ इत्येवं हासश्चित्तविकाशो यस्मिन् स इतिहासः । अथवा । इति ह
आसीदिति यत्रेति । इत्येवमर्थे । हः किलार्थे पूर्वचरितम् । ऐतिहासिकः ।
चारमिकः । चरमप्रथमशब्दौ विशेषणवृत्तौ विशेष्यस्य तु ग्रन्थस्य प्रक्रमात्प्र-
तीतिः । यद्वा क्रियाविशेषणवृत्तौ चरममधीते चारमिकः । चरमो गुणश्चरम-
गुणः । तस्य चारमगुणिक इत्यन्ये । हैमन्तिकः । हेतुकः । याजुष्कः । वामन-
मतेन । वार्षिकः । ज्योतीष्यधिकृत्य कतो ग्रन्थः ज्योतिषम् । सञ्ज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति ॥

अथवा । अनुग्रन्थकृतमनित्यमित्यौर्न भवति । ज्योतिषिकः । गण-
निपातनादैर्जभावः । ज्योतीषि ग्रहनक्षत्रादीनि वेत्ति ज्योतिषिक (२) इति
वामनक्षीरस्वामिनौ ॥ सांहितिकः । संहितापदे विषयभूते प्रत्ययं लभते । पद-
विषयां संहितामधीयानः सांहितिकः । अन्यत्राण् । सांहित इत्यन्यः । शार-

(१) यद्वाङ्गरागश्चर्चा तत्प्रकारस्यापको ग्रन्थोऽपि चर्चा इत्यधिकम् ।

(२) ज्योतीषि ग्रहादीनधिकृत्य कतो ग्रन्थो ज्योतिषः । ज्योतिषं वेद
ज्योतिषिकः । इति पा० ।

दिकः । सांचाटिकः । सङ्गता घटाः सङ्घटेत्यन्यः । सहघटया सघटेत्यन्यः ।
सङ्घट इत्यपरः (१) । वार्त्तिकः । ऐतरिकः । वामनतेन ॥ ३०६ ॥

श्लक्ष्णानुसूलक्षणसङ्ग्रहास्युर्ग्रीष्मो निरुक्तं पुनरुक्तमत्र ।

आथर्वणोऽथ प्रथमानुकल्पौ क्रमेतरन्यायकृतान्ततन्त्रम् ३०७

ज्ञाक्षिणकः । केचित् स्रक्षणाशब्दात्स्त्रीलिङ्गात्प्रत्ययं मन्यन्ते (२) । अनु-
सूर्येणविशेषः । आनुसुकः । केऽणञ् इति ह्रस्वत्वे । लाक्षणिः । साङ्गहिकः ।
ग्रीष्मिकः । चन्द्रमतेन । नैरुक्तिकः । पौनरुक्तिकः । अथर्वर्षिः । तेन प्रोक्तो
वेद आथर्वणः । तं वेदयधीते वा । आथर्वणिकः । पाठसामर्थ्यात् श्रुत्वा न
भवति । प्राथमिकः । प्रथमो गुणः प्रथमगुण इत्यन्यः । प्रथमकल्पादन्योऽनु-
कल्पः । आनुकल्पिकः । क्रमादितरः क्रमेतरः (३) । अक्रम इत्यर्थः । क्रमेत-
रिकः । नैयायिकः । कृतान्तं वेत्ति कार्तान्तिको मौहूर्त्तः । कृतान्तमाह पृच्छति
वा । कार्तान्तिक इत्यन्यः । तन्यते तन्त्र्यते वानेन । तन्त्रं वैदिकं ज्योति-
षादि । तान्त्रिकः । ज्ञातसिद्धान्तः ॥ ३०७ ॥

अनुगुणवर्षाशरद्विपदा भारतपदपदानुपदम् ।

अनुलक्ष्याख्यानं स्याद्विशेषपरिषन्मुहूर्त्तमप्येके ॥ ३०८ ॥

गुणस्य सदृशं गुणमनुगतं वा । अनुगुणम् । आनुगुणिकः । वर्षाश्च
शरच्च वर्षाशरदम् । वर्षाशरदिकः । द्वैपदिकः । विपदेति वामनः । भार-
तिकः । पदं पदमध्येता । वीरसायां द्विर्वचने निपातनात्पूर्वपदस्यैत्वे । पादेप-
दिकः । पदमनुगतम् अनुपदम् । आनुपदिकः । लक्ष्यमनुगतम् अनुलक्ष्यम् ।
आनुलक्ष्यिकः । आख्यानिकः । अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतुर्विशेषः । तं तत् शास्त्रं
वा वेत्ति । वैशेषिकः । पारिषदिकः । पर्षच्छब्दोऽपि । परिषदपार्षदाविति
वामनः । मौहूर्त्तिकः । वामनमतेन तु । मौहूर्त्तः । मुहूर्त्तमित्युपलक्षणम् ।
तेन नैमित्तिकः । अस्मिन्मते नैमित्तः ॥ ३०८ ॥

(१) सटेत्यन्यः । सट इत्यपरः । सङ्घट्टो रचना । या पांचालीवैदर्भीत्यादिपदैर-
लङ्कारशास्त्रे व्यवह्रियते तल्लक्षणपरो ग्रन्थोऽपि लक्षणया सङ्घट्टस्तमधीते वेद वा
साङ्घट्टिकः । केचित् सङ्घाटम्पठन्तीत्यधिकम् । (२) पुनरुक्तं स्रक्षणमनुपदमिति
त्रितयं ग्रन्थविशेषवाचीत्यधिकम् । (३) क्रमेतरेति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञेति पा० ।

सुलक्षब्राह्मणावेतौ पदोत्तरपदादिकाः ।

असंसर्गाङ्गधर्मत्रिक्षत्रादिव्या परा मता ॥ ३०९ ॥

सौलक्षिकः । ब्राह्मणिकः । पदोत्तरपदं वेत्यधीते वा पादोत्तरपदिकः । शकटाङ्गजस्तु पदोत्तरपदेभ्यश्च इति सूत्रमाह । अस्यार्थः । पदशब्द उत्तरपदं यस्य ततः पदशब्दात्पदोत्तरशब्दाच्च ठः । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तकृत्वाख्यानाख्यायिकादृण् इत्यनेन तु पूर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदात्पदिकः । पदोत्तरपदात्पदोत्तरपदिकः । बहुवचनं सर्वभङ्गपरिहारार्थम् । संसर्गादिवर्जितात्परो विद्याशब्दप्रणं लभते । वायसविद्यिकः । सार्वविद्यिकः । असंसर्गादेरिति किम् । सांसर्गविद्यः । शकटाङ्गजमतेन । आङ्गविद्यः । धार्मविद्यः । त्वैविद्यः । अवयवा विद्या त्रिविद्येति कर्मधारयात्प्रत्ययश्रुतिः । तिसृणां विद्यानां बोद्धेत्यर्थे द्विगोः श्लुचि त्रिविद्यः । क्षात्रविद्यः ॥३०९॥ कल्पलक्षणसूत्रान्तमकल्पादिमतं बुधैः ।

आख्यानाख्यायिकावाची श्लुग्द्विगोः सर्वसादितः ॥ ३१० ॥

मातृणां ब्राह्म्यादीनां कल्पः पूजाद्यर्थं शास्त्रम् मातृकल्पिकः । रासायनकल्पिकः । गौलक्षणिकः । वार्त्तिकसूत्रिकः । साङ्गसूत्रिकः । अकल्पादीति सूत्रस्यैव विशेषणं तेन काल्पसूत्रः । आख्यानवाचिभ्य आख्यायिकावाचिभ्यश्च ठण् इत्यर्थः । यावक्रीतमाख्यानमधीते यावक्रीतिकः । एवं प्रियंगवाविमानप्रभृतयः (१) उदाहार्याः । वासवदत्तामाख्यायिकामधीते वासवदत्तिकः । एवं सुमनोहरानर्मेदासुन्दरीतरङ्गवतीविलासवतीप्रभृतय आख्यायिकाशब्दाष्टणि द्रष्टव्याः । वासवदत्तादिसाहचर्याद्ग्रन्थोऽपि तथोच्यते । यथाऽग्निमहचरितो ग्रन्थोऽग्निः । द्विगोः समासात्सर्वशब्दादेः सादेश्च शब्दादृण् तस्य च श्लुक् । शकटाङ्गजस्त्वण्ठणोः । पञ्चकल्पः । त्रिलक्षणः । त्रिसूत्रः । असंसर्गेत्यादिना ठण् तस्य श्लुक् तथा द्वितन्त्रः । पञ्चव्याकरणः । सह वार्त्तिकेन यो ग्रन्थः स सवार्त्तिकः । तं वेत्ति ठणो लोपे सवार्त्तिकः । एवं ससङ्ग्रहः । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । आकृतिगणोऽयम् । अन्येऽपि यथादर्शनं ज्ञेयाः ॥३१०॥ इत्युक्त्यादिः ॥

(१) यावक्रिकः । प्रियंगविकः । प्रियंगुकः । आविमारविकः । अविमारकरित्यधिकम् ।

क्रमः शिक्षा पदं चैव मीमांसा सामसंयुता ।

उपनिषत्तथा ज्ञेया गणे क्रमादिसञ्ज्ञिते ॥ ३११ ॥

क्रमादिभ्य इत्यनेन क्रमादेस्तद्वैत्यधीतेऽर्थे को भवति । क्रमं वैत्यधीते क्रमकः । शिक्षा ग्रन्थविशेषः । शिक्षकः । पदकः । मीमांसा ग्रन्थविशेषः । मीमांसकः । सामकः । उपनिषद्वेदान्तो रहस्यं च । उपनिषदकः । एतदर्थमेवाकारोच्चारणम् । शेषाणां कप्रत्ययेऽपि साध्यं सिद्धम् । अकप्रत्ययस्य टित्वप्रज्ञानं युक्तम् । तेन शिक्षकी मीमांसकीत्याद्युपपन्नं स्त्रियां लक्ष्यते न त्वाङीति ॥३११॥

इति क्रमादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्द्धमानविरचितायां स्वीयगणरत्नमहो-
दधिद्विती समूहविकारावयवचतुर्थवेत्यधीतेविहिततद्धित-

प्रत्ययगणनिर्णयो नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अध्यात्ममुक्तीहपरत्रशेषा-कस्मादमुत्रोर्ध्वदमाधिदेवाः ।

ऊर्ध्वदमश्चोर्ध्वमुहूर्त्तसर्वलोकावसुष्मिन्नधिभूतनिष्ठाः ॥ ३१२ ॥

अध्यात्मादेरित्यनेनाध्यात्मादेः शेषे ठञ् भवति । अध्यात्मे भवम् आध्यात्मिकम् । मुक्ती भवम् मौक्तिकम् । ऐहिकम् । आग्निकोऽयं शब्दः । यथा-पञ्चायतनमैहिकम् । किमस्य गणपाठेन । लोके चेहत्यमित्येव भवतीति कश्चित्सचेताः । परत्रामुष्मिन्नमुत्रशब्दाः परस्य लोकस्य वाचकाः । परत्रलोके भवम् पारत्रिकम् । शेषे भवाः शैषिकाः । अकस्मादित्यनेन हेतुशून्यः कालो लक्ष्यते । तत्र भवम् । आकस्मिकम् । अमुत्रलोके भवम् आमुत्रिकम् । और्ध्व-
दमिकः । ऊर्ध्वं भव इत्यर्थः । केचिदूऊर्ध्वदमोर्ध्वदेहशब्दावनुशक्तिकादिषु नन्यमाना और्ध्वदामिकम् । और्ध्वदैहिकमित्युदाहरन्ति । अधिदेवे भवम् आधिदैविकम् ॥ और्ध्वदमिकम् । ऊर्ध्वशब्दममानार्थोऽव्ययमनव्ययमूर्ध्वश-
ब्दोऽप्यस्ति । सुमागमोऽन्येषाम् । और्ध्वमौहूर्त्तिकः । तत्रोर्ध्वमौहूर्त्तिक इति
ज्ञापकादुत्तरपदस्यैव ॥ सार्वलौकिकम् । अमुष्मिन्नलोके भवम् आमुष्मिकम् ॥
आधिभौतिकम् । निष्ठायां भवम् । नैष्ठिकम् । यथा-

श्रुतदेहविसर्जनः पितृश्चिरमश्रूणि विसृज्य राघवः ।

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निसग्नित्वम् ॥ ३१२ ॥

स्यात्समानस्तदादिश्च तथा लोकः परेहतः ।

ऊर्ध्वोर्ध्वमः परो देहोऽध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ ३१३ ॥

सामानिकः । सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । पारलौकिकम् ।

ऐहलौकिकम् । और्ध्वदेहिकम् । यथा—अकरोच्च तदौर्ध्वदेहिकं पितृभक्त्या
पितृकार्यकल्पवित् ॥ और्ध्वदेहिकम् ॥ ३१३ ॥ इत्यध्यात्मादिः ॥

नदीपावापुरो मावा श्रावस्ती धातकी मही ।

वनाद्वासी च कौशाम्बी शाल्वाथो वडवा वृषे ॥ ३१४ ॥

नदीकल्यादेर्दण्डकजित्यनेन नद्यादिकल्यादिभ्यां शेषेऽर्थे ढण्डकजी
क्रमेण भवतः । नद्यां जातो भवो वा नादेयः । पावा नगरी । पावेयः ।
पासेति वासनः । पाठेति भोजः । पौरेयः । मावा नगरी । मावेयः । मायेति
भोजः । वासेति वासनः । श्रावस्ती नगरी । श्रावस्तेयः । धातकेयः ॥
माहेयः । वनवासी नगरी । वानवासेयः । वानकौशाम्बेयः । शाल्वेयः ।
माल्वा नगरीत्यन्यः । वाडवेयः । वृषः । वाडबोऽन्यः ॥ ३१४ ॥

कौशाम्बी वनसेतकी गिरिगरी वाराणसी खादिरी—

दावा काशफरी च पूर्वनगरी नद्यादिरेवं गणः ।

कत्तिः कुण्डिनपुष्करौ च नगरीकुम्भ्युम्भिमाहिष्मती—

वर्मत्योऽथ च पौदनो निगदितो ग्रामस्तथा पुष्कलः ॥ ३१५ ॥

कौशाम्बी नगरी । कौशाम्बेयः । कौशाम्बीयेन वणिजेति चिन्त्यम् ।
कौशाम्बीत्यन्यः । वानेयः । सेतकी पुरी सैतकेयः । गिरेरिदं गैरेयम् । शिला-
जतु । गारेयः । वाराणसी नदी । तस्या अदूरभवा वाराणसी । वाराणसेयः ।
खादिराणामदूरभवा खादिरी नगरी । खादिरेयः । दावा पुरी । दावेयः ॥
काशफरी नगरी । काशफरेयः । अन्यस्तु शफरीत्याह । काशस्थलीति वान-
नः । पौर्वनगरेयः । अन्यस्तु निपातनादित्वे ह्रस्वत्वे च पूर्वनगरेय (१)

(१) केचित्तु पूर्वनगिरीति पठन्ति । विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति ।
पौरेयम् । वानेयम् । गैरेयम् । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणनित्यधिकम् ॥

इत्याह ॥ आदैजाद्यभ्यो ढे प्राप्ते । आवस्त्यादिभ्य ईरोपान्त्यादकञ् इत्यने-
नाकञि । शेषेभ्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ इति नद्यादिः ॥

कुत्सितास्त्रयः कत्तयः । बहुव्रीहिर्वा कत्तिः । अस्मादेव निपातनात् कु-
शब्दस्य किं शब्दस्य वा कदादेशः । कत्तयाणां कत्तेर्वा गर्दस्या इदम् । कात्ते-
यकम् । कुण्डिनं पुरम् । कौण्डिनेयकः । कुडिनेति वामनः । पौष्करेयकः ।
नागरेयकः । नगरशब्दः संज्ञावाची गृह्यते । कुम्भिर्नाम ग्रामः । कौम्भेयकः ।
औम्भेयकः । औम्भिरित्यन्ये । उम्भिरित्यन्यः । माहिष्मती नाम नदी पुरी
वा । माहिष्मतेयकः । वर्मती नदी । वार्मतेयकः । चर्मश्वतीति वामनः ।
पुदना नाम नदी । तस्या अदूरभवं पौदनं नाम नगरं ग्रामो वा । पौदनेय-
कः । सोदन इति भोजः । सोदन इति वामनः । ग्रामेयकः । ग्रामाद्यञ्खजा-
वित्यनेन ग्राम्यो ग्रामीण इत्यपि ॥ पुष्कलो बाहीकग्रामः पौष्कलेयकः ॥३१५॥

कुण्ड्याकुड्ये ग्रामात्कुण्ड्याकुण्यावत्ये वन्यामुत्ये ।

उरव्यातृण्ये भाण्ड्यावत्ये प्राज्ञैः प्रोक्ते यल्लोपे च ॥३१६॥

कुण्ड्या अन्नप्रदेशे नदी । कौण्डेयकः । कौडेयकः । ग्रामस्य कुण्ड्या ।
ग्रामकुण्ड्या ग्रामो नगरं वा । ग्रामकुण्डेयकः । कौण्डेयकः (१) । वालेयकः ।
वानेयकः । मौलेयकः । औखेयकः । तार्णेयकः । भार्डेयकः । वौलेयकः ।
यल्लोपे चेति यस्य लोपइत्यर्थः । कुड्याया यलोपश्चेति गणसूत्रं वामनोक्तमुप-
लक्षणं द्रष्टव्यम् ॥ विद्युन्माला छन्दः । मौगौचेत्सा विद्युन्माला ॥३१६॥
इति कत्र्यादिः ॥

गहानृशंसी समशुक्लपक्षौ स्वाडायनानन्तरपार्श्वतोऽन्याः ।

इष्वग्रसाज्यन्तरभौजिवैज्याध्यश्वीष्वनीकैकपलाशिकाङ्गाः ३१७

गहादित्यदाद्यादैनाद्यचो जिह्वाकात्यहरितकात्याच्छ इत्यनेन गहादे-
शेषेर्ज्यं छो भवति । गहे ग्रामे भवो जातो वा । गह्वीयः ॥ नृज् शंसति
द्रुह्यतीति नृशंसः । द्रोहार्थं शंसतिर्द्रष्टव्यः । न नृशंसोऽनृशंसः । तस्यापत्यम्
आनृशंसिः । आनृशंसीयः । समीयः । समादागतं समीयम् । नृहेतीर्मयङ् रूप्यौ

(१) कौलेयक इति पा० ।

वा । समरूप्यं समसमयमपि । शुक्लपक्षीयम् । खाडायनो मुनिः । खाडायनीयः ।
खाडायनिरिति भोजः । अन्नन्तरीयः । पार्श्वत आगतः पार्श्वतीयः । मुखपा-
श्वैकात्तसो लोपश्चेति गणसूत्रमाह वामनः । अस्माभिरुत्वन्यदीयमतमाश्रित्य
त्रयाणां सामान्येन पाठः कृतः । अन्यदीयः । तथा च—

अन्यदीयविशिष्टेन केवलं—निस्पृहस्य भवितव्यमाहुते ॥

इषोरग्रम्-इष्वग्रम् । इष्वग्रीयः (१) ॥ साडस्यापत्यं साडिः । साडी-
यः । अन्तरीयः । तथा च—

पर्यस्यत्पृथुमणिमेखलांशुजालं—संजज्ञेयुतकनिवान्तरीयमूर्धोः ॥

भोजस्यापत्यं भौजिः । भौजीयः । भोजिरित्यन्यः । वैजीयः । अश्वस-
धितिष्ठति अध्यश्वः । तस्यापत्यं आध्यश्विः । आध्यश्वीयः । इषूणामनीकम्
इष्वनीकम् । इष्वनीकीयम् । एका चासौ पलाशिका च एकपलाशिका ।
एकपलाशिकीयः । एकपलाश इति वामनः । अङ्गीयः ॥ ३१७ ॥

अन्तस्थोत्तमदैवशर्मिषमव्याज्यासुरिश्रौतयः—

शौक्लिः शैशिरिपूर्वपक्षमगधा दन्ताग्रकाठरणी ।

मत्वर्थापरपक्षमुत्तरकतौ वाल्मीकिवाराटकी—

कामप्रस्थसमानशाखमुखतोऽवस्यन्दनामित्रयः ॥ ३१८ ॥

अन्ते तिष्ठतीत्यन्तस्थः । अन्तस्थीयः । अन्तस्था नगरीत्यन्यः । उत्त-
मीयः । देवशर्मणोऽपत्यं दैवशर्मिः । दैवशर्मीयः ॥ विषमे देशे भवो विषमीयः ।
विषमादागतं विषमीयम् । विषमरूप्यम् । विषमसमयम् । समविषमौ नाम
ग्रामावित्यन्ये । व्यडस्यापत्यं व्याडिः । व्याडीयः । असुरस्य श्रुतस्य शुक्लस्य
शिशिरस्यापत्यं तत्र भवः । आशुरीयः (२) । श्रौतीयः । शौङ्गीयः । शैशिरीयः ।
पूर्वपक्षीयः । केचित्पूर्वपक्षापरपक्षभव इति पठन्ति । तन्मते पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां
तत्र भव इत्यर्थे कोऽन्यत्र ठणेव । पूर्वपक्षिकः । आपरपक्षिकः । मगधीयः ।
दन्तयोरग्रं दन्ताग्रम् । अन्यइष्वग्रदन्ताग्री ग्रामावित्याह ॥ दन्ताग्रीयः । कठ-
स्येरणः कठेरणः । तस्यापत्यं काठेरणिः । काठेरणीयः । काठेरिणिरित्यन्यः ।
मत्वर्धीयः । मतुवर्थ इति वृद्धः । अपरपक्षीयः । उत्तरीयं वस्त्रम् । तथा च—

(१) इष्वग्रीयो ब्रणः । इष्वग्रं नाम ग्राम इति केचित् ।

(२) आशुनोतीत्याशुत् क्विबन्तमेतत्—आशुतीयमिति पा० ।

सरिदुत्तरीयमिवसंहतिमत्सतरङ्गरङ्गिकलहंसकुलम् ॥

कतीयः । वाल्मीकीयः । यथा-रथस्वनोत्कर्णमृगे वाल्मीकीये तपोवने ।

वाराटकस्य वाराटकिः । वाराटकीयः । वाराटिकिरित्यन्यः ॥ कामप्र-

स्थीयः । इति वामनः (१) । समाना शाखा यस्यासौ समानशाखः । समानशा-

खीयः । मुखतीयः । अवस्यन्दनीयः । अवस्यन्द इत्यन्ये । अमित्रस्यापत्यं

आमित्रिः ॥ आमित्रीयः ॥ ३१८ ॥

एकाधमोत्तमाच्छाखो ग्रामश्चैकसमानतः ।

लावेरएयमिशर्माणावाहिंस्येकतसौ तथा ॥ ३१९ ॥

शाख इति कृत इह्य इत्यर्थः । एकशाखीयः । अधमशाखीयः । उत्तम-
शाखीयः । एकग्रामीयः । समानग्रामीयः । लावस्येरणो लावेरणः । तस्यापत्यं
लावेरणिः । लावेरणीयः । सौवेरणिरित्यन्यः । अग्निशर्मायः । आग्निशर्मा-
रित्यन्यः । अहिंसस्यापत्यम् आहिंसिः । आहिंसीयः । एकतीयः ॥ ३१९ ॥

क्षेमघृत्विश्च सौमित्रिरेकवृक्षौपविन्दवी ।

हंसवङ्गौ तथाश्वत्थितन्त्वग्रौद्राहमानयः ॥ ३२० ॥

क्षेमघृत्विनोऽपत्यं क्षेमघृत्विः । क्षेमघृत्वीयः । सौमित्रीयः । एकवृ-
क्षीयः । औपविन्दवीयः । हंसीयः । वङ्गीयः ॥ अश्वरथो नाम कश्चिद्गोत्रकारी ।
तस्यापत्यम् आश्वत्थिः । आश्वत्थीयः । तन्त्वग्रीयः । औद्राहमानीयः ॥ ३२० ॥

कुट् च स्वराजपरजनदेवानां णिच्छवेणुकादिभ्यः ।

प्रस्थोत्तरपदवेत्रकमध्योत्तरकाश्च मध्यमिका ॥ ३२१ ॥

स्वकीयः । पाणिन्यादयस्तु स्वदेवशब्दौ न पठन्ति । तन्मते सौवं दैव-
मित्येव भवति । वामनमतेन । गणकृतमनित्यमिति न्यायात् कुट्छाभावेऽण-
प्रत्यये सौवम् । उत्सादेश्चाजित्यनेनाजि । दैवमित्यपि संभाव्यते । महाकवि-
प्रणीतप्रयोगदर्शनं चेत्स्वीक्रीयते । तदा गहादिपाठः समाश्रयणीयः ॥ तथाहि
रुद्रस्य- विब्वोः सहजः पयोधरतटः कान्तोऽङ्गजो विश्रमः ।

कण्ठाश्लेषमुहञ्च पञ्चनरवः श्लाघ्यो गुरुर्मन्मथः ।

(१) वामप्रस्थीय इति वामन इति पा० ।

सम्बन्धी विनयश्चिरं सहचरीलीलेतिपश्याङ्गना-
यस्यांस्वीयपरिग्रहं न रह्यन्त्येकान्तयाता अपि ॥

यथा वा । एभिर्निर्दर्शनैः स्वीयैः परकीयैश्च पुष्कलैः ॥ राजकीयः ।
राज इदं राजकीयमित्यपि ॥ परकीयः । जनकीयः । देवकीयः ॥

णिच्छेति णोऽनुबन्धच्छप्रत्यय इत्यर्थः । वेणुभिर्निर्वृत्तो वेणुकः । तत्र
भवो जातो वा । वैणुकीयः । प्रास्थीयम् । प्रस्थके भवः—प्रास्थकीय इत्यन्यः ।
औत्तरपदीयः । वैत्रकीयः । माध्ययः । औत्तरकीयः । मध्ये भवा—मध्यमि-
का नाम नगरी । तस्यां भवो माध्यमिकीयः । मध्यमक इत्यन्यः । एते त्रयो
वामनमतेन । निपुणके भवो निपुणकीय इति केचिदुदाहरन्ति । वेणुकादिर्ग-
हादावाकृतिगणः । तेनाभयनन्दिस्वीकृतौ पितृकमातृकशब्दावपि संगृहीतौ ।
अङ्गमगथशब्दपोराष्ट्रात्कजि । पूर्वपक्षशुक्लपक्षापरपक्षशब्दानां कालाट्टजि ।
कामप्रस्थशब्दात् प्रस्थेत्यादिना कजि । इजन्तानामाद्यात्पौत्रादीज इत्यादि-
नाजि । शेषेभ्यस्त्वणि प्राप्ते वचनम् ॥ ३२१ ॥ इति गहादिः ॥

काश्यच्युतौ मोदनमोदमानौ गोवासनारिन्दमदेवदत्ताः ।
संवाहसां याति च हस्तिकर्षूः कुनामचेदीकरणं हिरण्यम् ३२२

काश्यादिबाहीकग्रामाच्छेद्वज्जिठावित्यनेन काश्यादिभ्यो देशावाचित्यो
बाहीकग्रामेभ्यश्च ठज्जिठौ प्रत्येकं भवतः । काश्यो जनपदाः । तेषु भवा
जाता वा । काशिकी । काशिका । अच्युतो ग्रामः । आच्युतिकी । आच्युतिका ।
मोदनानां निवासो ग्रामो मोदनः । मौदनिकी । मौदनिका । मोदमानो
ग्रामः । मौदमानिकी । मौदमानिका । गवां वासनो गोवासनः । तन्निवासो
ग्रामो गोवासनः । गौवासनिकी । गौवासनिका । गौवासन इत्यन्ये । एषां
देशादेवेवाद्यचेति छे प्राप्ते । अरिन्दमयति अरिन्दमो ग्रामः । आरिन्दमिकी ।
आरिन्दमिका । देवदत्तः प्राग्रामः । दैवदत्तिकी । दैवदत्तिका । अस्य काश्या-
दिषु पाठः प्राग्देशार्थः । यस्तु बाहीकेषु ग्रामस्तस्मादणोव । दैवदत्ती । संवा-
हयतीति संवाहः । तस्य निवासोऽपि संवाहः । सांवाहिकी । सांवाहिका ।
सांवाह इत्यन्ये । संयातस्यापत्यं सांयातिरादिराजः । तस्यापत्यं युवा सांयात्यः ।
कुरुकोसलेत्यादिना गयचि तस्य बहुषु झुचि । सांयातयः । तन्निवासोऽपि
जनपदसाहचर्यादुच्यते ॥ संयातो नाम कश्चित् तस्यापत्यं सांयातिः ॥ तस्य

निवासो ग्रामः । सांयातिरित्येके । सांयातिकी । सांयातिका । हास्तिकर्षुकी । हास्तिकर्षुका । कुत्सितं नाम यस्य स कुनामा । तन्निवासोपि ग्रामः कुनामा । कौनामिकी । कौनामिका । कुनाम्नोऽपत्यं कौनाम इत्यन्ये । कुलनाम इति वामनः । चेदयो जनपदः । चैदिकी । चैदिका । करणं देशविशेषः । कारणिकी । कारणिका । हैरयिकी । हैरयिका ॥ ३२२ ॥

शकुलाददशग्रामौ हिरण्यकरणस्तथा ।

सिन्धुदाससुधासोमच्छागान्मित्रस्तथा सधात् ॥ ३२३ ॥

शकुलान्मत्स्यानत्तीति शकुलादः । अथवा शुनां कुलान्यत्तीति निपातनाद्वलोपे । शकुलादः । तन्निवासोऽपि ग्रामः । शाकुलादिकी । शाकुलादिका । शाकुलाद इति वामनः । श्वकुलाल इत्यन्यः । दाशग्रामिकी । दाशग्रामिका । दाशग्राम इत्यन्ये । हैरयकरणिकी । हैरयकरणिका । अन्येषां हैरय इति प्रकृतिः । करण इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । हैरयिकः । परश्वादि करणमुच्यते । अन्ये ग्रामवाची हैरय इति पठन्ति तन्मते हैरयिकी । कुठारी कुट्टालो वा करणम् । सिन्धुवो मित्राण्यस्य सिन्धुमित्रो देशः । सैन्धुमित्रिकी । सैन्धुमित्रिका । एवं दासमित्रः । दासमित्रिकी । सौधामित्रिकी । सौममित्रिकी । छागमित्रिकी । सहमित्राण्यस्य सधमित्रः । निपातनाद् इत्य धकारे । साधमित्रिकी ॥ ३२३ ॥

युवदेवोपतो राजः कालात्कोपादिपूर्वतः ।

शौवावतानभारङ्गी अरित्रो भोजसम्मतः ॥ ३२४ ॥

युवराजस्य निवासोपि युवराजः । यौवराजिकी । एवं देवराजोपराजौ ग्रामौ । दैवराजिकी । औपराजिकी । कालात्कोपादिपूर्वत इति कोपादयः । पूर्वं यस्यासौ कोपादिपूर्वः । कौपकालिकी । कौपकालिका । आपत्कालिकी । पौर्णकालिकी । और्ध्वकालिकी (१) । प्राक्कालीनोत्तरकालीनार्वाक्कालीनप्रभृतिप्रयोगेषु स्वप्रत्ययो दृश्यते । स चानुक्तोऽप्यवगन्तव्यः । अन्यथा बहुतरलक्ष्यक्षतिप्रसङ्गः स्यात् । शुनोऽवतानः श्वावतानो मणिः । तेन निर्वृत्तो ग्रामः । शौवावतानः । शौवावतानिकी । भारङ्गेर्निवासोऽपि भारङ्गः । भारङ्गिकी । तारङ्गिरित्यन्ये । अरित्रस्य निवासोऽप्यरित्रः । आरित्रिकी ॥

(१) तात्कालिकीत्यधिकम् ।

देशादिति किम् । काशीनां क्षत्रियाणां क्षात्राः काशीयाः । देवदत्तो
जान कश्चित् । तस्य क्षात्राः देवदत्तीयाः । देवदत्ताः । अच्युतादीनां क्ष-
त्रियभावेऽपि काश्यादिपाठसामर्थ्यादुज्जितौ भवतः । काशिचेदिभ्यां प्रस्थ-
पुरेत्यादिना बहुत्वैत्वित्यादिना वाजकजि । सांयातिभारङ्गिभ्याम् आद्यात्पौ-
त्रादीजोऽङ्गप्रच्यभरताभ्यामित्यनेनाणि । आदैजाद्यचं छे । हस्तिकर्षूशब्दात्
प्राच्योष्ठजीत्यनेन ठजि । सिन्धुनित्रादिभ्य ईरोपान्तादकज् इत्यनेना कजि ।
शेषेभ्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ ३२४ ॥ इति काश्यादिः ॥

पलदी गोमती गोष्ठी परिखा परिषत्तथा ।

बाहीकः शूरसेनश्च नैकती च पटच्चरः ॥ ३२५ ॥

कोपान्तपलदीभ्योऽण् इत्यनेन कोपान्तात्पलद्यादेश्च देशवाचिनः शे-
खेर्घेऽण् प्रत्ययो भवति । पलद्यां देशविशेषे जातो भवो वा पालदः ।
पालदी । बाहीकग्रामलक्षणयोष्ठज्जिठयोः प्राप्तयोः । गोमती नदी । तत्स-
हचरितो देशो गोमती । गौमतः । ईरोपान्तादकजि प्राप्ते । गौष्ठः (१) । बाही-
कग्रामलक्षणयोष्ठज्जिठयोः । पारिखः । पारिषदः । पार्षदो वा । अनयो-
ष्ठेऽस्य बाहीकलक्षणयोष्ठज्जिठयोर्वा । बाहीकेषु भवो बाहीकः । गहादी-
त्यादिना छे ॥ शूरसेनः । प्रस्थपुरेत्यादिना । नैकतः । नैकीति वामनः ।
पाटच्चरः । ईरोपान्तादकजि प्राप्ते ३२५ ॥

बहोः कमलजालाभ्यां कालात्कीटोऽयं रोमकः ।

सकृल्लोमोदपानौ च कमलात्कीकरो भिदा ॥ ३२६ ॥

बाहुकीटः । कामलकीटः । जालकीटः । कालकीटः । कलकूट इति
वामनः । रोमकः । देशादेवैराद्यत्र इत्यनेन छे ॥ सकृल्लोमि भवः । सकृल्लोमः ।
निपातनान्नलोपः । अयं भोजमतेन । यकृल्लोमन् इति वामनः । यकृल्लोमनखं
चेत्यन्येऽपि । शकटाङ्गलस्तूदग्रामाद् यकृल्लोम इति विशेषसूत्रमाह । उदग्राम-
वाची यकृल्लोमोऽजि । अन्यो यकृल्लोमनः । औदपानः । कामलकीकरः ।
कामलभिदः । अनुक्तानां तु बाध्यबाधकभावः स्वयं द्रष्टव्यः ॥ ३२६ ॥

इति पलद्यादिः

(१) गौष्ठी । अन्ये तु गोष्ठीति पाठः ।

कच्छः कुलूतः परिसिन्धुसाल्वौ गन्धारसिन्धू स्थलसिन्धुवर्णौ ।
कश्मीररङ्कू कुरुसक्तुसिन्धू विजापकद्वीपकुलानुषण्डाः ३२७

कच्छादेरित्यनेन कच्छादेः शब्दगणाद्देशवाचिनः शेषेऽर्थेऽण् भवति ।
कच्छे भवः काच्छः । कौलूतः । उलूप इत्यन्ये । परिसिन्धुषु भवः पारसै-
न्धवः । हृद्गसिन्धूनामित्यनेनोभयपदारैच् ॥ साल्वः । गान्धारः । सिन्धुषु
भवः-सैन्धवः । कम्बलः । स्थालसैन्धवः । वर्णुर्नाम हृदः । तस्यादूरभवो
देशो वर्णुः । तत्र भवो वार्णवः । कश्मीरेषु भवः काश्मीरः कुङ्कुमः । रा-
ङ्गवः । यद्वा रङ्कुर्मृगविशेषः । राङ्गवं मृगरोमजम् । कौरवम् । कुरुयुगन्धरा-
द्वेत्यनेनाकजपि कौरवकोऽण्वादिः । साक्तुसैन्धवः । विजापकः । विजावक इति
भोजः । द्वैपः । कौलः । अयं वासनमतेन । कुलथ इत्यन्यः । आनुषण्डः ।
अनूषण्ड इत्यन्ये ॥ ३२७ ।

अङ्गारानूपकम्बोजा रज्जुकर्णविरूपकाः ।

मधुमानन्तरीपश्च वापवाहावजात्परौ ॥ ३२८ ॥

आङ्गारः । चन्द्रमतेन । आनूपः । काम्बोजः । राज्जवः । कर्णवः ।
वैरूपकः । त्रयं वासनमतेन । मधुमान् पर्वतः । तत्र भवो माधुमतः । आ-
न्तरीपः । आजवापः । द्वयं चन्द्रमतेन ॥ आजवाहः ॥

एतेषां शब्दानां नृतरस्येकञ् इत्यनेनाकजि ॥ काच्छको मनुष्यः । काच्छ-
कमस्य हसितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य जल्पितम् ।
एवं सर्वत्र । तथा अपदातौ साल्वात् । गोयवाग्वोरित्याभ्यामकञ् भवति ।
साल्वको मनुष्यः । अपदाताविति किम् । साल्वः पदातिः । साल्वमस्य
हसितम् । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । द्वैपान्वर्थीति वचनात् ।
यमुना द्वीपे जातो भवो वा । द्वैपको व्यासः (१) । राष्ट्रार्थादकजि प्राप्ते ।
बहुत्वेल्वित्यनेन वा वचनम् । अत्र प्रायेण कच्छादयः शब्दाः । जनपदवा-
चिनः ॥ ३२८ ॥ इति कच्छादिः ॥

(१) द्वीपादनुसमुद्रं गयः । द्वैपो मनुष्यः । द्वैप्यमस्य हसितम् । अनु-
समुद्रमिति किम् । अनुनदि यो द्वीपस्तस्माद् द्वैपको व्यासः । द्वैपकमस्य
हसितम् । इति पा० ।

धूमार्जुनावावयगर्तघोषाः—षडण्डसाकेतशशादनाश्च ।

संस्तीयतीर्थारुणमित्रवर्चा—दीपान्तरीपोज्जयनीविदेहाः ३२९

धूमादिदेशप्राक्छाग्निवक्त्रवर्तान्तादित्यनेन धूमादेः शब्दागणादकञ् भवति । धूमो ग्रामः । तत्र भवो धौमकः । ऋज्व्यो नावोऽस्य ऋजुनौः । तस्य निवासस्तन्निर्वृत्तो वा । आर्जुनावः । तत्र भवः । आर्जुनावकः । छे प्राप्ते । अथायं बाहीकग्रामस्तदाकापवादयोष्ठज्जिठयोरकञ् । आवये भवः—आवयकः । आवयो नदीग्राम इत्यन्ये । आवयात्तीर्थे । आवयकं तीर्थम् । आवयन्यदित्यन्यः । गार्तकः । घौषकः । षाडण्डकः । षडाण्ड इत्यन्यः । साकेतकः । शशादनकः । साषादन इति वामनः । सांस्तीयकः । संस्फीय इत्यन्ये । तीर्थकः । अरुणो ग्रामः । आरुणकः । मैत्रकः । वार्चकः । द्वैपकः । आन्तरीपकः । औज्जयनकः । विदेहकः ॥ ३२९ ॥

सत्रासाहानर्त्तपाठेयगल्ल्यः शष्पाराइयौ धार्तराज्ञी च कुक्षिः ।

द्वयाहावत्र्याहावपाथेयवर्ज्या अञ्जिकूलो माठरो बर्बरश्च ३३०

सत्रासाहो राजा । तन्निवासोऽपि सः । सत्रासाहकः । आनर्त्तः क्षत्रियः । तन्निवासोऽपि सः । आनर्त्तकः । पाठेयस्य निवासोऽपि सः । पाठेयकः । पल्लिभिर्ल्लनिवासः । पाल्लकः । शष्पाणां बालवृणानां स्थानं शष्पम् । शाष्पकः । अराज्ञीनाम काचित्स्त्री । तस्या निवास अराज्ञी नगरी । आराज्ञकः । आराज्ञीत्यन्यः । धृता राजानो येन स धृतराजो नृपः । तन्निर्वृत्ता धार्तराज्ञी नगरी । धार्तराज्ञकः । धार्तराष्ट्रीत्यप्यन्ये पठन्ति । तत्र धृतं राष्ट्रमनेन धृतराष्ट्रो राजा । तन्निर्वृत्ता धार्तराष्ट्री नगरी । धार्तराष्ट्रकः । कुक्षिर्नगकुक्षौ ग्रामः । कौक्षकः । समुद्रकुक्षिरित्यन्ये पठन्ति । तन्मते सामुद्रकुक्षकः । द्वावाहावौ यस्मिन् द्वावाहावो ग्रामः । एवं त्रयाहावः । द्वैयाहावकः । त्रैयाहावकः । पाथेयो ग्रामः पाथेयकः । वर्ज्यो ग्रामः । वाज्यकः । अञ्जिकूलो नाम ग्रामः । अञ्जिकूलकः । अञ्जिकूल इति भोजः । माठरो ग्रामः । माठरकः । बर्बरो देशविशेषः । बर्बरकः । बर्बड इत्यन्यः ॥ ३३० ॥

दक्षिणापथपट्टारौ समुद्रो नौमनुष्ययोः ।

मद्रकूलं च भक्षाली राजशब्दात्स्थलीगृहे ॥ ३३१ ॥

दक्षिणः पन्था दक्षिणापथः । ड्पाट्त्वे ह्रस्वश्च बहुलमिति बहुलवचना-
दतः पाठाद्वा दीर्घः । दाक्षिणापथकः । पट्टारो ग्रामः । पाट्टारकः । सामु-
द्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र सामुद्रं लवणं जलं वा । मद्राणां कुलं
मद्रकूलम् । तत्समीपे ग्रामो मद्रकूलः । माद्रकूलकः । भक्षाली ग्रामः । भक्षाल-
लकः । भक्षादीत्यन्यः । राजस्थलकः राजगृहं नगरम् । राजगृहकः ॥३३१॥

माहकादानकान्माषाद्धोषमानाट्टमद्रकात् ।

दाण्डायनसमुद्राभ्यां स्थलीशब्दः परो मतः ॥३३२॥

माहकानां स्थली माहकस्थली । माहकस्थलकः । आनकस्थलकः । मा-
षस्थलकः । घौषस्थलकः । मानस्थलकः । मानकस्थलीत्यन्यः । आट्टस्थलकः ।
माद्रकस्थलकः । दण्डस्यापत्यं दाण्डिः । तस्यापत्यं युवा दाण्डायनः । तस्य स्थली
दाण्डायनस्थली । दाण्डायनस्थलकः । सामुद्रस्थलकः । अयं दिग्वस्त्रमतेन ॥३३३॥

अर्जुनवातएडायनविनादवाणियावसायवाटूराः ।

कूलात्सौवीरेष्विमकान्तशकुन्तीकषायाश्च ॥३३३॥

अर्जुनः पार्थोऽन्यो वा । तन्निवासोऽपि ग्रामोऽर्जुनः । आर्जुनकः ॥
वातएडायनकः । अयं वामनमतेन । अवतएड ऋषिग्राम इत्यन्यः । वतएड
इत्यपरः । विनादो ग्रामः । वैनादकः । अनुकम्पितो वणदत्तो वणियः ।
वाणियकः । अवसायो ग्रामः । आवसायकः । अयं वामनमतेन । वाटयतीति
वाटूरो ग्रामः । वाटूरकः । खाटूर इत्यन्यः । कौलको भवति सौवीरश्चेत्
कौलोऽन्यः । कुलादित्यन्ये पठन्ति ॥ इमः कश्चित् । तस्य कान्त इमकान्तः ।
ऐमकान्तकः । शाकुन्तकः । कषायकः । अयं वामनमतेन । क्वविषयेभ्यः प्राप्ते
बाहीकग्रामेभ्यश्च ज्जिठयोः परिशिष्टेभ्योऽणि । विदेहानर्त्तपाठेयपाथेयानां प्र-
स्थपुरेत्यादिनाऽकजि सिद्ध आदेशार्थः पाठः । तेन विदेहानामानर्त्तानां च
क्षत्रियाणां स्वं विदेहकम् । आनर्त्तकम् । पाठेयस्य स्वं पाठेयकम् । एवं पट्टा-
रमाठराराज्ञीधार्त्तराज्ञीनामीरोपान्तत्वादकजि द्रष्टव्यम् ॥३३३॥ इति धूमादिः ॥

सन्ध्या पञ्चदशी शश्वदमावास्या त्रयोदशी ।

प्रतिपत्सन्धिवेलाथ पौर्णमासी चतुर्दशी ॥३३४॥

सन्ध्यादिभाक्कर्तृभ्योऽण् इत्यनेन । सन्ध्यादिभ्यः कालवाचिभ्यः शेषेभ्योऽण् भवति । सन्ध्यास्तमयकालः । तत्र भवं सान्ध्यं कर्म । यथा—नमैव सिद्धराज-
वर्णने— जातेचयप्रयाणेतुरगखुरपुटोत्खातरेणुप्रपञ्चे—

तीव्रंध्वान्तायमानेप्रसरतिबहलेसर्वतोदिक्कमस्मिन् ।

भास्वच्चन्द्रार्कविम्बग्रहगणरहितंव्योमवीक्ष्यप्रमुग्धाः—

सांध्यंकर्तारभन्तेशिशुमुनिवटवोक्तातसंध्याभिगङ्गाः ॥

पञ्चदशानां पूरणीयं पञ्चदशी । पाञ्चदशः । शश्वद्भवं शाश्वतम् ॥
अशश्वत इत्यतः शाश्वतिक इति ठणपि । शकटाङ्गजमतमेतत् । सम्पदिति

वामनः । आमावास्यः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादनावस्याशब्दादपि भवति ॥

आमावास्यः । त्रयोदशानां पूरणी त्रयोदशी । त्रायोदशः । प्रतिपद्यन्तेऽहा-
न्यस्याः प्रतिपत् पक्षतिः ॥ सन्ध्याप्रातिपदेनेव व्यतिभिन्ना हिमांशुना ॥

सन्धिवेला सन्धिकालः । सांधिवेलः । पूर्णो माश्वन्द्रो मासो वाऽस्यां
तिथौ पौर्णमासी । अतएव गणपाठादणि । तत्र भवः पौर्णमासः । चातुर्दशः ।
कन्या कालाट्टञ् इत्यनेन ठञि प्राप्तेऽण् विधानम् ॥ ३३४ ॥

इति सन्ध्यादिः ॥

अशमपादाशनिह्लादपिशाचाः शकुनिर्जयः ।

त्सर्वाकर्षपिचण्डाश्च निचयश्च नयो ह्रदः ॥ ३३५ ॥

कोऽशमादेरित्यनेनाशमादेः सप्तस्यान्तात्तत्र साधुरित्यर्थे को भवति ॥
अशमन्यशमकर्मेणि कुशलः अशमकः । पादप्रक्षालनादौ कुशलः पादकः । अश-
निनिपातने साधुः अशनिकः । ह्लादे प्रह्लादने साधुः ह्लादकः । पिशाचा-
पनयये साधुः पिशाचकः । शकुनिरुतग्रहणादौ साधुः शकुनिकः । जयकः ।
त्सरुकरणे साधुः त्सरुकः । आकर्षणम् । आकृष्यत आकर्षन्त्यस्मिन्निति वा ।
आकर्षो द्यूतम् । अक्षः शारिफलकं च (१) तत्करणे साधुः आकर्षकः । पिच-
ण्डापनयने साधुः पिचण्डकः । निचयकः । चय इत्यन्यः । नयकः । ह्रदकः ॥

(१) शारिफलकम् । आकृष्यते सुवर्णादिकमस्मिन्नित्याकर्षो निकषोपलः ।
तत्र कुशल आकर्षकः । आकषेति रेफरहितो मुख्यः पाठ इति दीक्षिताः ।
तत्राप्याकषन्ति सुवर्णादिकमस्मिन्नित्येव विग्रह इति पाठः ।

ह्राद इत्यन्ये ॥ तत्र साधुरित्यर्थयोगादशमादयः शब्दास्तद्विषयायां क्रियायां
वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति ॥ ३३५ ॥ इत्यशमादिः ॥

कथेक्षुमांसौदनवृत्तिसंग्रहाः प्रवाससङ्घातनिवाससक्तवः ।
गुडो वितण्डाजनवादवैणवो गणोपवासौ विकथागुणाविमौ ३३६

कथाप्रतिजनादिभ्यां ठञ्खजावित्यनेन कथादेः प्रतिजनादेश्च ठञ्खजौ
क्रमेण भवतः । कथायां साधुः काथिकः । ऐक्षुकः । मांसौदन इति व्यस्तस-
मस्तस्य ग्रहणम् । मांसिकः । औदनिकः । मांसौदनिकाश्चेदयः । वार्तिकः ।
धर्मदेशनानिपुणो वार्ताख्याननिपुणो वा । सांग्रहिकः । प्रावासिकः ।
सांघातिकः । नैवासिकः । साक्तुका यवाः । गौडिका इक्षवः । वैतण्डिकः ।
जनवादः कौलीनम् । जानवादिकः । वैणुका गिरयः । गाणिकः । औपवा-
सिकः । स्त्रीभिक्षादिविषया कथा विकथा । वैकथिकः । गौणिकः ॥३३६॥

आयुर्वेदजनेवादौ सङ्ग्रामापूपसङ्कथाः ।

विश्वात्कथा च कुलमाषो जनोवादोऽथ कुष्ठवित् ॥३३७॥

आयुर्वेदिकः । ननु वृत्तिसङ्ग्रहगुणगणायुर्वेदानां पाठो निरर्थकः । व-
ष्यादि पाठादृण् सिद्धः । यो हि वृष्यादिषु साधुः स वृष्यादीनां योद्धा
भवत्येव । सत्यम् । अत्र पाठो द्विग्वर्थः । द्वयोर्वृत्योः साधुः द्वैवृत्तिकः ।
त्रैवृत्तिक इत्यादि सिद्धम् । जने वादो जनेवादः । सप्तम्या अलुग् अतएव
निपातनात् षष्ठ्या वैत्वम् । जानैवादिकः । सांग्रामिकः । आपूपिका गोधूमाः ।
सङ्ग्रथाऽन्योन्य संलापः । सांकथिकः । विश्वस्य कथा विश्वकथा । वैश्वकथिकः ।
कौलमाषिकाः कलायाः । जनेषु निष्ठुरो वादो जनोवादः । उकारो निपातो
मध्यभूतो नैष्ठुर्ये द्रष्टव्यः । अथवा षष्ठीसप्तम्योः स्थान उकारोऽत एव निपातनात् ।
जानोवादिकः । कुष्ठस्य श्वित्रस्य विदुज्ज्ञानम् । तत्र साधुः कौष्ठवित्कः । अयं
वामनमतेन ॥ ३३७ ॥ इति कथादिः ॥

जनः प्रतिमहद्विश्वपञ्चसर्वानुतः कुलम् ।

परामुष्यपरस्येभ्यः समेदं संपराद्युगः ॥ ३३८ ॥

जनं जनं प्रति प्रतिजनम् । तत्र साधुः प्रातिजनीनः । जने जने साधु-
रित्यर्थः । माहाजनीनः । विश्वो जनो विश्वजनः । वैश्वजनीनः । पञ्च

जनेषु साधुः पाञ्चजनीनः । तद्वितद्विगोः खञ् । अथवा पञ्चानां जनः पञ्च-
जनः । पाञ्चजनीनः ॥ सर्वो जनः सर्वजनः । सार्वजनीनः । शकटाङ्गजस्तु
सर्वजनात्स्वच्चेत्यनेन सूत्रेण सार्वजन्यः । सार्वजनीन इत्याह । अनुगतो
जनस् अनुजनः । जनं जनमनु अनुजनः । आनुजनीनः । अयं शकटाङ्गज-
दिग्वस्त्रमतेन । कुनमिति परामुष्यपरस्येभ्यः परं द्रष्टव्यम् । परं कुलं परकुलम् ।
परस्य वा कुलं परकुलम् । पारकुलीनः । आमुष्यकुलीनः । गणपाठात्त्वष्ट्रलुक् ।
पारस्यकुलीनः । गणपाठात् षष्ठ्यलुक् । बाक्रीश इत्यनेन वा यदा परकुल-
सम्बन्धेनाक्रुश्यते । समो युगोऽस्मिन् समयुगो बलीवर्दः । समो युगः समयुगः ।
समनविषमं वा युगं कालविशेषः सामयुगीनः । ऐदंयुगीनः । अस्मिन्काले
साधुरित्यर्थः ॥ संयुगं संग्रामः । सांयुगीनो भटः ॥

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः ॥

परमिष्टमनवरम् अन्यद्वा युगं परयुगम् । पारयुगीणः ।

अत्र साधुर्योग्यः प्रवीणो वा गृह्यते । उपकारकवाची तु हितमित्यनेन
संगृहीतः । अत्र हि सूत्रकदम्बके समस्यन्तात्प्रत्ययः । अग्रे तु हितार्थे चतुर्थ्य-
न्तात्प्रत्ययः । अतो न बाध्यबाधकभावः ॥ ३३८ ॥ इति प्रतिजनादिः ॥

दिग्वर्गपूगा गणपक्षमेधा वंशालुवंशौ वनमित्रमेधाः ।

धाययादिसाक्ष्यन्तरवेशकाशा अव्ययकालान्तरहोमुखाश्च ३३९

दिगादिदेहांशाद्य इत्यनेन तत्र भव इत्यर्थे दिगादेर्य प्रत्ययो भवति ।

दिशि भवम् दिश्यम् । यथा—

विक्रीय दिश्यानि धनान्युरुणि द्वैष्यान्सावुत्तमलाभभाजः ।

तरीषु तत्रत्यमफलगुभाशङ्कं सांयान्निकानावपतीऽभ्यनन्दत् ॥

वर्यः । पूर्यः । गश्यः । पश्यः । मेश्यः । वंश्यः । अनुवंश्यः । वस्यः
करी । मित्र्यः । मेढ्यः । धाय्या सामिधेनी । धाय्या मित्रमस्येति ब्रह्मत्वे धाय-
मित्र इति केचित् । आद्यः । साक्ष्यः ॥ अन्तरे भवः अन्तर्यः । अन्तरित्यन्ये ।
तन्मतेऽस्त्यः । वेशे प्रतिकर्मणि पुरे वा भवा वेश्या(१) । यथा—

स्वास्तीर्णतत्परचितावसथः क्षणेन वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकास्यः ।

(१) वेशो नैपश्यं वेश्याग्रहं वा । तत्र भवा वेश्येति पा० ।

खिन्नानखिन्नमतिरापततो मनुष्यान् प्रत्यग्रहीच्चिरनिविष्ट इवोपचारैः ॥
काश्यः । अण्डु भवः अप्सव्यः । यूरयः । कात्यः । अन्त्यः । रहस्यम् । मुख्यम् ३३९

अभिन्नजघनालीका आकाशाकालपथ्युखाः ।

माघन्यायकशा देशः सञ्ज्ञायामुदकं तथा ॥३४०॥

अभिन्न्यः । जघन्यः । अलीक्यः । आकाश्यः । अकाल्यः । अयं च-
न्द्रवामनमतेन । पथ्यम् । उख्यम् । आकारान्तादप्युखाशब्दात् पिठरादिवाच-
काद्यः । कर्णोपार्श्ववाचकास्तु देहांशद्वारेणैव सिद्ध इति केचित् । माघ्यं कुन्द
कुसुमम् । न्यायम् । कशे देशे भवम् कश्यं मद्यम् । देश्यः । सञ्ज्ञायाम्
उदक्या-रजस्वला स्त्री । सञ्ज्ञाया अन्यत्र । औदकी मत्सी । मुखजघनवंशा-
नुवंशानामदेहांशार्थः पाठः । यथा-शरीरस्य मुखं प्रधानमग्रभागो वा जघनं
निकृष्टं पश्चाद्भागो वा तथाऽन्यस्मिन्नर्थे मुखजघनसदृशे यदैतावुपचारेण वर्तते
तदापि यप्रत्ययः स्यात् । तद्यथा । मुखे प्रधाने पदेऽग्रे वा भवो मुख्यः । सेना-
जघने निकृष्टे पश्चाद्भागे वा भवो जघन्यः ॥३४०॥ इति दिगादिः ॥

मुखोलूखलसीरौष्ठहनुशीलरथाः परेः ।

उपात्स्थूलाकलापौ च स्थानसीरादि सस्मृतम् ॥३४१॥

परिमुखादेरव्ययीभावादित्यनेन परिमुखादिभ्योऽव्ययीभावेभ्यस्तत्र भव
इत्यर्थेऽयः प्रत्ययो भवति ॥ परिमुखं भवः पारिमुख्यः सेवकः । सहि यतो
यतः स्वामिनो मुखं तत्र सन्निहितो भवन्नेवमुच्यते । पार्युलूखल्यः । पारिशी-
र्यः । परिसिरनित्यप्यन्यः । पार्योष्ठ्यः । पारिहनव्यः । पारिशील्यः ।
पारिरथ्यः । एतौ दिग्बद्धमतेन । स च परिशालशब्दमप्याह । परेरिति परि-
शब्दादित्यर्थः । उपस्थूले भवम् औपस्थूल्यम् । स्थूलाशब्देन हलिरुच्यते । स्थू-
णेत्यन्यः । औपकलाप्यः । औपस्थान्यः । अयं वामनमतेन । औपसीर्यः ।
आदिशब्दात्कपालशालशब्दौ सङ्गृहीतौ ॥३४१॥

पदयूपवंशसीताः पार्थितिलमाषाः सप्तातयचभङ्गाः ।

गङ्गासीरे सरथे सर्वेऽप्येतेऽनुतो लक्ष्याः ॥३४२॥

आनुपद्यः । आनुयूप्यः ॥ आनुसूप्य इति वामनमतेन । आनुवंश्यः ।
अनुवंशेति दिगादावपि पठ्यते तत्राव्ययीभावादन्यत्र यः । केचित्तु तत्राप्यव्य-
यीभाव एवेति मन्यन्ते । आनुसीत्यः । आनुपथ्यः । आनुतिल्यः । आनुमाष्यः ।

वशातेति सह सातयवभङ्गाभिर्वर्तन्ते । ससातयवभङ्गाः । स्यति दुःखमिति
सातं सुखम् । सातननु-अनुसातम् । आनुसात्यः । अयं दिग्बस्त्रमतेन ।
आनुयव्यः । आनुभङ्ग्यः । अयं भोजनमतेन । आनुगङ्ग्यः । अयं वाननादिम-
तेन । आनुसीर्यः । आनुरथ्यः । अयं दिग्बस्त्रमतेन । ननु मुखं परित इत्यर्थे
कथमव्ययीभावः । सत्यम् अस्मादेव निपातनात् । अथवा परेर्वर्जनार्थवृत्तिरवे
सति बहिःपर्यपाञ्चाजित्यनेनाव्ययीभावः । अनुसीरादीनां तु सामीप्यवृत्ति-
त्वात्स्वलक्षणेनैवाव्ययीभावः । अव्ययीभावादन्यत्र । परिगतं मुखं परिमुखम् ।
तत्र भवः पारिमुखः ॥ ३४२ ॥ इति परिमुखादिः ॥

ऋगयनपनरुक्तन्यायशिक्षानिमित्ता उपनिषद्विषयज्ञ-
श्लक्ष्णवर्चामुहूर्ताः । अपनिगमनिरुक्तोत्पातसंवत्सराव्या-
करणमथपदव्याख्यानविद्यात्रिविद्याः ॥ ३४३ ॥

ऋगयनेभ्योऽण् इत्यनेन ऋगयनादेस्तस्य व्याख्यानो ग्रन्थस्तत्र भव इति
वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति ॥ ऋषामयनम् ऋगयनम् । न क्षुभ्नादेरित्यनेन णत्वा-
भावः । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा । आर्गयणः । रत्ननिमित्तं तु णत्वं
भवत्येव । आर्गयन इत्यन्यः । अस्मन्मते तु गिरिनद्यादित्वादुभयम् । पौनरु-
क्तः । नैयायः । शैक्षः । नैमित्तः । औपनिषदः । आर्षः । याज्ञः । स्नाहणः ।
घार्चः । मौहूर्तः । निगच्छन्त्यनेन निश्चयमिति निगमो ग्रन्थविशेषः । नैगमः ।
नैरुक्तः । उत्पातः प्रतिपादकशास्त्रम् । औत्पातः । सांश्वत्तरः । वैयाकरणः ।
पदानां व्याख्यानं पदव्याख्यानम् । पादव्याख्यानः । अन्ये तु पदं व्याख्यान-
मिति च्छिन्दसि । तन्मते पादं वैयाख्यानम् । वैद्यः । त्रैविद्यः ॥ ३४३ ॥

छन्दसो विजितिर्भाषामानं विचितिनामनी ।

क्षत्राङ्गवास्तुतो विद्या स्यादुत्पादः क्रमेतरः ॥ ३४४ ॥

छान्दोविजितः । छान्दोभाषः । छान्दोमानः । छान्दोविचितः ।
छान्दोव्याख्यान इत्यप्यन्यः । छान्दोनामः । अयं वामनमतेन । क्षात्रविद्यः ।
आङ्गविद्यः । वास्तुविद्यः । औत्पादः । क्रमेतरः । ऋग्यजुर्गणादिभ्यश्च
इत्यनेन ठजि प्राप्ते वचनम् । आदैजाद्यतस्यो(१) ॥ ३४४ ॥ इति ऋगयनादिः ॥

(१) व्याकरणशब्दात्तु वृद्धाच्छः प्राप्त इति ठजादेरपवादोऽयमण् इत्यधिकम् ।

ऋग्ब्राह्मणाध्वराख्यातनामाख्यातानि नाम च ।

आद्यन्तप्रथमावेतौ षत्वणत्वनतानतौ ॥ ३४५ ॥

ऋद्यञ्द्वयगगादिभ्यष्ठञ् इत्यनेन ऋकारान्ताद्वयञ्जवाचिनो द्वयञ् ऋगा-
देश्च तस्य व्याख्यानस्तत्र भव इत्यर्थे ठञ् भवति । ऋचां व्याख्यानस्तत्र भवो
वा आर्चिकः । ब्राह्मणिकः । आध्वरिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ।
नामिकः । नामशब्दस्य द्वयञ् द्वारेण ठञ् सिद्धः । परं वामनपाणिनिचन्द्रादिमते
न गणे पठितः ॥ आद्यन्तिकः । प्राथमिकः । षात्वणत्त्विकः । नातानतिकः ॥
आकृतिगणयम् । तेन पुरश्चरणप्रभृतयो द्वयव्याः ॥ ३४५ ॥ इति ऋगादिः ॥

शुण्डिकोलपतीर्थान्युदपानतृणभूमयः ।

कृकणस्थण्डिलौ पर्णोपतीर्थोदकपिप्पलाः ॥ ३४६ ॥

आयस्यानादशुण्डिकादेरित्यनेन शुण्डिकादिवर्जितात्तत आगत इत्यर्थे
ठञ् भवति । शुल्क शालाया आगतः शौल्कशालिकः । आकरिकः । शुण्डि-
कादेः शुण्डिकः शुण्डिका वा सुरापणः (१) । तत आगतः शौण्डिकः । औलपः ।
उपल इति शकटाङ्गजः । तैर्थः । औदपानः । तार्णः । भौमः । कार्कणः ।
स्याण्डिलः । पार्णः । औपतीर्थः । अयं चन्द्रवामनमतेन । औदकः । पैप्पलः ॥
एतौ शकटाङ्गजमतेन ॥ ३४६ ॥ इति शुण्डिकादिः ॥

कुलालसेनोपनिषन्निषादा मधुश्वपाकौ रुरुदेवराजौ ।

रुद्रो वधूब्राह्मणकुम्भकाराः कर्मरचण्डालयुतः सिरिन्ध्रः ३४७

कुलालेभ्योऽकञ् इत्यनेन कुलालादेः शब्दगणात् कृत इत्यर्थे सञ्ज्ञावि-
षयेऽकञ् भवति । कुलालेन कृतं कौलाशकम् । घटघटीशरावोदञ्चनादि
भाण्डम् । सैनकं नगरोपरोधादि । औपनिषदकम् । अयं वामनमतेन । निषा-
दकम् । माधवको मध्वासवः । अयं चन्द्रमतेन । शौवपाककम् । रौरवकम् ।
दैवराजकम् । देवराजन्निति केचित् पठन्ति । तत्र दैवकम् । राजकम् । रौद्र-
कम् । शकटाङ्गजदिग्वस्त्रमतेन । वाधवकम् । ब्राह्मणकम् । ब्रह्मन्निति शकटा-
ङ्गजादयः । कौम्भकारकम् ॥ कार्मारकम् ॥ चाण्डालकम् । उपानदादिकम् ॥
अदासो दासवृत्तिर्यः स सिरिन्ध्र इति स्मृतः । सैरिन्ध्रकम् (२) ॥ ३४७ ॥

(१) सुरापणः सुराविक्रयी वोच्यत इति पा० । (२) सीरं हलमेव सै-
रम् । तद्वरतीति सैरन्ध्रः । सैरिकः सिरिन्ध्रोऽपि स एव । सैरन्ध्रकमिति पा० ॥

अनङ्वान्परिषच्चैव सैरिन्ध्री वरुटस्तथा ।

अक्प्रत्यययुजो ज्ञेयाः सञ्ज्ञायां बुधपुङ्गवैः ॥ ३४८ ॥

आनङ्गहकम् । पारिषदकम् । पर्वच्छब्दोऽपि द्रष्टव्यः । सैरिन्ध्रकः ।
अयं श्रीभोजराजमतेन । वारुटकम् । शूर्पपिटकादि । सञ्ज्ञाया अन्यत्र ।
कौलालः श्लोक इत्यादि ॥ ३४८ ॥ इति कुलालादिः ॥

असुरो देवरक्षोभ्यां गुणान्मुख्यः परो मतः ॥ ३४९ ॥

दैवासुरः । राक्षोऽसुरः । गौणमुख्यः । अत्र शिशुकन्दाद्यदेवासुरादि-
द्वन्द्वाच्च इति छो न भवति ॥ ३४९ ॥ इति देवासुरादिः ॥

शिशुप्रद्युम्नसीतेन्द्रयमाद् यथाक्रमं भताः ।

क्रन्दोऽभिगमनं चैवान्वेषणं जननं सभः ॥ ३५० ॥

शिशुकन्दाद्यदेवासुरादिद्वन्द्वाच्च इत्यनेन शिशुकन्दादेः शब्दगणान्
देवासुरादिवर्जिताच्च द्वन्द्वाद् द्वितीयान्तादधिकृत्यकृतो ग्रन्थ इत्येतस्मिन्नर्थे
छप्रत्ययो भवति । शिशवो बालास्तेषां क्रन्दस्तमधिकृत्यकृतो ग्रन्थः । शिशु-
क्रन्दीयः । बालपुस्तकः । शैशुकन्द इत्यन्यः । प्रद्युम्नाभिगमनं प्रद्युम्नाभि-
गमनम् । प्रद्युम्नाभिगमनीयः । सीतान्वेषणीयः । इन्द्रजननीयः । यमस्य
सभा यमसभम् । यमसभीयः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन प्रद्युम्नप्रत्यागमनप्र-
द्युम्नोदयनसीताहरणप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३५० ॥ इति शिशुकन्दादिः ॥

सिन्धुस्तक्षशिलावसानदरदो गान्धारशाल्वोरसाः-

कर्णः सामलकाण्डधारच्छगलाः कैर्मेदुरो ग्रामणीः ।

कंसार्धासनसिंहकर्णमधुमत्कश्मीरसिंहा इमे-

स्याद्दत्सोद्धरणोथ बर्बरयुतो वर्णस्तथा किन्नरः ॥ ३५१ ॥

सिन्धुशुण्डिकादिभ्योऽण्णयावित्यनेन सिन्ध्वादेः शुण्डिकादेश्च सोऽस्या-
भिजन इत्यर्थेऽण्णयौ क्रमेणः भवतः । सिन्धुः समुद्रो नदी वा । सिन्धवो
जनपदः । सोऽभिजनीऽस्य सैन्धवः । साक्षशिलः । आवसानः । दरदो जनपदः ।
दारदः । गान्धारः । शाल्वः । उरसा जनपदः । औरसः । कारणः । सामलः ।
द्वयं वासनमतेन । काण्डधारः । काण्डधरक इति शकटाङ्गजः । छगलो ग्रामः

छागलः । कैर्मेदुरः । ग्रामणः । कांसः । आर्घासनः । अयं वामनमतेन ।
 सैहकर्णः । सिंहकर्ण इति भोजः । मधुमान् पर्वतः । साधुमतः । काशरीरः ।
 सैहः । अयं वामनमतेन । वात्सोदुरणः । बाबेरः । वार्णवः ॥ ३५१ ॥

गब्दिकावासकम्बोजक्रोष्टुकर्णसुमङ्गलाः ।

सङ्कुचितोऽथ किष्किन्धा पर्वतोऽपि निगद्यते ॥ ३५२ ॥

गब्दिका जनपदः । गाब्दिकः । आवासः । अयं वामनमतेन । का-
 म्बोजः । क्रौष्टकर्णः । क्रोष्टुकर्णक इति भोजः । क्रोष्टुकशब्दो वामनमतेन । सौ-
 मङ्गलः । अयं वामनमतेन । साङ्कुचितः । कैष्किन्धः । पार्वतः । येऽत्र कच्छा-
 दिषु च पठ्यन्ते तेषां तत एवाणि सिद्धे नृतस्त्यलक्षणेऽकजि । अन्येषां च
 राष्ट्रलक्षणेऽकजि प्राप्ते वृद्धेभ्यश्छवाहीकप्राप्तेभ्यश्छज्जिठयोश्शेषेभ्योऽणि प्राप्ते
 वचनम् ॥ ३५२ ॥ इति सिन्ध्वादिः ॥

शुण्डिका कुचवारोऽथ सर्वसेनशटौ शकः ।

सर्वकेशरहौ बोधश्च एकः शङ्खशङ्करौ ॥ ३५३ ॥

शुण्डिका ग्रामः । अभिजनोऽस्य शौण्डिक्यः । अयं वामनमताभिप्रायः ।
 पाणिन्यादयस्तु^१ शण्डिकस्य ग्रामजनपदवाचिनः शाण्डिक्य इत्युदाहरन्ति ।
 कौचवार्यः । सर्वसेना जनपदः सार्वसेन्यः । शटा जनपदः शाट्यः । शका
 जनपदः शाक्यः सुगतः । रक इत्यपि शकटाङ्गजः । सर्वकेशा जनपदः
 सार्वकेश्यः । राह्यः । अयं भोजनमतेन । वह इति वामनः । बौध्यः । चाणक्यः ।
 शङ्ख्यः कपिलः । शाङ्कर्यः । कत इति वामनः । राष्ट्रवाचिभ्योऽकज् शेषे-
 भ्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ ३५३ ॥ इति शुण्डिकादिः ॥

कर्णाक्षिकेशा नखपादगुल्फभ्रूशृङ्गदन्तौष्ठमुखास्यपृष्ठम् ॥

कर्णादिपक्षान्मूलं जाहतिरित्यनेन करणादेः शब्दगणात्पक्षशब्दाच्चास्य
 मूलमित्यर्थे जाहतिप्रत्ययौ भवतः । कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम् । यथा—
 अपिकर्णजाहविनिवेशिताननः ॥

यथा च— दधाना वलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना ।

वाक्त्वचेनातिसर्वेण चन्द्रलेखेव पक्षतौ ॥

अक्षिजाहम् । केशजाहम् । नखजाहम् । पादजाहम् । गुल्फजाहम् ।
 गुल्म इत्यपि चन्द्रः । भ्रूजाहम् । शृङ्गजाहम् । दन्तजाहम् । ओष्ठजाहम् ।

मुखजाहम् । आस्यजाहम् । अयं शकटाङ्गनतेन । पृष्ठजाहम् । अयं वामनन-
तेन । पुष्प इति चन्द्रादयः । वक्त्रफले अपि शकटाङ्गजः । इति कर्णादिः ॥

कर्णादिरेषोऽथ च पीलुशम्यावश्वत्थकर्कन्धुकरीरयुक्तौ ॥ ३५४ ॥

पीलवादेः पाके कुण इत्यनेन पीलवादेः शब्दगणादस्य पाक इत्यर्थे
कुण प्रत्ययो भवति ॥ पीलूनां वृक्षाणां फलानां वा पाकः पीलुकणः । शमी-
कुणः । अश्वत्थकुणः । कर्कन्धुकुणः । करीरकुणः ॥ ३५४ ॥

कुवलं बदरं पुष्पकर्कन्धूखदिरास्तथा ।

वदरीकुवलीशब्दौ शाकटायनसम्मतौ ॥ ३५५ ॥

कुवलकुणः । बदरकुणः । पुष्पकुणः । अयं चन्द्रमतेन । कर्कन्धूकुणः ।
खदिरकुणः । बदरीकुणः । कुवलीकुणः ॥ ३५५ ॥ इति पीलवादिः ॥

रैवतिकबैजवापी गौरग्रीविस्तथौदमेधिश्च ।

स्वापिशिरथौदवापिः परिपठितः क्षेमवृत्तिश्च ॥ ३५६ ॥

रैवतिकादेश्च इत्यनेन रैवतिकादेः शब्दगणादस्येदमित्यर्थे छप्रत्ययो
भवति ॥ रेवत्या अपत्यं रैवतिकः । रेवत्यादेष्टण् इत्यनेन ठणि । रैवतिकस्यायं
रैवतिकीयः शकटाशवादिः । वीजवापस्यापत्यं बैजवापिः । बैजवापीयः ॥
गौरग्रीवीयः । औदमेधीयः ॥ स्वःपिशः स्वपिशः ॥ तस्यापत्यं स्वापिशिः ।
अतएव गणपाठाद्गौरादेरित्यनेन टैज् न भवति । औदवापीयः । औदवा-
हिरित्यन्ये । क्षेमवृत्तीयः ॥ अस्यापि शिष्येत्यादिनाऽकञि प्राप्ते वचनम् ॥ ३५६ ॥

इति रैवतिकादिः ॥

गोहविःखरदरासुरमेधा अष्टकायुगखदाविषकूपौ ।

स्रुक्स्वदाध्वसहिताक्षरवेदावूधसोऽनडि नभेऽपि च नाभेः ३५७

गवाद्योस्तु य इत्यनेन गो इत्यादेः शब्दगणाद् उवर्णान्ताच्च यप्रत्ययो
भवति वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु । गव्यम् । हविर्होतव्यं वस्तु । हविषे हितं तदर्थं वा ।
हविष्यम् । खर्यम् ॥ दर्यम् ॥ अशुर्यम् ॥ मेधयम् ॥ अष्टका आहुकालः । अष्ट-
वयम् । युगाय हितं युगोऽस्यस्यादिति वा । युग्यम् । खदतीति खदो हिंसकः ।
खद्यम् ॥ विष्यम् । कूप्यः ॥ स्रुच्यः ॥ स्वदा कुहाली । तदर्थं स्वद्यं लोहम् ।

अध्वन्यः । अक्षर्यः । वेद्यः । अयं वामनमतेन । ऊधस इत्यूधः शब्दस्यानङ्गा-
देशे सति पाठः । ऊधसेहितः ऊधन्योऽभ्यङ्गः । नाभये हितम् । नभ्यमङ्गुनम् ।
नभ्योऽक्षः । प्राणयङ्गवाचिनस्तु नाभिश्चब्दादुत्तरसूत्रेण य एव । नाभ्यं तैलम् ३५०

शूनो यण इति ज्ञेयं दीर्घत्वं च विभाषया ।

कूर्पबीजक्षरादीसबर्हिःशब्दौ मताविह ॥ ३५८ ॥

शुने हितं शुन्यम् । शून्यं च । रक्षपालमात्रेणापि रहितं गृहं कुटीर-
कादिपर्वतारण्यादिस्थानं तूपचारेण ॥ कूर्प्यो देशः । बीजेभ्य इमे । बीज्या
ब्रीहयः । सरायेदम् सार्थं काष्ठम् । दीसः श्लेषः । तदर्थं काष्ठं दीस्यम् ॥
बर्हिर्दर्मः । बर्हिष्यम् ॥ ३५८ ॥ इति गवादिः ॥

अपूपयूपौ कटकोऽथ किएवः सूपौदनौ तण्डुलकर्णवेष्टौ ।
अवोषदीपौ पृथुकश्च पत्रं स्थूणार्गलाश्वा मुसलोऽपि पूपः ३५९

हव्यापूपादेर्वेत्यनेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु हविर्विशेषवाचिनोऽपूपादेश्च यप्र-
त्ययो भवति वा । आमित्यम् । आमिक्षीयं दधि । अपूप्यम् । अपूपीयम्
अन्नम् । यवापूप्यम् । यवापूपीयम् । यूपो यज्ञस्तम्भः । यूप्यम् । यूपीयम् ।
कटक्यम् । कटकीयं हेम । किशवं मदिराकट्टः । किण्व्यम् । किशवीयम् ।
सूप्यम् । सूपीयम् । ओदन्यम् । ओदनीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् ।
कर्णवेष्टम् । कर्णवेष्टीयम् । कर्णवेष्टक इत्यन्ये ॥ अवोष्याः । अवोषीयाः क-
लायाः । दीप्यम् । दीपीयं वेश्म ॥ पृथुक्वाः । पृथुकीया ब्रीहयः ॥ पत्र्यम् ।
पत्रीयम् । अश्वपत्र्यम् । अश्वपत्रीयमित्यपि । स्थूण्यम् । स्थूणीयं काष्ठम् ॥
अरेण कर्षणेन गलति अर्गला दारुमयो लोहमयो वा दण्डः । अर्गल्यम् । अर्ग-
लीयम् । अयं भोजनमतेन । वामनाद्यास्त्वर्गल इति पेटुः । अश्व्यम् । अश्वी-
यम् ॥ मुसल्यम् । मुसलीयम् ॥ पूप्यम् । पूपीयम् ॥ शाकटायनमतमाश्रित्या-
न्नविकाराश्चेति न पठितम् । एभ्यस्तु सुर्याः सुरीयास्तण्डुला इत्याद्युदाहर-
णम् । सादेश्चेत्यधिकारात् । प्रदीप्यम् । प्रदीपीयमित्यादि । अन्येतु प्रदी-
पशब्दमपि पठन्ति । तन्मते नियमार्थं विदीपीयमित्यादि । अन्नविकारेभ्यस्त्व-
र्थपरत्वान्न भवति । यवसुरीयम् । पिष्टसुरीयम् । अतएवापूपाद्यन्नविकाराणां
पृथग्रहणमर्थवद्भवति । अपूपादिषु येऽन्नभेदशब्दा अपूपादयस्तेषां केनचि-

दाकारसादृश्येनार्थान्तरवृत्तौ प्रत्ययार्थमुपादानमिति शकटाङ्गजः । अस्माकं
स्वपनाशयः । शङ्कुलीमोदकप्रभृतयोऽन्तर्विकाराः पृथुकापूपादयस्त्वन्नमेव
विशिष्टावस्थं नान्तर्विकार इति पृथगुपादानम् ॥ ३५९ ॥ इत्युपादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां
स्वीयगणरत्नमहोदधिवृत्तौ शेषसाध्वर्यभवाख्यानागतार्थ-
कृताभिजनपाकेदमर्थविहिततद्धितप्रत्ययगणनिर्णयो

नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

संशयषष्ठान्नव्रतभारतरामायणैकभक्तानि ।

अष्टममासक्षपणोपवासपारायणानि स्युः ॥ ३६० ॥

सत्संशयादेः करोतीत्यनेन द्वितीयान्तात्करोतीत्येतस्मिंल्लोकप्रसिद्धेर्धे ठञ्
भवति ॥ संशयं करोति संशयिकः स्यात्वादिः । पाष्ठान्नव्रतिकः । भारतिकः ।
रामायणिकः । अनयोः करोतिः कथने वर्तते । ऐकभक्तिकः । आष्टमिकः ।
मासक्षपणिकः ॥ औपवासिकः । पारायणं साकल्यवचनम् । पारायणिकः ।
अथवा पारायणमिति सामान्येनाभिधानात् धातुपारायणं नामपारायणं वा-
भिधीयते । तत्करोति पठनपरिसमाप्तिं नयतीत्यर्थः । एतच्च करोतेरशेषधात्व-
र्थानुगतवृत्तित्वाङ्गभ्यते । तदुक्तम्-

विकारभेदसंसर्गात्कर्षहानादिरूपतः । करोतिः परिणामार्थं चित्रमाह स्वभावतः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन तुरायणचान्द्रायणप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३६० ॥

इति संशयादिः ॥

अजशङ्कूत्तरा वारि कान्तारस्थलजङ्गलाः ।

तेनाजाद्यादेराहतं वेत्यनेनाजादिपूर्वपदात्पथिशब्दात् तेनाहतं तद्गच्छ-
तीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ अजपथेनाहतम् अजपथं गच्छति वा । आज-
पथिकम् । आजपथिकः । शङ्कुरिव ऋजुः पन्थाः शङ्कुपथः । शङ्कुपथिकम् ।
औत्तरपथिकम् । वारिपथिकम् । कान्तारपथिकम् । स्थालपथिकम् । जाङ्ग-
लपथिकम् ॥ इत्यजादिः ॥

ऋतुस्तथोपवस्ता च प्राशिता च बुधैर्मतः ॥ ३६१ ॥

ऋत्वादिभ्योऽण् इत्यनेन ऋत्वादेरस्य प्राप्त इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति ॥
 ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्त्तवं पुष्पम् । आर्त्तवी कलिका । आर्त्तवः पुष्पवन्धः ।
 उपवस्ता । उपवासव्रती । स प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रं पर्वभोज्यं वा ॥ प्राशिता
 भोक्ता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रं भोजनम् । प्राशित्रो रसवती । ऋत्वादयः प्रयोग-
 गम्याः ॥ ३६१ ॥ इति ऋत्वादिः ॥

सन्तापसङ्घातनिसर्गयोगोपवाससम्पादनसम्परायाः ।

सङ्ग्रामसंयोगविसर्गमांसप्रवासमांसौदनसन्निपाताः ॥ ३६२ ॥

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इत्यनेन सन्तापादेश्चतुर्थ्यन्तात्तस्मै प्रभव-
 तीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ सन्तापाय प्रभवति सांतापिकं दुर्जनसंगतम् ।
 सांतापिको ग्रीष्मकालः । सांतापिकी नीचसेवा ॥ सांघातिकम् । नैसर्गिकम् ।
 निःसर्ग इत्यपि वासनः । यौगिकम् । अयं शकटाङ्गजमतेन । औपवासिकः ।
 सांपादनिकः । सांपरायिकः । सांग्रामिकः । सांयोगिकः । वैसर्गिकः । मांसिको
 व्याघागमः । प्रावासिकः । मांसौदनिकः । सक्तुमांसौदन इत्यन्यः । सांनिपा-
 तिकः ॥ ३६२ ॥

संनहौदनसंवेशसक्तुसंमोदनं निरः ।

पेषघोषातुपात्सर्गः पेषवासक्रमाः समाः ॥ ३६३ ॥

सांनाहिकः । औदनिको दानपतिसंयोगः । सांवेशिकः । सक्तुभ्यः
 शक्तः साक्तुकः । संमोदनं हर्षः । सांमोदनिकः । नैष्पेषिकः । नैर्घोषिकः ।
 औपसर्गिकः । सांपेषिकः । सांवासिकः । सांक्रामिकः । अयं शकटाङ्गजमतेन ।
 ॥ ३६३ ॥ इति संतापादिः ॥

व्युष्टोपवासौ परिषत्प्रवासौ सङ्ग्रामतीर्थं समुदायनित्यम् ।

प्रवेशनो निष्क्रमणः समोऽग्नेर्घातः पदं पीलुपरं च मूलम् ३६४

व्युष्टादिभ्योऽण् इत्यनेन व्युष्टादेस्तत्र कार्यं दीयत इत्येतयोरर्थयोरण्
 भवति । व्युष्टं प्रभातम् । तत्र कार्यं दीयते वा । व्युष्टम् । औपवासम् ।
 पारिषदम् । प्रावासम् । सांग्रामम् । तीर्थम् । सामुदायम् । नित्यशब्दो दिवसा-
 भ्यावृत्तिविषयो द्रष्टव्यो व्युष्टसाहचर्यात् । ननु कूटस्थाकाशादिवस्तुवृत्तिस्ततः

सर्वध्वभावकाला इति सप्तमीप्रसंगे द्वितीया स्यात् । नैत्यः । सर्वकालं दीयत इत्यर्थः । प्रवेशने गृहान्नगराद्वा कार्यं दीयते वा । प्रावेशनम् । एवं नैष्कर्मणम् । सांघातम् । आग्निपदम् । पैलुमूलम् । परिवत्समुदायशब्दौ न्यासकन्मतेन । आकृतिगणध्यायम् । तेन लोकयात्राप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३६४ ॥
इति व्युष्टादिः ॥

चूडा श्रद्धा द्वादशाहस्तथायं ज्ञेया यात्रा देवतीर्थात्परेह ।
स्वर्गः कामो बोधनायुर्यशांस्यनेकोलक्षयो धीमता लक्ष्यतश्च ३६५

चूडास्वर्गात्थापनास्वस्तिवाचनादेरण् यच्छठज्जुगित्यनेन चूडादिस्वर्गाद्युत्थापनादिस्वस्तिवाचनादीत्येतेभ्यो गणेभ्यः प्रथमान्तेभ्योऽस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्नर्थेण् यच्छठज्जुगित्येते क्रमेण भवन्ति ॥ चूडाप्रयोजनस्य चौडम् । यथा—
सवृत्तचौलञ्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ॥

एवं आहुम् । द्वादशाहम् । दैवयात्री पुष्पप्रचितिः । तैर्यात्र्यन्तपङ्क्तिः ।
इति चूडादिः ॥

स्वर्गः प्रयोजनस्य स्वर्गं धनम् । स्वर्गा देवपूजा । काम्या इष्टयः ॥
धन्यम् । आयुष्यम् । यशस्या विद्या ॥ ३६५ ॥ इति स्वर्गादिः ॥

उदुपाभ्यां परात्स्थापेरनोऽनोः प्रवचेर्वचे ।

विशोर्वासेस्तथाङ्प्राञ्च रुहेः समाविशेर्भेः ॥ ३६६ ॥

उत्थापनम् । उत्थापना वा प्रयोजनस्य उत्थापनीयम् । उपस्थापनीयम् । अनुप्रवचनीयम् । अनुवचनीयम् । अनुपश्चाद्वाचनम् अनुवाचनमिति वासनः । अनुवादनम् । अनुपानमित्यपरः । अनुवेशनीयम् । संवेशनमिति वासनः । अनुवासनीयम् । आङ्प्राञ्चेति चकारेणानोरित्यनुकृष्यते । आरोहणीयम् । प्ररोहणीयम् । अनुरोहणीयम् । समावेशनीयम् । समारम्भणीयम् ३६६

विशोः पदे रुहेः पूरेः समापेश्व सपूर्वतः ।

स्वस्तिवाचनं पुण्याहवाचनं शान्तिवाचनम् ॥ ३६७ ॥

अन इत्यनुवर्तते । गृहप्रवेशनं प्रयोजनस्य गृहप्रवेशनीयम् । अश्वप्रपदनीयम् । प्रासादारोहणीयम् । प्रपापूरणीयम् । व्याकरणसमापनीयम् । सपूर्वत इति गृहादिपूर्वपदोपेतात् ॥ इत्युत्थापनादिः ॥

स्वस्तिवाचनं प्रयोगजनमस्य स्वस्तिवाचनम् । पुण्याहवाचनम् । शान्ति-
वाचनम् । स्थापनादयः स्वस्तिवाचनादयश्च प्रयोगगम्याः ॥ ३६७ ॥

इति स्वस्तिवाचनादिः ॥

देवतिलदेशविरतेर्महतः सामायिकादृतं गदितम् ।

दीक्षावान्तरपूर्वात्रिश्रुतिकाः स्युर्महानाम्न्यः ॥ ३६८ ॥

तच्चरति देवव्रतादिभ्यो द्विन् इत्यनेन तदिति द्वियीयान्ताद्देवव्रतादि-
शब्दगणाच्चरतीत्यर्थे द्विन् भवति । देवव्रतं चरति देवव्रती । तिलव्रतं चरति
तिलव्रती । देशविरतिव्रती । महाव्रती । सामायिकव्रती । आवान्तरदीक्षी ॥

इति देवव्रतादिः ॥

त्रिश्रुतिका इति त्रिशब्दो महानाम्न्यादिरित्यर्थः । महानाम्न्यादेरि-
त्यनेन महानाम्न्यादेर्द्वितीयान्ताच्चरतीत्यर्थे ठञ् । महानाम्न्यो नाम ऋषः ।
तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्चरति माहानाम्निकः । आख्या-
तरूपत्वादस्त्रीत्वाभावः । आदित्यव्रतिकः । गौदानिकः । तथाऽस्य ब्रह्मचर्यं
इत्यनेन ब्रह्मचर्येऽभिधेय एषां तुल्यं रूपम् ॥ ३६८ ॥ इति महानाम्न्यादिः ॥

अश्ववस्वश्मभङ्गोमावर्षोर्णागणमित्यपि ।

वंशबल्वजमूलाक्षस्थूणाखट्वाकुटेक्षवः ॥ ३६९ ॥

ब्रह्मवर्चसद्व्यवोऽसङ्ख्यामानाशवादेर्य इत्यनेन ब्रह्मवर्चसशब्दात्सङ्ख्या-
मानाशवादिवर्जिताच्च द्वयचः शब्दात् तस्य हेतुः संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थे
यप्रत्ययो भवति ॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा । ब्रह्मवर्चस्यः ।
द्वयचः । धनस्य निमित्तम् धन्यम् । स्वर्गमित्यादि । सङ्ख्यामानाशवादि
प्रतिषेधः किम् । पञ्चकः । सप्तकः । प्रास्थिकः । खारीकः । अशवादेः आश्वि-
कः । वासुकः । आशिनकः । माङ्गिकः । औनिकः । वार्षिकः । और्णिकः ।
गाणिकः । इत्यशवादिः ॥

वंशादिभारं हरति वहत्यावहतीत्यनेन वंशादेः पराङ्गारशब्दाद्भारभू-
ताद्वा वंशादेर्द्वितीयान्ताद्हरति वहत्यावहतीत्यर्थे ठञ् भवति । वंशभारं हरति
वहत्यावहति वा । वांशभारिकः । बाल्वजभारिकः । मूलभारिकः । आक्ष-
भारिकः । स्थूणाभारिकः । खट्वाभारिकः । कौटभारिकः । कुटज इति

वाननः । ऐक्षुभारिकः । अश्वत्थ इत्यपि दिग्बस्त्रः । अक्षय इत्यपि भोजः ।
भारभूतान्वा वंशान् हरति वहत्यावहति वा । वांशिकः । बाह्वजिकः ।
मौलिकः । आक्षिकः । स्थौणिकः । खाट्विकः । कौटिकः । ऐक्षुकः । अश्व-
प्रमशब्दौ गणे द्रष्टव्यौ । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा आवहत्युत्पा-
दयतीत्यर्थः ॥३६९॥ इति वंशादिः ॥

छेदं भेदं सम्प्रयोगं विकर्षं दोहद्रोहौ विप्रकर्षप्रकर्षौ ।

कर्षं नर्त्तं विप्रयोगप्रयोगौ संवेः प्रश्नं प्रेषणं विद्धि विहन् ॥३७०॥

छेदादेर्नित्यमित्यनेन छेदादेस्तदर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ॥
छेदं नित्यमर्हति छैदिकस्तर्हः । भैदिकः शत्रुः । साम्प्रयोगिकः । वैकर्षिकः ।
दोहिकी गौः । द्रौहिकः ॥ वैप्रकर्षिकः । प्राकर्षिकः । कार्षिकः ॥ नात्तिकः ।
गोनर्त्त इत्यन्ये । वैप्रयोगिकः । प्रायोगिकः । साम्प्रज्ञिकः । वैप्रज्ञिकः ।
प्रेषणिकः । प्रेक्षण इति शकटाङ्गजः । विरागविरङ्ग चेति गणसूत्रं वाननमते-
न । वैरङ्गिकः ॥३७०॥ इति छेदादिः ॥

दण्डार्धमेधामुसलानि मेघो वधोदकेभा मधुपर्कयुक्ताः ।

युगं कशासौ पितृदेवता च दण्डादिरेवं विबुधैः प्रणीतः ३७१

दण्डादेरित्यनेन दण्डादेः शब्दगणादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यो भवति ।
दण्डमर्हति दण्ड्यः । दण्डो दमनं न तु यष्टिः । यथा स्थित्यै दण्डयतो दण्डयान् ।
ननु दण्डयत इति दण्ड्यः पूर्वतीत्यादिना सिद्धम् । सत्यम् । दण्डमर्हतीति
ठञ् प्रसज्येत ॥ अर्च्योऽतिथिः । यथा—तस्यार्च्यमर्घादिकयादिपुरुषः ॥ मेध्यः ।
मुसलघातो मुसलः । मुसल्यः । मेध्यः । वध्यः । उदक्यः । इम्यो धनी ।
मधुपर्क्यः श्रोत्रियो गृहागतः । युग्यो दम्यः । कशाघातोऽपि कशा । कश्योऽश्वः ।
पितृदेवत्यः । आहुकालः । आकृतिगणश्चायम् । तेन रथकन्यादयो द्रष्टव्याः ॥३७१॥
इति दण्डादिः ॥

सुस्नाताभ्युन्नतीबन्धुमैत्रीनिद्रासुखात्परा ।

सुखाच्छय्यातपो रात्रिर्दिवसः शयनं शयः ॥३७२॥

सुस्नातादेः पृच्छतीत्यनेन सुस्नातादेर्द्वितीयान्तात्पृच्छतीत्यर्थे ठञ्
भवति । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । यथा । सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ।

आभ्युन्नतिकः । वान्धुमैत्रिकः । सौखनिद्रिकः । सौखशयिकः । सौखतप-
सिकः । सौखरात्रिकः । सौखदिवसिकः । सौखशयनिकः । अयं शकटाङ्गजम-
तेन । अस्मन्मते तु सौखशायनिक इति स्यात् ॥ सौखशयिकः ॥३७२॥

इति सुस्नातादिः ॥

परदारा गुरोस्तल्पं माथोत्तरपदं तथा ।

पदव्यनुपदाक्रन्दजन्ययात्राः प्रकीर्तिताः ॥३७३॥

परदारादेर्गच्छतीत्यनेन परदारादेर्गणादृञ् भवति ॥ परदारान् गच्छति
कामयते पारदारिकः । गुरोस्तल्पं कलत्रं गुरुतल्पम् । गौरुतल्पिकः ।
दाण्डमाथिकः ॥ शौलकमाथिकः ॥ माथशब्दः पथिपर्यायः । पादविकः ।
आनुपादिकः । अनुगतप्रत्युत्तरवक्ता प्रत्यासत्त्या धावति वा । इष्टविपत्तावु-
ल्लवणरुदिताराव आक्रन्दः । आक्रन्दन्त्यस्मिन्नित्याक्रन्दो देश आर्त्तशरणं वा ।
आक्रन्दिकः । जान्ययात्रिकः ॥ अन्येऽपि प्रयोगगम्याः ॥३७३॥

इति परदारादिः ॥

प्रभूतस्वागतस्वस्तिपर्याप्तागमनं स्वरः ।

नित्यमाकार्यतः शब्दः प्रभूतादिगणे मतः ॥३७४॥

आह प्रभूतादिस्य इत्यनेन ठञ् । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । प्रभूतं भवतां
धनधान्यादिकमभीष्टं स्यादिति प्रियाशिषं वदन्नेवमुच्यते । स्वागतिकः ।
सौवस्तिकः । पार्याप्तिकः । सौवर्गमनिकः । नित्यशब्द इति ब्रुवाणः । नै-
त्यशब्दिकः । माकृथाः पापमनाचारं वेति ब्रुवाणः माशब्दिकः । कार्यशब्द
इति ब्रुवाणः कार्यशब्दिकः । माशब्दादिभ्यो वाक्यारप्रत्ययविधानम् ॥३७४॥

इति प्रभूतादिः ॥

पर्पाश्वत्थावाकषजालव्यासारथाश्वधासाः स्युः ।

कृतपद्मावः पादो निर्दिष्टोऽर्थध्वनिः कैश्चित् ॥३७५॥

पर्पादेष्टङ् इत्यनेन तेन चरतीत्यर्थे ठङ् भवति । पर्पो दारुनिर्मितः ।
शकटप्राय उपकरणविशेषः । तेन । चरति पर्पिकः । पर्पिकी । अश्वत्थिकः ।
अश्वत्थिकी ॥ आकषन्ति सुवर्णमत्र परीक्षार्थमित्याकषो निकषोपलः ॥
आकषन्ति पिबन्त्यस्मिन्नोषधीरित्याकषः पाषाण इत्यके । आकषिकः ।

आकषिकी ॥ आकषी लोहोपकरणविशेष इति वामनः ॥ जालिकः । व्यासो
महाजालम् । व्यासिकः । व्याल इत्यप्यन्यः ॥ रथिकः ॥ अश्विकः ॥ घासिकः ॥
प्रदिकः । पदातिर्लेखवाहकादिर्वा ॥ अर्थिकः ॥ ३७५ ॥ इति पर्पोदिः ॥

स्युर्वेतनप्रेषणशक्तिदण्डवाहार्धवाहोपनिषत्सुखानि ।

वेशोपवस्तीभृतिपादवेशोपवेशशय्याः स्फिगचालजालम् ॥ ३७६

वेतनादेर्जीवतीत्यनेन तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति । वेतनेन
जीवति वेतनिकः कर्मकरः । प्रेषणिकः । शाक्तिकः । दाण्डिकः ॥ वहनं वाहनं
वा वाहः ॥ वाहिकः ॥ आर्धवाहिकः ॥ औपनिषदिकः । सौखिकः । वैश्वि-
कः ॥ द्वयं वामनमतेन ॥ औपवस्तिकः ॥ भार्त्तिकः ॥ पादिकः ॥ वेशो दारि-
कावाटः । वैशिकः । औपवेशिकः । शायिकः । अन्ये सुखशयेति पठन्ति ।
त आहुः सुखशय्या जीवति किं सुखं शयितवन्तो भवन्त इति यः परम्परेण
जीवति स सौखशयिक इति ॥ चलनं चालः ॥ स्फिगस्य चालः स्फिगचालः ॥
स्फिगचालिकः ॥ पुतचाल इत्यन्ये ॥ जालिकः ॥ ३७६ ॥

उपदेशधनुर्दण्डोपनिजस्तधनुःस्फिजः ।

उपाञ्च हस्तिवेषस्थस्थानान्युपास्तिरित्यपि ॥ ३७७ ॥

उपदेशेन जीवति औपदेशिकः ॥ धानुर्दण्डिकः ॥ उपनिजस्तं किंल
पैशुनम् । औपनिजस्तिकः ॥ धानुष्कः । स्फैजिकः ॥ औपहस्तिकः ॥ औप-
वेशिकः ॥ औपस्थिकः (१) ॥ औपस्थानिकः ॥ औपास्तिकः ॥ ३७७ ॥
इति वेतनादिः ॥

उत्सङ्गपिटकावुक्तावुद्गुपोत्तुपसंयुतौ ।

उद्गुपोऽथ पिटाकश्च स्यादुत्पुटोत्पुतौ तथा ॥ ३७८ ॥

हरत्युत्सङ्गादेरित्यनेन तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ उत्सङ्गेन हरति
औत्सङ्गिकः कुमारः । पैटकिः । उत्पूर्वात् तुपतुम्पहिंसायामित्यत इगुपा-
न्तलक्षणे के । अतएव निपातनात्तकारस्य पक्षे टकारः । औट्टपिकः । औ-
त्तुपिकः । औडुपिकः । पैटाकिः । औत्पुटिकः । उद्गतं पुतम् उत्पुतम् ।
औत्पुतिकः ॥ ३७८ ॥ इत्युत्सङ्गादिः ॥

(१) उपस्थेन जीवति-औपस्थिकी घराङ्गनेत्यधिकम् ।

प्रोक्ता भस्त्राभरणं शीर्षभारः शीर्षभारो भरटश्चांसभारः ॥

अंसभारः करणं पङ्कभारो ज्ञेयः प्राज्ञैः करटोऽन्येऽपि शब्दाः ३७९

भस्त्रादेष्टुङ् इत्यनेन तेन हरतीत्यर्थे ठङ् भवति । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । श्रियते भरणम् । भरणिकः । शीर्ष भारः शीर्षभारः । शीर्षभारिकः । शीर्षभारिकः । भरटः स्रवविशेषः । भरटिकः (१) । अंसभारिकः । अंसभारिकः । करणिकः—शनैः शनैरुपचितपङ्कभारिकाः पयोधराः प्रययुरपेतवृष्टयः ॥

करटिकः । एतौ वामनमतेन । वातोर्क्षीयं गदिता स्मृतौ ग इति वृत्तम् ॥ ३७९ ॥ इति भस्त्रादिः ॥

अक्षद्यूतोऽथ जङ्घाप्राद्धतं हृतं गतागतम् ॥

पादस्वेदनं यातोपयातं कण्टकमर्दनम् ॥ ३८० ॥

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादेरित्यनेनैतस्मात्तेन निर्वृत्त इत्यर्थे ठङ् भवति । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकम् ॥ जाङ्घाप्रहृतिकम् । जाङ्घाप्रहृतिकम् । गतं च तद् आगतं च गतागतम् । गातागतिकम् । गतानुगतमित्यन्ये । पादयोः स्वेदनं पादस्वेदनम् । पादस्वेदनिकम् । पादस्वेद इत्यन्ये । यातोपयातिकम् । यातिकम् । औपयातिकमित्यन्ये । काण्टकमर्दनिकम् । कण्टकमर्द इत्यन्ये ॥ ३८० ॥

शर्करामर्दनं सत्त्ववागङ्गानुगतानि च ।

अन्येऽपि ध्वनयो लक्ष्या अक्षद्यूतादिनामनि ॥ ३८१ ॥

शर्करामर्दनिकम् । शर्करामर्द इत्यन्ये । सत्त्वं मनो गुणो वा । सात्त्विकः । वाचिकः । आङ्गिकः । आनुगतिकः । अन्येऽपीत्याकृतिगणत्वादिति शेषः ॥ ३८१ ॥ इत्यक्षद्यूतादिः ॥

निकटो भिक्षुके वृक्षमूलमावसथस्तथा ।

श्मशानाभ्रावकाशौ च निकटादौ बुधैर्मतौ ॥ ३८२ ॥

निकटादेर्वसतीत्यनेनास्मात्तत्र वसतीत्यर्थे ठङ् भवति । निकटे वसति नैकटिकः । यो ग्रामसमीपे वसत्यारण्यको भिक्षुः स एवमुच्यते प्रसिद्धेः (२) ।

(१) सरटः स्रवविशेषः—सरटिकः । भरटेति केचित् । (२) नैकटिकः । आरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात् क्रीशे वस्तव्यमिति यस्य शास्त्रतो वासः स एवोच्यते इति पा० ।

वार्धमूलिकः । आवर्धकः । प्रमाशानिकः । आभ्रावकाशिकः । अभ्यवकाश
इति शकटाङ्गजः ॥ ३८२ ॥ इति निकटादिः ॥

महिषी मणिपाली प्रानोर्लेपिका पुरोहितः ।

प्रजापतिप्रजावत्यनुचारकविलेपिकाः ॥ ३८३ ॥

अमहिष्यादेरण् इत्यनेन ऋकारान्तान्महिष्यादेश्चास्य धर्म्यमित्यर्थेण
भवति । होतुर्धर्म्यम् हौत्रम् । महिष्या धर्म्यं न्याय्यं युक्तमित्यर्थः । माहिषम् ।
मणीन् पालयतीति मणिपाली स्त्री । माणिपालम् । प्रलिम्पत्यनुलिम्पति वा
प्रलेपिका । अनुलेपिका । प्रालेपिकम् । आनुलेपिकम् । पुरो दधाति स्म ।
पुरोहितः । पौरोहितम् । प्रजानां पतिः प्रजापतिः । प्राजापतम् । प्रजा
अस्याः सन्ति प्रजावती । प्राजावतम् । अनुचरति अनुचारकः । आनुचारकम् ।
बिलिम्पतीति विलेपिका । विलेपिकम् ॥ ३८३ ॥

यजमानोऽनुवाकश्च नरो वर्णकपेषिका ।

यजते यजमानः । याजमानम् । होतृयजमानेति केचित्पठन्ति । तत्र
हीता च यजमानश्च होतृयजमानम् । तस्य धर्म्यं हौतृयजमानम् । आनुवाकम् ।
नारम् । पिनष्टीति पेषिका । वर्णानां पेषिका वर्णकपेषिका । अकयाजकादि-
भिरित्यनेन समासे । वर्णकपेषिकम् । अन्ये तु वर्णक पेषिकेति च्छिन्दन्ति ।
इति महिष्यादिः ॥

शक्तियष्ट्यष्टमा दण्ड ईषेष्टी कम्पनाम्भसी ॥ ३८४ ॥

शक्त्यादेष्टीकण् इत्यनेन शक्त्यादेरस्य प्रहरणमित्यर्थे टीकण् भवति ।
शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । शाक्तीकी ।

स्खलन्ती न क्वचित्तैक्षयादभ्यग्रफलशालिनी ।

अमोचि शक्तिः शाक्तीकैर्लोहजा न शरीरजा ॥

याष्टीकः । यथा-धनञ्जयस्य-

याष्टीकं ते स्मरव्यग्राः खेचरस्त्रीवृता वराः ।

याष्टीकं ते स्मर व्यग्रास्तं प्रतीच्छन्ति नाभितः ॥

अष्टमः प्रहरणमस्य आष्टमीकः । अयं जिनेन्द्रबुद्धिमतेन । दण्डकीकः ।

ईषा प्रहरणमस्य ऐषीकः । इष्टिः प्रहरणमस्य ऐष्टीकः । कम्पनं प्रहरणमस्य

कास्पनीकः । आम्भः प्रहरणमस्य आम्भसीकः । अपरेषां मते ठजेव । दागिहिकः ।
ऐष्टिकः । कास्पनिकः । आम्भसिकः ॥ ३८४ ॥ इति शक्त्यादिः ॥

छत्रं चुराप्ररोहौ च विशिकाविशिखे तथा ।

अनृतं स्यादुदस्थानं पुरोडा कृषिसंयुता ॥ ३८५ ॥

छत्रादेर्ण इत्यनेन तदस्य शीलमित्यर्थे णो भवति । छादनादावरणा-
च्छत्रम् । गुरुकार्म्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तः । छत्रशीलः शिष्यः । छात्रः ।
अन्ये त्वाहुः । छत्रशीलः छात्रः । छत्रस्येव शीलमस्येत्यर्थः । छत्रं यथा धार्य-
माणं वातातपवर्षत्राणाय भवति पुरुषस्य । एवमुपाध्यायो धार्यमाणः शिष्यस्य
रागद्वेषक्रोधमोहत्राणाय भवति । स शिष्यं धर्मं ब्रूते । एवमसाधुपाध्यायश्छ-
त्रमिव छत्रम् । तच्छीलानुकारिशीलः शिष्यश्छात्र इत्युच्यते । गुरुशील इत्यर्थः ।
चोरणं चुराभिदादिः । चुराशीलश्चौरः । प्रारोहः । विशिका परहृदयानुप्रवेशः ।
वैशिकः (१) । बहुक्षमतया विशिखेव विशिखा । वैशिखः । अनृतभाषणम् अनृतम् ।
आनृतः । उदके स्थानम् उदस्थानम् उदवासः । औदस्थानम् । पुरो दीपत
इति पुरोडा । अतएव वचनादनुपसर्गादप्यङ् । पौरोडः ॥ पुरोद इत्यन्ये ।
कर्षणं कृषिः । कर्षः ॥ ३८५ ॥

भक्षाशिक्षाविश्वधाकर्मभिक्षा-विक्षाचुक्षामन्द्रसत्यास्तितिक्षा ।

स्थोपस्थानं वा तपः स्याद्बुभुक्षा छत्रादिविज्ञायतामेष दक्षैः ३८६

भक्ष अदने-भक्षणं भक्षा । भाक्षः । शैक्षः । विश्वं दधाति विश्वधा सुधा ।
वैश्वधः । कर्मः । भैक्षः । विक्षुचुक्षी इत्यपरिपठितौ धातू । विक्षणं विक्षा ।
वैक्षी । चुक्षणं चुक्षा शौचम् । चौक्षः । चोक्षा वस्त्रादिवेषपङ्क्तिरिति वामनः ।
मन्द्रशीलः मान्द्रः । सत्यभाषणं सत्यम् । तच्छीलमस्य सात्यः । तैतिक्षः ।
स्थाशब्दोऽत्र पठ्यते । स प्रादिपूर्वो गृह्यते । आतो गोऽन्तः । प्रादेरित्यङ्-
प्रत्यये । आस्था नियतविषये प्रत्याशा । संस्था । व्यवस्था । आस्थः । सांस्थ
इत्यादि । औपस्थानः । तापसः ॥ बौभुक्षः । शकटाङ्गजस्तु चौरी तापसी-
त्यादौ ङीविधानार्थं छत्रादेरङ् इत्यनेनाजमाह । अस्मन्मते तु गौरादिपाठा-
श्रयणाद् ङीप्रत्ययः सिद्धः ॥ ३८६ ॥ इति छत्रादिः ॥

(१) परहृदयप्रवेशरूपा विशिखक्रियापि विशिखेत्युच्यते । वैशिखः ।
वैशिकोऽपि अस्यैव पर्यायः । इत्यधिकम् ।

किशरस्तगरोशीरपर्णीहरिद्रुगुगुलु ।

हरिद्रानलदावेतौ स्थगलो नरदस्तथा ॥ ३८७ ॥

किशरादेष्टङ् इत्यनेन किशरादेरस्य प्रथमस्यै ठङ् भवति । किश-
रादयो गन्धविशेषवचनाः ॥ किशरं प्रथमस्य किशरिकः । किशरिकी । तग-
रिकः । तगरिकी । उशीरिकः । उशीरिकी । पर्णिकः । पर्णिकी । हरिद्रुकः ।
हरिद्रुपर्णीत्यन्ये । गुगुलुकः । हरिद्रिकः । नलदिकः । स्थगलिकः । स्थगर
इति शकटाङ्गणः ॥ नरदिकः ॥ ३८७ ॥ इति किशरादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्वीयगणरत्नमहो-
दधिवृत्तौ करोत्याहृतगच्छतिप्राप्तप्रभवतिकार्येदीयतेप्रयोजनचरत्यु-
त्पातसंयोगहरतिवहत्यावहतिपृच्छतिगच्छत्याहतेनचरतिजीव-
तिहरतिनिर्वृत्तवसतिधर्म्यप्रहरणशीलपश्यलक्षणार्थविहितत-
द्धितप्रत्ययगणनिर्णयो नाम षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

तारकाकुसुमपल्लववेगाः पुष्पगौरवविचारपिपासाः ।

मञ्जरीस्तबकवर्णकतन्द्रा दुःखशास्त्रसुखमूत्रतरङ्गाः ॥ ३८८ ॥

सञ्जातं तारकादेरित्यनेनैतस्मात् तदस्य संजातमित्यर्थं इतो भवति ॥
तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । तारकशब्दोऽप्यत्र ग्राह्यः ॥ कुसुमितस्त-
रुः । पल्लवितः ॥ वेगितः ॥ वेगवान् पुष्पितः ॥ गौरवितः ॥ विचारितः ॥
पिपासितः ॥ मञ्जरितः ॥ स्तबकितः ॥ वर्णकितः ॥ कर्णकितो (१) वेणुरित्यप्यन्यः ॥
तन्द्रितः ॥ दुःखितः ॥ शास्त्रितः ॥ सुखितः ॥ मूत्रितः ॥ तरङ्गितः ॥ ३८८ ॥

निद्रामुद्रापुलकतिलकाश्वन्द्रकाभ्रान्धकारा—

गर्वोत्कण्ठामुकुलमुकुरद्रोहदोहा बुभुक्षा ।

हर्षोत्कर्षव्रणकुवलयव्याधिगर्धाः पुरीषं—

क्षुत्सीमन्तज्वरभरगरा रागरोमाञ्चरोगाः ॥ ३८९ ॥

निद्रितः । मुद्रितः—साधुवादः ॥ पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ॥ ति-
लकितः ॥ चन्द्रकितः ॥ ददर्श काले दिवमभितामिव ॥

(१) कर्ण इव कर्णको दारुविकारः कर्णकितः स्तम्भ इत्यधिकम् ।

अन्धकारितः ॥ गर्वितः । चत्कण्डितः ॥ मुकुलितः ॥ मुकुर आदर्श
मुकुलं च ॥ मुकुरितः । द्रोहितः । दोहितः । बुभुक्षितः ॥ हर्षितः ॥ चत्कर्षितः ॥
व्रणितः ॥ कुवलयितः । व्याधितः ॥ गर्धितः ॥ पुरीषितः ॥ क्षुधितः ॥ चीस-
न्तितः ॥ ज्वरितः ॥ भरितः ॥ गरितः ॥ रागितः ॥ रोमाञ्चितः ॥ रोगितः ॥ ३८९ ॥

पण्डा कन्दलकज्जलं किसलयं तृट्कण्टकं कौरकः—

कल्लोलस्थपुटं कुतूहलफलं चाङ्गारकः कञ्चुकः ।

शृङ्गाराङ्कुरशैवलानि बकुलश्वभ्रप्रचारास्तथा—

वर्मारालकलङ्ककर्मयुतं श्रद्धा ऋजीषं मतम् ॥ ३९० ॥

पण्डा बुद्धिः ॥ पण्डितः ॥ कन्दलितः ॥ कज्जलं मयी । कज्जलितः ।
किसलयितः ॥ तृषितः ॥ कण्टकितः । कौरकितः ॥ कल्लोलितः ॥ स्थपुटितः ॥
कुतूहलितः ॥ फलितः । अङ्गारकितः पलाशः (१) अथवा—

अङ्गारितमिवोत्पाते वारिराशेरिवोदकम् ॥

कञ्चुकितः ॥ शृङ्गारितः ॥ अङ्कुरितः ॥ शैवलितः । ब मुकुलमूलं ।
बकुलितस्तृः । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ श्वानो अमन्त्यत्र श्वभ्रं गर्तः ।
श्वभ्रितं भूतलम् ॥ प्रचारितः । वर्मितः । आरालमिति सूत्रपुरीषयोः (२) सञ्ज्ञा ।
आरालितः ॥ कलङ्कितः ॥ कर्मितः ॥ अद्वितः ॥ ऋजीषम् = उपहतं मलं पि-
ष्टपचनं च । ऋजीषितः । ऋजीषमित्यन्यः ॥ ३९० ॥

सञ्ज्ञाकुङ्मलमूर्छानिष्क्रमणाङ्गारहस्तकोच्चाराः ।

प्रतिविम्बविघ्नतन्त्रप्रत्ययदीक्षा भवेद्गर्जा ॥ ३९१ ॥

सञ्ज्ञितः । कुङ्मलितः । मूर्छितः । निष्क्रमणितः ॥ अङ्गारितः ॥ हस्तकि-
तः (३) ॥ उच्चारितः ॥ प्रतिविम्बितः ॥ विघ्नितः ॥ तन्त्रं सञ्ज्ञातस्य तन्त्रितः ।
तन्त्रा—आलस्यमिति द्रमिडाः पठन्ति । प्रत्यय आश्वासः । प्रत्ययितः—आप्तः ।

(१) अङ्गारकशब्दोऽङ्गारसदृशेषु पलाशकुसुमेषु लक्षण्याया वर्तते ।

(२) पुंसूत्रपुरीषयोः । आरालमिति सूत्रपुरीषयोः सञ्ज्ञेति वर्द्धमानः ।

आरालः कुटिले सर्जरसे समददन्तिनीति मोदनीकारः ॥

(३) हस्तको हस्तावलम्बः ।

यथा सुरारेः । ब्रवीति च प्रत्ययितो महर्षिः । दीक्षितः ॥ गर्जितः—मत्तो
गजः ॥ ननु क्तप्रत्यये भुजेः पिवतेश्च सनन्तस्य विहिते सिद्धं बुभुक्षितः पिपा-
सित इति । तथा पुष्पविकसन इति दैवादिकधातोः पुष्पित इति ॥ सुखितो
दुःखित इति चुरादिशयन्ताद्वातोः । नैवम् । अर्थवैषम्यात् । तथा हि ।
भोक्तुनिष्ठो बुभुक्षित ओदनो नरेण पातुमिष्टं पिपासितं क्षीरमिति कर्मणि
क्तप्रत्यये बुभुक्षितादिशब्द ओदनादौ कर्मणि वर्तते न तु नरि कर्त्तरि ।
इतप्रत्ययान्तस्तु भोक्तुपुरुषवृत्तिः । पुष्पितशब्दोऽपि क्तान्तः पुष्पिता कलिका ।
पुष्पितं कमलमिति वा विकासक्रियोपेतेऽर्थे प्रतीत इतप्रत्ययान्तस्तु प्रसवोपेते
चम्पकादौ वर्तते ॥ सुखितदुःखितशब्दयोस्त्वपेक्षितापरकर्तृव्यापारः सुखादि-
संवित्तिमांश्चैत्रादिः प्रतीयते । इतप्रत्यये त्वनपेक्षित परव्यापारः सुखाद्यनु-
भवयुक्त इति ततो युक्तोऽसौषानत्र पाठः । एवमन्येषामपि फलं दर्शनीयम् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन शिक्षाजिगीषाछिद्रारोहप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३९१ ॥

इति तारकादिः ॥

पृथ्वाशुप्रियपाण्डुचण्डपटवः खण्डूरुखण्डाणवः--

साधुः स्वादुसृदू महल्लघुतनुक्षिप्राणि वृद्धो गुरुः ।

वक्राकिञ्चनचारुपाकबहवो वत्सर्जुतृप्राणि च--

क्षुद्रः कालवृषौ महिश्च बहुलं ह्रस्वोऽथ होडः रुडुः ॥ ३९२ ॥

पृथ्वादेरितन् इत्यनेन तस्य भाव इत्यर्थे इतन् वा भवति । पक्षे यथा
प्राप्तम् । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवम् ॥ पृथुत्वम् । पृथुता ॥ आशिना ॥
प्रेना ॥ अयमिति नन्तः । पुंलिङ्गस्त्वत्र व्याकरणग्रन्थे पठिमालचिमेत्युदाह्रिय-
माणो दृश्यते । अत्रांश्चरेणापि वारणार्थानामित्यत्र पुंलिङ्ग एव प्रयुक्तः । सत्वेन
परिगृहीतः प्रेना संनिविशते । लिङ्गकारिकास्वप्पयं नित्यं पुंलिङ्ग एव ।
ततश्चार्थवार्ध्यान्तर्भावप्रसारिकापि कर्तुं न युज्यते ॥

भवतोऽपजनोपपदे अङ्गपदे पुंसि नित्यमिति निश्चयः ॥

अपशब्दजनशब्दोपपदे यथासंख्यमङ्गपदे नित्यं पुंसि भवतः । अय-
मपाङ्गः । अयं जनपदः । इमनिच्च नित्यं पुंसीति वर्तते । पठिमालचिमे-
त्ययमर्थोऽस्याः । एवं य एते काव्यनाटकप्रयोगाः ।
प्रेमकारयति वा निरन्तरम् । प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ।

प्रेम मानमवधूय वधूः स्वाः । सामर्थ्यं च तवार्जुनस्य च समं दुर्योधने प्रेम च ॥
 इत्येकवाक्यतया नपुंसकेन दृश्यन्ते । तेष्वियं गतिः । स्नेहपर्याय
 श्रीणादिको मनिन् प्रत्ययान्तः प्रातिपदिको वा व्युत्पन्नः प्रेमन् शब्दोऽस्तीति ।
 पाण्डिना ॥ अयं श्रीभोजमतेन ॥ चण्डिना ॥ पटिना ॥ खण्डोर्भावः खण्डि-
 ना । दण्ड इत्यन्यः ॥ अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ वरिना । उरुत्वम् । खण्डस्य
 भावः खण्डिना ॥ अग्निना । साधिना । स्वादिना । अदिना । महिना ।
 महारवम् । महत्ता । लघिना । तनिना । क्षेपिना । क्षिप्रत्वम् । वर्षिना ।
 वृद्धत्वम् । गरिना । गुरुत्वम् । वक्रिना । अकिञ्चुनिना । आकिञ्चुन्यमिति ब्राह्म-
 णादित्वात् ॥ चारिना । चारुत्वम् । अयं श्रीभोजमतेन । पाकिना ॥ वयो-
 ऽर्थलक्षणेऽणि पाकम् ॥ बहोर्भावः । भूमा । यथा—परं भूमानमातन्वते ॥
 बाहवम् ॥ वत्सिना ॥ वात्सम् ॥ ऋजिना ॥ आर्जवम् ॥ तृप्तिना ॥ अयं श्री-
 भोजमतेन ॥ क्षोदिना ॥ क्षुद्रत्वम् ॥ कालिना ॥ कालत्वम् ॥ अयं श्रीभोजम-
 मतेन ॥ वृषिना ॥ महिना ॥ महित्वम् । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ बंहिना ॥
 बाहुत्यम् ब्राह्मणादिपाठात् गयट् । मनोच्चादिपाठात् बाहुलकम् ॥ ह्रसिना ।
 ह्रस्वत्वम् । होडिमा(१) ॥ वयोऽर्थलक्षणेऽणि प्राप्ते ॥ ब्राह्मणादित्वात् । हौड्यम् ।
 कडुर्मेतुः । कडिना । कडुत्वम् ॥ कर्डवम् ॥ ३९२ ॥ इति पृथ्वादिः ॥

दृढपरिवृढौ मूकशुक्रौ विशारदसम्भती--

बधिरमधुरौ वालो मूलं कलोजडपण्डितौ ।

लवणतरुणावुष्णः शीतः स्थिराम्लकृशावृढो--

विमतिविमनोमन्दा मूर्खो वियातभृशं तथा ॥ ३९३ ॥

वर्णदृढादेर्यद्वेत्यनेन वर्णवाचिनो दृढादेश्चास्य भावः इत्यर्थेऽयमवति ।
 इमन् च वा शौक्यत्वम् । दृढस्य भावः दार्ढ्यम् । द्रुढिमा । दृढता । दृढत्वम् ।
 परिवृढस्य भावः पारिवृढ्यम् ॥ परिव्रुढिमा ॥ मौढ्यम् । मूकिमा । चुक्रम्
 असम् (२) ॥ चीक्रम् । चुक्रिमा ॥ वैशारद्यम् ॥ शारदशब्दः प्रत्ययवाची ।
 यथा—रज्जुशारदमुदकम् । दूषच्छारदाः सक्तवः । सद्यो हि रज्ज्वोद्धृतमुदकं
 प्रत्यग्रमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । सद्यश्च दूषदा पिष्टाः सक्तवो दूषच्छारदाः ।

(१) होडबालशब्दौ समानार्थौ । (२) चुक्रोऽस्लवेतसः ।

तत्रायं गुणप्रधानः । शारदं प्रत्ययत्वम् । अभिनवत्वम् । तद्विगतमस्य विशा-
रदः प्रवीणः । प्रवीणो लक्षणया । तथा हि—यो यत्र नवः स तत्र मूढः ।
यस्तु पुराणः स सर्वं जानाति ॥ अथवा—व्युत्पत्तिशून्यः प्रवीणवाची विशा-
रदशब्दः । सङ्गता मतिर्यस्यासौ सम्मतिः । तस्य साम्प्रत्यम् । सम्प्रतिना ।
शकटाङ्गजमते तु साम्तमित्यपि । स हि लघ्वादेरिक इत्यस्य सूत्रस्यैवंविधम-
र्थमाह । तथा हि—लघुरादिः सनीपभूतो यस्येकस्तदन्तात्तस्य भावे कृते वाणू-
प्रत्ययः । वासनादीनामप्येतत्सम्मतम् ॥ केचिल्लघ्वादेरिति प्रकृतेर्विशेषणमि-
च्छन्ति । कार्शानवम् आरातमित्यप्युदाहरन्ति । साम्तमिति च नेच्छन्ति ॥
वाधिर्यम् ॥ नाधुर्यम् ॥ वाल्यम् ॥ मौल्यम् ॥ काल्यम् ॥ जाड्यम् ॥ पाण्डित्यम् ॥
लाघयम् ॥ लवण्यम् ॥ तारुण्यम् ॥ औषण्यम् ॥ शैत्यम् ॥ स्थैर्यम् ॥ आस्त्यम् ॥
अस्त्रिमा ॥ काश्यम् ॥ क्रशिमा ॥ वाढ्यम् ॥ ब्रडिमा ॥ रत्वविधौ परिवृढशब्दे
परिरतन्त्रः । अन्ये तु परिशब्दं विना वृढशब्दं पठन्ति । अयं शकटाङ्गजवा-
सनमतेन ॥ विविधा मतिर्यस्यासौ विमतिः ॥ वैमत्यम् ॥ वैमतम् ॥ विविधं
सनो यस्यासौ विमनाः । वैमनस्यम् ॥ मान्द्यम् ॥ सन्दिमा ॥ मौख्यम् ॥
वैयात्यम् (१) । भाश्यम् ॥ अशिमा ॥ ३९३ ॥

विलातः स्यात्तथा शुक्रदीर्घसम्मतसो मताः ।

ताम्रमात्रं तथा तृणां प्राह श्रीशकटायनः ॥३९४॥

विलातो विलासी वयोवचनश्च ॥ वैयात्यम् । विलातिना(२) ॥ वयोर्थल-
क्षणोऽणि । वैयातम् ॥ शुक्रं वीर्यम् । शौक्रम् । शुक्रिमा ॥ दैर्घ्यम् ॥ द्राघिमा ।
वासनादयस्तु दीर्घमन्दवालशब्दान् पृथ्वादिगणे पठन्ति ॥ सामनस्यम् ॥ सन-
निमा ॥ ताम्रं शुल्बम् । ताम्रम् । ताम्रिमा ॥ आस्रम् । आस्रिमा । अयं
वासनमतेनापि ॥ ताम्र्यम् । तृणिमा ॥ ३९४ ॥ इति वृद्धादिः ॥

ब्राह्मणो वाडबो धूर्तः कुशलालसवाल्लिशाः ।

सममध्यपुरोभ्यः स्थः कविर्नुश्चार्हतो मतः ॥३९५॥

ब्राह्मणादिपत्यन्तगुणवचनात्कर्मणि वेत्यनेन ब्राह्मणादेः पत्यन्ताद्गुण-
वचनाच्चास्य भावः कर्मवेत्यर्थे शयट् वा भवति । पक्षे यथा प्राप्तम् च । ब्राह्मणस्य

(१) विरुद्धं यातं चेष्टितमस्येति वियात उद्धृतः । (२) विलातशब्दः
प्रथमवयोवाची । विलातिपर्याय इति केचित् ।

भावः कर्म वा ब्राह्मण्यम् ॥ वाङ्मयम् ॥ धौर्त्यम् ॥ कौशल्यम् । न विद्यते लसः
 क्रीडनं यस्य सोऽलसः । न लसोऽलस इति वा । आलस्यम् । वालिश्यम् ॥
 सामस्यम् ॥ माध्यस्यम् ॥ दृष्टेऽप्यवलम्बितेर्थे ॥ पौरःस्यम् ॥ काव्यम् ॥
 आर्हन्त्यम् ॥ आर्हन्ती ॥ ३९५ ।

निपुणचपलचोरास्तत्परेदंपरौस्तः—

सुहितपिशुनदीना माणवोऽथ प्रकामम् ।

उचितगडुलशीला निष्कुलो दुष्कुलः स्यात्—

तरतमविषमस्थावेकभावान्यभावौ ॥ ३९६ ॥

नैपुण्यम् ॥ चापल्यम् ॥ चौर्ष्यम् ॥ तात्पर्यम् ॥ ऐदंपर्यम् ॥

यथा भवभूतेः—इदं त्वैदंपर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः ।

सुतादानान्मित्रं भवतु स भवान्मन्दन इति ॥

सौहित्यम् ॥ पैशुन्यम् ॥ दैन्यम् ॥ माणव्यम् ॥ प्रकाममित्यस्य भावः
 प्राकाम्यम् ॥ प्राकास्यं ते विभूतिषु ॥ औचित्यम् । औचिती ॥ गडुरस्यास्ती-
 ति गडुलः ॥ गडुल्यम् ॥ शैल्यम् । शैली ॥ नैष्कुल्यम् ॥ दौष्कुल्यम् । तरतमे-
 त्यस्य भावः तारतम्यम् । द्विवह्वपेक्षः प्रकर्षः ॥ विषमस्यम् ॥ एको भावो यस्य
 तस्य भाव ऐकभाव्यम् ॥ आन्यभाव्यम् ॥ ३९६ ॥

विदग्धदायादयथापुरहिभावा यथाकामयथातथौ च ॥

विराधयः कापुरुषस्थभावाभीक्षणं समग्राधिपतित्रिभावाः ॥ ३९७ ॥

वैदग्ध्यम् । वैदग्धी । दायसादत्ते दायादः । दायाद्यम् । यथापुरं पुरा-
 तनमित्यर्थः । यथापुरमित्यस्य भावः याथापुर्त्यम् । द्वैभाव्यम् । यथाकाममि-
 त्यस्य भावः याथाकाम्यम् । याथाकामी । यथातथं सत्यम् । याथातथ्यम् । यथा-
 तथेत्यन्यः । विपूर्वाद्वाधयतेरचि णेलुङ् न भवति गणपाठात् । जनपदसमान-
 नामा क्षत्रियः ॥ तस्मादपत्यार्थं विहितस्याजः कम्बोजादित्वात् श्लुकि । वैरा-
 ध्यम् । एवम् उपराधयापिराधयाराधयशब्देषु द्रष्टव्यम् । कापुरुष्यम् । स्वाभा-
 व्यम् ॥ अभीक्षणमित्यस्य भावः आभीक्ष्यम् । सामर्यम् । सामग्री । आधि-
 पत्यम् । त्रैभाव्यम् ॥ ३९७ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठप्रकटनिकटा विश्वरूपाभिरूपौ-

साक्षी तत्स्थश्चतुरपरमस्थेतिहाः शीर्षधाती ।

ऋत्विक् सम्राड् गणपतिमहाराजसंवादिदूताः-

सात्मस्तेनौ सुकरसदृशौ मानुषाराधयौ च ॥३९८॥

ज्येष्ठ्यम् । श्रेष्ठ्यम् । प्राकट्यम् । नैक्यम् । वैश्वरूप्यम् । आभिरूप्यम् ।
खाद्यम् । तस्मिंस्तिष्ठतीति तत्स्थः । तात्स्थ्यम् । चातुर्यम् । चातुरी । पार-
ज्यम् । ऐतिह्यम् । शीर्षधात्यम् । आर्त्विज्यम् । साम्राज्यम् । गणपत्यम् ।
महाराज्यम् । सांवाद्यम् । दीत्यम् । लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति
ज्यायाद्दूतीशब्दादपि भवति । दूतीनां कर्म दीत्यम् । आगतप्रियकथैरपि दी-
त्यम् । वणिक्सखिदूताद्य इत्यनेन ये दूत्यम् । दूतता । दूतत्वम् ॥ सहात्मना
वर्त्तते सात्म शरीरम् । तस्य कर्म भावो वा । सात्म्यम् । सात्मी । स्तेनश्चौरः ।
तस्य भावः कर्म वा स्तैन्यम् । आगमिकोऽयं शब्दः । स्तैन्याशयेनाभिमतं यदे-
वेति किमस्य लक्षणचिन्तया लोके । स्तेयमित्येव भवतीति कश्चित्स चेताः ॥
सौकर्यम् ॥ सादृश्यम् ॥ मानुष्यम् ॥ आराध्यम् ॥ ३९८ ॥

पूर्वापरं दुष्पुरुषो विशायो विशालसंवेशिविधातिनश्च ।

स्वाराजसंभाषिविशस्तयोऽपीश्वराभिजातौ परिमण्डलश्च ३९९

पौर्वापर्यम् ॥ दीष्पुरुष्यम् ॥ वैशाय्यम् ॥ वैशाल्यम् ॥ सांवेश्यम् ॥
वैधात्यम् ॥ स्वाराज्यम् ॥ सांभाष्यम् ॥ वैशस्त्यम् ॥ विशायविशस्तिभ्यां त्वतलौ
त्वन्निधानान्न भवतः ॥ ऐश्वर्यम् ॥ आभिजात्यम् ॥ पारिमाण्डल्यम् ॥ ३९९ ॥

परिशेषराजपुरुषौ युगपत्प्रतिकूलनास्तिकपुनःपुनरः ।

प्रतिभूसुराजबहुभाषिपरंपरमुत्तराधरसधर्मवणिक् ॥४००॥

पारिशेष्यम् ॥ राजपौरुष्यम् ॥ युगपद्यम् ॥ प्रातिकूल्यम् ॥ नास्तिक्यम् ॥
पौनःपुन्यम् । प्रातिभाव्यम् । सुराज्ञो भावः कर्म वा सौराज्यम् ॥ बाहुभाष्यम् ॥
पारंपर्यम् ॥ औत्तराधर्यम् ॥ साधर्म्यम् । वणिजो भावः कर्म वा । वणिज्यम् ॥
अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ वणिज्या वणिज्यमिति वाचनः ॥ प्रतिताक्षरा सजयु-
सावय सौ ॥ ४०० ॥

जनराजसमाचारपरिख्यातोपराधयः ।

युवराजयथात्मानुपूर्वहोडनिघातिनः ॥ ४०१ ॥

जानराज्यम् ॥ सामाचार्यम् ॥ सामाचारी ॥ पारिख्यात्यम् ॥ पारि-
ख्याती ॥ औपराधयम् ॥ अपिराधय इत्यपि । अपि भृशार्थे ॥ यौवराज्यम् ॥
याथास्त्यम् ॥ आनुपूर्व्यम् । आनुपूर्वी ॥ ह्यौड्यम् ॥ नैघात्यम् ॥ ४०१ ॥

पुरोहितग्रामिकचर्मिकास्तिकाः—

स्वस्थोऽथ शौण्डीरविधर्मकर्मिकाः ।

बालानुकूलं शिलिकोऽथ सूचिकः—

संरक्षसारथ्यधिराजदण्डिकाः ॥ ४०२ ॥

पौरोहित्यम् ॥ ग्रामोऽस्यास्तीति ग्रामिकः । ग्रामिक्यम् ॥ चर्मस्यास्तीति
चर्मिकः । चार्मिक्यम् ॥ आस्तिक्यम् । स्वस्मिन्नात्मनि तिष्ठति स्वस्थः । तस्य
स्वास्थ्यम् ॥ शौण्डीरो गर्भवान् । शौण्डीर्यम् ॥ वैधर्म्यम् ॥ कर्मस्तित्वात्
कर्मिकः । कर्मिक्यम् ॥ बाल्यम् । यथा—

अवाप बाल्योचितनीलकण्ठपिच्छावचूलाकलनामिवोरः ।

आनुकूल्यम् । शिलम्—उज्जम् । तदस्तित्वात् । शिलिक उज्जवृत्तिकः ॥
शैलिक्यम् ॥ सौचिक्यम् ॥ संरक्ष्यम् ॥ सारथ्यम् ॥ आधिराज्यम् ॥ दण्डास्ति-
त्वाद् दण्डिकः ॥ दाण्डिक्यम् ॥ ४०२ ॥

पर्विकचर्मिकचौक्षोदासीनाः खण्डिकस्तथाञ्जनिकः ।

प्रविकाञ्जलिकच्छत्रिकसूचकविश्वस्तविफलाश्च ॥ ४०३ ॥

पार्षिक्यम् (१) । परिषदिक इति वामनः ॥ अयं भोजमतेन ॥ चर्मोऽस्या-
स्तीति चर्मिकः । चार्मिक्यम् (२) ॥ चुक्षाशीलश्चौक्षः ॥ चौक्ष्यम् ॥ औदासीन्यम् ॥
खण्डोऽस्यास्तीति खण्डिकः । खण्डिक्यम् ॥ अञ्जनमस्यास्तीति अञ्जनिकः ।
आञ्जनिक्यम् ॥ अञ्जनक (३) इत्यपि शकटाङ्गजः ॥ प्राविक्यम् ॥ अयं भोज-

(१) पर्वः सेकोऽस्यास्तीति पर्वो अभिषिक्तः स एव पर्विक इत्यधिकम् ।

(२) चर्मोऽस्यास्तीति चर्मिकः । चार्मिक्यमिति पा० ।

(३) जनादागतं जानं न जानमजानं तद्वान् अजानिकः । अञ्जनिकः ।
अञ्जनवान् । इत्यधि० ।

नतेन ॥ अञ्जलिरस्यास्तीति अञ्जलिकः । आञ्जलिक्यम् ॥ छात्रिक्यम् ॥
सूचयतीति सूचकः । सौचक्यम् ॥ सूतक (१) इत्यन्यः ॥ वैश्वस्त्यम् ॥ विगतं
फलमस्य विफलः । वैफल्यम् ॥ ४०३ ॥

क्षेत्रज्ञोऽथ यथातथपिशुनविदूरा यथापुरनृशंसौ ।

कुशलेश्वरनिपुणा अपि नञपूर्वाः सूरिभिः कथिताः ॥ ४०४ ॥

अक्षेत्रज्ञस्य भावः कर्म वा । आक्षेत्रज्ञम् ॥ नञः क्षेत्रज्ञेश्वरकुशलशुचि-
निपुणानामित्यनेन नित्यमुत्तरस्यारैच् पूर्वपदस्य वा ॥ आयाथातथ्यम् ॥ यथा-
गुणानामायाथातथ्यात् । अयाथातथ्यम् ॥ यथातथायथापुरयोः पर्यायेणेत्यने-
नारैच् । अन्येषां मतमेतत् ॥ आपिशुन्यम् ॥ आविदूर्यम् ॥ आयाथापुर्व्यम् ।
अयाथापुर्व्यम् ॥ आनृशंस्यम् ॥ आकौशल्यम् । अकौशल्यम् ॥ आनैश्वर्यम् ॥
अनैश्वर्यम् ॥ आनैपुण्यम् । अनैपुण्यम् ॥ भाष्यकारस्य त्वक्षेत्रज्ञानीश्वरश-
ब्दावेव संमतौ नञस्तत्पुरुषादित्यनेनैतेषां त्वतलोरेव प्राप्तयोः पाठः । शकटा-
ङ्गजस्तु नञपूर्वाणां संवादिन्सर्वेशिन्बहुभाषिन्शीर्षघातिन्समस्यविषमस्यपु-
रःस्यपरमस्यमध्यस्यदुष्पुरुषकापुरुषविशालशब्दानामेतेषां गणमाह ॥ ब्राह्मण-
बालिशशब्दौ प्राणिजातिवयोऽर्थौ ताम्यामण्बाधनार्थम् ॥ माणववाहवशब्दौ
चरणवचनौ ताम्यामण्बाधनार्थम् । तस्यसमस्यविषमस्यपरमस्यमध्यस्यश-
ब्दानां नञ्समासेऽपि पाठः ॥ विराधयाराधयोपराधयापिराधयशब्दानामप-
त्यलक्षणस्याकणो बाधनार्थः । गणपत्यधिपत्योः पाठः परप्रसिद्धा । गडुल-
दायाद्विशस्तिविशंपुरशब्देभ्यस्त्वतलौ न भवत इति वृद्धाः । शकटाङ्गजस्तु
बालिशसंवादिन्बहुभाषिन्शब्दानामपि नेच्छति । भोजः पुनर्विशस्तिविशा-
यवर्जितेभ्यः सर्वेभ्योऽपि त्वतलाधिच्छति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन यथा दर्श-
नमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४०४ ॥ इति ब्राह्मणादिः (२) ॥

(१) सूक्तिकायाः सौतिक्यमिति पाठः । (२) गडुलादीनामपि पाठं
केचिदिच्छन्ति । अन्ये तु बुधादीनामष्टानामेव [बुध । चतुर । संगत ।
लवण । वंड । कत । रस । लस] प्रतिषेधमिच्छन्ति । एषामेव विकल्पमपरे ।
अथ अणान्तानामेषां नञ्समासो भवति वा न वा । बुधस्य भावः कर्म वा बौ-
ध्यम् । न बौध्यमबौध्यमिति । भवतीत्येके । न भवतीत्यन्ये । पृश्वादेरिस-
न्वा । वर्णदृढादिभ्यश्चवशा । प्रतिराजान्तगुणाङ्ग राजिभ्यः कर्मणिचेत्यधिकम् ।

युवमिथुनकुलीनभ्रातृसुखीप्रशास्तृ—

स्थविरचपलदुःस्त्रीदुष्टवो होतृसुष्ठु ।

कुतुककितवकुस्त्रीकर्तृसब्रह्मचारि—

श्रमणनिपुणवध्वध्वर्यवः कन्दुकश्च ॥ ४०५ ॥

प्राणिजातिवयोऽर्थहायनान्तयुवादिदवादीकोऽण् इत्यनेन युवादेस्तस्य
भावः कर्मवेत्यर्थेऽण् भवति । पक्षे यथाप्राप्तम् ॥ यूनो भावः कर्म वा । यौवनम् ।
युवत्वम् । युवता । यौवनिकेत्यपि मनोज्ञादिपाठात् ॥ एवं युवतिशब्दस्यापि
लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् ॥ मैथुनम् । कौलीनम् ॥
आत्रम् ॥ सौस्त्रम् । प्रशास्ता ऋत्विक् । प्राशास्त्रम् ॥ स्थविर इव स्थविरः ॥
स्थाविरम् । स्थाविर्यमित्यपि ब्राह्मणादित्वात् ॥ चापलम् ॥ केचिन्नज्पूर्व-
स्याप्यस्य पाठं मन्यन्ते । तन्मत आचापलम् । अचापलम् ॥ एवं क्षेत्रज्ञकुशल-
निपुणानामपि ॥ अभ्यधाति मुनिचापलारवया । निन्दिता स्त्री दुःस्त्रीः ।
दौःस्त्रम् ॥ दुष्टु निन्दितम् दौष्टवम् । होता ऋत्विक् । हौत्रम् । होतुरित्यपि
भोजः । हौतवम् ॥ सुष्ठु शोभनम् । सौष्ठवम् ॥ कुतुकम् कुतूहलम् ॥ विवाह-
वाचीत्यन्ये । कौतुकम् ॥ कैतवम् ॥ कुरिषता स्त्री कुस्त्री । कौस्त्रम् ॥ कार्त्रम् ।
अयं भोजमतेन ॥ समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी । साब्रह्मचारम् । ब्रह्मादी-
नामित्यनेनान्त्याजादिलुकि ॥ सुब्रह्मचारिन्निति वामनः ॥ तन्मते सौब्रह्म-
चारिणम् ॥ ब्रह्मचारिन्निति चन्द्रः । तन्मते ब्राह्मचारिणम् । अनपत्ये चेति
प्रतिषेधात् इनोऽनोऽणादाविति नान्त्याजादिलोपः ॥ आम्यतीति अमणः ।
आमणम् ॥ कथं आमण्यं प्रतिपेदिर इति प्रयोगो ब्राह्मणादित्वाद्भवति ॥
शृणोति तथोपदेशं अत्रण इति वामनादयः ॥ नैपुणम् ॥ वाधवम् ॥ अध्व-
र्युर्ऋत्विग्विशेषः । आध्वर्यवम् ॥ कान्दुकम् ॥ ४०५ ॥

कुशलवृषलौ क्षेत्रज्ञोऽथानृशंसकुतूहलम्—

पिशुनसुहृदावुन्नेताथो सहश्च कमण्डलुः ।

अपि च हृदयं दुःसोः पतेरथाह्मणकस्तथा—

हृदयपुरुषौ ज्ञेयावेतौ समासविपर्यये ॥ ४०६ ॥

कौशलम् ॥ वार्षलम् ॥ क्षेत्रज्ञम् ॥ आनृशंसम् ॥ कौतूहलम् ॥ पैशुनम् ॥
 शोभनं हृदयं यस्य सुहृन्मित्रम् ॥ निन्दितं हृदयं यस्य दुर्हृद् अमित्रः ॥
 सुहृद्दुर्हन्मित्रमित्र इति हृदादेशः ॥ वामनमतेन हृच्छब्देनैतयोः सिद्धिः ।
 सौहार्दम् । दौहार्दम् । हृद्भगसिन्धूनामित्यनेनोभयपदारैश्च । शोभनं हृदयं
 यस्य स सुहृदयः साधुः । दुष्टं हृदयं यस्य स दुर्हृदयः क्रूरः । तयोरणि हृदयस्य
 हृत्सालेखाण्यं इति हृदयस्य हृदादेशः । सौहार्दम् । दौर्हार्दम् । ब्राह्मणा-
 दित्वनप्येषाम् । तेन दौर्हार्द्यं सौहार्द्यम् । सौहृदयं दौर्हृदयमित्यपि ।
 इह सुहृदयदुर्हृदयशब्दावेव पठितव्यौ सुहृदुर्हृच्छब्दावेव वा न तु चत्वारः ।
 अन्यतरपाठोऽपि हि सौहार्दं दौर्हार्दमिति सिध्यति । उच्यते । अर्थभेदात्
 सुहृद्दुर्हृच्छब्दौ मित्रमित्रवाचिनौ सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ तु नैवम् । तौ हि
 प्रशस्तनिन्दितहृदयसम्बन्धमात्रे वर्तन्ते । उभयत्रापि च सौहार्दं दौर्हार्दमि-
 त्युभयपाठः ॥ सौहृदं दौर्हृदमिति च प्रयुज्यते । यथा-तत्सौहृदं यत्क्रियते
 परोक्षे । कुसुमं कृतदौर्हृदस्त्वया । तदर्थमेकत्रोभयपदारैश्च सामून् । अन्यथो-
 भयत्राप्येकरूपत्व उभयपाठानर्थक्यं स्यादित्युभयपाठः । अयं पक्षो वामन-
 स्यापि हृद्भगेत्यत्र सुहृदो भावः सौहार्दमिति दर्शयतः सम्मतो लक्ष्यते ।
 जयादित्यस्तु सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ सुहृदुर्हृच्छब्दौ च पपाठ । सचैवं मन्यते ।
 ब्राह्मणादौ प्रयोगदर्शनादनयोः पाठाङ्गीकरणे वचनसामर्थ्यादेवाण् व्यञ्ज म-
 विध्यतः । असाक्षात्पठितोऽपि हि साक्षात्पठितोऽपि हि साक्षात्पठितवत्क-
 ल्पत आकृतिगणेष्विति ॥ सौहृदेनापि भाषे त्वानित्यादयस्तु कविप्रवाहे
 छन्दोवत्कवयः प्रयुज्जन इत्युक्तम् ॥ चन्द्रस्तु सौहृदमिति हृदयस्याणि हृदादेशो
 न हृदुत्तरपदं हृद्भगेत्युत्तरपदारैश्चभावनाह ॥ भोजस्तु सुहृद्दुर्हृदौ मित्रमित्र-
 योरित्यत्र निपातनसामर्थ्यादवयवानर्थक्ये सौहृदं दौर्हृदमिति हृद्भगसिन्धोः
 पूर्वपदस्य चेत्युत्तरपदारैश्च न भवति ॥ चन्नेता गवेषणशील ऋत्विग् वा । औ-
 न्नेत्रम् । साहसम् । कामखड्गलवम् । लक्ष्मादीक इत्यनेन सिद्धे त्वनलोर्निवृत्त्यर्थः
 पाठः । कसखड्गलुकनित्यन्ये ॥ पात्तिगणकम् ॥ राथगणकम् ॥ हार्दम् । पीरुषम् ॥
 समासे तु सहृदयता । सहृदयत्वम् ॥ सत्पुरुषता । सत्पुरुषत्वम् ॥४०६॥

परिव्राजकसुभ्रातृसुभगोद्गातृहायनाः ।

यजमानोऽथ भर्ता च दुर्भ्रातृविपुलौ दुर्हृत् ॥ ४०७ ॥

पारिव्राजकम् । अयं शकटाङ्गजसतेन ॥ सौभ्रात्रम् । यथा—सुप्तानेऽपि
हि सौभ्रात्रे यथा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुभगस्य भावः कर्म वा । सौभागम् ।
हृद्भगसिन्धोः पूर्वस्य चेत्युभयपदारैश्च ॥ अयं चन्द्रसतेन । जयादित्यस्तु सुभ-
ग मन्त्र इति पठति । यथा । सहते सौभगाय । सर्वे विधयच्छन्दसि विकल्पन्त
इत्युभयत्ररैश्च न भवति । मन्त्र इति किम् । सौभाग्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञेव
भवति । वामनस्यापि संमतमेतत् । उद्गतो गायत ऋत्विग् वा । उद्गाता । औद्गा-
त्रम् । हायनस्य हायनम् ॥ अयं वामनसतेन । याजमानम् । भर्तुः भार्ताम् ॥
निन्दितो भ्राता दुर्भ्राता । तस्येदं दौर्भ्रात्रम् ॥ वैपुलम् । अयं वामनसतेन ॥
दुहदुदाहृत एव ॥ ४०७ ॥

प्रतिहर्ता तथा पोता यलोपः श्रोत्रियस्य च ।

वृषपूर्वं गणं प्राह वामनस्तु तपस्विनि ॥ ४०८ ॥

प्रतिहर्ता ऋत्वक् । प्रातिहर्तम् । ये तु लघ्वादीक इत्यत्र लघ्वादेरि-
गन्तस्य विशेषणं मन्यन्ते तेषां मते तेनैव सिद्धं प्रातिहर्तम् ॥ परत्वात् स्वतल्भ्यां
बाध्यत इत्यसिद्धान्तम् । उद्गातृ । उन्नेतृ । होतृ । पोतृ । प्रशास्त्वृ । अध्वर्युं
इत्येतेषां यदा ऋत्विग्नचनत्वं तदा होत्राभ्यश्छ इति छे प्राप्ते पाठः ॥ ४०८ ॥

इति युवादिः ॥

मनोज्ञमेधाव्यभिरूपवृद्धाः कल्याणचोरप्रियरूपधूर्ताः ।

आढ्यस्तथा श्रोत्रियसारपत्रादृष्टात्रो युवच्छान्दसविश्वदेवाः ४०९

मनोज्ञादिगुरुपोत्तमयोपान्तादकञ् इत्यनेन मनोज्ञादेस्तस्य भावः कर्म
वेत्यर्थेऽकञ् वा भवति । मनो जानाति परितोषयतीति मनोज्ञं वस्तु । तस्य
भावः कर्म वा । मानोज्ञकम् ॥ सैधावकम् ॥ शोभनं रूपमस्य रूपमभिगत
इति वा । अभिरूपः । तस्य आभिरूपकम् ॥ वार्द्धकम् । यथा—

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगे नान्ते तनुत्यजाम् ॥

अन्ये तु वर्यर्थलक्षणेऽपि स्वार्थिकेऽके च वार्द्धकमित्याहुः । कात्यायनकम् ॥
चौरिका । स्वभावात् स्त्रीत्वम् । अन्यस्तु चौरिकं धौर्तिकमिति नपुंसकलिङ्गे
ददर्श । प्रियं रूपं यस्य तस्य प्रैयरूपकम् ॥ धौर्त्तिका । आपूर्णं ध्यायतीत्येव
आढ्यकम् ॥ श्रोत्रियकम् ॥ साराणि पत्राण्यस्य सारपत्रः । सारपत्रिका ।

सारपत्रकमित्यन्यः ॥ सरप्रयुक्तं पत्रं वाहनं सरपत्रमित्यन्यः । सारपुत्र इति
भोजः । कृत्तशीलः क्रात्तः । क्रात्तकम् ॥ यौवनिका । अके राजन्यमनुष्ययूना-
मित्यनेनान्त्याजादिलुगभावः । यथा समैश्च ।

नवे यौवनिकोद्भेदे यस्य न स्खलितं मनः ।

बृंहितं नापि सिद्धेश प्रसादेन मनीषिणः ॥

यथा वा धनञ्जयस्य-क्षणभङ्गुरमङ्गमङ्गिनां न गता यौवनिका निवर्त्तते ।

विभवारतृणवारिचञ्चलानिचयानमरपत्रसंनिभाः ॥

छान्दसकम् ॥ वैश्वदेवकम् ॥ ४०९ ॥

बहुलामुष्यकुलादोरूपावश्यङ्कुपुत्रकुलपुत्राः ।

पुत्रकुमारकुलाला ग्रामात्सण्डश्च सुकुमारः ॥४१०॥

बाहुलकम् । दूढादिपाठाद् बंहिमा । बाहुल्यमित्यपि ॥ आमुष्यकुलि-
का । आमुष्यकुलकमित्यन्ये । अमुष्यपुत्र इत्यपि ॥ अदोरूपम् । अदोरूपम-
स्येति वा । अदोरूपम् । तस्य आदोरूपकम् ॥ अदोरूपशब्दो रूपप्रशंसायाम् ॥
आवश्यकम् । कौपुत्रकम् ॥ अयं वामनमतेन । कौलपुत्रकम् । ग्रामपुत्रिका ।
ग्रामकुमारिका । ग्रामकुलालिका । ग्रामकुलमित्यप्यन्यः ॥ सण्डो वृषः ।
ग्रामस्य सण्डो ग्रामसण्डः । तस्य ग्रामसण्डिका । पुरुषादिवद्दीर्घत्वे ग्राम-
सण्ड इत्यन्ये । ग्रामसण्ड इति जयादित्यादयः । एते चत्वारो नपुंसकलिङ्गा
इत्यन्ये । सुष्ठु कुमारः सुकुमारः । सौकुमारकम् ॥४१०॥ इति मनोज्ञादिः ॥

इष्टार्चितौ निपठितागणितावकीर्णपूर्तोपसादित-
गृहीतनिराकृताश्च । संरक्षितानुपठितोपकृतानुयुक्ता-
म्नातश्रुतानुगणितास्त्ववकल्पितं च ॥ ४११ ॥

इष्टादिभ्योऽनेनेत्यनेनेष्टादेः प्रथमान्तादनेनेति तृतीयार्थं इन् भवति ॥
इष्टोऽनेन यज्ञः । इष्टी यज्ञे । इष्टमनेन वा । इष्टी यज्ञे ॥ अर्चिती सिद्धराजे ।
निपठिती मीमांसायाम् ॥ अगणिती सदने ॥ अवकीर्णी दुर्नये । पूर्ती दाने ।
उपसादिती सदसि ॥ उपासितमित्यन्ये ॥ उपासिती गुरुकुले । गृहीती वि-
द्यायु । निराकृती कुकाव्ये । संरक्षिती प्रजासु । अनुपठिती वेदे ॥ उपकृती

मन्त्रे । अनुयुक्ती शास्त्रे । आन्नाती छन्दसि ॥ श्रुती इतिहासे ॥ अनुगणितौ
निरुक्ते । अवकल्पितौ जल्पे ॥ ४११ ॥

आसेवितपरिरक्षितनिकथितगणितोद्धृतिपरिकलिताः ।

उपपादितपरिगदितौ सङ्कलिताधीतपरिगणिताः ॥ ४१२ ॥

आसेवितौ सिद्धपतौ ॥ परिरक्षितौ परिजने ॥ निकथितौ कथासु ।
निकथित इत्यन्यः । गणितौ ज्योतिषि ॥ उद्धृतिौ उद्योगे । परिकलितौ
कलासु ॥ उपपादितौ धने ॥ परिगदितौ परेषु ॥ संकलितौ पदार्थेषु ॥ अधी-
तौ व्याकरणे ॥ परिगणितौ याज्ञिक्ये ॥ ४१२ ॥

अवगणितव्याकुलितौ निषादितोपाकृतावमुक्ताश्च ।

अवधारितपठितकृतानिगदितमनुगणितमायुक्तम् ॥ ४१३ ॥

अवगणितौ वादिनि ॥ व्याकुलितौ रिपुजने ॥ निषादितौ हास्तिके(१) ॥
उपाकृता पशौ । अवमुक्ती पापे । अवधारितौ शास्त्रार्थे ॥ पठितौ वेदे ॥
कृतौ धर्मे ॥ निगदितौ नयेषु ॥ अनुगणितौ अनुपदे ॥ आयुक्ती युद्धे ॥ मत्व-
र्थीयेनेनासिद्धे ठन्निवृत्त्यर्थमिन्विधानम् ॥ ४१३ ॥ इति इष्टादिः ॥

यवोर्मिवासाकृमिभूमिबन्धवः क्रुञ्चाककुत्कान्तिहरीन्दुविन्दवः ।

हनुस्तिमीक्षू मधुसानुभानवोद्राक्षाहरिच्छिम्बिगरुद्गुचारवः ॥ ४१४ ॥

ऋयमान्मोपान्तान्मोवोऽयवादेरित्यनेन ऋयन्तान्मकारान्तादवर्णान्ता-
न्मोपान्तादवर्णोपान्ताच्च यवादिवर्जितान्मतोर्मकारस्य वकारो भवति ॥ यवा
अस्यान् वा सन्ति यवमान् ॥ ऊर्मिमान् ॥ वासामान् ॥ वासाशब्दः स्त्रीलि-
ङ्गः । कृमिमान् ॥ भूमिमान् ॥ बन्धुमती ॥ बन्धुमान् ॥ क्रुञ्चामान् ॥ ककुद्गान् ।
ककुद्गानेषु हेषते ॥ कान्तिमान् ॥ हरिमान् ॥ इन्दुमती ॥ विन्दुमती ॥ हनु-
मान् ॥ तिसिमान् ॥ इक्षुमती ॥ मधुमान् पर्वतः ॥ सानुमान् ॥ भानुमान् ॥
द्राक्षामान् ॥ आक्षेत्यपि भोजः ॥ हरिन्मान् ॥ शिम्बिमान् ॥ शिम्बीमानित्य-
न्यः ॥ गरुत्मान् । गरुडः ॥ द्रुमती । श्रुमतीत्यपि भोजः ॥ चारुमती ॥ केषां-
चिदवर्णान्तात्प्राप्तः ॥ केषांचिद्योपान्तादिति । केषांचिज्ऋय इति । केषाञ्चि-
त्सञ्ज्ञायामिति । आकृतिगणश्चायम् । तेन दक्षिमणदंशुमतीश्रीमतीगोमती-
ध्वजित्मत्प्रभृतयो ज्ञेयाः ॥ ४१४ ॥ इति यवादिः ॥

(१) निषादितौ याद्येष्विति पा० ।

वत्नन्तमुदन्नष्टीचक्रीकक्षीरुमण्विवो ज्ञेयम् ।

राजन्वान्सौराज्ये ज्योत्स्ना चर्मएवती नाम्नि ॥ ४१५ ॥

उदन्वदादिरित्यनेनोदन्वदादयः शब्दा निपात्यन्ते संज्ञायाम् ॥ उद-
कस्मिन्नस्तीति उदन्वान् उदधिः ॥ उदन्वान्नाम ऋषिः । उदन्वान्नामा-
श्रमः ॥ अन्यस्तु धारणक्रियासम्बन्धाद् उदन्वान् घट उदन्वान् मेघ इत्यपि
मन्यते ॥ अष्टीवान्नाम जङ्घोरुसन्धिः ॥ अत्रास्थिशब्दस्याष्टीभावो निपात्यते ॥
चक्रीवान् रासभः ॥ चक्रीवान्नाम राजा । अत्र चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ॥
कक्षीवान्नाम ऋषिलौकिकः ॥ अत्र कक्षाशब्दस्य कक्षीभावः । रुमण्वान्नाम
पर्वतः । रुमण्वान्नाम मन्त्री । अत्र लवणशब्दस्य रुमण् भावः ॥ रुमन्निति
प्रकृत्यन्तरमस्तीत्येके । तस्य वा णत्वम् (१) ॥ विशिष्टा वसवः किरणा यस्य
विवस्वान् । आदित्यः ॥ राजन्वान् देशः । राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

सौराज्य इति किम् । राजवान् ॥ ज्योतिरस्यास्तीति ज्योत्स्ना चन्द्र-
प्रभा । चर्मएवती नाम नदी ॥ नाम्नीति किम् । उदकवान् । अस्थिमान् ।
चक्रवान् । कक्षावान् ॥ लवणवान् ॥ वसुमान् । ज्योतिष्मान् । चर्मवान् ॥
४१५ ॥ इत्युदन्वादिः ॥

ज्योत्स्नाशब्दस्तमिस्रा च कुतुपः स्याद्विपादिका ।

विसर्पो नखरश्चापि कुण्डलोऽपि मतो बुधैः ॥ ४१६ ॥

प्रज्ञाज्योत्स्नापिच्छसिध्मलोमपानादेर्णागिललशना इत्यनेनैतेभ्यस्तद-
स्यात्र वास्तीत्येतस्मिन्नर्थे ण अण् इल ल श न इत्येते प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति ।
मनुश्च ॥ ज्योत्स्नाऽस्मिन्नस्तीति ज्योत्स्नः पक्षः । ज्योत्स्नी रात्रिः ॥ तमोऽ-
स्यामस्तीति तमिस्रा रात्रिः ॥ साऽस्यास्तीति तामिस्रः पक्षः ॥ कौतुपं गृहम् ॥
वैपादिकं कुष्ठम् ॥ विसर्पो व्याधिः ॥ नखरः श्वापदः ॥ कौण्डलः पक्षे ।
ज्योत्स्नावान् ॥ तमिस्रावान् ॥ ४१६ ॥ इति ज्योत्स्नादिः ॥

(१) लवणस्य रुमण्भावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । अन्ये त्वाहुः ।
रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यैव तन्निपातनं नकारलोपाभावार्थं च । वरत्नं
तु यथागोगमस्त्येवेति पाठः ।

पिच्छोदरव्रीहिगुहाः पिचण्डस्तुन्दोदकोरोयवचूर्णपक्षाः ।
वर्णग्रहौ पङ्ककले च काकप्रज्ञे तुफेनो ध्रुवका च पर्णम् ॥४१७॥

पिच्छादेरिलः ॥ पिच्छान्यस्य सन्ति पिच्छिलः । उदरिलः ॥ व्रीहिलः ।
दिगम्बरस्तु व्रीहिग्रहणं स्वरूपार्थमर्थनिर्देशार्थं चेति (१) ब्रुवाणः शालिलो
व्रीहिल इत्याह ॥ गुहिलः ॥ पिचण्डिलः ॥ तुन्दिलः । उदकिलः ॥ उरसिलः ॥
यविलः ॥ चूर्णिलः ॥ पक्षिलः ॥ वर्णिलः ॥ ग्रहिलः ॥ पङ्किलः । कलिलः ॥
काकिलः ॥ प्रज्ञिलः ॥ फेनिलः । ध्रुवकिलः । ध्रुवकेत्यपि वामनः ॥
पर्णिलः ॥ पक्षे पिच्छवानित्याद्यपि भवति ॥ तुन्दोदरपिचण्डप्रभृतीनां
तुन्दादावपि पाठाद्वेनौ भवतः । भोजमतेन लघ्विषयेऽपि बीजप्रभृतीनां
केषाञ्चित् ॥ ४१७ ॥ इति पिच्छादिः ॥

सिध्मस्नेहौ पांसुपृथुश्यामचटूनि प्रज्ञाग्रन्थीबीजकपी-
पिङ्गमृदू च । कर्णः शीतं मांसहनू मञ्जुगडू स्तः पत्रं नाभिः
श्रीमणिकण्डूदककृष्णाः ॥ ४१८ ॥

सिध्मादेर्लः ॥ सिध्मान्यस्य सन्ति सिध्मलः ॥ स्नेहलः । पांसुलः ॥
पृथुलः ॥ श्यामलः ॥ चटुलः ॥ प्रज्ञालः ॥ पिच्छादिपाठात् प्रज्ञिलः ॥ ग्र-
न्थिलः । यथा मुरारेः-इयमेभिरालवालैः पदे पदे ग्रन्थिलास्तु कुल्यास्तु ॥
बीजलः ॥ कपिलः ॥ पिङ्गलः ॥ मृदुलः ॥ कर्णलः ॥ शीतलः । मांसलः ॥ हनुलः ।
हनूल इत्यपि ॥ मञ्जुलः । पृथुग्रन्थिर्गडू । गडुलः-कुडजः ॥ पत्रलः ॥ नाभिलः ॥

(१) व्रीहिग्रहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु व्रीहिशब्दः पठ्यते तत्र
इतिठनौ चकारेण विधीयेते । एवंतर्हि तुन्दादिषु व्रीहिग्रहणमर्थग्रहणं वि-
ज्ञायते । शालयोऽस्य सन्ति । शालिलः । शालिनः । शाली । शालिकः ।
शालिमानिति । व्रीह्यादिभ्यस्तौ । व्रीह्यर्थतुन्दादेरिलश्च । व्रीह्यर्थे । कलमा
अस्य अस्मिन् वा सन्ति । कलमिलः । कलमिकः । कलमी । कलमवान् । शा-
लिलः । शालिकः । शाली । शालिमान् । व्रीहिशब्दोऽपि व्रीह्यर्थो भवति ।
किं तु तस्य पूर्वत्रोपादानादिलो न भवति । भावे हि तत्रोपादानमनर्थकं स्यात् ।
भवतीत्येके व्रीहिल इत्यधिकं पु० ॥

श्रीलः श्रीमान् ॥ मणिलः ॥ कण्डूलः ॥ उदकलः ॥ पिच्छादिपाठाद्
उदकिलः ॥ कण्णलः ॥ ४१८ ॥

सक्थि श्लेष्मा पित्तनिष्पाद्धमन्यः पेशः पाष्णी वात-
निष्पावपुष्काः । पार्श्वस्तुण्डः पक्ष्मपर्शु कुशः स्याद्-
धारासक्तू वर्ध्मफेनोष्मपर्णम् ॥ ४१९ ॥

सक्थिलः ॥ श्लेष्मलः कफी ॥ पित्तलः ॥ निष्पादयतीति निष्पात्
क्विप् । निष्पाङ्गः ॥ निष्पदनं निष्पत् । निष्पङ्ग इत्यन्ये ॥ निष्पाद्गान् ।
अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ धमनीलः ॥ पेशलः ॥ पाष्णीलः ॥ धमनीपाष्णीशब्दौ
दीर्घान्तावेव गणे पठ्येते ॥ तेन दीर्घान्ताभ्यामेव लः । ह्रस्वान्ताभ्यामेव मतुः ॥
वाललः ॥ निष्पावलः । निष्पानं निष्पा । निष्पाल इत्यन्यः ॥ पुष्कलः ।
पार्श्वलः ॥ तुण्डिलः ॥ तुण्डिवटिवलेर्भं इति भ्रमत्यये तुण्डिभ इत्यपि ॥
पक्ष्मलः । पर्शुलः । पर्शूल इति भोजराजः ॥ कुशलः । धारालः ॥ यथामुरारेः-

प्रेक्षाधारालवैरप्रसूनरसनरोद्धामरौजाविडौजाः ॥

सक्तूलः ॥ वर्ध्मेनू । वर्ध्मलः । पामादिपाठाद्बर्ध्मेन इत्यपि ॥
फेनलः । यथा—वैदेहि पश्या मलयाद्विभक्तं नत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
कण्णला । यथा—धनुष्मन्तौ वत्सौ दशमुखभुजैरुष्मलतमाः ॥

पर्णलः । पर्णिल इत्यपि । यथाभट्टेः—अस्यर्णोऽम्भःपतनसमये पर्णलीभूतसानुम् ।
किष्किन्धाद्रिं न्यविशत मधुक्षीवगुग्गुद्विरेफम् ॥ ४१९ ॥

क्षुद्रजन्तूपतापाभ्यां प्राणयङ्गादात एव च ।

कालाघाटाजटाः क्षेपे वातादेरूडपि स्मृतः ॥ ४२० ॥

क्षुद्रजन्तरानकुलात् । यूकालः । मक्षिकालः । उपतापो रोगः । मूर्च्छालः ।
विषर्चिकालः । विपादिकालः । प्राणयङ्गादाकारान्तादित्यर्थः । चूडालः ॥
जङ्गालः ॥ कालादयः क्षेपे प्रत्ययार्थस्य निन्दायां गम्यमानायां लभाजः । काला
कूर्चम् ॥ कालालः (१) ॥ घाटाग्रीवावयवः । घाटालः (२) ॥ जटालः ॥ पिच्छा-
दिपाठात् कालिलः । घाटिलः । जटिलः । यथा—

(१) कालेति डोपान्त्यं केचित्पठन्ति । काडालः । काडिलइत्यधिकम् ॥
(२) घटा सभा संलापो वा घटालः । घाटा ग्रीवा घाटाल इति वर्ध्मसानः ।
कटा क्षेपे कटालो गर्हितगवहस्थलो गजइतिके० ॥

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनम् ॥

कालाशब्दस्य ल प्रत्ययं चन्द्राद्या न मन्यन्ते ॥ क्षेप इति किम् ॥ काला-
वान् । घाटावान् । जटावान् । क्षेपोऽत्र मतुना न गम्यत इति क्षेपे मतुनं
भवति ॥ वातादेरुडपि स्मृत इति वातदन्तवलललाटानां लो भवति तत्संनि-
योगेनोडागमश्च ॥ वातूलः । दन्तूलः । बलूलः । ललाटूलः ॥ गलशब्दस्यापि
गलूल इति मन्यते भोजः ॥ पक्षे सिध्मवानित्यादि ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन
वर्णप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ४२० ॥ इति सिध्मादिः ॥

लोमवस्तुमुनिः कर्कौ गिरिवभ्रू हरिः कपिः ।

लोमादौ विबुधैर्ज्ञेया रुरु रोम तथा भुरुः ॥ ४२१ ॥

लोमादेः शः । लोमान्यस्य सन्ति लोमशः ॥ वस्तुशः ॥ मुनिशः ॥
कर्कशः ॥ गिरिशः ॥ वभ्रुशः ॥ हरिशः ॥ कपिशः ॥ रुरुशः ॥ रोमशः ॥ भु-
रुशः ॥ पक्षे लोमवानित्याद्यपि ॥ ४२१ ॥ इति लोमादिः ॥

पामा वामा वलिः श्लेष्मा सामहेमोष्मकद्रवः ।

कल्याणादङ्गशब्दाच्च लक्ष्म्या अञ्च कृमिस्तथा ॥ ४२२ ॥

पामादेर्नः ॥ पामनः ॥ वामनः ॥ वलिनः ॥ श्लेष्मणः ॥ सामनः ॥
हेमनः ॥ ऊष्मणः ॥ कद्रवः ॥ कल्याणमङ्गमस्या अस्ति अङ्गना ॥ कल्याण इति
किम् । अङ्गवती ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति लक्ष्मणः । लक्ष्मीवान् ॥ कृमिणः ॥ ४२२ ॥

विष्वचो कृतसन्धिः स्याल्लुक् पदस्योत्तरस्य च ।

शाकीदद्रूपलालीनां ह्रस्वत्वं च स्मृतं बुधैः ॥ ४२३ ॥

विष्वक्शब्दान्नो भवति ॥ तत्संनियोगेन चाकृतसन्धिरुत्तरपदलोपः ।
विष्वच्चोऽर्थास्ते दिवसा वा रात्रयौ वा गतिविशेषा वाऽस्य सन्ति विषुणः सूर्यः ॥
विष्वच्चन्तीति विष्वच्चो गतिविशेषा अस्य सन्ति विषुणो वायुः । विष्व-
ग्वान् ॥ विषुशब्दश्चादिर्नानात्वे वर्तते । महच्छाकं शाकसमूहो वा शाकी ।
शाक्यस्मिन्नस्ति शाकिनम् ॥ दद्रुर्नाम व्याधिः । दद्रुणः ॥ भोजस्तु प्राक्सूत्रे
दद्रशब्दम् । अस्मिन् सूत्रे च नागमादृगृहगोधापर्यायं कद्रशब्दमाह ॥ पला-
लिनम्(१) ॥ ४२३ ॥ इति पामादिः

(१) महत्पलालं पलालसमूहो वा पलाली तद्वत् पलालिनमितिके ॥

बलफलपरिणाहोदाममालाबलाका—

व्रतनिचुलमनीषामेखलामानशाखः ।

कुलमुकुलपताकाकर्मचर्मप्रयामाः—

स्तवकवडवचूडायामवीणोपयामाः ॥ ४२४ ॥

बलादेरिन् इत्यनेन तदस्यात्र वास्तीत्यर्थं इन् भवति मनुश्च ॥ बलम-
स्यास्तीति बली । बलवान् । फली । फलवान् । परिणाही । परिणाहवान् ।
एवं सर्वत्र ॥ उद्दामी ॥ उद्दास इत्यन्यः ॥ साली ॥ बलाकी ॥ व्रती ॥ निचुली ॥
मनीषी ॥ मेखली । मानी ॥ शाखी ॥ कुली दुर्गमतेन । मुकुली ॥ पताकी ॥
कर्म ॥ चर्म ॥ कर्मिकश्चर्मिक इत्येके ॥ प्रयामी ॥ स्तवकी ॥ वडवी । स्तव-
कश्च वडवा च स्तवकवडवम् । पञ्चाच्छेषैः सह द्वन्द्वः ॥ चूडी ॥ आयामी ॥
वीणी । यथा—सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ॥ उपयामी ॥ ४२४ ॥

कूलं जरोत्साहघृणोलदंष्ट्रा व्यायामधन्वोद्यमवर्मकेकाः ।

संज्ञाशिखारोहगदावरोहाः पुलाष्टकायासमुलानि सूना ॥ ४२५ ॥

कूलिनी कूलस्थाने । मूलमिति पठन्ति ॥ जरी ॥ उत्साही ॥ घृणी ॥
उली । यस्य कस्यचित्सञ्ज्ञा ॥ दंष्ट्री ॥ व्यायामी ॥ धन्वी । यथा—

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले ।

उद्यमी ॥ वर्मी ॥ वर्मिक इत्यप्यन्ये ॥ केकी ॥ सञ्ज्ञी ॥ शिखी वह्नि-
र्मेयूरश्च ॥ आरोही ॥ गदी । गदावान् ॥ अवरोही ॥ पुली । यस्य कस्यचि-
त्सञ्ज्ञा ॥ अष्टकी ॥ अष्टकिक इति केचित् । आयामी ॥ मुली ॥ सूना घात-
नस्थानम् । सूनी ॥ उद्भास इत्यपि केचित् । इन्प्रत्यये सिद्धे ठवाधनार्थम्
॥ ४२५ ॥ इति वलादिः ॥

मणिर्विषुर्विम्बहिरण्यराज्यो मताः कुमारः कुररेष्टकार्णाः ।

गाण्डीधनुर्गाण्ड्यजके च नास्ति पतञ्जलिर्नेच्छति गाण्डिशब्दम्

मण्यादेर्व इत्यनेनैतस्मात्तदस्यात्र वास्तीत्यर्थं वो भवति मनुश्च । मण-
योऽस्य सन्ति मणिवः । मणिवान् ॥ मणिव इति कस्यचिन्नागस्य सञ्ज्ञा ॥ विषु
साम्ये चादिः । तद्विद्यतेऽस्य विषुवम् । विषुवत् । यथा—

समरात्रिन्दिवे काळे विषुवद्विषुवं च तत् ॥

विषुवानित्यमरमालाकारः ॥ नतोर्वस्वं लक्ष्यात् ॥ विषुर्नाम मुहूर्तः । सोऽस्यास्तीति विषुमान् । अहोरात्रप्रविभाग इति तु शाकटायनः । विम्बान्यस्यास्मिन्वा सन्ति विम्बावम् । ड्याट्स्वेज् ह्रस्वश्च बहुलमिति बहुलवचनाद्वीर्घः । विम्बव इतिभोजः । हिरण्यवम् । हिरण्यवान् । हिरण्यवो नाम निधिः । कुबेरद्वत्यपरे ॥ राजीवम् । राजिशब्दस्यापि । कुमारवम् । कुरावम् । दृष्टकावम् । अर्णवशब्दः कृतसलोपो द्रष्टव्यः । अर्णवः समुद्रः । गाण्डी गाण्डिर्वा दारुखण्डम् । दात्रादिग्रहणे मुष्टिस्थानभूतं ग्रन्थिव्यवच्छिन्नं मध्यपर्व वा । गाण्डीवं गाण्डिवं वा पार्थधनुः । यथा—

गाण्डीवधन्वनः खेम्पो निञ्चचार हुताशनः ॥

यथा—वेणीसंहारे—हस्ताकृष्टविलोलकेशवसनादुःशासनेनाञ्जया—

पाञ्चालीममराजचक्रपुरतो गौर्गौरिति व्याहृता ।

तस्मिन्नम्ब स किं नु गाण्डिवधरोनासीत्पृथानन्दनो—

यूनः क्षत्रियवंशजस्य कतिनः क्रोधास्पदं किं न तत् ॥

ह्रस्वादपि भवति ॥ गाण्डिवं धनुरिति । तुल्या हि संहिताह्रस्वदीर्घ-
योरुभयथा सूत्रं प्रणीतमित्येतन्न संगतम् । कुतः । न आगमो न युक्तिः ।
आगमस्तावन्नास्ति वार्त्तिकभाष्ययोरभावात् । यदि च ह्रस्वसूत्रे गाण्डिशब्द-
उपात्तो दीर्घस्य न प्राप्नोति नापि गाण्डिगाण्डीशब्दयोरेकशेषोऽस्तीति भाष्य-
कारमतानुसारिणा केनाप्येतद्विचारितम् ॥ अजकावम् । पिनाकम् ॥ अजक-
वमिति वामनः ॥ यत्तु पिनाकोऽजगवं धनुरिति पाठो दृश्यते तत्राजगवोऽ-
स्थित्रिशेषो विद्यतेऽस्य । अर्शआदित्वादत्प्रत्ययेऽजगवमिति सिद्धम् ॥ नगया-
दयः प्रयोगतो गम्याः ॥ ४२६ ॥ इति नगयादिः ॥

सुखप्रतीपप्रणयास्त्रसोढास्तृप्रास्त्रकृच्छ्रा दलशीलकक्षाः ।

अलीकदुःखे कृपणं हलं स्यात् क्षेपे तु माला करुणश्च शोफः ४२७

सुखादिधर्मशीलवर्णान्तादित्यनेन तदस्यात्र वास्तीत्यर्थे इत्येष भवति ।
सुखमस्यास्तीति सुखी । प्रतीपी । प्रणयी ॥ अस्त्री ॥ सोढी ॥ दृमी ॥ आस्त्री ॥
कृच्छ्री ॥ दली ॥ शीली ॥ कक्षी ॥ अलीकी ॥ दुःखी ॥ कृपणी ॥ हली ॥

माली. निन्दायाम् ॥ अन्यत्र मालावान् ॥ करुणी ॥ शोफी ॥ वलादिषु माला-
शब्दः पठ्यते । इह तु पाठः क्षेपे ननुर्माभूत् ॥ ४२७ ॥ इति सुखादिः ॥

पुष्करो नडतमालहिरण्यकैरवाणि कुमुदं च शिरीषम् ।
कर्दमस्तटतरंगकपित्थाः पङ्कजोत्पलकरीषसरोजम् ॥ ४२८ ॥

पुष्करादेरिन् इत्यनेन पुष्करादेरस्त्यर्थे देशेऽभिधेय इन् भवति ॥ पुष्क-
राणि विद्यन्तेऽस्यामस्या वा । पुष्करिणी भूमिः ॥ नडिनी ॥ तमालिनी ॥
हिरण्यिनी ॥ कैरविणी ॥ कुमुदिनी ॥ शिरीषिणी ॥ कर्दमिनी ॥ तटिनी ॥
तरंगिणी ॥ कपित्थिनी । पङ्कजिनी ॥ उत्पलिनी ॥ करीषिणी ॥ सरोजिनी ॥ ४२८ ॥

राजीवनालीकसरोरुहाणि मृणालपद्मं पुटकारविन्दम् ।

अम्भोजमञ्जं कमलं विगर्हः कल्लोलशालूकविसं यवासः ॥ ४२९ ॥

राजीविनी ॥ नालीकिनी ॥ सरोरुहिणी ॥ मृणालिनी ॥ पद्मिनी ॥
पुटकिनी ॥ अरविन्दिनी ॥ अम्भोजिनी ॥ अविजनी ॥ कमलिनी ॥ विग-
र्हिणी । अयं जयादित्यमतेन । विगर्ह इत्यन्यः ॥ कल्लोलिनी ॥ शालूकिनी ॥
विसिनी ॥ यवासिनी ॥ वामनस्तु बृहद्भूतौ यवमाषेति पठति । ततो यविनी ।
माषिणी ॥ दुर्गस्तु पय इति पठति ॥ देश इति किम् ॥ पुष्करवान् हस्ती ।
कमलवान् । विसवान् । पुष्कराणि तीर्थान्यस्मिन्देशे सन्ति । अनभिधा-
नादिन्न भवति ॥ एते च नियतार्थविषया एव शब्दा द्रष्टव्याः ॥ ४२९ ॥

इति पुष्करादिः ॥

कृष्यासुतीभ्रातृशिखापितासावुत्साहपुत्रौ परिपञ्च माता ।

उत्सङ्गपर्वद्रजसोऽथदन्तः कृष्यादिसंज्ञे गदिता गणोऽस्मिन् ४३०

कृष्युपार्श्व आदेर्वलरात् इत्यनेन कृषीत्यादेरस्त्यर्थे वलः । कप इत्यादे-
रः । अर्श इत्यादे रकारो भवति । कृषिरस्यास्तीति कृषीवलः कुटुम्बी ॥ रुढि-
शब्दोऽयम् ॥ अन्यत्र । कृषिमत् क्षेत्रम् । ङाङ्त्वोच् ह्रस्वश्च बहुलमिति दीर्घ-
भावः ॥ आसुतिः सुरापानम् ॥ आसुतीवलः—शौचिहकः ॥ नाममालाखा-
सुतीवलो यज्जोच्यते ॥ आतृवलः ॥ शिखावलो मयूरः ॥ शिखावलं नगरम् ॥
शिखावला स्थूणा । पितृवलः ॥ उत्साहवलः ॥ पुत्रावलः ॥ परितः सीदति

परिषत् । परिषद्वलो राजा ॥ परिषदनं परिषत् पङ्कः सर्वतोऽवतारो(१) वा ।
सोऽस्यास्तीति परिषद्वलं तीर्थमित्यन्ये ॥ सातृवलः ॥ उत्सङ्गावलः ॥ पर्षद्वलो
राजा । यथा सिद्धनागार्जुनस्यः—

लोकातीतामचिन्त्यां शममुकतफलाभात्मनो यो विभूतिम् ।

पर्षत्सन्ध्ये विचित्रां कथयति महतीं धीमतां प्रीतिहेतोः ॥

रजस्वला स्त्री ॥ दन्तावली नाम राजा गजश्च ॥

आसुतिपरिषद्भजःशब्दानां यौगित्वं केचित्प्रतिपन्नाः । तन्मत आसुति-
मान् परिषद्भान् रजस्वान् ग्राम इत्यपि भवति ॥ परिषच्छब्द एव गृह्यते ।
यस्त्विदानीन्तनपुस्तकेषु संयोगः परिषच्छब्दो दृश्यते स प्रमादपाठ एव ।
पुराणेषु हि भाष्यपुस्तकेषु परिषदो बलच् । काव्येषु—

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्रहिणी ।

इत्यादिषु परिषच्छब्द एव दृश्यते । कथं तर्हि—

परिषद्वलान्महाब्रह्मैराटनैकटिकाग्रमान् ।

इत्यनुष्टुप् । अत्र हि रिशब्दे पृथगवस्थिते नवाक्षरः पादो भवति । न
चैतद्युक्तम्—त्रयः पादा अष्टाक्षरा अनुष्टुब् एको नवाक्षरः ।

इत्युच्यते । अयमप्यस्ति वृत्तप्रभेदो यत्रैकः पादो नवाक्षरोऽन्येऽष्टाक्षराः ।
यथा—प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां गयन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

इति । अत्र ह्याद्य एव पादो नवाक्षरः परि शिष्टा अनुष्टुभ एवेति क-
श्चित् ब्रूते । तत्त्वतिसूक्ष्मेक्षिकयोच्यते यतो व्याकरणलक्ष्यञ्च द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यां
व्याप्तम् । क्षीरस्वामिनापि सार्षमारिष इत्यपि यथा—पर्षत्परिषदिति(२) टीकायां
विवृतम् । किञ्च । यो नवाक्षरः पाद उदाहरणीकृतः सोऽपि न संगच्छते ।
प्रधाने कर्मणयाख्येय इति दर्शनात् ॥ ४३० ॥ इति कथ्यादिः ॥

ऊषनखपांसुकुञ्जाः खपाण्डुमधुसिन्धु [बन्धु] नगमुष्काः ।
पुष्कं कण्डूमुखशुबिनिर्मितह्रस्वा तथा कच्छूः ॥ ४३१ ॥

(१) परिषद्वलः । पर्षद्वान् । परिषद्वलं तीर्थं पङ्किलमित्यर्थः । परिष-
द्वत् । इति पा० । (२) सार्षणात्सहनान्मारिषः । सार्षोऽपि यथा परिषत् ।
इति पा० ।

कषादे रं । कषोऽस्मिन्नस्तीति कषरं क्षेत्रम् । कषवत् अन्यत् । नखरः ।
 पांडुरः(१) । कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरः करी । कुञ्जशब्दोऽस्मिन् हनुपर्यायः ।
 कुञ्जवान् अन्यः । खं महत्काण्ठे विवरमस्यास्ति खरो गर्दभः । खवान् अन्यः ॥
 पाण्डुरः ॥ मधुरो रसः । मधुरं मधु । मधुशब्दः स्वादुत्वलक्षणे गुणसामान्ये गुणे
 च वर्तमानो गृह्यते । न तु द्रव्यवृत्तिः । तत्र मधुमान् घटः ॥ सिन्धुरो हस्ती ।
 सिन्धुमान् अन्यः ॥ बन्धुरं नगरम् ॥ नगा वृक्षाः पर्वता वाऽस्मिन् सन्ति
 नगरम् ॥ मुष्कौ वृषणावस्य स्तः मुष्करः पशुः । मुष्कवान् अन्यः । पुष्करः ॥
 कशडूरः पुरुषः ॥ मुखं सर्वस्मिन् वक्तव्येऽस्यास्ति मुखरो वाचालः । अथवा ।
 मुखविषया वाग् मुखम् ॥ मुखवान् अन्यः । शुषिश्छिद्रम् । शुषिरं काष्ठम् ।
 कच्छुरः ॥ ४३१ ॥ इत्यूषादिः ॥

अशोऽभ्रतुन्दचतुरबलकर्दमोरः कामास्तुण्डलवणाः
 पलितं जटा च । घाटाघटे अघसुरे अपि शुक्रपद्मे
 स्वाङ्गाच्च हीनगुणतः परतश्च वर्णात् ॥ ४३२ ॥

अशं आदेरत् । अशोः गुदकीलकः । तदस्तित्वाद् अशंसः पुमान् ।
 विनि प्राप्ते । अभ्रं नभः । ठेनोः प्राप्नो ॥ तुन्दः । तुन्दिलः ॥ चतुरा अस्य
 सन्ति चतुरः सिद्धराजः ॥ बलः । बली । बलवानित्यपि ॥ कर्दमः प्रदेशः ।
 चरसा बलं लक्ष्यते । चरसः ॥ चरसिल इत्यपि ॥ कामः । कामीत्यपि ॥ अश्वो
 रसोऽस्यास्तीति अश्वः ॥ तुण्डः—वाचाटः(२) ॥ लवणो रसोऽस्यास्तीति लवणः
 सूपः । लवणा यवागूः ॥ पलितः ॥ जटनं जटा । सास्यास्तीति जटा—केशवि-
 न्यासः । जटास्तित्वाज्जट इत्यन्यस्य मतम् । घाटे अस्य स्तः घाटः(३) । निन्दाया
 अन्यत्र घटनं घटा । सास्त्यस्मिन् घटा व्यूहविशेषः ॥ अघः पापी । यथा-
 अविश्वस्य गोवधसमुत्थमघमयमसीसरद्रूपा ।

सुरैषामस्ति सुरा देवाः । यतोऽबिधजा सुरा तैः पीता । शुक्रं तेजोऽस्या-
 स्ति शुक्रो दैत्यगुरुः ॥ पद्ममस्या अस्ति पद्मा लक्ष्मीः ॥ हीनगुणत इति
 हीनोपाधिकादित्यर्थः ॥ खण्डः कर्णोऽस्यास्ति कर्णः । छिन्ना नासिकाऽस्या-
 स्तीति नासिकः । हीनगुणादिति किम् । कर्णवान् । नासिकावान् ॥ अन्ये तु

(१) पांडु विद्यतेऽस्मिन्निति पांडुरो मार्गइत्यधि० । (२) वाचाखण्ड-
 त्यधि० । (३) घाटा ग्रीवा तद्वान् घाट इति पा० ।

काणसस्याक्ष्यस्तीति काणः । खल्लुः पादोऽस्यास्तीति खल्लुः । कुण्ठः पाणिरस्या-
स्तीति कुण्ठः । खल्लवाटं शिरोऽस्यास्तीति खल्लवाट इत्याद्युदाहरणान्याहुः ॥
शुक्लो वर्णोऽस्यास्तीति शुक्लः पट इत्यादि ॥ आकृतिगणश्चायम् । यत्राभिन्न-
रूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् ॥४३२॥ इत्यर्शआदिः ॥

विमुक्तदेवासुरसत्त्वदग्ना-विष्णूर्वशीडामरुतो महित्री ।

सुपर्णरक्षोवसुवृत्रहन्तृदशार्णरक्षोऽसुरबर्हवन्तः ॥ ४३३ ॥

विमुक्तादेरण् इत्यनेन विमुक्तादेरस्त्यर्थेऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोरण् ॥
विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति विमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ देवासुरशब्दोऽस्मिन्नस्ति
देवासुरः ॥ अपरे विगृहीतादप्युदाहरन्ति । दैवः । आसुरः । एवं सात्वतः ॥
सत्त्वन्तुरित्यपि केचित् । तन्मते सात्वन्तवः । अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णू ॥
अग्नाविष्णुशब्दोऽस्मिन्नस्ति अग्नाविष्णवः ॥ भोजस्तु देवताद्वन्द्वे चेत्युभय-
पदारैचि । आग्नावैष्णव इत्युदाहरति । उर्वशी शब्दोऽस्मिन्नस्ति । और्वशः ।
ऐडः । लैत्वे ऐल इत्यपि । मारुतः । महयतीति महित्री । वृत्रत्ययेऽप्येडभा-
वोनुकार्यं तदनुकरणादण् । माहित्रः । सौपर्णः । राक्षसः । वासवः । वात्र-
हन्तः । वृत्रहन्निति वामनः । दाशार्णः । राक्षोऽसुरः । बार्हवतः ॥४३३॥

उपसदयोऽस्यहत्याः सोमापूषापतत्रिवसुमन्तौ ।

परिसारको दशार्हः पत्नीवानथ हविर्धानः ॥ ४३४ ॥

औपसदः । अकारान्तोऽप्यन्येषां सतेन । वायसः । अस्यहत्यशब्दोऽस्य-
हत्याशब्दो वास्मिन्नस्ति । आस्यहात्यः । सोमश्च पूषा च सोमापूषाणौ । देवता-
द्वन्द्व इति दीर्घत्वम् । सोमापूषन्शब्दोऽस्मिन्नस्ति । सौमापूष्णः । सौमापौष्ण
इति भोजः । पातत्रिणः । वासुमतः । परिधावतीति परिसारकः । स शब्दोऽ-
स्मिन्नस्ति पारिसारकः ॥ दशार्हः ॥ पालीवन्तः । पालीवत इति शाकटाय-
नः ॥ हविर्धानः ॥ विमुक्तादयः स्वरूपनिष्ठा अनुकरणाभूताः प्रत्ययभाजो
द्रष्टव्याः ॥४३४॥

इति विमुक्तादिः ॥

गोषद्वेवस्यत्वादेवीरापस्तदेवकृष्णोऽस्यौ ।

देवीधियप्रतूर्णेषेत्वारक्षोहणोशानाः ॥ ४३५ ॥

गोषदादेरक इत्यनेन गोषदित्यादेरस्त्यर्थोऽध्यायानुवाकयोरको भवति ॥
 गाः सीदति गोषत् । सुषामादित्वात् षत्वम् । गोषदस्मिन्नस्ति गोषदकोऽध्या-
 योऽनुवाको वा । देवस्येति षष्ठ्यन्तं त्वेति युष्मदादेशः । तत्समुदायानुकरणाद-
 कः । देवस्यत्वकः ॥ देवीरिति छान्दसो जसन्तः । दीर्घाज्जसि च वा छन्दसीति
 हि छान्दसं सूत्रम् ॥ आप इति च जसन्तः । तत्र देवीराप इत्यकारान्तभा-
 गानुकरणादकः । देवीरापकः । तदेवकः । अयं भोजमतेन ॥ कृष्णोऽस्यकः ।
 कृष्णोऽस्याखरेष्टक इत्यन्ये ॥ देवीं धियशब्दयोर्योऽकारान्तसमुदायस्तदनुकरणा-
 दकः । देवीं धियकः ॥ प्रतूर्णकः ॥ इषे । इतीच्छतेः क्विबन्ताच्चतुर्थी । त्वेति
 युष्मदस्त्वामी द्वितीयाया इति त्वादेशः । तत्समुदायस्य । इषेत्वा इत्यखण्ड-
 मिदमनुकरणम् । इषेत्वाशब्दोऽस्मिन्नस्ति इषेत्वकः ॥ रक्षांसि हन्तीति
 रक्षोहा । बहुत्वे जसि । रक्षोहणः ॥ तत्राकारान्तभागानुकरणादकः । रक्षो-
 हणकः ॥ उशानकः ॥ ४३५ ॥

वाचस्पतिः कृशानुश्च स्वाहाप्राणोऽञ्जनं तथा ।

पत्वासहस्रशीर्षश्च मातरिश्वा च घोषदा ॥ ४३६ ॥

वाचस्पतकः । कृशानवकः । स्वाहाप्राणकः । अञ्जनकः । पदेः क्त्वा ।
 पश्वकः । सहस्रशीर्षकः । मातरि श्वयति गच्छति मातरिश्वा वायुः ।
 तदनुकरणादकः । मातरिश्वकः । घोषदकः ॥ ४३६ ॥ इति गोषदादिः ॥
 इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्त्रीयगणरत्नस-
 होदधिदृतावस्य सञ्ज्ञातमस्य भावः कर्म वानेनास्यात्र वास्त्यर्थविहित-

प्रत्ययगणनिर्णयो नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ॥

येभ्यस्तद्धितसिंहेभ्यः शाब्दिकेभ्यः पलायितम् ।

गव्येनापि मया दत्तं पदं तद्वर्णमूर्धंभु ॥

कण्डूज्मेधातुरणभुरणा गद्गदो दुःखवेदौ—

केलालाटौ समरभिषजौ तन्तसो मन्तुवल्गू ।

एलावेलासपरमगधाः पम्पसेरोमहीडः—

खेलालोटावुरणचरणासूषसो वेद्वृणीडौ ॥ ४३७ ॥

कण्डूवादेर्यगित्यनेन कण्डूजित्यादेर्गणात्स्वार्थं यमभवति । कण्डू अङ्गघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । नखादिना गात्रं घर्षति ॥ मेधा आशुग्रहणे । मेधायति ॥ तुरण त्वरायाम् ॥ तुरणयति । त्वरत इत्यर्थः । तुरण धारणपोषणयोरित्यन्ये ॥ भुरण प्रहरणधारणयोः (१) ॥ भुरणयति । युध्यते धारयतीति वा ॥ गद्गदवाक्यस्खलने ॥ गद्गद्यति । अन्ये तु गद्गदङ्घ्रिति पठन्ति । तन्मते गद्गद्यते । डित्वात्तङ् ॥ दुःख तत्क्रियायाम् । दुःख्यति ॥ वेद्यति (२) । मायाप्रपञ्चमाचरति ॥ वेटलाजित्यन्ये ॥ वेटलायते । वेटलाङ्घ्रिति भोजः । केला विलासे । केलायति । विलासतीत्यर्थः ॥ लाट जीवने । लाटयति ॥ समर रणक्रियायाम् । समर्यति ॥ भिषज कुत्सायाम् । भिषज्यति कुत्सयत इत्यर्थः । चिकित्सायामित्यन्ये ॥ तन्तस दुःखे । तन्तस्यति । दुःखी भवतीत्यर्थः । मन्तु रोषे वैमनस्ये च ॥ मन्तूयति ॥ मन्तूज् मन्तूयति । मन्तूयत इति चन्द्रः ॥ वल्गु माधुर्यं पूजायां च । वल्गूयति ॥ एला विलासे ॥ एलायति । इलाशब्द इत्यन्ये ॥ वेला कालविशेषे ॥ वेलायति ॥ सपर पूजायाम् । सपर्यति पूजयतीत्यर्थः । सपर्यया साधु स पर्यपूपुजत् ॥ मगध परिवेष्टने । मगध्यति । परिवेष्टत इत्यर्थः । नीचदासादिवृत्तिमनुतिष्ठतीत्यपरः । पम्पसदुःखे । पम्पस्यति दुःखायत इत्यर्थः ॥ डरस् ईर्ष्यायाम् । डरस्यति ॥ महीड् वृद्धौ पूजायां च । महीयते । डित्वात्तङ् ॥ खेला स्खलनविलासयोः । खेलायति ॥ खेल इत्यकारान्तमित्यन्ये । तन्मते

(१) भुरण रणधारणयोः । चुरण चौर्ये । प्रहरणधारणयोरिति बर्द्धमानः । इति पा० । (२) वेद धौर्ये स्वप्ने चेत्यधि० ।

खेत्त्यति ॥ लोट्यति षटुः । भूमौ विपरिवर्तत इत्यर्थः । लेट् दीप्तावित्यन्ये(१) ॥

चरयति सादिनम् ॥ चरण गतौ ॥ चरयति ॥ वरण इति भोजः । यथा—

चरयन्वारणैर्वेलां तरयन्मौभिरणवम् ॥

असु मानस उपतापे च । असूयति ॥ अन्येतु असूडिति क्तिन् दीर्घान्तं पठन्ति । तन्मते । असूयते ॥ उषस्यति रात्रिः प्रभाती भवतीत्यर्थः । वेडि-
ति धौर्त्ये स्वप्ने च । वेटरति ॥ हृणीङ् रोषे लज्जायां च । हृणीयते वीरवती
न भूमिः ॥ ४३७ ॥

रेखाम्बरेयोद्रवसः सुखेरजौ भिष्णक्तिरोलाडिषुधेरधोऽगदः ।

लेखालिटौ लेट् चुरणाररोरसोवेटाऽथलोटातरणौ तथा पयः ४३८

रेखायति स्नायामासादयति । रेखाकर्माचरञ्चित्रकरादिर्वोच्यते ॥ अ-
म्बर्ध्यति । सम्बर(२) इति वामनः ॥ इयस् ईशैश्वर्ययोः ॥ इयस्यति । अयं
दुर्गमतेन ॥ द्रवस् परितापे परिचरणे च । द्रवस्यति ॥ सुख तत्क्रियायाम् ।
सुख्यति ॥ सुखीभवतीत्यर्थः ॥ इरज् ईर्ष्यायाम् । इरज्यति । भिष्णज्
उपसेवायाम् । भिष्णज्यति । उपसेवत इत्यर्थः ॥ तिरस्यति अन्तर्हितो भ-
वतीत्यर्थः ॥ लाडिति वेट् षत् । लाट्यते । इषुध अस्त्रधारणे ॥ इषुध्यति ॥
इरध्यति ॥ अगद्यति(३) । द्वयं भोजनतेन ॥ लेखार्थो रेखार्थवत् ॥ लिट् अ-
ल्पार्थं कुत्सायां च ॥ लिट्यति ॥ लेट्यति ॥ भूमौ विपरिवर्तत इत्यर्थः ॥
चुरण गतौ चौर्ये च । चुरयति ॥ गच्छति । चोरयति । अरर आराकर्मणि ।
अरर्यति । अररेति नाम । आरापर्यायवाचि ।

स राक्षसेन्द्रस्य निशाचरेन्द्रो बिभेति चर्मोर एव चर्मा ॥

अररो यच्चाङ्गं रणश्चेत्यन्यः ॥ उरस्यति ॥ वेटायति । लोटायति ॥
एतौ वामनमतेन ॥ वेटालाटेति केचित्पठन्ति । तेषां मते वेटालाट्यति ॥
तरण गतौ । तरयति ॥ पयस्यति गौः । पयः प्रसूत इत्यर्थः ॥ ४३८ ॥

सम्भूयोभरणौ नन्दपुरणौ कुषुभेमसौ ।

ईयस्पुष्पौ तथा गोधा चित्रडाश्चर्य इष्यते ॥ ४३९ ॥

(१) लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च । दीप्तावित्येकइति पा० ।

(२) अम्बर्ध्यति । सम्बर सम्बर संभरणे इति पा० । (३) अगद नीरो-

गत्वे । इरज् ईर्ष्यायाम् ।

सम्भूयस्यति सस्यम् । वर्षति पर्जन्ये प्रभूतं भवतीत्यर्थः ॥ भरण धार-
णपोषणयोः । भरयति ॥ नन्द समृद्धौ । नन्द्यति ॥ पुरण गतौ । पुरयति
गच्छतीत्यर्थः । कुपुभ क्षेपे । कुपुभ्यति क्षिपतीत्यर्थः ॥ कुसुभ्यति स्वदेहाभ्यां
परकर्तृकां निरोधक्रियामनुभवतीत्यर्थ इत्यन्ये ॥ इमस् ईयस् ईर्ष्यायाम् ॥
इमस्यति । ईयस्यति ॥ पुष्प सन्तोषे । पुष्पयति ॥ गोधायति । अयं चन्द्रम
तेन ॥ चित्रीयते आश्चर्यमुत्पादयति ॥

कुसुभादीनामकारलोपश्च । द्विविधाः कण्डादयः स्मर्यन्ते भ्वाद्यश्च नासानि
च । तत्र भ्वाद्यधिकाराद् भ्वादिभ्यः प्रत्ययः । तदुक्तमुभयम् । कण्डादीनि
धातवश्चैव प्रातिपदिकानि च । आतश्चोभयम् । कण्डूयतीति ह्यङ्गघर्षणे प्रयु-
ज्यते । अस्ति मे कण्डूरिति वेदनामात्रे ॥ अपरोधात्तु धात्वस्य विकल्पे युक्ति-
माह धातोरित्यधिकारात् । ककारस्य च गुणप्रतिषेधार्थस्यासञ्जनादवसीयते ।
धातवस्तावत्कण्ड्वादय इति कण्डूज् ह्णीङ् इति च दीर्घं गणे पठति । यदि
च नित्यः प्रत्ययः स्याद् व्यप्तेगित्यनेनैव दीर्घत्वस्य सिद्धत्वादनर्थकं दीर्घाच्चा-
रणं स्यात् कृतं च तस्मादवसीयते धातुत्वमेव कण्ड्वादिषु विभाषितमिति ।
तदुक्तम्— धातुः प्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

स्वाद्यधिकारः किम् । कण्डूनाम्नः स्यादयो भवन्ति । नदीसञ्जकश्चायं
स्त्र्याख्यत्वात् । तेन नित्याङ् भवन्ति । रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः समं पुनः ।
मन्तुः वल्गः । पाणिनिशकटाङ्गजदिग्वस्त्रवान्नमतेन स्वार्थं कण्ड्वादिभ्यः
प्रत्ययः । चन्द्रादीनां मतेन करोत्यर्थे । आकृतिगणोऽयम् । तेन रैधवलप्रभृतयो
द्रष्टव्याः ॥४३९॥

इति कण्ड्वादिः ॥

भृशतृपञ्चपलाण्डररेहतो हरितपण्डितकण्डररेफतः ।

अभिमनःशुचिदुर्मनसोजसः सुमनसोन्मनसोत्सुकवेहतौ ४४०

कर्तुर्भृशादेर्हल्लुक् चाच्चेरित्यनेन भृशादेरच्यन्ताद् अभूततद्भावविषयात्
कर्तृभूतात् ण्यङ् भवति । तत्संनियोगेन हलो लुक् । अभृशो भृशो भवति
भृशायते । तृपत् चन्द्रः समुद्रश्च । तृपायते । चपलायते । आण्डरो मूर्खो
मुष्करो वा । आण्डरायते । अण्डर इत्यन्ये । रेहत नैर्घृणयधर्मवृत्तिर्भिक्षाभि-
लाषधर्मवृत्तिर्वा । रहसि वर्धत इत्यन्ये । रेहायते ॥ हरितायते । पण्डितायते ।

कण्डरायते ॥ रेफत् सदोष इत्यर्थः ॥ रेफायते ॥ अभिमनायते । शुचीयते ।
दुर्मनायते ॥ ओजःशब्दस्तद्वृत्ति वर्तते । ओजायते ॥ सुमनायते ॥ उत्सनायते ॥
उत्सुकायते ॥ वेहत् गर्भघातिनी । वेहायते ॥ सुमनसोन्मनसेति तृतीयान्ते पदे ४४०
शीघ्रं फेनो नीलमन्दौ च वर्चः संश्वन्मद्रौ भद्रयुक्तौ भृशादौ ॥

शीघ्रायते ॥ फेनायते ॥ नीलायते ॥ दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ॥
वर्चायते ॥ संश्रायते सातत्येन भवति ॥ शश्वदिति शाकटायनः ।
मद्रायते ॥ भद्रायते ॥ ननु उदमनायतेत्यादयः प्रयोगाः कथं सिध्यन्ति ? ।
सप्रादीनामेषां पाठात् । नैवम् । सङ्ग्रामयतेः सप्रादेः स्वादिषु पाठात् ।
अन्येभ्योऽपि निरुपसर्गेभ्य एव कण्डादिविधिः । सेन । उदपुच्छयत समभा-
ययतेत्यादयोऽपि सिद्धाः ॥ इति भृशादिः ॥

शब्दाटाट्याकएवमेधाभ्रकोटाः पोटासोटाशुभ्रनीहारशीकाः ४४१

शब्दादि करोति कण्ड् इत्यनेन शब्दादेः करोतीत्यर्थे कण्ड् वा भवति ॥
शब्दं करोति शब्दायते ॥ शब्दयति शाब्दिक इत्यपि ॥ अटाट्यायते । कण्वं
पापम् । कण्वायते ॥ मेघायते तपात्यये वायुः ॥ अश्रायते ॥ कुट कौटिल्ये ।
कोटयतीति कोटा स्त्री । कोटायते । पोटा स्त्री । पोटायते ॥ सोटायते ॥
शुभ्रायते शशी ॥ नीहारायते हिमर्तुः ॥ शीकायते । शीत्कारं करोतीत्यर्थः ॥ ४४१ ॥

सुदिनं दुर्दिनं युद्धं वैराटाटाट्टशीकराः ।

मुष्वावेगौघकण्ड्वाटा ममश्च कलहो मतः ॥ ४४२ ॥

सुदिनायते शरत् ॥ दुर्दिनायते प्रावृट् । युद्धायते सुभटः ॥

वैरायितारस्तरलाः स्वयं सत्सरिणः परे ॥

अटाटायते ॥ अट्टायते ॥ शीकरायते ॥ मुषदाहे । वन्प्रत्यये । मुष्वा ।
मुष्वायते(१) । वेगायते तुरगः ॥ ओघायते ॥ कण्वेर्वाप्रत्यये डक्चागमः ॥ कण्डूज्
इत्यस्य वा वप्रत्यय ऊकारलोपश्च । कण्ड्वा कृपा । कण्ड्वायते ॥ अटायते ।
ममेति षष्ठ्यन्तानुकरणम् । ममायते ॥ कलहायते ॥ ४४२ ॥ इति शब्दादिः ॥

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा जिह्मचर्मणी ॥ ४४३ ॥

(१) मुष्ट्वा मुष्ट्वायते । मुष्ट्वा मुष्ट्वायत इत्यधि० ।

हालोहितादेस्तु क्यष् । इत्यनेन लोहितादेर्गणात् क्यष् भवति ॥ अलो-
हितो लोहितो भवति लोहितायते । लोहितायति । यथा—

लोहितायति सहस्रमरीचौ ॥

श्यामायति । श्यामायते । यथा—श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥
दुःखायति । दुःखायते ॥ हर्षायति । हर्षायते ॥ गर्वायति । गर्वायते ॥ सुखा-
यति । सुखायते ॥ मूर्च्छायति । मूर्च्छायते ॥ निद्रायति । निद्रायते ॥ कृपायति ।
कृपायते ॥ धूनायति । धूनायते ॥ करुणा दया । करुणायति । करुणायते ॥
जिह्मायति । जिह्मायते ॥ चर्मायति । चर्मायते ॥

लोहितश्यामवर्जसन्धेषां तद्धति प्रत्ययः । तेनादुःखवान् दुःखवान् भव-
तीत्यादि वाक्यम् ॥ तुग्रहणं क्यषोऽवधारणार्थम् ॥ लोहितादेरेव क्यष् नान्येभ्यः ॥
आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । अमृतं यस्य विषायति । इत्यादयः सिद्धाः ॥ ४४३ ॥
इति लोहितादिः (१) ॥

सुखदुःखास्त्रकच्छ्राणि प्रतीपः करुणस्तथा ।

कृपा चालीकतृप्रास्त्रकृपणाः सोढसंयुताः ॥ ४४४ ॥

सुखादिर्भुङ्क्ते इत्यनेन सुखादेर्गणाद् भुङ्क्ते वेदयतेऽनुभवतीत्यर्थं क्यष्
भवति ॥ सुखं वेदयते सुखायते ॥ दुःखायते ॥ अस्यतेऽनेन अस्त्रम् । अश्रु(२)
रुधिरं वा । अस्त्रायते ॥ कृच्छ्रायते ॥ प्रतीपं प्रतिकूलम् । प्रतीपायते ॥ करुणं
शोचनम् । करुणायते ॥ कृपायते ॥ अलीकम् अनृतम् । अलीकायते ॥ वृषं(३)
दुःखम् । वृषायते ॥ अस्त्रमेवास्त्रम् । आस्त्रायते ॥ कृपणं दैन्यम् । कृपणायते ॥
सोढं सहनम् अभिभवो वा । सोढायते ॥ सुखादीन्येके लोहितादिष्विच्छन्ति ।
तेषां मते । असुखः सुखो भवति सुखायति ॥ सुखायते ॥ ४४४ ॥ इति सुखादिः ॥

ग्रहस्निहौ वडं दीधीभणौ रणपठौ कुचम् ।

लिखं च कम्पमन्दोलिमुम्भिं लोचं मथिं विदुः ॥ ४४५ ॥

(१) यत्तु गणरत्नहोदधौ लोहितश्यामदुःखानि० इति पठित्वा श्यामादि-
भ्योऽपि क्यषि पद्यद्वयमुदाहृतं तत्तूक्तभाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः
क्यडेवेति ध्येयमिति के० ॥ (२) अस्यतेऽस्तु अस्त्रं च । अश्रुते आकण्ठ अश्रु
वाष्पो नानार्थे । इत्यधि० । (३) वृषं दुःखं चन्द्रं समुद्रं वा वृषायते इति० ।

क्षेत्रग्रहादेरित्यनेन ग्रहादिवर्जितात्परस्य क्षेत्रिङ् न भवति ॥ निगृ-
हीतिः ॥ अपस्निहितिः ॥ उदितिः ॥ दीधितिः ॥ भणितिः ॥ रणितिः ॥
निपठितिः ॥ निकुचितिः ॥ लिखितिः । विकस्मितिः ॥ अन्दोक्षितिः ॥ उ-
न्मितिः ॥ आलोचितिः । मथितिः ॥ ४४५ ॥ इति ग्रहादिः ॥

वारतर्परगराः शरभरे कन्दरः करभमण्डरकाराः ।

रध्वरं कपरिकाङ्गुरिरेखा रोमकर्मपुरुषासुररिक्षाः ॥४४६॥

वारादेर्वैत्यनेन रश्रुतेर्लश्रुतिर्वा भवति ॥ वारः क्रियाभ्यावृत्तिः । बालः
केशः ॥ तर्परः पशूनां कण्ठघण्टा । तल्पलो गजपृष्ठैकदेशः ॥ गरो विषम् ।
गलः प्राणयङ्गम् ॥ शरभोऽष्टापदः । शलभः पतङ्गः ॥ हराऽमृतम् । इला भूमिः ॥
कन्दरो गिरिगुहा । कन्दलः कन्दविशेषः ॥ करभ उष्ट्रः । कलभो बालहस्ती ॥
मण्डरो जीवविशेषः । मण्डलं बिम्बं सङ्घातो वा ॥ कारो रक्षानिर्वेशः । कालो
वर्णः ॥ रघुः राजा । लघुः अपचितपरिमाणः ॥ अरम् अत्यर्थम् । अलं पर्या-
प्तम् ॥ एतेषामर्थभेदे लट्वं कृद्विशत् । भोजस्तु सामान्येनाह ॥ कपरिका ।
कपलिका ॥ अङ्गुरिः । अङ्गुलिः ॥ रेखा । लेखा ॥ रोम । लोम ॥ कर्म ।
कल्म ॥ पुरुषः । पुलुषः ॥ असुरः । असुलः ॥ रिक्षा । लिक्षा ॥ ४४६ ॥

पांसुरकरीरमूरं तिर्पिरिकातरुणशुक्रपर्यङ्काः ।

परियोगमुकुरसरिरं रोहितपरिधौ सरोहियौ ॥४४७॥

पांसुरः । पांसुलः ॥ करीरः । कलीलः ॥ मूरम् । मूलम् ॥ तिर्पिरिका ।
तिल्लिपलिका ॥ तिर्परीकमिति वामनः ॥ तरुणः । तलुनः ॥ शुक्रः । शुक्लः ॥
पर्यङ्कः । पल्यङ्कः ॥ परियोगः । पलियोगः ॥ मुकुरम् । मुकुलम् ॥ सरिरम् ।
सलिलम् ॥ रोहितम् । लोहितम् ॥ परिधः । पलिधः ॥ रोहिणी । लोहिनी ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येषामपि लट्वं भवति ॥ ४४७ ॥ इति वारादिः (१) ॥

समादितः पदिं सदिं विदिं नहिं वृषिं प्रुषिम् ।

इणं वृतिं यतिं श्रुवं स्त्रुवं भरिं विदेन्धिना ॥४४८॥

(१) ऋफिडादीनां डश्चलः । ऋफिडः । वृफिडः । लृतकः । ऋतकः ।
कपरिका । कपलिका । इत्यधिकम् ।

सम्पदादेः क्षिप् क्तिरित्यनेन सम्पदादेः स्त्रियां भावेऽकर्त्तरि च कारके
 क्षिप्क्तिप्रत्ययौ भवतः ॥ सम्पत्तिः । सम्पत् ॥ विपत्तिः । विपत् ॥ व्यापत्तिः ।
 व्यापत् ॥ प्रतिपत्तिः । प्रतिपत् ॥ संसत् । परिसत् । उपसत् । उपनिषत् ॥
 संवित् । निर्वित् ॥ उपानत् ॥ प्रावृट् ॥ विप्रुट् ॥ समित् ॥ नीवृत् । उपा-
 वृत् ॥ संयत् ॥ प्रतिश्रुत् ॥ उपस्तुत् । उपभृत् ॥ विदेति जानात्यर्थेत्यन्यः ॥
 समध्यतेऽनया समित् ॥ वामनमते क्तिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥४४८॥

ऋधिं युधिं क्षुधिं तृषिं त्विषिं रुषिं रुजं शुवम् ।

ऋचिं मुदिं मृदिं गिरिं ह्रियं भियं लुवं भुवम् ॥४४९॥

ऋत् ॥ युत् ॥ क्षुत् ॥ तृट् ॥ त्विट् ॥ रुट् ॥ रुक् ॥ शुक् ॥ ऋक् ॥ मुत् ॥
 सृत् ॥ गीः ॥ अत्रापि क्तिप्रत्ययो वामनमतेन ॥ भोजस्तु क्तिप्रत्ययं न ददर्श ॥
 ह्रीतिः । ह्रीः ॥ भीतिः । भीः ॥ छूनिः । छूः ॥ भूतिः । भूः ॥४४९॥

कृजं भिदिं छिदिं नुदिं दृशिं नशिं युजिं ज्वरम् ।

अवं त्वरं श्रिवं मवं शकिं नुवं विदुर्बुधाः ॥४५०॥

कृतिः । कृत् ॥ भित्तिः । भित् ॥ छित्तिः । छित् ॥ नुत्तिः । नुत् ॥
 दृष्टिः । दृक् ॥ नष्टिः । नक् ॥ युक्तिः । युक् ॥ जूर्तिः । जूः ॥ कृतिः । कः ॥
 तूर्तिः । तूः ॥ श्रूतिः । श्रूः ॥ सूतिः । सूः ॥ शक्तिः । शक् ॥ नुत्तिः । नुत् ॥
 भोजोऽपि क्तिक्षिपौ ददर्श ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन शासित्रैकग्रहूपप्रभृतयो
 द्रष्टव्याः ॥४५०॥ इति सम्पदादिः ॥

भिदिं छिदिं विदिं दयिं रुजिं मृजिं प्रछिं चुरिम् ।

अनामनि क्षिपिं तथा गुहिं तुलिं वसिं वपिम् ॥४५१॥

षिद्धिदादिभ्योऽङ् इत्यनेन पितो भिदादेश्च स्त्रियां भावेऽकर्त्तरि च कार-
 केऽङ् भवति ॥ भिदा विदारणम् ॥ छिदा द्वैधीकरणम् ॥ विदा लाभो ज्ञानं
 वा । दया करुणा । रुजा [रोगः] ॥ सृजा [शरीरसंस्कारः] ॥ पृच्छा [प्रश्नः] ।
 अत्र च्छन्दोभङ्गभयाद् द्विर्न कृतः ॥ चुरा चौर्यम् ॥ क्षिपा [प्रेरणम्] । अना-
 म्नीति किम् । भित्तिः । विच्छित्तिः । विक्षिप्तिरित्यन्तः ॥ अत ऊर्ध्वं नामनि ॥
 गुहा पर्वत कुहरम् ओषधिविशेषश्च ॥ तुला उत्तमानम् ॥ वसा (१) स्नेहः ।
 वपा मेदोविशेषः ॥ ४५१ ॥

(१) वशा स्नेहद्रव्यं धातुविशेषश्च । उष्टिरन्या इति पा० ॥

क्षपिं क्षियं रिरिवं लिखिं शुभिं सिधिं मिधिं गुधिम् ।

अरिं गदिं घृजं तरिं करिं हरिं खिदिं विदुः ॥ ४५२ ॥

क्षपा रात्रिः (१) ॥ क्षिया आचारभेदः ॥ रेखा राजिः ॥ लेखा सैव ॥ रिरि-
लिखेः समानार्थः सौत्रधातुः ॥ शोभा कान्तिः ॥ सेधा सखम् । सेधा बुद्धिः ॥
गोधा प्राणिविशेषः । एतेषामरेङ् च ॥ आरा शस्त्री ॥ गदा प्रहरणम् ॥ घारा
प्रपातः । तारा ज्योतिः ॥ कारा गुप्तिः । हारा मुक्ताफलमाला ॥ भानमिति
भोजः ॥ एतेषां वृद्धिश्च ॥ खेदा दैन्यम् ॥ निपातनादरेङ् ॥ आकृतिगणश्चा-
यम् । तेन चूडा पीडा कृहा प्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ४५३ ॥ इति भिदादिः ॥
नन्दिर्वासिर्वर्धिनर्दी च रोचिर्-दूषिर्भीषिर्भूषिशोभी मद्विश्च ।
साधिर्यन्ताः सर्व एते च नाम्नि कृन्दिः कर्षिः स्यात्समोहर्षियुक्तः ॥

नन्दिपचिग्रहादिस्थोऽनाजिण इत्यनेन नन्द्यादिभ्यः पचादिभ्यो ग्रहा-
दिभ्यश्चाङ्गन अच् णिन् इत्येते क्रमेण कर्त्तरि प्रत्यया भवन्ति ॥ नन्दयतीति
नन्दनः ॥ वास्तुणास्तु शब्दे (२) । वासयतीति वासनः ॥ वर्धनः ॥ नर्दनः । अयं
भोजसतेन ॥ रोचनः ॥ दूषणः । विभीषणः ॥ भूषणः । शोभनः ॥ मदनः ।
साधनः ॥ संक्रन्दनः ॥ संकर्षणः । संहर्षणः ॥ ४५३ ॥

रमिरुचिकृतितपितृदिपूदहिसहियुक्ता जुजल्पिदमयः स्युः ।

सञ्ज्ञायां लवणोऽथो आद्याद्विभ्यर्दिनाशिसूदिमतम् ॥ ४५४ ॥

रमयतीति रमणः ॥ रोचत इति रोचनः विरोचनः ॥ विकर्त्तनः ॥
सपनः ॥ तर्दनः ॥ पवनः ॥ दहनः ॥ सहनः ॥ जवनः (३) ॥ जल्पनः ॥ दमनः ॥
लुनातीति लवणः (४) निपातनास्तत्त्वम् ॥ सर्वदमनः । जनार्दनः । वित्तविना-
शनः । मधुसूदनः ॥ असञ्ज्ञायामपि । रिपुदमनः । पुरादर्दनः । रोगनाशनः ।
अरिसूदनः ॥ इति नन्द्यादिः ॥ ४५४ ॥

(१) क्रपेः संप्रसारणं च । कृपा । इत्यधि० ।

(२) वायु शब्दे । वाशि-वाशनः । इति पा० । (३) यु यीति निम्नभावं
प्राप्नोतीति यवन इति पा० । (४) लवणो राक्षसविशेषः । क्षारविशेषं
लवणमिति के० ।

पचं पतं वदं वशं व्रणं रणं क्षमं भृजम् ।

वृजं गुपिं सृपिं नृतिं वृशिं मिषिं मिधिं विदुः ॥४५५॥

पचः । श्वपच इत्यपि ॥ पततीति पतः । पारापत इत्यपि । गस्तु
उबलादिपाठात्पक्षे भवत्येव निपातः ॥ वदतीति वदः ॥ कद्वदो यद्वद इत्यपि ॥
वष्टीति वशः ॥ व्रणयतीति व्रणः (१) ॥ अरिव्रणाशक्तिरित्यण् न भवति ॥ रण-
यतीति रणः ॥ क्षमः । भरः । जारभरः ॥ वृणोतीति वरः । कन्यावर इत्यपि ॥
गोपः । सर्पः ॥ नर्त्तः । दर्शः । मेघः । अनिमिष इति बहुलाधिकारात् कोऽपि
भवति ॥ मेघः ॥ लगौ प्रमाययनन्तरम् ॥ ४५५ ॥

मिहिदिहिरुहयो नदभषदिवयः सिविचोरिगाहिगृचिलयः ।

तृदृचरयः सूदिस्कन्दी शिषिट्भिवहप्लुदंशाः स्युः ॥४५६॥

मेघः ॥ देहः ॥ प्रारोहः ॥ नदः ॥ भषः ॥ देवः ॥ सेवः ॥ चोरः ॥
गाहः ॥ गरः ॥ ब्राह्मणचेलः ॥ तरः ॥ दरः ॥ चरः ॥ सूदः ॥ स्कन्दः ॥ शेषः ॥
दर्भः ॥ वहः । रघूद्वहः ॥ रसावहः ॥ स्रवः ॥ दंशः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥
तेनान्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४५६ ॥ इति पचादिः ॥

ग्रहिसंमर्दी मन्त्रिः स्याद् अपराधिरवरुध्युपरुधिस्थाः ।

ह्रस्वो वाभ्वः परिवेरुत्पूर्वा भासिदसिसहयः ॥ ४५७ ॥

गृह्णातीति ग्राही ॥ सम्मर्दी ॥ मन्त्री ॥ अपराध्यतीति अपराधी ॥
अवरोधी ॥ उपरोधीति भोजः (२) ॥ स्थायी ॥ परिभावी । परिभवी ॥ विभा-
वी । विभवी । द्वयं भोजमतेन ॥ उद्भासी ॥ उद्भासी ॥ उत्साही ॥ ४५७ ॥

श्रुविशौ वपिरक्षी शावसिशीडश्च नेः पराः ।

याचिसंव्यवहृव्याह्व्रजा वदवसौ नजः ॥ ४५८ ॥

निश्रावी ॥ निवेशी ॥ निवापी ॥ निरक्षी ॥ निश्यति निशायी ॥
निवासी ॥ निशायी ॥ न याचते अयाची ॥ असंव्यवहारी । असंव्याहारीति
शकटाङ्गजवामनौ ॥ अव्याहारी । अव्राजी ॥ अवादी ॥ अवासी ॥ ४५८ ॥

(१) व्रणयति शब्दं कारयतीति व्रणः इति पा० ॥

(२) अपराधीतीत्युपराधी । एवमपराधी ।

नःपूर्वादेव स्यादचश्च धातोरचित्तकर्तृकतः ।

अभिवेर्भुवस्तु भूते विशयीविषयी च देशे स्यात् ॥ ४५९ ॥

अकारी परशुः ॥ अहारी गन्धः ॥ अचित्तकर्तृकादिति किम् । अकर्ता ।
अहर्ता ॥ केचिन्नञ्पूर्वादि न मन्यन्ते । तन्मते कारी हारीति स्यात् ॥ अभि-
भूतवान् । अभिभावी ॥ विभूतवान् । विभावी ॥ गुणैश्चित्ते विशेते विशिनोति
वा । विशयी विषयी वा देशः । निपातनाश्वत्थम् ॥ ४५९ ॥ इति ग्रहादिः ॥

मूलविभुजो महीध्रः पृथ्व्यादिभ्यो रुहश्च विज्ञेयः ।

स्त्याख्योषर्बुधनखमुचकुमुदं दायादकाकगुहौ ॥ ४६० ॥

मूलविभुजादेरित्यनेन मूलविभुज इत्यादयः कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥
मूलानि विभुजति वक्त्री करोति मूलविभुजो रथः ॥ महीं धारयतीति महीध्रः ॥
पृथ्व्यां रोहति पृथ्वीरुहः-। तरुतित्यादयः ॥ स्त्रियनाचष्टे स्त्याख्यः ॥ उषसि
बुध्यते उषर्बुधोऽग्निः ॥ नखान् मोचयन्ति नखमुचानि धनूंषि ॥ कौ पृथिव्यां
मोदते कुमुदम् ॥ दायमादत्ते दायादः ॥ काकेभ्यो गूहितव्याः काकगुहास्तिलाः ॥
आकृतिगणोऽयम् (१) ॥ ४६० ॥ इति मूलविभुजादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्त्रीयगणर-
त्नमहोदधिवृत्तावाख्यातकृदाश्रितप्रत्ययगणनिर्णयो नामाष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

किञ्चित्क्वचित्क्वचिद्वचितं पद्यानुसारतोऽस्माभिः ।

सुन्दरमसुन्दरं वा तल्लक्ष्यं सहृदयैरेव ॥ १ ॥

सप्तनवत्यधिकेष्वेकादशसु शतेष्वतीतेषु ।

वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः ॥ २ ॥

इति श्रीवर्धमानविरचितः स्त्रीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः समाप्तः ॥

(१) अपो बिभर्ति अन्नं मेघः धर्माय प्रददाति धर्मप्रदः । एवं कामप्रदः ।
स्वर्गप्रदः । शास्त्रेण प्रजानाति शास्त्रप्रदः । एवमागमप्रद इत्याधिकम् ॥

अथ गणरत्नमहोदधेः-शुद्धिपत्रम् ॥

पृ०-प० अशुद्धम्	शुद्धम् ।
२-२६ गणनाह	गणानाह
३-१६ कारे वार्थो	कारेवार्थो
८-८ तुव	तुवै
८-२५ लोथं न यन्ति-	लोभं नयन्ति
१४-१५ द्यर्दिन	द्युर्दिन
१५-१५ भोजं	भोजं
१६-२ उपकुम्भन	उपकुम्भन
१६-१७ दीप्त्यादन	दीप्त्यादान
१८-२२ नभयन्ती	नभयन्ती
२२-२२ पुरा	पुरः
२१-२३ अन्नस्	अन्नस्
३२-१ क्रोष्टुमा० ।	क्रोष्टुमा०
क्रोष्टुमा०	क्रोष्टुमा०
३६-११ काश्यावतानी	काश्यावतानी
३७-६ चैयट	चैटय
३८-४ गौकह्या	गौकह्याः
३८-१७ पायति	पाययति
४३-२ गोखिब	गोरिवा
४५-१४ कोषातका	कोशातका
४९-१३ नेच्छी	नेच्छायां
५०-४ १६	५६
६०-३ कुक्कुटं ।	कुक्कुटं ।
कुक्कुटः	कुक्कुटः
७१-१८ १९	९१
७२-११ कथनमयं	कथमयं

पृ०-प० अशुद्धम्	शुद्धम् ।
७८-२६ गोप्त्व	गोप्त्व
१००-१० दूर	दुर
१०१-२२ लक्ष्यो	लक्ष्म्यो
१०२-१ मनसौ	मनसो
१०३-१० उद्य	उद्यद्
१०३-२७ ऋषीणा	ऋषीणा
१०४-१८ आर्चयत	आर्चयत
१०६-१३ श्रद्धन्दासि	श्रद्धन्दांसि
१०७-२२ समा-	समानः
नः ।	समानः
१०७-२३ सुजू	सुज्
१०८-३ दुन्दुभि-	दुन्दुभि-
सेचनम्	षेचनम्
११४-२४ राहोरत्यम्	राहोरपत्यम्
११७-२१ हूत	हूतै
१२३-१७ पञ्चम्य	पञ्चम्य
१२४-६ उत्पो	उत्पो
१३३-११ कश	कशा
१३४-१९ ०जीव०	०जीवि०
१३७-१० कृणाय	कृणास्य० ।
यथा	यथा
१३८-४ र्मुनेः	र्मुनेः
१५०-२३ दृषगण	दृषगण
१५१-२९ वमुञ्ज	वमुञ्ज
१५४-१९ गहः	गहः
१६३-७ शकाटा	शकटा

५०-५० अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

१६९-७ बैलवन

बैलवन

१८७-१८ समस्यन्ता

समस्यन्ता

१७३-२२ सुतंगता०

सुतंगता०

१७५-१ च्छैरीषम्

च्छैरीषकम्

१७६-६ इन्द्रस्य

इन्द्रस्य

१८३-१३ आयुर्वेदि

आयुर्वेदि

१८४-२ तेन

सतेन

१८५-२७ अविमारक-

०

रित्यधिकम्

०

१८६-१४ वसुप्ति०

वसुप्ति

१८९-१६ देशा

देश

१९०-२३ स्वीक्रीयते

स्वीक्रियते

१९४-२५ द्वैपो

द्वैप्यो

१९५-१५ क्षत्रियः

क्षत्रियाः

२-१८ आराज्ञी

आराज्ञी

२०४-७ क्रौष्टकर्णः

क्रौष्टकर्णः

२०५-५ पीलुकणः

पीलुकणः

२१२-२७ इत्येके

इत्येके

२१७-३ किसरा

किशरा

५०-५० अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

२१८-१३ व मुकु-
लमूलंवकुलं मु-
कुलम्

२१८-२५ सोदनी

सोदिनी

२१९-७ भोक्तु

भोक्तु

२२०-१२ भोजनसतेन

भोजनसतेन

२-२५ रज्जवोद्धत

रज्जवोद्धत

२२२-१९ वैदग्ध्यम्

वैदग्ध्यम्

२२५-६ आक्षेत्रज्ञम्

आक्षेत्रज्ञम्

२२७-३ दुर्हन्मि

दुर्हन्मि

२-४ दौर्हार्दम्

दौर्हार्दम्

२२८-४ विधयच्छन्द

विधयश्छन्द

२-९ दुर्हदु

दुर्हदु

२३०-२८ वाद्येष्विति

वाद्येष्विति

२३१-२६ यथायोग

यथायोग

२३४-१६ कद्रुणः

कद्रुणः

२-२५ दद्रु० कद्रु

दद्रु० कद्रु

२४४-१० अपरोधात्तु

अपरो

धात्वस्य

धातुत्वस्य

२४७-२५ लफिडः

लफिडः

अथ गणरत्नमहोदधेः शब्दानुक्रमणिका ॥

अङ्क	१५३-१६	अकलुष	१५२-१६	अग्निपद	२०९-३
अङ्कुर	२१८-१३	अकाल	२००-५	अग्निवेश	१५८-१९
अङ्कुश	५८-१०	अकिञ्चन	२२०-८	अग्निशर्म	१५०-६
अङ्ग	१०-६	अकिञ्चन	८७-२६	अग्निशर्म	१३९-१०
अङ्ग	१७२-२	अकुतोभय	८९-५	अग्नीषोमी	९१-२३
अङ्ग	२१४-१९	अकुशल	२२५-१०	अग्नीन्द्रौ	६९-१
अङ्ग	१७२-२	अकारी	२५१-३	अग्न्याहितः	७०-९
अङ्गविद्या	२०१-२५	अक्ष	२११-३	अग्नौकृत्य	७७-१६
अङ्गार	५७-१७	अक्षर	२०६-१	अग्नौकृत्वा	" "
अङ्गार	१९४-१४	अक्षकितव	८०-५	अघ	१४९-१५
अङ्गार	१६५-१७	अक्षण	९६-२१	अघतः	१२२-२५
अङ्गार	२१८-२०	अक्षणक	" "	अघवणम्	६५-७
अङ्गार	१६४-२०	अक्षधूर्त	८०-७	अघे	११-१६
अङ्गारक	२१८-११	अक्षभार	२१०-२६	अघेवणम्	६५-३
अङ्गारवेणु	११२-२	अक्षद्युत	२१४-१२	अग्निशर्म	१९०-११
अङ्गिरस्	३१-१	अक्षशौण्ड	७९-१९	अघ	२३९-२१
अङ्गीकृत्य	७४-२१	अक्षि	२०४-२७	अचपल	२२६-११
अङ्कुरि	२४७-१४	अक्षिभ्रुव	६८-५	अच्युत	१९१-१८
अङ्गुलि	" "	अक्षेत्रज्ञ	२२५-६	अच्युतन्त	१३५-३
अंशु	१७७-१४	अगद	२४३-१६	अज	१५७-१२
अंश	१७१-२२	अगस्त्य	१५७-१३	अज	१६५-४
अंशुक	१७३-९	अगणित	२२९-२४	अज	१४९-१३
अंस	५७-३	अगारवेणु	११२-१	अजक	२३६-१९
अंसभित्ति	८६-२	अगारधेनु	" २	अजधेनु	१३८-१०
अंसभार	२१४-५	अग्निशर्म	१३८-९	अजपथ	१२७-१४
अंसभार	" ५	अग्नाविष्णु	२४०-१२	अजपाद	९३-१९
अ	१३-२३	अग्निसमीरणौ	६९-८	अजवस्ति	३१-१८
अकस्मात्	११-१०	अग्निवेशदशेरक	३६-२	अजभार	१४०-२०
अकथाय	१४५-६	अग्निष्टुत	१०८-२२	अजमारक	१४०-२०
अकशाप	" "			अजतुन्द	१०४-२५

अलस्तुन्द	१०४-२४	अण्डर	२४४-२७	अधोनाभ	७२-१७
अजवाप	१८४-१६	अण्डम्	५३-२३	अध्वर	१५०-१
अजस्त्रम्	१९-२५	अत्	९-२१	अध्वर	२०२-५
अजा	३८-१०	अतसी	४५-२	अध्वर्यु	२२६-२२
अजाविक	९२-४	अतिथि	१४५-२	अध्वन्	२०६-१
अजाशत्रु	११३-८	अतिस्वर	६३-११	अध्वर	६१-१३
अजाकपाणीय	१३३-२०	अत्ति	३०-१८	अध्यापकोदिता	८४-२१
अजिर	१४४-१४	अतीव	२०-७	अध्ययनतपसी	९१-१४
अजिर	१७३-२३	अथ	१२-३	अनुगङ्ग	२०१-३
अजिरवती	९९-१७	अथकिम्	९-१०	अनन्त	१२०-२६
अजिनफला	४०-१	अथर्वन्	१६४-२१	अनडुह	१५४-५
अजीगर्त	१३७-१०	अथो	१०-१९	अनडुह	१३७-१२
अजैडकम्	९२ १५	अदस्	२७-२४	अनडुह	१५८-१०
अञ्जन	२४१-१५	अदोरूप	२२९-१२	अनडुह	२०३-३
अञ्जनक	२२४-२३	अद्वासन	२०४-१	अनडुही	४५-१९
अञ्जनिक	२२४-२२	अद्य	१४-१०	अनड्वाही	" २४
अञ्जलिक	२२५-१	अद्वा	२०-१७	अनभिहित	३४-१
अञ्जनागिरिः	९८-२४	अद्यद्वितीया	९०-२५	अनभिज्ञान	१४२-९
अञ्जसा	२०-१८	अद्यपञ्चमी	" "	अनिधि	१४५-१७
अञ्जीकूल	१९५-२४	अध	१०-२४	अनिपुण	२२५-११
अञ्जिकूल	" "	अद्वाकृत्य	७७-२०	अन्तिषत्	१०८-५
अज्ञातक	१२८-२०	अधरेद्यु	१४-८	अनीक	५३-१८
अट्ट	२४५-२१	अधिकारी	४७-५	अनीश्वर	२२५-१०
अट	२४५-२३	अधमर्ण	६५-१९	अनकूल	२२४-१६
अटाट	" २१	अधरौष्ठम्	६७-२६	अनुगत	२१४-१९
अटाट्या	२४५-१३	अधमशाख	१९०-९	अनुगणित	२३०-१
अह	१३-२०	अधिदेव	११२-२२	अनुगुणित	"-१३
अहारक	३३-१०	अधिपति	१६२-२	अनुचरी	४१-२१
अणीव	१४४-१६	अधिपति	२२२-२५	अनुचारक	२१५-१०
अणु	६४-३	अधिराज	२२४-१७	अनुजन	१९९-४
अणु	१२९-१७	अधिभूत	११३-७	अनुदृष्टि	१४५-७
अणुक	१२९-१७	अधुना	१४-१०		
अणुक	१२४-८	अधेनु	११२-२		
अण्ड	१७२-२५				

अनुदृष्टि	१४६-१०	अनुसीर	२०१-४	अन्यतर	२७-१५
अनुतिल	२००-२८	अनुसीत	२००-२८	अन्यतरेद्यु	१४-८
अनुनाश	१७१-२०	अनुसूप	"-२६	अन्यत्र	१२-१
अनुपथ	२००-२८	अनुसंवरण	११२-१८	अन्येद्युः	१४-८
अनुपथ	८५-११	अनुसंवत्सर	११२-१६	अन्योऽन्यस्य	८-३
अनुपद	३२-२४	अनुसृष्टि	"-१७	अन्यभाव	२२२-१६
अनुपद	२१२-१०	अनुहोड	"-५	अन्यभाव	१२१-११
अनुपद	२००-२६	अनुयूप	२००-२६	अन्वक्ष	८५-१९
अनुपान	२०९-२०	अनूप	१९४-१४	अन्वक्	२१-११
अनुप्रवचन	२०९-१९	अनृत	२१६-१२	अन्ही	४८-७
अनुभङ्ग	२०१-३	अनृशंस	२२५-१०	अपजगथ	३४-२०
अनुभाष	२००-२८	अनृशंस	२२७-१	अपदगथ	" "
अनुपूर्व	२२४-४	अनेकप	६०-२१	अपदक्षिण	७३-१६
अनुयुक्त	२३०-१	अन्त	२००-२	अपधारय	१३५-२३
अनुरथ	२०१-४	अन्तर	२९-२६	अपर	२८-२९
अनुरहत्	"-१९	अन्तरेण	१२-१३	अपर	६१-३
अनुरहत्	११२-४	अन्तरे	१२-१९	अपरसमम्	१३-२५
अनुरोहण	२०९-२२	अन्तरा	१८-११	अपराधि	२५०-१७
अनुलेपिका	२१५-८	अन्तर्	१८-१४	अपराह्ण	५५-१३
अनुलोम	३४-२१	अन्तरीप	१९४-१५	अपरापहाणा	३९-११
अनुपठित	२२९-२६	अन्त	१२२-२५	अपरेद्यु	१४-८
अनुवचन	२०९-१९	अन्तादी	६९-२	अपवद	१६२-१२
अनुवंश	२००-२६	अन्तेगुरु	७१-२	अपस्तम्ब	१५६-९
अनुवादन	२०९-२०	अन्तेवासि	९७-३	अपिधान	६२-०२
अनुवासन	२०९-२१	अन्तस्थ	१८९-१७	अपिराधि	२२४-४
अनुवाक	२१५-१४	अन्दोलि	२४७-३	अपिशुन	२२५-९
अनुवेशन	२०९-२०	अन्धकार	५८-९	अपूप	१९८-१८
अनुषण्ड	१९४-१०	अन्य	२६-२२	अपूप	२०६-१३
अनुषण्ड	"-"	अन्योऽन्य	२७-१२	अपेहिप्रकसा	८७-२१
अनुशक्तिक	१११-२१	अन्धकवर्तक	१३३-८	अपेहिप्रघसा	" "
अनुष्टुम्	१६२-१९	अन्यतः	१२२-२७	अपेहिस्वागता	८७-२०
अनुसात	२०१-२	अन्यत्	११-१४	अपेहिद्वितीया	" "
		अन्यतर	१४४-२१	अपेहिचिषसा	"-२०

अपेहिवाणिजा	८७-१९	अमितीजस्	१३८-२७	अयःस्थूणा	४४-२५
अवन्धक	३४-२४	अम्भोज	२३७-१२	अयःस्थूण	१४२-५
अवदुक	॥-२५	अमुत्र	२१-७	अयि	९-१२
अब्ज	२३७-१२	अमुत्र	१८६-२०	अयुत	५५-५४
अभय	१५८-२४	अमुष्य	१५०-७	अये	९-११
अभयजात	१५८-२४	अमुषिन्	१८६-२५	अरर	२४३-१८
अभिगम	११२-९	अमुष्यकुल	२२९-१२	अरम्	२४७-१२
अभिजात	२२३-१९	अमुष्यपुत्र	॥-॥	अरस	१७७-१
अभिजित्	१६०-५	अमुष्यकुल	१९९-६	अरट्	१४८-१८
अभिधान	५५-१४	अमूला	४०-३	अरहु	१७७-१७
अभिधानतः	१२३-१	अमृत	६०-१९	अरगय	१८१-१३
अभिन्नतर	१२८-१३	अम्ल	२३९-१८	अरराका	१५८-८
अभिभूतवान्	२५१-४	अम्ल	२२१-११	अरश्या	१४८-१७
अभिमानस्	२४५-१	अम्लस्	२१-२२	अरम्	१८-६
अभिरूप	२२३-५	अम्बर	५५-५	अराली	४९-२
अभिरूप	२२८-२२	अम्बर	२४३-१०	अरविन्द	२३७-१२
अभिहित	३४-२	अम्बरीष	५८-१९	अरिसूदन	२४९-२२
अभीक्षण	२२२-२५	अम्बरीषपुत्र	१३९-३	अरिन्दम	१९१-२२
अभीक्षण	१९-२३	अम्बा	३८-२२	अरित्र	१९२-२६
अभ्यवकाश	२१५-१	अम्बिका	१४४-७	अरिश्म	१७६-१३
अभ्युन्नति	२१२-१	अम्भस्	२१६-१	अरिष्ट	१७६-१२
अभ्र	२३९-१५	अम्भस्	१३८-२७	अरीहणी	४१-१९
अभ्र	२४५-१४	अम्भोज	६०-१८	अरीहण	१८१-२१
अभ्र	१४०-१८	अयस	१७६-१८	अरीहण	१७५-६
अभ्र	२१७-२१	अयथातथ	२२५-७	अरुण	१९५-१०
अभ्रावकाश	२१५-१	अयथातथ्य	२२५-८	अरुष	१७६-१३
अमरी	४३-२७	अयथापुर	॥-९	अरुण	१३८-६
अमा	५-१२	अयस्कण्ड	२४-१७	अररे	७-८
अमाकृत्य	७७-२०	अयस्कान्त	२५-६	अरे	९-१६
अमावस्या	१९७-९	अयस्कण्ड	२५-१४	अर्क	१८१-१०
अमावास्या	॥-॥	अयःस्थूण	३२-२	अर्क	१५३-१५
अमित्र	२००-५	अयःस्थूणी	४४-२४	अर्क	१७३-१४
अमित्र	१४८-८			अर्कलुष	१७३-१७

अर्कलूष	११३-१६	अर्पितोत	६४-२१	अवस्यन्दन	१८०-५
अर्कचन्द्रौ	६९-२	अर्बुदः	५६-१५	अवस्यन्द	१८०-५
अर्कलूष	१५२-१५	अर्मे	६२-२१	अवादि	२५०-२४
अर्कलुष	१५२-१६	अर्वाक्	२२-२४	अवक्लिन्नपक्व	६४-२४
अकलुष	" "	अर्शस	२३९-१४	अवटकच्छप	८२-१५
अर्कस्वन	१५३-१५	अर्ह	१५३-२४	अवदातिका	१२५-६
अर्गल	२०६-२०	अर्हन्	१२७-४	अवधारित	२३०-१२
अर्णसा	१७८-२३	अर्हत्	२२२-४	अवमुक्त	२३०-१२
अर्णव	२३६-७	अलका	५२-२२	अवमुक्तोपानत्क	८६-३
अर्जुन	१८६-१४	अलङ्कारवती	८९-१७	अवर	२८-२९
अर्जुन	१७९-३	अलिगु	१५८-११	अवरोह	२३५-१८
अर्जुन	१३६-२७	अलम्	७-६	अवश्य	२२९-१४
अर्जुन	१५३-११	अलम्	२४७-१२	अवश्यम्	१९-१०
अर्जुनभीमसेनौ	६९-१४	अलस	२२२-२	अवासि	२५०-२४
अर्जुनपुरुषम्	९६-२५	अलिन्दी	४१-२४	अवसान	२०३-२४
अर्जुनपुरुषः	" "	अलीक	२००-५	अवरसम	७३-२५
अर्जुनशिरीषम्	" २६	अलीक	२३६-२७	अवसाय	१८६-१७
अर्थ	२१३-३	अलीक	२४६-१८	अवसानविरस	८०-११
अर्थधर्मौ	६८-२५	अलेखन	१४२-४	अवस्कर	१०४-१९
अर्थकामौ	" २६	अल्पशः	१५-१४	अवि	१२८-१५
अर्थशब्दौ	" २५	अल्पदृशवा	८१-१८	अवरोधि	२५०-१८
अर्थगत	७०-१७	अव	१३-२०	अवरोहित	१८१-१९
अर्थकृत्य	७७-१०	अवस्	२०-२०	अविदूर	२२५-९
अर्थप्रवीण	८०-४	अवका	५२-२२	अविषम	७३-२४
अर्थतः	१२३-१	अवकरः	१०४-२१	अवेरे	१०-१५
अर्द्धासन	२०४-१	अवकल्पित	२३० २	अवोष	२०६-१७
अर्द्धवाह	२१३-८	अवगणित	" ११	अव्यय	५७-५
अर्द्धजरतीयम्	१३३-१०	अवकीर्ण	२२९-२४	अव्याहारी	२५०-२४
अर्थर्व	५३-७	अवट	१०१-८	अत्राजी	२५०-२४
अर्थम्	६२-२०	अवट	१५७-११	अशनि	४८-१७
अर्थिका	१२४-१९	अवतंस	५६-१६	अशनि	१९७-२०
		अवतण्ड	१८६-१५	अशनि	१७७-१३
		अवनत	१७६-१८	अशनि	१३४-१४

गणरत्नमहोदधेः-

६

अशीतिपदी	८४-२४	अशवावतान	१५६-३	अस्ति	१७३-४
अशोक	६०-२१	अष्टक	२३५-१९	अस्तु	१७-४
अशोक	१७१-४	अष्टकिक	२३५-१९	अस्थि	१२९-७
अशोक	१४४-१०	अष्टका	२०५-२४	अस्मद्	२७-७
अश्म	१७७-१४	अष्ट	१३८-५	अस्मभ्यम्	४०-१४
अश्म	२१०-२२	अष्टन	२०७-१३	अस्यहत्या	११२-३
अश्मरथ	१५९-८	अष्टन	२१५-२६	अस्यहेति	७-६
अश्मर	१७०-२१	अष्टापद	५६-९	अस्यहेत्वा	७-७
अश्मन्	१७१-२१	अष्टापदी	८४-१४	अस्युद्यत	७१-२५
अशीतपिबता	९०-१	अष्टीवान्	२३१-६	अस्त्र	२४६-१६
अश्र	१५०-१	अस	११६-१७	अस्त्र	२३६-२६
अश्व	१७८-६	असङ्कुला	७५-२४	अस्त्रव्याड	७९-२६
अश्व	२०६-२१	असंकृति	१५९-२६	अस्मद्	२७-६
अश्व	२१०-२१	असम्प्रति	७३-१७	अह	३-९
अश्व	२१३-२	असंख्यवहारी	२५०-२३	अहह	१२-२२
अश्वकुञ्जर	८५-१८	असायस	१७६-१९	अहहा	१२-२४
अश्वल	१५०-६	असि	१७-९	अहकम्	२७-७
अश्वतथाना	१०१-१२	असि	६१-३	अहरणि	४८-१९
अश्वतथ	१००-७	असिनास	११६-२१	अहर्पतिः	२६-२४
अश्वतथ	१७८-१२	असिहत्य	११२-४	अहःपतिः	" "
अश्वतथ	१८१-१८	असिबन्ध	११६-१६	अहर्पुत्रः	" "
अश्वतथ	२०५-६	असु	२४३-४	अहःपुत्रः	" "
अश्वतथ	२१२-२५	असुर	११६-३	अहस्कर	२५-१५
अश्वतथ	१७४-२२	असुर	१७७-५	अहमहमिका	८९-१६
अश्वतथकपितथौ	६९-१४	असुर	२४०-९	अहंपूर्विका	९०-१४
अश्वपति	१६२-१	असुर	२४७-१५	अहंप्रथमिका	"-२४
अश्वपत्र	२०६-१९	असुल	"-"	अहा	४८-७
अश्वप्रपदन	२०९-२४	असुर	२०५-२४	अह्राय	९-१२
अश्वपाली	१४७-१२	असुर	१३४-७	अहिर्योग	३१-१७
अश्वमतल्लिका	८५-२४	असुर	१३७-२०	अहिंस	११६-१३
अश्वा	३८-११	अस्तम्	२१-१५	अहीवती	९९-८
अश्वावतान	३६-१६	अस्त	२१-१५	अहो	१०-१

(आ)

आ	१३-१६	आज्यानुवाक्ये	९१-२३	आदित्यव्रत	२१०-१३
आकाश	५६-७	आटरूपः	११९-२१	आनन्दी	४२-९
आकाश	२००-५	आटस्थली	१९६-९	आनट	५३-२५
आकाश	१५३-१७	आढकम्	५३-१४	आनुषक्	२१-१७
आकन	१७३-१७	आढकी	४१-२३	आनुषद्	५-१८
आकर्ष	१९७-२२	आढनी	५-२३	आनुतिः	११६-२७
आक्रन्द	२१२-१२	आढ्यः	१०२-१९	आनुराहति	११७-१
आकष	५-२६	आणीवि	१४४-१६	आनुष्टुभम्	११७-२५
आकर्ष	२१३-१	आण्डर	२४४-२६	आनुषुकः	११९-५
आकषम्	१०४-२६	आण्डायन	१७२-२५	अनुगादिक	१३२-१२
आकस्मिक	१३२-१२	आण्डीवत	१७३-१५	आनर्त	१९५-१५
आखनिकवकः	८१-२८	आत्	११-९	आनकस्थ	१९६-८
आख्यान	१८४-२०	आत्	१५-११	आनुहुह्य	१७३-१५
आख्यात	२०२-५	आतङ्क	१६-२६	आनुत	१६८-२४
आग्रहायणी	४७-१७	आत्मम्भरिः	४८-१८	आनुशंसि	१८८-२३
आग्रहायण	११८-२१	आताली	७६-१	आपिक्षिति	३७-१
आग्नीध्र	११९-३	आत्मचतुर्थ	७९-४	आपिशलि	५-७
आग्रयण	५-२४	आतपरमणीय	८०-१३	आपक्षिक	४७-७
आग्रयणम्	५-२५	आत्ययिक	१३२-१०	आपद्	१०५-६
आग्रायणी	५-५	आत्मकामेय	१६८-१८	आपत्काल	१९२-२१
आगारम्	१२०-२	आतव	१५३-२१	आम्	१३-२०
आङ्गुलिक	१३१-२१	आतप	१८१-५	आमलकी	४६-९
आङ्गुलिकी	५-५	आथर्वण	१८४-८	आमिष	५८-१५
आचारनिपुण	७९-२६	आदह	१६-२२	आनात्य	११९-१५
आचपराचम्	८९-४	आदङ्क	१७-८	आमिषी	१८०-१६
आचोपचम्	५-७	आद्यन्तो	६९-२	आमित्रि	१९०-७
आच्यपदि	९६-२८	आदित्यचन्द्रौ	६९-३	आम्र	२२१-२१
आचर्यम्	१०४-१९	आदितः	१२२-२४	आम्नात	२३०-१
आच्यतदन्ति	१३५-१	आदित्य	१२७-४	आयतीगव	७३-२३
आङ्गीकूल	१९५-२३	आद्यवसाने	९१-८	आयतीसन	५-२५
आजमारक	१४०-२०	आध्यशिव	१८९-१०	आयःस्पृशी	४४-२३
		आदि	१९९-२४	आयःस्पृशी	४४-२५
		आद्यन्त	२०२-७		

आयान	२३५-१०	(आर्जुनायनक)	१६९-३	आशु	२१९-१९
आयास	२३५-१९	आरि	१७६-१३	आषाढ	६०-१७
आयुध	५५-२६	आरुणि	१८२-८	आस	१६-१६
आयुर्वेद	१८३-१३	आरोहण	२०९-२१	आसन्दी	४२-९
आयुष्	२०९-१५	आरोह	२३५-१८	आस्थानी	४४-११
आयुक्त	२३०-१३	आलम्बी	४५-१	आसन	५६-६
आराव	५९-२६	आलक्षी	४६-४	आस्थाकृत्य	७७-२८
आरट्टी	४५-४	आलजी	५-५	आस्फथम्	१०४-२५
आरटी	४२-२	आलब्धी	४६-१०	आस्पद	१०५-६
आरकूट	६३-२४	आलिंगव्यायनी	५१-१६	आसन्दी	१८०-९
आरद्व	६७-१४	आलम्बीकृत्य	७६-१५	आसुति	५-१३
आरट्टायनि	६७-१४	आलम्बि	१८२-१५	आसुरि	१८९-२०
आरट्टायनिबान्धनि	६७-१६	आलापी	१६०-४	आसुत्	५-५
आरट्टायनिबन्धनि	६७-१७	आलोष्ठी	७६-१६	आस्य	२०५-१
आरट्टायनिबन्धकि	५-५	आल्लो	५-१६	आस्था	२१६-२३
आरग्वध	१०२-१८	आलेखन	१४२-४	आस्तिक	२२४-११
आरांज्ञी	१९५-१७	आलीढ	१४४-१६	आसेवित	२३०-५
आराल	२१८-१५	आवसथ	२१५-१	आस्त्र	२३६-२६
आराधय	२२३-१४	आवय	१९५-६	आसुति	२३७-२४
आरा	२४९-५	आवसथ	१२१-१४	आहोस्वित्	७-१
आर्ह्यायणी	५१-२८	आवास	२०४-६	आहि	१५-१०
आर्द्रकृत्य	७७-२६	आवान्तरदीक्षी	२१०-८	आह	१७-१५
आर्द्रकृत्य	५-२७	आविः	१९-१६	आहिताग्नि	७०-९
आर्द्रपदी	९४-१२	आविष्कृत्य	७७-४	आहूतब्राह्मण	७१-१७
आर्द्रवृक्ष	१४०-४	आविदन्तीय	१३५-१	आहरचेला	८८-४
आर्यश्वेता	१४२-३	आवृत	१६८-२४	आहरवसना	५-५
आर्य	२२-२३	आशु	१८-२५	आहरवनिता	५-६
आर्यहलम्	५-२२	आश्वक्या	३७-२७	आहरवितता	५-५
आर्द्र	६०-४	आश्वरिथि	१९०-१७	आहोपुरुषिका	८९-१३
आर्यमिश्र	८६-१	आश्रम	५७-७	आहिंसि	१९०-१२
आर्गयण	१०९-१०	आशीविष	१०२-९	इकट	१७७-२२
आर्द्रवृक्ष	१८०-२६	आश्वर्य	१०४-१८	इकट	१७९-१८
		आशन	११८-३		

इ	१३-२३	इन्द्रायुध	१६७-६	ईषत्	२१-१२
इक्ष्म	५८-१७	इन्द्राविश	१६६-१६	ईषा	२१५-२७
इक्षुक	१२५-२	इन्द्रालिश	२-२०	(उ)	
इक्षु	२३०-२२	इन्दुमौलि	७१-३	उकणी	४६-३
इक्षु	१९८-६	इन्द्रोद्यान	१०९-२०	उक्थ	१८२-२६
इक्षु	१६६-२३	इन	१४०-१२	उक्थ	१५८-२१
इक्षु	१८०-२	इभ	२११-२०	उक्षन्	१६५-११
इक्षुकीय	१७०-१४	इमकान्त	१९६-१९	उखा	२००-६
इक्षुभार	२११-१	इमस्	२४४-४	उखा	४१-४
इडा	१८१-१९	इयस्	२४३-११	उख्या	१८८-१६
इडा	२४०-१३	इरज्	२-१३	उच्चनीच	८८-२६
इतः	१२२-२७	इरध्	२-१६	उच्चावच	२-२१
इत्	१२-७	इरा	२४७-९	उच्चार	२१८-२१
इतर	२७-१२	इला	२४७-९	उच्चैः	१९-९
इतर	१८४-२	इला	२४०-१३	उचित	१२२-१३
इतरा	१४४-१५	इला	१४२-३	उज्	१२-२४
इतरेद्युः	१४-८	इव	४-२२	उज्जयनी	१९५-११
इतिश	१५०-७	इषु	६३-२२	उज्जहिजोडम्	९०-६
इति	१३-६	इषुक	१२४-१५	उज्जहान	११५-१८
इतिक	१४९-४	इषुध	२४३-१५	उज्जिहान	२-१७
इतिहास	१८३-१४	इषेत्वा	२४१-१०	उटज	६३-३
इतिह	५-१७	इष्टका	५२-९	उटुप	२१३-२४
इतिह	२२३-७	इष्टका	१८०-४	उटुप	२१३-२५
इदम्	२७-२४	इष्टका	२३६-७	उडुलोमन्	१३७-९
इदं पर	२२२-९	इष्टि	२१५-२७	उत	११-१०
इदं युग	१९९-९	इह द्वितीया	९०-२५	उताहो	४-१०
इडा	२१-२४	इह पञ्चमी	८९-१४	उत्तम	१८९-१७
इहमात्रहिंषी	९१-२३	इह पञ्चमि	२-१५	उत्तमर्ण	६५-१९
इन्द्रजनन	२०३-१५	इहलोक	११२-८	उत्तमशाख	१९०-९
इन्द्रवृक्ष	१८०-२४	(ई)		उत्तुप	२१३-२५
इन्द्रशर्मन्	१३८-९	ई	१३-२३	उत्कण्ठा	२१८-१
इन्द्रहू	१५८-२१	ईयस्	२४४-५	उत्कर्ष	२१८-२
इन्द्रावधारिताः	८४-२२	ईश्वर	२२३-१९		
इन्द्रावसान	१६२-१४				

उत्तरकर	१८०-२३	उदञ्चन	१७५-९	उद्गाहनी	४७-७
उत्कास	३०-१५	उदस्थान	२१६-१३	उन्मनस्	२४५-२
उत्क्रोश	१८१-९	उदकशुद्धि	११३-२	उन्नेतृ	२२७-२३
उत्थापन	२०९-१८	उदभृज्ज	११५-२	उन्मृजावमृजा	९०-२२
उत्पचनिपचा	८९-२०	उदमेघ	॥-३	उपक	३२-१८
उत्पल	५७-२८	उदन्वान्	२३१-४	उपकलमक	३५-८
उत्पल्लवप्रा	७१-१४	उदपान	२०२-१४	उपरिमेखला	३०-२२
उत्पत्यपाकला	९०-१२	उदर	२३२-३	उपवास	५९-२२
उत्पतनिपता	॥ २०	उदपान	१९३-२४	उपशरद	९५-४
उत्पात	२०१-१८	उदपान	१६२-११	उपश्रिपाशम्	९५-४
उत्पाद	॥ २५	उद्गृहीती	२३०-६	उपचतुरम्	॥-१४
उत्पुट	२१३-२५	उद्गातृ	२२७-६	उपतदम्	॥ ॥
उत्पुत	॥ ॥	उद्गरोत्सृजा	९०-१७	उपजरसम्	॥ १४
उत्तर	२९-१५	उद्गानम्	१००-२०	उपनिषद्	२०२-२१
उत्तरक	१९१-७	उद्गासि	२५०-१९	उपनिषद्	२०१-१५
उत्तरपद	१९१-७	उद्गासि	२५०-१९	उपनिषद्	२४८-३
उत्तरपथ	२०७-२५	उद्गारी	४९-४	उपनिषद्	२१३-८
उत्तराश्म	१७७-१६	उदासीन	२२४-२१	उपगूढ	१७७-१५
उत्तराहि	१५-१०	उदशिवत्	१३७-७	उपवास	१९८-१२०
उत्तरात्	॥-११	उदुम्बर	१६७-७	उपाकृत	२३०-१९
उत्तराधर	२२३-२४	उदुम्बरकमि	८१-१९	उपानस	९५-१
उत्तरेद्युः	१४-८	उदुम्बर	१६९-२	उपांशु	२१-८
उत्स	१६२-१०	उदुम्बरमशक	८२-२४	उपास्ति	२१३-१५
उत्सङ्ग	२१३-२३	उदुम्बरमसृजा	८८-१८	उपसित	२२९-२३
उत्साहि	२५०-१९	उद्गमविधमा	८९-१३	उपोपानहम्	९५-१४
उत्साह	२३७-२६	उद्यान	५५-१६	उसगाढ	६५-१
उत्साही	२३५-१४	उद्गण्ड	१७५-६	उपकलाप	२००-२२
उदस्थान	१६३-११	उद्गाम	२३५-७	उपस्थान	॥-॥
उदङ्क	३२-२०	उद्गास	॥ ॥	उपस्थूल	॥-२१
उदककृत्य	७७-२६	उद्यम	२३५-१७	उपसीर	॥-२२
उदक	२००-९	उद्यम	६२-१६	उपवस्ता	२०८-३
उदक	२०२-१५	उद्यतासि	७१-२४	उपवास	॥-११
उदक	२३२-५	उद्योग	५४-३	उपवास	॥-२४
उदक	२११-२०	उद्गपनिषपा	८९-१२	उपवस्ती	२१३-९

उपवेश	२१३-१०	उभयाकर्णि	५-१०	उलूखलमुसल	६८-४
उपदेश	५-१६	उभयत	१२२-२७	उलूखनमुसले	९१-२०
उपनिजस्त	५-१६	उभाञ्जलि	९७-९	उलूखल	१०२-२३
उपहस्तिन्	५-१७	उभादन्ति	५-१०	उशीरबीजम्	६७-१९
उपवेश	५-५	उभापाणि	५-५	उशीरबीजः	५-२०
उपस्थ	५-१८	उभाकर्णि	५-५	उशीरबीजसिञ्जास्थ	
उपस्थान	५-५	उभावाहु	५-११		६७-२२
उपयात	२१४-१५	उभाहस्ति	५-१३	उशीनर	१३४-१३
उपस्थान	२१६-२४	उम्	७-११	उशीनर	१३६-५
उपराधि	२२४-४	उमा	४२-२५	उशीनर	१६२-१०
उपसादिता	२२९-२५	उम्भि	१८८-७	उशीर	२१७-५
उपकृत	५-२६	उम्भि	२४७-३	उषस्	२४३-५
उपपादित	२३०-७	उररी	७४-२५	उषर्बुधा	२६-७
उपयाम	२३५-११	उरःकवाट	८६-६	उषर्बुध	२५१-१२
उपसत्	२४०-१८	उरध	१६५-१०	उषान	२४१-१२
उपसदि	२४८-३	उरल	१७२-१९	उष्ण	१२९-१९
उपानत्	५-५	उरस	२३२-५	उष्णक	५-५
उपावृत्	५-४	उरण	२४३-२	उष्ट्रखर	९२-२१
उपस्तुत्	५-५	उपचार	१३२-१७	उष्ट्रशश	९३-२
उपभृत्	५-५	उपमा	१२१-१६	उष्णिहा	३९-२३
उपरुधि	२५०-१८	उपाय	१३२-१७	उष्णिक्	५-५
उपधारय	१३५-२३	उरसा	२०३-२५	उष्णिक्	१६२-११
उसगाढम्	६५-१४	उरस्	२३९-१७	उष्णिक्	११९-९
उज्जककुम्	३५-१८	उरस्	१४७-२६	उष्ण	२२१-१०
उभय	२७-१	उरस्	२४३-२१	उष्ट्र	१६५-८
उभ	२७-१०	उरस्यः	१३०-१७	उष्ट्र	१७५-१६
उभय	४३-१६	उरु	२२०-५	उष्ट्रग्रीवा	१८७-१६
उभयेद्यु	१४-८	उर्दी	४६-५		
उभयद्यु	५-५	उर्वशी	२४०-१२	ऊ	
उभयाञ्जलि	९७-९	उर्वमुद्	२६-७	ऊ	१३-२४
उभयादन्ति	५-५	उल	२३५-१५	ऊक्	१६६-६
उभयापाणि	५-१०	उल	१७२-१७	ऊक	८४-२५
उभयावाहु	५-११	उलूक	१६४-१९	ऊकावकलिपता	८४-२५
उभयाहस्ति	५-१३	उलूक	१५८-५	ऊम्	६-१२

कडभाय्य	७०-१७	ऋजुनी	१९५-४	एहिविघसा	८७-२०
कधस्	२०६-१	ऋतभाग	१५६-६	एहिप्रघसा	"-६१
करीकृत्य	७४-२१	ऋतम्	८-१४	एहिप्रकसा	" "
करीवत्	"-२६	ऋतु	२०८-२	एहीडम्	८८-११
कर्णनाभ	१४१-२६	ऋत्विक्	२२३-७	एहियवम्	"-१६
कर्णनाभ	७१-९	ऋते	१८-१८	एहिरेयाहिरा	९०-१०
कर्णा	२१०-२२	ऋश्य	४५-१८	एकपदी	९४-८
कर्णावत्	१६०-६	ऋषि	२०१-१६	एकतः	१८२-२७
कध्वं दम	१८६-२०	ऋषीवती	९९-९	एरण्डक	१२५-१३
कध्वं दम	"-२३	ऋष्य	१७७-११	एक	२७-१३
कध्वं मुहूर्त	"-२४	ऋष्य	१८०-१८	एक	१५८-७
कध्वं देह	१८७-६	ऋष्टिषेण	१४३-१६	एकलू	"-१३
कध्वं देह	"-७	ऋष्टिषेण	१५६-९	एकपलाशिका	१८९-११
कध्वं काल	१९२-२२	(ए)		एकशाख	१९०-९
कर्मि	२३०-१९	ए	१३-२४	एकग्राम	"-१०
कष	२३९-१	एकपदे	१२-२२	एकतर	"-१२
कषर	२६९-१	एधा	१५-९	एकवृक्ष	"-१५
कषर	१७०-२३	एतर्हि	"-८	एकभक्त	२०७-१३
कषमन्	२३३-१७	एन	"-१०	एकभाव	२२२-१५
कषमन्	२३४-"	एहि	१७-८	एडका	१४०-६
कहा	२४९-८	एतद्	२७-"	एरका	१४०-७
ऋ		एक	२७-२३	एला	२४२-१९
ऋ	१३-२५	एडका	३८-१४	(ऐ)	
ऋक् सामे	९१-८	एकपुष्पा	४०-४	ऐ	१३-२४
ऋक्	२०२-४	एव	३-१३	ऐकपदि	९७-४
ऋक्ष	१५९-१	एवम्	३-१६	ऐकाग्रयः	११९-२०
ऋक	१५०-१७	एषणी	५१-१०	ऐकभाव	१२७-१०
ऋक्	१०५-१२	एषणा	" "	ऐक्य	१४-११
ऋक्	२४८-९	एरका	५२-१३	ऐतिह्य	१२१-७
ऋगयन	२०१-१३	एडका	"-२५	ऐषुकारिभक्त	१६९-२२
ऋगिन्ध	१५०-१२	एकान्त	७२-२७	ऐहलौकिकम्	११२-७
ऋचभाग	१८२-१५	एहिवाणिजा	८७-१७	ऐन्द्रायण	१७६-६
ऋजीव	२१८-१६	एहिस्वागता	"-१९	ऐरस्	१७७-१
ऋजु	२२०-११	एहिद्वितीया	"-२०	ऐरावत	५५-५

(अ)

ओ	१३-२४
ओकणी	४६-३
ओजस्	२४५-२
ओडवि	१३४-२३
ओदन	२०६-१६
ओदन	२०८-१७
ओद्य	२४५-२५
ओदन	५६-२१
ओदन	१९८-७
ओम्	११-५
ओम्	२०-१
ओष्ठ	२०४-२८

(औ)

औडायनभक्त	१७०-५
औदमञ्जि-	११५-१६
औज्जहानि:	"-१७
औज्जहानि:	"-१८
औदव्रजि	११५-१३
औदन्य	"-"
औदशुद्धि	११५-११
औदकशुद्धि	११५-११
औदध्वि	११४-२४
औद्गाहमानि:	११५-१५
औद्गाहमानी	४६-९
औरसलङ्कट	३५-६
औषध	५५-२५
औपचेय	११९-१८
औषध	१२०-२०
औपयक	१२३-१७
औपविन्दवि	१९०-१६
औद्गाहमानि	१९०-१७

औदमेचि	२०५-१६
औदवापि	"-१७
औदवाहि	"-"
औलपि	१३५-१
औदङ्कि	१३५-१

(क)

कं	४-७
कम्	२०-२
कंकट	५३-२१
कंथक	१५७-१८
कंस	२०४-१
कंस	५९-२४
कंस	१६७-४
कवाट	६०-३
कंकट	१७७-२२
कंकट	१७८-१२
कङ्कटिल	"-१२
ककुप्	१६२-२०
ककुभ	६४-१०
ककुभ	१४१-१८
ककुरस्थ	"-१३
कच्छु	२३९-१०
कच्छ	१९४-४
कडचुक	२१८-१३
कज्जल	२१८-९
कठशाठ	१८२-६
कटोलपाद	९३-१८
कहम	३२-५
कडारजैमिनि	६९-२२
कणक	१२६-१३
कण्टकारी	१६६-१४
कण्टकमर्दन	२१४-१५
कण्ट	१५८-७

कण्ठेगड्डु	७१-१
कण्डू	२३९-८
कण्डू	२३३-१
कण्डूज्	२४२-८
कण्डर	२४५-१
कण्टक	२१८-१०
कण्व	२४५-१४
कण्ड्वा	"-२३
केचन	३-२६
कघ	१७८-५
कचन	६-४
कच्चित्	१०-४
कट	१७९-१
कटक	६२-२०
कटक	२०६-१५
कटा	५१-९
कटी	"-"
कटुमन्थ	३१-२१
कटुक	३१-२१
कटेट	४७-३
कटोलपाद	९३-१८
कठेरणि	३३-१२
कत	२०४-१९
कत	१९०-२
कत	१०-२२
कतम	२७-२६
कत	१५८-९
कथम्	१४-१५
कथा	१९८-६
कथञ्चन	३-२६
कथक	१५७-१८
कथञ्चित्	१३२-१६
कदली	४२-१८

कदरी	—	कवन्ध	५८-६	करीर	२०५-६
कदम्ब	१२६-११	कम	४-९	करीर	२४७-१८
कदम्बक	—	कमक	३२-२२	करीर	१८०-८
कदल	१७१-१०	कमन्दक	३३-१५	करीरी	४४-११
कदाचन	३-२६	कमन्तक	३४-१६	करीष	५८-२०
कदामत्त	३४-१७	कमली	४८-४	करीरवान्	९२-१९
कद्रु	१४४-१७	कमला	—	करुण	२४६-१७
कनल	१७५-२२	कमल	१८२-८	करुश	१३६-५
कनिष्ठा	१४६-२०	कमल	२३७-१२	करुष	—
कन्दर	१७०-२४	कमलकीरक	१९३-२४	कर्कटी	४१-२०
कन्दर	२४७-१०	कमलभिद्	—२५	कर्करी	—
कन्दर	६१-२०	कम्पन	२१५-२७	कर्कट	१५९-८
कन्दली	४५-४	कम्पिल	१७१-२६	कर्कन्धु	२०५-६
कन्यका	५२-२२	कम्पील	—	कर्कन्धु	१०३-१
कन्दल	२४७-१०	कम्बलहार	३२-६	कर्कन्धु	२०५-८
कन्दल	२१८-९	कम्बलाश्वतरौ	९१-१८	कर्कन्धु	१८०-१६
कपट	५३-१९	कम्बलिका	१७२-२७	कर्कन्धु	१६६-२३
कपरिका	२४७-१३	कम्बोज	२०४-६	कर्ण	१७३-१३
कपलिका	—१४	कम्बोज	१९४-१४	कर्ण	१७४-२
कपाल	५९-१६	कम्बोज	१३५-१७	कर्ण	२०४-२३
कपाटिका	१३१-१५	कम्बोजमुण्ड	८७-९	कर्ण	२०३-२५
कपालिका	—१३	करका	५२-१९	कर्ण	२३९-२५
कपि	१५९-२९	करण	१९२-४	कर्ण	१७४-२३
कपिष्ठल	३४-५	करण	२१४-६	कर्ण	१४१-२३
कपिरथ	६०-१७	करट	—७	कर्णक	२१७-१९
कपित्थ	१००-८	करभरासभ	६९-७	कर्णक	३२-२१
कपिष्ठिका	१३१-१६	करस्कर	१०४-९	कर्णकार	१४०-२६
कपिलिक	१४३-१६	करभ	१२६-१२	कर्णकग्राह	१४७-११
कपीवती	९९-९	करभ	२४७-१०	कर्णवेष्ट	२०६-१७
कपोतकीय	१७०-१४	करवीर	१७१-४	कर्णवेष्टक	—
कपोतपाद्	९३-१९	करि	२४९-६	कर्णाट	३१-४
कबरा	४९-२८	करिपथ	१२७-१४	कर्णाटक	—५
कबरी	—	करीर	१६७-६	कर्णु	१९४-१४

कर्णचुरचुरा	८२-१०	कल	२२१-९	कशकरस्त्र	३४-८
कर्णटिरिटिरिः	॥-१२	कलापिन्	१४२-१०	कशकरस्त्र	१७५-१०
कर्णचुरुचुरुः	॥-॥	कलितहरण	७१-२५	कशा	२००-८
कर्तुम्	१५-१४	करवीर	१७२-४	कशा	५१-८
कर्दम	२१८-१६	कला	१७३-१०	कशा	२११-२१
कर्दम	१७७-१२	कल्क	५४-९	कशी	५१-८
कर्दम	१७८-१४	कल्म	२४७-१५	कश्चन	३-२६
कर्दम	२३९-१६	कल्माषी	४३-८	कश्मीर	१७१-१८
कर्पट	५३-२३	कल्मासी	४३-९	कश्मीर	१३६-६
कर्पासी	१६६-२३	कल्पसूत्र	१८५-१६	कश्मीर	१९४-७
कर्पूर	६३-१८	कल्याणी	१४६-६	कश्मीर	२०४-१
कर्पूर	१४४-१७	कल्याणक्रोडा	४०-२७	कश्यप	१३८-१७
कर्पूर	१७८-१४	कल्याणवाला	४१-२	कश्यप	१५५-२६
कर्बट	५३-२२	कल्याणगोखा	॥-५	कपक	३२-५
कर्म	२१६-१९	कल्याणखुरा	४१-६	कषाय	१८२-६
कर्म	२४७-१४	कल्याणगुदा	॥-८	कषाय	१९६-२०
कर्मध्यानः	८०-८	कल्याणा	४८-२६	कसकरस्त्र	३४-९
कर्मा	५५-१४	कल्याणी	॥-॥	कस्क	२४-७
कर्मार	१३९-१०	कल्याणीप्रियः	९७-२४	कहय	१४१-१७
कर्ष	२११-१०	कल्याणीस्त्रः	॥-॥	कहूय	१४१-१७
कर्ष	१४४-३	कल्याणीदुर्भग	९८-१	कहूष	१४३-८
कर्षापण	१३४-१३	कल्याणीसुभग	॥-३	कहोड	१४१-२५
कलन्दन	३१-३	कल्याणीदुहितृक	॥-॥	कहोडहोड	७०-५
कलल	५८-१९	कल्याणीबालः	॥-४	क्षम	२५०-६
कलभ	२४७-१०	कल्याणीतनय	॥-॥	क्षमा	२२-२४
कलश	५८-१८	कल्याणप्रिया	॥-५	क्षय	६०-२१
कलशीपदी	९४-७	कल्याणमनोज्ञा	॥-॥	क्षत्रियोच्छादक	७८-१७
कलशीकण्ठ	३२-२३	कल्लोल	२३७-१३	क्षत्रियमता	८४-२१
कलविड्ढ	१०३-१६	कल्लोल	२१८-१०	क्षत्रियभीरुः	८६-१९
कलह	२४५-२४	कवच	६०-२१	क्षपा	२४९-३
कलकूट	१९३-२०	कवन्तक	३४-१२	क्षरा	२०६-८
कलङ्क	२१८-१६	कवाट	६०-३	क्रकच	६१-१९
		कवि	१४०-३	क्रम	१८६-३

क्रमेतर	१८४-१०	काथल	१४९-२४	काल	२४७-११
क्रमेतर	२०१-२१	कान्तारपथ	२०७-२५	कालकीट	१९३-२०
काञ्चन	१६७-१२	कान्तार	५९-२६	काल	२२०-१२
कांदिशीक	८९-८	कान्थक्यायली	५१-१९	कालापा	१११-८
कांदिशीक	१००-१७	कान्ति	२३०-२१	कालिका	१२५-६
काकणी	४६-४	कापिष्ठलि	३७-६	काला	२३३-२४
काकमयूरी	६८-९	कापुरुष	२२२-२४	काली	४९-१७
काकताल	१३३-४	कापिञ्जहादि	१४०-२	काव्य	१२२-१२
काकशाव	९८-१३	काप्यायनी	५१-१९	काव्य	१५०-१२
काकाण्ड	॥-१४	कास	१८-७	काश	२००-२
काकादनी	४७-११	कासप्रस्थ	१९०-३	काश	१७८-११
काक्यण्ड	॥-१३	कास्मिल्यसिद्ध	८०-१०	काश	१५३-१७
काक	१४७-१८	कास	२३९-१७	काश्य	१४९-१५
काकगुहा	२५१-१३	कासलकीट	१९३-२०	काशकुशम्	६९-८
काकदन्तक	१३४-२३	कास	२०९-१४	काश्यप	१२७-९
काकीशाव	८-१३	कासाथैरौ	६८-२६	काश्यप	१५०-१
कावन्दकि	१३४-२२	कामुकी	४९-१४	काशफरी	१८७-२४
काकन्द	१३४-२२	कामुक	१४९-१४	काशस्थली	॥-॥
काचन	३-२६	कामक	१४९-२२	काश्या	३७-२७
काणद्वोण	७०-५	कायायस	८०-१०	काशि	१९१-१७
काण्यविध	१६९-१६	कार	११९-२	काष्ठकीय	१७०-१५
काण्ड	५४-१९	कार	२४७-११	कास्तीर	१०४-२४
काण्डपुष्पा	४०-४	कारण्डवती	९९-१९	क्षान्नविद्या	२८५-११
काण्डधार	२०३-२६	कारस्कर	१०५-३	क्षान्त	१५३-१२
काण्डवरक	॥-॥	कारेणुपालि	११६-१४	क्षान्ति	१८१-१५
काण्डर	१७०-२४	कार्कट्य	१४७-२१	किम्	१२-११
काण्ड	१६६-१६	कार्यसाधव्य	८०-८	किम्	२७-४
काठेरणि	१८९-२४	कार्यशब्द	२१२-१९	किंकर	१४९-७
काठेरिणि	॥-२५	कार्षापण	५४-१७	किंकल	॥-२३
कातर	१४९-७	कार्णकारी	१४०-२६	किंकिल	७-४
कातल	॥-२४	कार्षापण	११९-१७	किंवदन्ती	८३-१७
कातीर	१०४-२५	कार्षा	१२०-१९	किंकिरात	॥-॥
कात्यायनी	५१-१५	कार्किंक	१३१-२३	किंनर	॥-॥

किञ्चन	३-२६	किरण	१७६-३	कुटिल	१५८-१८
किञ्जल्क	१५२-७	कित	१३-४	कुटीगु	१५८-७
किण्व	२०६-१५	क्षिप	२४८-३	कुठार	१४२-१२
कित	१५४-७	क्षिपका	१७२-१८	कुण्ठ	२४०-१
कितव	१५३-१४	क्षिपा	२४८-२४	कुठारिका	१४५-२
कितव	१४८-४	क्षिप्र	२२०-७	कुटीमय	१६८-१२
कितव	१०२-३	क्षीरहृद्	१४३-१५	कुडीकुड	८३-५
कितव	१८१-१३	क्षीरहोता	७८-५	कुण्डी	४८-१०
कितव	२२६-१३	कीर्दम	१५५-२४	कुण्डल	५८-६
किर्दम	१५५-२४	कुङ्कुना	८५-३	कुण्डप	६१-१८
किर्दास	२-१८	कुक्कुटागिरि	८८-५	कुण्डमाण्डिः	६८-२५
किर्दास	१५२-७	कुक्कुटाक्ष	१४७-८	कुण्डल	१७४-२०
किर्नर	२०४-३	कु	२०-१४	कुण्डना	१८८-५
किंपुरुष	८३-१७	कुञ्ज	५३-७	कुण्ड्या	२-१४
किंशुक	२-१६	कुञ्ज	२३८-२	कुण्ड्या	२-१४
किंशुकागिरि	८८-२५	कुञ्ज	१५६-१८	कुडि	३०-१७
किशुलकागिरि	८८-३	कुक्कुटाण्ड	८८-१२	कुण्डल	२३१-२२
किंस्त्रि	६-१	कुक्कुट्यण्ड	२-२	कुण्डल	२१८-२०
किंतराम्	१५-८	कुक्कुट	६०-३	कुण्डोपरथ	१४३-१३
किमुत	४-१६	कुच	२४७-३	कुण्डनी	१५८-७
किल	७-१	कुचवार-	१५६-१०	कुण्डलरम्	१७०-२५
किलात्	१५५-२५	कुचवार	२०४-१६	कुण्ड	१७२-२५
किशरु	१८०-८	कुक्षि	१८५-२०	कुणप	१६३-१२
किशर	२१७-४	कुञ्जर	१०२-२४	कुणप	५६-१
किशोरिका	१४४-२५	कुट	१५४-६	कुणपदी	८४-१५
किष्कु	१०४-११	कुट	२११-३	कुणया	१८८-१७
किष्कन्ध	१०४-२६	कुट	१४०-४	कुणकलशौ	८४-३
किष्किन्धा	१०५-१२	कुट	५३-२०	कुतः	१५-१
किष्किन्धा	२०४-८	कुट	२१०-२७	कुतप	५६-१
किष्कुरु	१०५-८	कुटभार	२-२	कुतुक	२२६-१५
किसलय	४१-१०	कुटजभार	८३-४	कुतुप	२३१-२१
किमलय	२१८-१०	कुटीकुट	५६-१५	कुतुहल	२२७-१
किरीट	५३-२०	कुट्टिन		कुतुहल	२१८-११

कुरसा	३०-१६	कुमारीश्वसुरक	१२५-१३	कुलपुत्र	२२९-१४
कुत्स	१७२-२७	कुम्भकार	२०२-२५	कुल्लत	१९४-४
कुद्रि	१४७-१	कुम्भ	१७१-२२	कुल	१९४-१०
कुन्ती	१७३-१८	कुम्भ	१७२-२५	कुत्तव	"
कुनाम	१९२-२	कुम्भी	"	कुलिश	१७३-१९
कुन्दुम	८४-२७	कुम्भीपक्व	८०-११	कुलमाष	१९८-२०
कुन्दुमा	८५-१	कुम्भपदी	९४-५	कुलाल	२०२-२०
कुन्दुम	१६६-६	कुम्भ	१२६-१५	कुल	१५४-६
कुपिञ्जल	१४२-१८	कुम्भिका	"-१६	कुलार	१७०-२४
कुपुत्र	२२९-१४	कुमुद	१७४-२०	कुवली	२०५-१०
कुबेरकेशवौ	६६-१	कुमुद	१७८-५	कुवली	४३-२५
कुब्जवामन	९२-५	कुम्भी	१८८-६	कुवल	२०५-९
कुब्जकिरात	"-१९	कुमार	२३६-६	कुवित	११-१६
कुब्जकैरातक	"	कुमुद	२३७-७	कुवल्य	२१८-३
कुब्जक	१२६-९	कुमुद	२५१-१३	कुबेरिका	१४४-२३
कुमारअमणा	८३-४	कुमार	१४९-१४	कुशलाख्यात	८४-२६
कुमारप्रव्रजिता	"	कुरङ्ग	१२०-१९	कुशकाश	६९-८
कुमारकुलटा	"-५	कुरण्डस्थलपूलासद्व-१०		कुशा	४९-२४
कुमारपटु	"	कुरुश्रेष्ठ	६५-१६	कुशी	४९-२४
कुमारसुदु	"	कुाव	१२६-१०	कुशावती	९९-९
कुमरतापसी	"-८	कुावक	१२६-१०	कुशल	२२२-१२
कुमारनिपुणा	"-४	कुपांसक	६३-१८	कुशल	२२७-१
कुमारदासी	"	कुरु	१९४-८	कुश	२३३-१२
कुमारगर्भिणी	८३-८	कुरु	१३९-१५	कुशाम्ब	१४५-१७
कुमाराध्यापक	"	कुरु	१४२-१९	कुशीतक	१४६-१
कुमारकुशल	"-९	कुरु	१४८-३	कुशिक	१५६-५
कुमारपण्डित	"	कुरुकत	१५८-१२	कुशीरक	१७१-१०
कुमारचपल	८३-९	कुरु	१६२-१५	कुशीतक	३२-२०
कुमाराभिरूपक	"	कुरुकत	१६३-१२	कुसुम	२४४-३
कुमारपट्टी	"-१२	कुल	६०-१८	कुसुवित	१९८-२२
कुमारसुद्धी	"	कुल	१७२-१८	कुसुम	२१७-१७
कुमारनन्दी	१०९-२४	कुलनाम	१९२-३	कुसुम	५८-१६
कुमारीपुत्रक	१२५-१३	कुलटा	१०१-८	कुसुम्भी	४६-१६

कुसुलपाद	९३-१९	ककण	२०२-१४	कष्ठा	१३७-१०
कुस्तम्बुर	१०५-८	ककला	१३७-२०	कष्ठा	२२३-२
कस्त्री	२२६-१६	कति	२४८-१४	कष्ठाजिनकष्ठासुन्दर	३५-७
कुत्	३९-२१	ककलास	१०३-१६	कष्ठाजिन	३२-२४
कुद्र	२२०-१२	ककलाश	॥-॥	कष्ठापिङ्गल	३३-११
कुद्र	१८१-१४	ककिलास	॥-॥	कष्ठासुन्दर	३३-१८
कुधा	२१८-३	कच्छ	२३६-२७	कष्ठापदी	९४-११
कुधा	३९-२१	कच्छ	२४६-१७	कवि	२३७-२२
कुत्	२४८-९	कुडु	२२०-१६	कष्ठाग्न्य	२४१-६
कुद्रकमाला	१६४-२६	कतवीर	१६०-४	कष्ठाग्न्य	२४१-७
कुङ्	३९-२२	कत	६-९	कष्ठाग्न्याखरेहक२४१-७	
कुञ्चा	३९-२१	कतान्त	१८४-११	केकर	१५०-१३
कुञ्चा	२३०-२०	कत	२३०-१३	केकय	१३६-९
कुञ्चा	१४१-२१	कति	२४९-१८	केका	२३५-१७
कुञ्चकीय	१७०-१६	कत्वस्	१४-२४	केचन	३-२६
कुत्	२४९-९	कन्दिद्विचक्षणा	८९-१	केशिनी	१४०-२७
कुचवार	१५६-१०	कन्दिद्विक्षणा	॥-१	केशप्रमथु	६७-२
कुल	२३५-१४	कपणा	४९-॥	केशर	६२-१०
कुल	१९६-१९	कपणी	४८-२६	केशहस्त	८६-२
कुट	१७१-२१	कपणाख्यात	८४-२३	केशपास	॥-॥
कुट	१७४-२१	कपण	२३६-२७	केतकी	४४-११
कुट	५३-२०	कपा	२४६-६	केवासी	७६-१६
कूपमण्डूक	८१-२०	कपा	॥-१८	केवाली	॥-१५
कूपकच्छपावट-		कपण	॥-१९	केदार	५७-७
कच्छप	८२-१४	कसि	२३०-२०	केदार	१६५-४
कूपक	१७६-१८	कश	३२-३	केरल	१३५-१७
कूप	२०५-२६	कश	२२१-१२	केला	२४२-१४
कूपत्	७-२६	कशाश्व	१७६-१०	क्षेत्र	१६४-१५
कूप	१७७-२१	कशानु	२४१-१५	क्षेमचृत्विन्	१३७-२६
कुर्व	५३-१४	कवि	२१६-१५	क्ष्वेडित	५५-११
कूर्प	२०६-७	कवी	४२-२२	कौरव	२३७-७
कुवाचर	१५६-१०	कष्ठा	१५८-११	कैर्मदुर	२०४-१
ककलास	१४५-६	कष्ठा	१५०-१३	कैशोरि	१३९-२६

सैमवृत्ति	१९०-१५	कौशास्त्री	१८७-२०	खद	२०५-२५
सैमवृत्ति	२०५-१८	कौत्तार	१६९-११	खदिर	२०५-१०
कोकिला	३८-१२	कौथुन	१११-१०	खदिर	१८०-२४
कोकिला	१४१-२२	क्रौञ्चा	११८-२३	खदिर	१७७-१३
कोलाहल	६४-१०	क्रौष्टायणा	१७६-४	खदिर	१७५-२०
कोटर	६३-७	क्रौष्टिक	१३५-११	खदिर	१७४-१५
कोटरावण	९८-२२	ख	२३९-३	खदिरवती	९९-१७
कोटरवन	९९-२१	खज्जुवात्स्य	७०-१	खदूर	१४५-१
कोटर	१७०-२६	खज्जु	२४०-१	खदूरक	१४२-१२
कोटा	२४५-१५	खज्जार	१४१-१३	खपुरवती	९९-१८
कोहित	१४२-३	खज्जाल	१४२-४	खरप	१४९-११
कोरक	२१८-१०	खज्जेन	७-१८	खर	२०५-२४
कोश	५८-१५	खज्जेर	१४१-१४	खरप	३०-१७
कोशातकी	४५-२४	खड	१८०-२०	खरकुटी	१२७-६
कोष	५८-१६	खड	१५४-६	खरनादि	१३६-२६
सोध	१८१-२०	खडोन्मत्त	१४५-१८	खर्जूरकर्ण	१४३-३
क्रोष्टु	१५०-१४	खटा	२११-३	खर्जूर	१५३-१४
क्रोष्टुपाद	३१-२६	खटाभार	२१०-२७	खर्जुल	७-७
क्रोष्टुनाथ	३१-२१	खगड	५४-३	खरीजङ्घ	३२-२७
क्रोष्टुमान	३२-१	खगड	५३-२५	खरीख	३४-१८
क्रोष्टुर्ण	२०४-७	खगिडक	१६४-९	खरोन्मत्त	१४५-१९
क्रोष्टुकशब्द	७-७	खगिडर	१७०-२५	खलु	८-९
क्रोष्टुर्णक	७-७	खगिडत	१७४-२	खलिना	६०-२०
कौत्तकार्य	१११-२४	खगिडक	१७४-१	खलतिखारपायणादौ	२३
कौरव्य	१३६-१४	खगिडक	२२४-२२	खल	७३-६
कौरव्य	१४८-९	खगडल	५९-६	खल	१६५-२४
कौगढोपरथ	१३५-९	खगडु	१७५-२०	खला	५०-१९
कौगडोपरथ	१३५-८	खगड	१७७-१३	खलाजिन	१८१-५
कौद्रायण	१७६-७	खगडाजिन	१८१-५	खली	५०-१९
कौडि	३६-२२	खगड	७-२३	खलीन	६०-२०
कौतुस्तुत	२४-१०	खगडु	२२०-५	खलेबुस	७२-१७
कौतुक	१८०-१	खदिर	१५३-२३	खलेबुश	७३-७
कौलिशिक	१३२-१			खलेयव	७-७

खलत्राटविल्वीय १३३-६	गडुक ३३-१	गब्दिका २०४-६
खलवाट २४०-२	गडुलगाख ७०-२	गभस्ति १००-१५
खलवा १४८-११	गडेर ३५-२३	गर २४७-८
खलवका " "	गडुकुठ ७१-१	गर २१८-४
खस १३५-१७	गडुशिरस् " -२	गरी ४६-७
खाटूर १८६-१८	गण १८३-१०	गरुत् २३०-२४
खाडायन १८२-१३	गण १५६-२२	गर्ग १५७-१०
खाडायन १८८-१	गण १८८-१०	गर्गर १३८-२६
खाझागिरि ८८-२६	गण १८८-२३	गर्जा २१८-१
खागडवीरण १७५-२	गण २१०-२७	गर्भिणी १६४-२३
खाडायनमता १७०-६	गणपति २२३-२	गर्त १७८-६
खादतमोदता ८०-२	गणित २३०-६	गर्त १७८-१७
खादिरी १८७-२३	गणकार १४०-१७	गर्त १८५-८
खारी ४१-१८	गणपति १६२-२	गर्त १८१-१२
खारपारायणखलति ६९-२४	गण्डु १५८-२१	गर्भेश्वर ८१-११
खालिक १३२-३	गण्डपाद ८३-१८	गर्भसुहित " "
खिल १७३-५	गण्डोलपाद " -१८	गर्भसुप्त " -१३
खिव १५४-७	गण्डोलकपाद " -२१	गर्भसुप्त ८१-१४
खेदा २४८-७	गणिकापाद ८३-१७	गर्भधीर " -१६
खेलशागिडलय ७०-६	गणित १८३-१२	गर्व २४६-५
खेला २४२-२४	गजघटा ५८-२६	गर्व २१८-३
खेल " "	गजाश्व ६८-६	गर्व " -१
खोः १३-१८	गतार्थ ७०-१७	गल १६५-२५
खोटकहोड ७०-५	गतागत २१४-१३	गल २४७-८
(ग)	गद १५३-२२	गलडा १३८-२२
गङ्गा १४८-४	गद १३७-२६	गवयी ४३-३
गङ्गा १४१-२१	गदा २३५-१८	गवादनी ४५-६
गङ्गा १४४-११	गदद २४२-१२	गवाश्व ८२-४
गडिक १७४-६	गन्ध १२४-१३	गवाविक " -७
गडु २३२-१८	गन्धार १८४-५	गविष्ठल १५२-१८
गडुल २२२-१४	गन्धार २०३-२५	गविष्ठिर १५२-५
गडुली ४३-७	गन्धपिङ्गला १४३-२३	गवेधुक १६६-२२
		गह १८८-१३

गह्व	१७०-२४	गिरि	२३४-११	गुपि	२५०-७
ग्रन्थि	२३२-१५	गिरिणदी	१०९-४	गुलम	५७-१५
ग्रह	२३२-६	गिरिणख	"	गुलफ	२०४-२७
ग्रह	१७८-१८	गिरिणदु	"-५	गुलम	२०४-२८
ग्रहि	२५०-१७	गिरिणितम्ब	"	गुरु	२२०-८
गाजवाज	६७-११	गिरिनदी	"-४	गुरुपरिचारक	७८-२२
गागडी	२३६-७	गिरिनख	"	गुरुमध्य	७१-२
गागिड	"-१५	गिरिनदु	"	गुर्वन्त	७१-२
गाघेर	१४७-१९	गिरिनितम्ब	"	गुलुगुधाकृत्य	७४-२६
गन्धर्व	११८-२१	गिरिक	१२९-२५	गुलुगुधा	७५-१
गायत्र	११९-१७	गी	४०-५	गुहलु	१६०-३
गायत्री	४६-८	गीर्पति	२६-५	गुह	२३२-५
गालवगडुल	७०-२	गीर्पुत्र	"	गुहा	२४८-२४
गारि	१८७-२२	गीष्पति	"	गुहर	१००-२६
गारेट	१४७-२०	गीःपुत्र	"	गुलुगुला	७६-१
गाहि	२५०-१२	ग्रीवा	१५३-७	गुहा	१७८-१४
गाही	४३-५	ग्रीष्म	१६२-१८	गूथ	५६-१
ग्रामिक	२२४-१०	ग्रीष्म	१५३-८	गूर्दी	४३-७
ग्रामपुत्र	२२९-१४	ग्रीष्म	१८४-७	गृह	६०-१
ग्रामकुमार	"-१५	ग्रीष्मवसन्ती	६९-३	गृहीतपाणि	७१-१२
ग्रामकुलाल	"	गुगुलु	२१७-६	गृहदीपक	७९-१०
ग्रामकुल	"	गुडप्रियः	७०-१९	गृहकलविद्ध	८१-२६
ग्रामसख	"-१६	गुडूची	४३-२६	गृहसर्प	८२-१६
ग्रामसाख	"-१७	गुदरम्	१७०-२४	गृहप्रवेशन	२०९-२५
ग्रामषख	"	गुडरम्	"	गृहीत	२२९-२५
ग्राम	१८८-१०	गुणवृद्धी	६९-७	गृष्टि	१४६-२२
ग्रामटी	४१-२०	गुणपदी	९४-१६	गृहपति	१६२-१
ग्रामघृष्ट	८६-२०	गुण	१८३-१४	गृ	२५०-१२
ग्रामकुण्ड्या	१८८-१५	गुड	१९८-९	गृह	६४-१४
ग्राम्य	१४८-८	गुण	"-११	गृहेप्रगल्भ	८१-४
गिरा	४०-५	गुणमुख	२०३-३७	गृहेक्षवेही	८१-६
गिरि	१८७-२१	गुधि	१६९-५	गृहेनर्दी	"
गिरि	१८७-२१				

गेहे विजिती	॥—८	गोधूम	१६६—१६	गौपालिधानपूलास	
गेहे पटु	॥—९	गोफिल	१७१—६		६६—१२
गेहे पण्डित	॥—॥	गोप्रकाण्ड	८६—१	गौरी	४१—१८
गेहे व्याडः	८१—१०	गोमचर्चिका	॥—३	गौरगोतम	६९—२३
गेहेशूर	॥—॥	गोमूत्र	१२६—१९	गौरिषक्थ	१०८—२०
गेहे नन्दी	॥—२५	गोलोमन्	१३१—१०	गौरषक्थ	॥—॥
गेहे नर्ती	॥—॥	गोमतल्लिका	८५—२४	गौर	११८—३
गेहे सेही	॥—२६	गोविन्दारक	८५—१८	गौरथ	२१७—१८
गेहे दाही	८२—५	गोणी	४९—१९	गौवासन	१९१—२१
गेहे मेली	॥—१५	गोतमगौर	६९—२३	गौरपीथ	२०५—१६
गेहे विचिती	॥—२६	गोतम	३१—२०	गौहलव्यायनी	५१—२४
गो	२०५—२३	गोपवन	३६—१३	गौणिक	१३२—३
गो	१६५—१९	गोपालिका	३९—१५	गौपुच्छ	१३१—१०
गोकक्ष	१५८—७	गोमय	६३—११	घ	
गोसठ	१७४—२५	गोमयपावक	७९—१०	घ	१२—२
गोमत	१७५—१५	गोभिल	१७१—५	घटक	१२८—२१
गोलक्षण	१८५—१५	गोश्व	९३—१२	घटा	४९—२६
गोवासन	१९१—२०	गोलन्द	१५८—१०	घटा	२३९—२१
गोमती	१९३—१२	गोछा	५०—१६	घटी	४९—२६
गोदान	२१०—१३	गोछी	॥—१५	घाट	२३९—२०
गोनर्त	२११—११	गोछी	१९३—१३	घाटा	२३३—२४
गोकक्ष	१४८—१३	गोछेप्रगल्भ	८१—५	घास	२१३—२
गोमिन्	१५३—१३	गोछेदेवेडी	॥—६	घासकुन्द	१७४—२२
गोलाङ्क	१५३—१६	गछेनदी	८१—६	घुणाक्षर	१३३—१५
गोधापदी	९४—७	गोछेविजिती	॥—९	घुणा	२३५—१४
गोधा	२४४—५	गोछेपटु	॥—॥	घृत	५५—१२
गोषत्	२४१—२	गोष्यद	१०५—१३	घृतपीत	७०—१८
गोमयपायस	१३३—१९	गोछेपण्डित	८१—९	घृतपरिवेषक	७८—२४
गोपिका	१४२—४	गोछेव्याड	॥—१०	घोपस्थल	१९६—९
गौपालिका	१४३—१०	गोछेशूर	॥—॥	घोष	१९५—८
गोफिल	१४३—१३	गौकक्षी	३८—१	घोषदा	२४१—१७
गोधा	१४४—६	गोतमी	४६—२७	च	
गोदन्त	१४५—१७	गौपालिधान	६६—११	च	२—१८

च	१०-२४	चन्द्राकौ	६१-२०	चर्मि	१४७-२०
चक्र	१५३-१४	चन्द्राहू	७-३	चर्मी	१६४-२३
चक्रवाक	१७१-२१	चन्द्रादित्यौ	६९-२	चर्मशवती	१८८-८
चक्र	१७१-१४	चन्द्रमसू	१४८-१२	चर्मिक	२२४-११
चक्र	५८-८	चतुर	१३९-१६	चषक	५९-१२
चक्रवाकवती	९९-१८	चतुर	२२३-६	चषाल	५९-६
चक्रीवान्	२३१-७	चपन	१५३-७	चाक्षुष	११८-८
चक्षुत्	१२३-२४	चपल	२२२-९	चाक्र	१११-११
चक्षुच	१२४-१२	चपल	२२६-१०	चातुराश्रम्य	१२१-२४
चक्षुचा	१२७-६	चपटुक	१३९-२७	चातुर्वर्ग्य	१२२-१५
चटक	१४९-११	चमसी	४७-१६	चातुर्युग्य	७-७
चणक	१५८-१९	चमस	५९-२२	चान्द्रायणभक्त	१७०-५
चणक	२०४-१८	चमस	१५७-१२	चान्द्रभागा	४८-८
चटु	२३२-१५	चमर	१६७-५	चातुर्वैद्य	११२-२०
चटका	३८-१३	चमसि	१४९-१६	चातुर्वैद्य	१२१-२२
चटका	५२-२१	चय	१९७-२४	चाप	६३-३
चगडा	४८-२२	चय	१६७-४	चाफटुकि	११७-३
चगडी	७-७	चर	१४९-२	चार	११९-९
चगडाल	११७-२७	चर	४१-१२	चारित्र	११७-१९
चगड	२२०-४	चर	२५०-१२	चारुनद	११०-९
चगडाल	२०२-२४	चरक	५५-१०	चारु	२२०-९
चगडाल	१३९-८	चरका	५२-१८	चारु	२३०-२४
चगड	१४१-११	चरण	५४-२७	चिकित	१५८-१९
चतस्रः	४०-१३	चरय	१३०-१६	चित्रास्वाती	६६-४
चतुष्प्राश्य	१२०-१६	चरण	१७८-१८	चित्रायवाल्हीकौ	६८ १३
चतुर्दशी	१९७-१३	चरम	१८३-१६	चित्ररथबलिहक	७-१५
चन	२१-५	चरमगुण	१८३-१७	चित्रक	१२४-१३
चन्द्रक	२१७-२६	चरण	२४३-२	चित्र	१७२-२४
चन्द्रक	१२५-१२	चर्चा	१८३-८	चित्र	१४९-१५
चन्दन	५६-२०	चर्चा	२०१-१७	चित्रङ्	२४४-६
चन्द्रभागा	४८-९	चर्म	१८१-२२	चित्	१२-८
चन्द्रभागी	७-१०	चर्म	६१-२	चिन्ताकृत्य	७७-१
चन्द्राकौ	६९-१	चर्म	१६४-२४	चिन्ताकृत्य	७७-२

चित्ताकृत्वा	७७-२	चैतयत	१४८-२०	छान्दसवठर	७०-२
चित्तोन्माकद	७९-४	चैतयतविध	१६९-१७	छायाशुष्क	८०-११
चिरम्	२१-१३	चैकयत	३७-४	छित्ति	२४८-१४
चिरस्य	७-११	चैतयत	१६९-६	छिदा	२-२२
चिररात्राय	१३-५	चैकीर्षित	११८-२५	छिन्नशीर्ष	७१-२२
चिरन्त	१७१-२६	चोरी	४४-१२	छेद	२११-९
चिरात्	८-१३	चोर	२२२-९	(ज)	
चिराय	७-२१	चोर	२२८-२५		
चिखल	१०३-२१	चोर	२५०-११	जघन	२००-५
चिकीर्षित	११८-२४	चोल	१३५-१७	जग्यसारङ्ग	७१-१२
चिरेण	८-२४	चौल	२२४-२१	जङ्गलपथ	२०७-२५
चीर	१७१-१२	चौपयत	३७-१०	जङ्गारथ	३०-१९
चुक्षा	२१६-२०	चीर	११७-१९	जङ्गा	२३३-२३
चुप	१५४-७	चौपयतविध	१६९-१७	जङ्गा	१३६-२८
चुपदासक	१५४-४	(छ)		जङ्गाप्रहत	२१४-१२
चुरा	२१६-११			जङ्गाप्रहत	२-२
चुरण	२४३-१८	छगल	१७१-५	जटिलक	३४-९
चुरा	२४८-२४	छगल	२०४-१	जतुक	३३-१
चुल्या	१७२-१६	छगला	१३८-२१	जतुरक	३४-७
चुलुक	१५८-१८	छत्र	५६-७	जटा	२३३-२४
चूर्ण	६४-५	छत्र	२१६-६	जटा	२३९-१९
चूर्णक	१२४-१६	छत्रवंशक	८७-४	जटिलक	१४१-११
चूडारक	३३-१७	छत्रिक	२२५-१	जठर	५९-२५
चूडार	१७१-१९	छन्दोभाष	२०१-२३	जड	१५४-११
चूडा	२०९-१०	छन्दोनाम	२-२४	जड	२२१-९
चूडा	२३३-२२	छन्दोविजित	२-२३	जतु	१७८-१९
चूडा	२३५-१०	छन्दोविचित	२-२	जन	१५०-१२
चूडा	२४९-८	छन्दोव्याख्यान	२-२४	जन	१५३-२२
चूडा	१३७-८	छन्दोमान	२-२३	जनन्धर	१४९-१७
चेटी	४२-७	छम्बट्	१०-१३	जनराज	२२४-३
चेत्	९-११	छागमित्र	१९२-१५	जन	१९१-४
चेदि	१९२-४	छात्र	२२९-२	जनार्दन	२४९-२०
चेल	२५०-१२	छात्रव्यंसक	८७-७	जनवाद	१९८-१०
		छान्दस	२२२-८	जनेवाद	२-१७

जनोपाद	१९८-२०	जातश्मश्रु	१७-२१	क्रादिति	२०-४
जन्ययात्रा	२१२-१२	जातु	६-८	क्रागिति	४-५
जन्या	१८१-६	जानकि	१३५-१०	(ट)	
जन्तुक	३३-२७	जानु	६४-१०	टङ्क	५३-१९
जन्तु	६४-८	जाम्बवान	१७५-१२	टिक	१४५-२०
जम्बूक	१७५-१९	जारस्त्री	१४६-२०	टिरिटिरा	८२-६
जम्भ	१४१-२६	जायापती	६६-८	(ड)	
जम्पती	६६-८	जाल	२१३-१	डतर	२७-२५
जय	१९७-२१	जालपदी	९४-१२	डतम	२७-२५
जया	४२-२६	जाल	२१३-१३	डाहाल	११९-१६
जरति	१४५-१	जालकीट	१९३-२०	(त)	
जरती	१४६-२०	जालमानि	१३५-१०	तक्षन्	१४१-२४
जगत्कारु	१४२-१०	जालन्धर	१४९-१७	तक्षकीय	१७०-१६
जरा	२३५-१४	जित्याविपूयविनीयाः	६९-१६	तक्षशिला	२०३-२४
जल्पन	२४९-१९	जिनवचनाधीन	८०-५	तगर	२१७-४
जलाषाह	१०८-२२	जिह्माशिन	१४५-१७	तट	२३७-७
ज्वर	२१८-४	जिह्म	२४६-८	तटी	४६-२४
जलहृद	१४१-१४	जीमूत	१०२-२६	तडाग	५४-२२
जर्त	१३५-१७	जीव	१४५-१०	तण्ड	१५८-५
जलडा	१३७-१३	जुह्वत्	११८-१२	तण्डक	६०-२२
जलन्धर	१४९-१७	जूति	२४९-१५	तण्डिन्	१५८-५
जहिजोड	९०-६	जृम्भ	५८-५	तण्डुल	२०६-१६
जवन	१३५-१७	जेट	११८-४	तण्डुलकिण्व	६६-२०
जवन	२४९-१९	ज्येष्ठा	१४६-७	तत्	२७-३
जाजला	१११-९	ज्येष्ठ	२२३-५	तत्	११-१३
जाजल	१४८-२०	ज्येष्ठा	३९-२	तनस्	१५-१
जात	१५४-१३	जैमिनिकडार	६९-२२	ततस्	१२२-२६
जातदन्त	७०-२४	जैगीषव्यायशी	५१-२८	तत्पर	२२२-९
जातपुत्र	—-२५	जोष	१९-१९	तत्र	१५-८
जातमासा	७१-१३	ज्योतिष	१८३-१९	तथा	५-५
जातसंवत्सरा	—-—	ज्योक्	२२-११	तत्स्थ	२२३-६
जातसुखा	—-—	ज्योत्स्ना	२३१-२०	तदानीम्	१४-९
जातदुःखा	—-१४				

लदेव	२४१-६	तरङ्ग	२३७-८	ताम्र	२२१-२१
तन	७-१४	तरङ्गवती	१८५-१९	तारङ्गि	१९२-२६
तनु	२२०-७	तरङ्ग	२१७-२०	तारका	२१७-१७
तनु	१५७-१९	तरुण	२२१-१०	तारक	—
तनु	१२९-२५	तरुण	६४-४	तारसिक	१३१-२८
तनुक	१२९-२५	तरसा	२०-६	तारा	२४९-६
तनुवृणबिन्दु	६९-२४	तरतम	२२२-१४	ताक्ष्यायणभक्त	१७०-८
तनूनपात्	१०६-१८	तरी	४६-११	तारुक्ष्यायणी	५१-२१
तप्तु	१५९-१५	तरुणी	४७-१६	ताल	१६६-१३
तन्तस्	२४२-१६	तरुक्ष	१५८-१०	तालीकृत्य	७५-२२
तन्त्र	१८४-१२	तरुण	१६२-२४	ताली	५०-१४
तन्त्र	२१८-२१	तरुण	२४७-१९	तालुक्ष्यायणी	५१-१९
तन्त्वग्र	१९०-१७	तर्कारी	४२-२७	तावत्	८-१५
तन्त्रा	२१७-२०	तर्पितदाक्षि	७१-१७	त्यास्मक	१४९-२३
तन्त्रा	२१८-२१	तर्प	२४७-८	त्राहाव	१९५-२१
तपन	२४९-१९	तर्हि	१५-८	त्वाव	८-६
तपस्	२१६-२४	तस्कर	१०१-२	त्वावत्	—
तमस्काण्ड	८६-५	त्रयोदशी	१९७-१०	तिक	१५०-९
तमस्काण्ड	२५-१२	त्रयक्षायणभक्त	१७०-४	तिक	१४७-२५
तमा	४५-११	त्व	२७-१५	तितिक्षा	२१६-२१
तमाल	१७१-१०	त्वत्	—११	तिमि	२३०-२२
तमाल	२३७-६	त्वचिसार	८०-९	तिरस्	२४३-१४
तमिस्रा	२३१-२१	त्सरु	१९७-२२	तिर्पिरिका	२४७-१८
तमी	४५-६	ताण्डव	५४-१९	तिर्परीक	—१९
त्यत्	२७-८	ताण्डव	१८२-७	तिसिपलिका	—
तल	६२-२६	ताण्ड्यायनी	५१-१९	तिन्दुकज्योति-	
तलुन	२४७-१९	तान्तव्यायनी	५१-२१	षीय १३४-२	
तलुक्ष	१५९-१२	तानव्यायनी	५१-२१	तिक	१८०-२५
तलुनी	४७-१७	तापनी	४६-२५	तितिरुभ	१५९-२६
तलुन	१६२-२४	तातपाद	८६-२	तितिरि	१५८-२४
तरुपल	२४७-८	तात	११९-१	तितिक्षा	१५८-१२
तर	२५०-१२	तादर्थ्य	१२२-१४	तिमिर	५९-२१
तरुण	२४३-२३	तापसापसद	८६-१९	तिलक	१२५-१०

तिलकालक	४-९	तुरण	२४२-१०	वट्	२१८-१०
तिर	२२-१२	तुण्डिन्	२३३-११	वष्णा	२२१-२२
तिककितव	३५-४	तुण्डिभ	२३३-११	वप्र	२२०-११
तिस्र	४०-१३	तुलभ	१३४-२१	वप्र	२३६-२६
तिष्ठद्गु	७२-१०	तुला	२४८-२६	वप्र	२४६-१८
तिथिर	१८०-८	तुवै	८-७	वपत्	२४४-२६
तिलव्रत	२१०-८	तुष	१७२-२४	वट्	२४८-९
तिलक	२१७-२५	तूणा	४८-३	वर्दन	२४९-१९
त्रिगर्त	१३६-१३	तूणी	४-४	वक्षाक	१४१-१२
त्रिलक्षण	१८५-२२	तूर्ण	२०-६	वणकर्ण	१४२-१०
त्रिभाव	२२२-२६	तूर्तिः	२४८-१६	ते	७-१३
त्रिवेणी	१४३-१३	तूः	४-४	तेजनी	४७-७
त्विट्	२४८-९	तूर्यनाण	१०९-७	तेलु	१६९-४
त्रिकीय	१७०-१५	तूर्यमान	१०९-७	तैतल	१४८-५
त्रिपदी	९४-१३	तूलकृत	८५-८	तैतली	१११-९
त्रिभाव	१२२-१	तूष्णीम्	१९-१७	तैल	५९-१५
त्रिष्टुभ्	१६२-२०	वण	१४९-१४	तैलबलि	११५-२३
त्रिफला	४०-२	वण	१७८-२२	तैलबल	१६९-८
तीर्थ	५५-२१	वण	१६५-१७	त्रैगर्त	१७५-१६
तीर्थ	१९५-९	वण	१७८-१२	त्रगर्त	१६९-५
तीर्थ	२०२-१४	वण	१८०-२४	त्रैष्टुभ	११९-१७
तीर्थ	२०८-२५	वण	२०२-१४	त्रैशब्द	१२२-२
तीर्थयात्री	२०९-१२	वणविन्दु	१३८-४	त्रैकाक्ष्य	४-८
तीव्र	१६९-१	वक्ष	१५८-२०	त्रैलोक्य	४-७
त्रिविद्य	१८५-१०	वण	५५-१५	त्रैविद्य	४-५
तु	४-२३	वणकर्ण	३१-१८	त्रैश्वर्यम्	४-४
तुण्ड	२३९-१८	वणमय	१६८-१	त्रैक्षण	१८१-२१
तुद	१४४-१८	वणविन्दुतनु	६९-२	त्रै	१०-११
तुण्डदेवभक्त	१७०-९	वणकाष्ठम्	९३-४	तोषक	२१-४
तुग्द	२३२-५	वणोलप	९२-११	तोसर	५७-१८
तुग्द	२३९-१५	वप्रोत्पन्ना	७१-४	तोरणम्	५४-१८
तुम्	२०-१४	वप्रोति	१०९-१९	तौलबलि	११५-२३
तुम्बुरु	१८२-७	वयया	१८८-१६		

(ध)

थलाथल	३३-१०	दन्त	२३८-६	दहन	२४९-१९
था	१५-१२	दन्त	२०४-२८	दंश	१६३-१२
द		दन्तजात	७०-२४	दंष्ट्रा	३९-१२
दक्ष	१४८-१३	दन्ताग्र	१८९-२४	दंष्ट्रा	२३५-१५
दक्षिण	१६४-९	दन्त्र	१४०-१७	दर्भमय	१६८-१२
दक्षिणापथ	१९६-१	दमन	२४९-१९	द्रवस्	२४३-१२
दक्षिण	२९-९	दम्पती	६६-८	द्रव्य	१३०-२०
दक्षिणा	१५-१३	दाय	२४८-२३	दाक्षायणभक्त	१७०-७
दण्ड	२११-१७	दर	५९-२५	दाक्षायण	१६८-२५
दण्ड	११३-७	दर	२०५-२४	दाक्षि	१६९-४
दण्ड	१७७-१५	दरद	२०३-२४	दाडिमी	४७-१६
दण्ड	१८२-१३	दर्भ	१७०-२२	दाडिम	५८-१३
दण्ड	२१५-२६	दर्भशर	९२-७	दाक्षिकूट	७०-६
दण्ड	२२०-५	दर्भपूतीक	९३-८	दाक्षिभिक्षुक	६९-२४
दण्ड	१४२-३	दर्भपूतिक	॥-९	दाण्ड	१११-११
दण्डग्राह	१४७-११	दर्भपूलिक	॥-॥	दाण्डकि	१३५-१०
दण्डप	१५०-१	दर्शनीयाकान्तः	९७-२४	दान	१२९-१२
दण्डम	॥-॥	दर्शनीयासम	९८-२	दानक	॥-॥
दण्ड	१२७-१९	दश	१७१-२१	दामकण्ठ	३४-२२
दण्ड	१२६-१४	दशार्ह	१३४-१४	दामनि	१३४-१९
दण्ड	५४-२०	दशार्ह	२४०-२२	दामोष्णीषि	१४०-३
दण्डका	५२-५	दशार्ण	॥-१५	दायाद	२२२-१९
दण्डक	६१-१९	दत्त	१७२-१७	दायाद	२५१-१३
दण्डपाणि	७१-२६	दल	२३६-२७	दारगव	६७-१
दण्डमाय	२१२-९	दलव	१७६-३	दारजार	॥-२७
दत्त	१७१-६	दलीप	११६-२६	दारार्थ	६८-१०
दण्डिन्	१४९-१६	दत्तम	१५८-२०	दाण्डायन	१९६-१०
ददु	२३४-२४	दशार्ह	१२०-१७	दारु	६२-१३
दद्र	॥-२५	दशेरकगडेरक	३६-१	दार्वा	१८७-२३
दधिपयसी	९१-७	दशार्ह	१२९-३	दालीपि	११६-२५
दधिपीत	७१-२२	दशग्राम	१७४-२३	दाशी	४३-२२
दधित्यः	१०३-१	दशग्राम	१७८-५	दाशग्राम	१९२-११
		दशग्राम	१९२-१०	दासमित्रायण-	
				भक्त	१७०-५

दासमित्रिभक्त	१६९-२४	दिवोद्यान	॥-९	क्षीप	५५-२६
दास	१४९-३	दिवोहा	॥-११	क्षीपिन	६३-२४
दास	॥-४	दिवौकस	१०३-७	दुन्दुभिसेवन	१०८-३
दासक	१५४-४	दिश	१४४-१५	दुन्दुभिवेवण	॥-४
दासमित्र	१९२-१५	दिशा	३९-२१	दुर्ग	१३७-१९
दासीदास	९२-१४	दिष्ट्या	७-८	दुर्मित्रा	१४९-१९३
दासीसाणवक	॥-१५	क्षिपदी	९४-१७	दुर्मनस्	१५४-८
दासीपदी	९४-१०	क्षिपयः	९६-८	दुर्दिन	२४५-१९
दासी	१२७-७	क्षिपिण्डप्रहरति	९६-२६	दुर्मनस्	२४५-२
दासी	४३-२०	क्षिमुसलिप्रहसति	॥-२७	दुर्ध्वाव	२२८-८
द्राक्	२०-१०	क्षिदण्डा	९७-१५	दुर्योधन	१२७-४
द्राक्षा	२३०-२३	क्षिमुसल	॥-॥	दुर्हत	२२७-२
द्रादशाह	२०९-१२	क्षिपद	१८४-१७	दुर्भगा	१४६-१७
द्रापर	१००-१७	क्षिभाव	२२२-२१	दुल	१७२-१७
द्रारका	५२-१०	क्षिभाव	१२१-१५	दुषन्धि	१०७-२६
द्रारपालिका	३९-१७	क्षिदन्	१२०-२	दुःषमस्	७३-२६
द्रार	१०३-२२	क्षिप्रिय	७०-२०	दुःषाम	१०७-२२
द्रारपाली	१४७-१२	क्षिता	११८-६	दुःषेध	१०७-२७
द्रक्षायणभक्त	१७०-४	क्षिः	१४-२३	दुष्कुल	२२२-१४
द्राहाव	१९५-२२	क्षि	२७-७	दुष्पुरुष	२२३-१७
दिक्	३९-२१	क्षियूथ	५५-२७	दुष्टु	२२६-१३
दिक्	१९९-१९	दीक्षा	२१९-१	दुष्टु	२२-६
दिन	५६-२२	दीक्षातपसी	६८-१२	दुहिता	४०-१३
दिवस्प्रतिः	२५-१८	दीक्षातपसी	९१-१४	दुःस्त्री	२२६-१३
दिवस	५९-२२	दीप	२०६-१८	दुहितृ	४०-१२
दिवा	१८-४	दीर्घाग्ही	४८-५	दुःख	२४२-१३
दिवाधीश्वर	१०३-६	दीर्घाहा	॥-॥	दुःख	२३६-२७
दिवाङ्गना	॥-॥	दीर्घलघू	६९-९	दुःख	२१७-२०
दिविषद	१०८-१८	दीर्घ	२२१-१९	दुःखजाता	७१-१४
दिवूहा	१०३-११	दीन	२२२-१२	दुःख	२४६-५
दिवेश्वर	१०३-८	दीस	॥-८	दुःख	॥-१६
दिवोहा	१०३-८	क्षीप	१९५-१०	द्युः	१४-१४
दिवोतिः	॥-॥	क्षीप	१९४-१०	द्रुघण	१७५-२१

ब्रुहि	३०-२३	देव	२४०-९	दैवति	११६-६
ब्रुणी	४४-२१	देव	१९१-४	दैवोत्ति	"-"
ब्रुन	२०-६	देव	२५०-११	दैवयज्ञि	"-२०
ब्रुपद	१७३-१६	देवदत्त	१९१-२३	दैलीपि	"-२६
ब्रु	२३०-२४	देवदर्श	१८२-१३	दैवमति	११७-७
ब्रुह्य	१४१-२३	देवराज	१९२-१९	दैवत	११८-८
ब्रुडभ	१००-२२	देवराज	२०२-२३	दैवशर्मि	१८९-१८
ब्रुडाम	"-"	देवहू	१५९-१५	दैधम्	१५-१२
ब्रुडाश	१०१-२	देवयातव	१६८-२५	दोढो	४५-५
ब्रुणाश	१००-१०	देवराजन्	२०२-२३	दोलक	१२९-८
ब्रुव्य	"-११	देवयात्रा	२२९-१२	दोषा	१८-९
ब्रुत	२२३-८	देवव्रत	२१०-७	दोह	२११-१०
ब्रुता	५०-२०	देवस्यत्वक	२४१-४	द्रोह	२१८-२
ब्रुती	"-"	देवशर्मन्	१३८-९	द्रोह	२११-१०
ब्रुषण	२४९-१४	देवर	१४८-२	द्रोणी	४१-२४
ब्रुत	६०-१९	देवत्रा	१४-२४	द्रोण	५४-१४
ब्रुद्रति:	१०३-११	देवरथ	"-"	द्रोणभीठनी	६९-२
ब्रुहा	"-"	देवापिशन्तनू	६९-१७	द्रोणीपदी	९४-१०
ब्रुक	३९-२१	देवाज्ञात	८४-२२	दौवारिक	११३-२२
ब्रुड	५६-२०	देवासुर	२०३-७	दौवारपालि	११४-३
ब्रुभ	२५०-१३	देवासुर	२४०-९	दौवारपालिक	"-४
ब्रुशा	३९-२१	देवीधिय	२४१-८	(ध)	
दर्श	२५०-७	देवीरायप	२४१-६	धन	२८९-१५
द्रुष्टि	२४८-१५	देवी	४३-९	धन	२१०-२०
द्रुक	२४८-१५	देशविरतिव्रत	२१०-८	धन	६२-२२
द्रुषदुपल	६७-८	देह	५८-१३	धनज्जय	१५७-१२
दर	२५०-१२	देह	२५०-११	धनपति	१६१-२७
देवका	५२-१३	देही	४७-६	धनुः	६१-१३
देविट्	३९-२२	देहली	४६-२४	धनुष्कपाल	२५-१९
देवाविशा	"-"	द्वेधा	१५-१०	धनुष्पाणि	७२-२
देवदाली	४७-२४	दैवदत्ति	३७-३	धनुर्दण्ड	२१३-१६
देवपथ	१२७-१२	दैवत	६२-४	धनुष	"-१७
देव	२०२-२३	दैवःस्थानि	११४-२६	धन्वपति	१६२-२

धरव	२३५-१५	धिग्	२१-१६	नकुल	१०६-५	न
धन्य	१५३-२१	धुवक	२३२-७	नक्र	२४	न
धमनी	२३३-८	धुवका	५२-१७	नक्षत्र	२५	न
धर्मविद्या	१८५-१०	धुवका	१७९-१५	नकिर	९-१५	न
धर्मपति	१६२-२	धुवका	१३८-४	नक्तंचर	१८-१३	न
धर्मकारक	७८-१६	ध्रुवक	२३२-७	नखमुच	२५१-१२	न
धर्म	६०-२३	ध्रुवक	१२४-२८	नखर	२३९-१	न
धर्मा	६१-१	ध्रुवका	५२-२४	नख	१००-८	न
धर्माथी	६८-२५	ध्रुवका	१७९-१४	नख	२०४-२७	न
धर्माणि	६०-२४	ध्रुवका	१३७-२७	नख	१०६-७	न
धनी	१६४-१४	धूम	१६५-१७	नख	५४-११	न
धर्मिणी	१४५-२१	धूमावती	९९-११	नख	६३-२२	न
धर्म्य	१५३-९	धूर्त	१५७-१२	नखर	२३१-२२	न
ध्वजवत्	१४८-१७	धूर्जटिः	१०१-११	नग	२३९-६	न
ध्वज	५३-७	धूर्त	२२२-१	नगर	१७०-२६	न
ध्वजा	४९-१	धूर्त	२२८-२६	नगरी	१८८-६	न
ध्वजी	४-४	धूर्पतिः	२६-२५	नग्न	१०६-१३	न
ध्वजे	१२७-५	धूर्पुत्रः	४-२६	नग्नमुषित	६७-४	न
ध्वसकला	७५-१७	धूपतिः	४-२५	नगरश्वा	८२-६	न
ध्वन	१५४-१३	धूपुत्रः	४-२६	नगरकाक	४-१६	न
धातकी	१८७-१३	धूलीकृत्य	७५-१७	नगरवायस	४-१७	न
धात्रीगोपक	८-२०	धूसीकृत्य	४-१	नगरमर्दिन	१३८-२०	न
धान्यक	१२५-९	धूम	१७६-११	नचेत्	१३-१४	न
धान्यपति	१६२-१	धूकर	१७७-१	नज्	५-१९	न
धामा	६०-४	धूम	१९५-४	नटी	४६-१	न
धाय्या	१९९-२३	धूम	२४६-७	नट	१२७-५	न
धारका	५२-१०	धूम	१५३-८	नड	१६५-२५	न
धारणि	११५-२५	धेनु	१६२-११	नडभक्त	१६९-२५	न
धातैराज्ञी	१९५-१७	धेनु	१५५-२५	नड	२७०-१४	न
धातैराष्ट्री	४-१८	धैवर	१४८-१८	नड	१७८-१९	न
धारा	२३३-१२	धूमत	१७६-४	नड	१७९-४	न
धारा	२४९-५	(न)		नड	१४९-२	न
ध्राक्षा	२३०-२३	न	६-५	नतानत	२७२-७	न

नर्त	२५०-७	नरवाहन	११०-५	नाम	११-२३
नर्त	२११-१०	नराची	१३१-१४	नाम	२०२-६
नदर	२७०-२२	नल	१७२-२	नाम	१५३-२४
नद	२५०-११	नल	०-१७	नामा	५५-१४
नदी	१८७-११	नल	५७-२६	नामाख्यात	२०२-५
नदी	४२-९	नलद	२१७-६	नारङ्ग	१०६-१०
नर्दन	२४९-१३	नलागिरि	९८-२७	नाराच	१०६-४
ननुव	५-१५	नलिन	५५-२१	नाल	५७-२६
नन्द	२४४-२	नवर्तते	१७-१	नाला	५७-२७
ननान्द्रु	१५२-१८	नवा	३-२०	नालीक	२३७-११
ननान्द्रु	४०-१२	नवेदा	१०६-१५	नाशिका	१७१-२५
ननान्द्रु	१०६-१७	नवै	६-१९	नासत्या	१०६-३
नर्नेत्ति	११०-१०	नष्टि	२४८-१५	नासा	१७१-१९
नन्दा	११९-१५	नह	३-१९	नासिका	२३९-२६
ननन्दन	२४९-१२	नहवै	७-२२	नास्ति	१७-५
नन्दी	४७-२२	नहि	३-२०	नास्तिक	१०६-१४
नपात्	१०५-२६	नहिकम्	४-९	नास्तिक	२२३-२२
नपुंसक	६३-६	न्यग्रोध	१७८-५	न्याय	२००-८
नपुंसक	१०६-१०	न्यग्रोध	१७९-१८	न्याय	२०१-१६
नभ्राट्	१०५-२६	न्यग्रोध	१७७-१३	न्याय	१८४-११
नभस्	१०६-१४	नाक	१०६-९	न्यास	१८३-५
नभाग	०-१६	नाग	१०५-२६	निकटिन	२३०-६
नभाग	१४२-५	नागी	४९-१४	निकट	२२३-५
नमस्	१८-१३	नाची	४५-१	निकट	२१४-२४
नमस्कृत्य	७६-२७	नाचिकेत	१०६-११	निकट	५४-१०
नमेरु	१०६-१	नाटी	४३-२	निकषा	१८-१०
नय	१९७-२४	नाट्य	१४९-१२	निकषित	२३०-५
नयाति	१६-१९	नाथ	१७२-२	निकाम	१९-२०
नर	१४९-३	नाना	२३-२	निकुञ्ज	५३-९
नरद	२१७-७	नान्तरीयक	१०६-८	निकुञ्चकणिं	८८-१४
नरनारायण	९१-२२	नापित	१०६-१४	निकुञ्चकणिं	९६-२८
नरनारायण	६८-१२	नाभि	२३२-१८	निखदित	२३०-१३
नरध्यात्र	८५-१९	नाभी	२०६-२	निगड	५९-७

निगम	११८-१७	निरुक्त	१८४-७	निष्पदी	८४-१६
निगम	२०१-१७	निर्वर्चयनी	१०२-१६	निष्पात्	२३३-६
निघातिन्	२२४-५	निर्धनोपकृता	८४-२४	निष्पा	२-१०
निघय	१९७-२४	निर्वित्	२४८-४	निष्पाल	२-२
निघयोच्चारिताः	८४-२१	निर्यास	१७८-६	निष्ठेव	६३-२१
निघुल	२३५-७	निर्यास	५८-१८	निष्ठा	१८६-२६
नितान्तवृक्ष	१८१-१०	निवास	२५०-२३	निःषर्ग	२०९-११
नित्य	२०९-१	निवात	१७३-८	निसर्ग	२०८-१०
नित्य	१९-२४	निवाकु	१३७-२७	नीचैः	१९-९
नित्य	१२९-२	निबलि	२५०-२३	नीह	५५-१६
नित्यशब्द	२१२-१९	निवेशिन्	२५८-२२	नीचापक	१८१-१८
निराघ	३३-१६	निषपिन्	२-२	नील	१४८-१०
निदाघ	५४-११	निवृत्	२४८-४	नील	२४५-५
निद्रा	२१७-२५	निश्चप्रचा	८८-२७	नीली	५०-१
निद्रा	२४६-६	निश्चत्वम्	२-८८	नीहार	२४५-१६
निधम	५५-२६	निःषम	७२-२६	नुत्	२४८-१६
निधनकृत	८४-१९	निषस्रश्यामा	९०-२१	नु	५-९
निधान	१७७-१३	निषट्टश्यामा	२-२	नुकम्	१०-२४
निपठित	२२९-२४	निश्चाविन्	२५०-२२	नुत्	२४८-१४
निपठिति	२४७-३	निःषन्धि	१०८-७	नुबै	८-८
निपत्यरोहिणी	८८-४	निःषामा	२-६	नूपुर	६४-३
निपुण	२२६-२२	निषाद	१५२-८	नृनम	१०९-२२
निपुण	२२२-९	निषाद	१३९-८	नृनमन	२-२१
निपुणक	१९१-९	निषाद	२०२-२१	नृवर	६५-२
निपुणोदाहृताः	८४-१९	निषादित	२३०-११	नृवराह	८५-१८
निवद्	१७४-१७	निषेध	१०७-२३	नेत्	१०-५
निबन्ध	१७७-२	निःषेध	१०८-१५	नेत्र	१२६-१२
निमग्न	१७४-१४	निष्क	५३-१८	नेत्र	५७-५
निमित्त	२०१-१६	निष्कला	४४-५	नेत्रक	६१-१८
निरनूप	११०-४	निष्कली	४५-१२	नेम	२७-१
निरक्षी	२४०-२२	निष्कल	२२२-१४	नैकती	१९३-१६
निराकृत	२२९-२६	निष्क्रमण	२१८-२०	नैकी	२-२
निरुक्त	२०१-१८	निष्पात्	२३३-६	नैमिश्रिः	११७-५

नैमिशि	११६-५	पट्	१०-१५	पताका	२६५-८
नैसिषि	"-४	पट	६२-२७	पत्र	२०६-१८
नैवकि	"-५	पटाक	३१-१९	पत्तिगणक	७९-३
नैवाकव	१८१-९	पटली	४४-६७	पत्तिगण	२२७-२५
नैवै	१०-१२	पटपटा	१५-१२	पथिन्	२००-६
नोचेत्	१३-१५	पटक	१२८-२०	पथिकारिन्	१४०-२८
नो	३-२०	पटच्चर	१९३-१७	पदक	३२-४
नोहि	१०-३	पटौ	४६-१	पदव्याख्यान	२०१-१६
नौ	१२६-१६	पटार	१९६-२	पद	२०१-१९
नौका	"-१६	पटु	२२०-४	पदवी	२१२-९
नौषेधिका	१०८-१	पटोली	४७-२४	पद	१८६-४
नौषिका	१०८-२	पठित	२३०-१२	पहुति	४८-२५
नौषेचन	"-३	पराहारी	४९-१९	पदक्रम	१८३-११
(प)		पराडा	२१८-९	पद्म	२३९-२४
पक्ष	२३२-६	पगिहत	२४४-२८	पद्म	६०-९
पक्ष	१९९-२२	पगिहत	२२१-९	पद्मनाभ	७१-९
पक्षमन्	२३३-११	पगिहतज्ञाता	८४-२०	पद्मावती	९९-१२
पङ्क	५३-१४	पण	२३३-१७	पदात्पद	१८५-७
पङ्क	२३२-६	पणिन्	१३७-१४	पदेययद	१८४-१८
पङ्कज	२३७-८	पञ्चकल्प	१८५-२२	पदोत्तर	१८५-३
पञ्चक	६१-१८	पतञ्जल	३३-४	पयस्	२४३-२३
पञ्चकृत्यस्	१४-२४	पतञ्जलि	"-५	पम्पस्	२४२-२२
पञ्चथा	१५-९	पंकभाट	२१४-६	पत्तिवान्	२४०-२२
पञ्चकपाल	१२२-२	पच	२५०-३	पतत्रि	२४०-२१
पञ्चरेवत	५०-१३	पचतभृजजता	९०-३	पत्वा	२४१-१६
पञ्चरोहिण	५०-१३	पञ्चव्याकरण	१८५-२३	पन्नग	१०६-१७
पञ्च	४०-१४	पत	२५०-३	परिसीर	२००-१९
पञ्च	१३७-२१	पत्तन	६३-१५	परियोष्ठ	"-१९
पञ्चसूच	४२-२०	पत्त	५८-१४	परिहनु	"-३
पञ्चजन	१९९-१	पत्त	१२४-८	परिरथ	"-२०
पञ्चाल	१५०-८	पत्रमूलक	१२४-२२	परिखा	१९३-१४
पञ्चदशी	१९७-७	पत्रक	२३२-१८	परिशाल	२००-२०
पचलवणा	८८-१३	पत्र			

परिषत्	२००-२१	परपहाणा	३९-११	पर्ण	२३३-१७
पर्षत्	॥-॥	परःशता	६४-२५	पर्ण	२३२-८
परिषत्	२०३-३	परःसहस्रा	६५-२०	पर्णाट	३०-२१
पर्षत्	२०४-८	परस्त्री	१११-२०	पर्णाढक	३१-१५
परिषत्	२०८-२५	परमस्थ	२२३-६	पर्णु	१३४-६
परिवृत्त	१७७-१६	परंपर	२२३-२४	पर्षद्	१८४-२१
परिवाप	१७८-१	पर	१९१-४	पर्णु	२३३-१२
परिवाप	१७९-१८	परकुल	१९९-६	पर्याप्त	२१२-१८
परिगूढ	१७७-१३	परयुग	१९९-१२	पर्ष	॥-२४
परिवंश	॥-१४	परदारा	२१२-७	पर्षिका	२४२-३
परिषद्	१८४-२१	परत्र	१८६-१८	पर्याप्त	११-१५
परिभाषी	२५०-१८	परलोक	१८७-७	पषिक	२१४-२०
परिल	१४१-१२	पराशर	१७६-१२	पलाशडुभक्षिती	७१-११
परिसिन्धु	१९४-४	परापहाणा	३९-११	पलाल	५९-१०
परिमुख	२००-१८	परारि	१४-११	पलित	५५-१३
पर्यलूख	॥-॥	परिशेष	२२३-२२	पलाश	१००-८
परिख्यात	२२४-३	परिमण्डल	२२३-१९	पल्लि	१९५-१६
परिव्राजक	२२८-१	परिवृढ	२२०-२३	पल्लव	६३-७
परिरक्षित	२३०-५	परिम्लव	१२०-१७	पल्लविका	१२४-२१
परिकलित	॥-६	परिगहन	१०९-२५	पवित्र	५७-१९
परिगणित	॥-८	परिनट	॥-२७	पवित्र	१५३-९
परिषक	१४३-१३	परिनर्तन	१०९-२१	पविन्द	१५३-२५
परिधि	१४४-२३	परिज्याकौशिकी	९१-२१	पश्चार्ध	१०३-१२
परिणाह	२३५-६	परिन्दुत्त	१०९-२३	पश्चानुपूर्वी	॥-१५
परिषत्	२३८-१	परुत	१४-११	पश्चाभिमुख	॥-१५
पर्षत्	२३८-१	परुषांसक	१८२-१६	पलाश	१८०-२६
परिसारक	२४०-२१	परेद्यवि	१४-११	पलाश	१७८-१२
पर्यङ्कु	२४७-१९	परोक्ष	२५-१६	पलालिन्	२३४-२५
पल्यङ्कु	॥-२०	पर्ण	१४१-२३	पल्लव	२१७-१८
परिघ	॥-१९	पर्ण	१८१-१३	पलित	२२९-१९
परियोग	॥-॥	पर्ण	१७९-३	पलियोग	२४७-२०
परस्पर	२७-१२	पर्ण	२१७-५	पलिघः	॥-॥
परभृता	३८-११	पर्ण	२०२-१५	पलदी	१९३-११

पलिङ्ग	१८२-१२	पाश	१७८-१२	पाष्णी	२३३-८
पशु	८-२३	पात्र	५७-१९	पांसु	२३२-१४
पशुपालिका	३९-१६	पात्री	५०-५	पांसु	२३९-२
पशुकृत्य	७५-२८	पात्रीव	५९-४	पांसुर	२४७-१८
पश्य	२७-१४	पाद	१५३-१४	पांसुल	—
पश्यत	२६-२०	पादी	४४-२७	प्याट्	९-२७
पाक	२२०-९	पादाली	७६-१८	पिङ्गर	१४९-२४
पातक	६३-७	पादातिक	१३२-१५	पिङ्गल	—
पाङ्क	१२०-३	पादिका	१२४-२०	पिङ्ग	२३२-१७
पाट्	१४-१४	पानक	१२३-१६	पिङ्गलक	३३-१४
पाठेय	१९५-१५	पाप	८९-२३	पिङ्गल	४७-२१
पानक	१२३-२१	पामन्	२३४-१५	पिङ्गलमाण्डव्य	६९-२२
पाणिमण्डल	११३-१७	पाम्पीकृत्य	७६-१४	पिङ्गलागिरि	९९-४
पाणिपल्लव	८४-४	पाम्पालीकृत्य	—१६	पिचण्ड	२३२-५
पाणिपद्म	—	पात्रेसमिता	८०-११	पिच्छ	—३
पाणिनीयरौढीय	६९-११	पात्रेबहुला	८१-२	पिङ्गूर	१५३-२४
पाणिगृहीती	७१-१२	पापसम	७३-१३	पिङ्गूलक	३३-२०
पाणिवज्र	७२-१	पार	५६-१६	पिट	१२९-७
पाणिदण्ड	७१-२६	पारकर	१०४-८	पिटक	५४-२१
पाशहस्त	७२-२	पारस्कर	—	पिठरी	४४-१
पाण्टी	४२-१	पारस्त्रैण्य	१११-२०	पिण्डफला	४०-१
पाठा	१८७-१२	पारलौकिक	११२-९	पिण्डीजङ्घ	३१-२
पाण्डु	२२०-४	पाण्डी	४२-१	पिण्डी	४२-६
पाथेय	१९५-२२	पाण्डुघृतराष्ट्र	६८-११	पिण्डीशूर	८१-१७
पाद	१९७-१९	पाण्डु	१४२-२०	पिण्याक	६३-२१
पाद	२०४-२७	पाण्डु	२३९-४	पिचण्ड	१९७-२४
पाद	२१३-९	पाण्डव	१४४-१२	पितृदेवता	२११-२२
पारायण	२०७-१४	पारिमाण्डव्य	११३-१०	पितृ	२३७-२६
पाद	१८०-१५	पारी	५०-६	पितृक	१९१-१०
पादस्वेद	२१४-१४	पाश्व	२३३-१०	पिप्पल	२०२-१५
पादस्वेदन	२१४-१४	पाश्व	५९-४	पिशाच	१९७-२१
पामा	१८७-१२	पाश्वतस्	१२२-२५	पिशाच	१३४-१२
पावा	१८७-११	पाश्वतस्	१८९-२	पिप्पल	१८०-२५

पिप्पलीमूल	१८१-७	पीततैल	७०-२५	पुष्प	२४४-५
पिचुक	१८१-८	पीतमद्य	७-२६	पुष्कर	१८८-५
पिटक	२१३-२३	पीतदधि	७१-२२	पुष्करसद	१३६-२६
पिटक	१४०-१२	पीतविष	७-२३	पुङ्ख	५४-४
पिटाक	७-७	पीतक	१२८-२४	पुच्छ	५५-२६
पिष्ट	१४०-१७	पीत्वास्थिरक	८७-२६	पुण्ड्रक	१२५-१२
पिटाक	२१३-२५	पीनी	५१-५	पुण्यसम	७२-२२
पितृमत्	१४०-११	पुक	१७९-१७	पुण्य	१२९-८
पितृमन्तु	७-७	पुटक	२३७-१२	पुत्र	१५२-१८
पिशिड	७-७	पुट	१७९-१४	पुत्र	१२९-१९
पितरिशूर	८२-२३	पुट	१५४-६	पुत्रजात	७०-२४
पितमह	१०८-१४	पुटक	१२८-२३	पुत्रपौत्र	९२-१९
पितामही	४२-१०	पुटी	४२-२	पुत्रपती	६६-९
पितापुत्री	९१-१७	पुण्याहवाचन	२१०-१	पुत्रपशू	६७-८
पित्त	२३३-६	पुतचाल	२१३-१३	पुत्राध्यापक	७८-१९
पिनाक	५३-१८	पुत्र	२३७-२६	पुत्र	४३-५
पिपास	२१७-१९	पुनरुक्त	२०१-१५	पुनः	१८-४
पिप्पली	४४-२	पुनरुक्त	१८४-७	पुनःपुनर्	२२३-२३
पिप्पका	५२-८	पुराण	२४४-२	पुनर्भूः	१५२-१९
पिशङ्गी	४३-२३	पुराण	१८३-१०	पुंनाग	८५-१९
पिशुन	२२७-१	पुरगा	९८-२३	पुरार	१७६-१४
पिशाच	१००-११	पुरीष	२१८-३	पुर	५७-२४
पिष्टमोदक	७९-११	पुरुष	२४७-१५	पुर	२१-२०
पिष्ट	३२-२०	पुरोडा	२१६-१४	पुरस्	१४-१२
पिष्टका	१२४-२०	पुरोद	२१६-१४	पुरस्तात्	१४-१७
पिष्टातक	१३०-४	पुल	१७९-४	पुरतः	२०-६
पीडा	१८०-१९	पुल	२३५-१८	पुरगावण	९८-२३
पीडा	२४९-८	पुलिङ्ग	१८२-१२	पुरःस्थ	२२२-३
पीगुल	१७८-१४	पुलुष	२४७-१५	पुरा	९-१७
पीलु	२०५-५	पुष्प	२०५-९	पुराण	९-१९
पीलुमूल	२०९-३	पुष्प	२१७-१८	पुराण	४८-२६
पीला	१४०-१८	पुष्प	२०५-२	पुरुषव्याघ्र	८४-१
पीतघृत	७०-१८	पुष्कर	२३७-६	पुरुमहिष	७-७

पुरुषरु	८४-१	पूली	४६-२६	प्रतित्यद	९५-१०
पुरुषकुञ्जर	"-२	पूर्यते	१७-११	प्रतिदिश	"-"
पुरुषवराह	"-"	पूर्वं	२८-२४	प्रतिपथ	"-११
पुरुषवृषभ	"-"	पूर्व	५९-५	प्रतिष्कश	१०४-११
पुरुषर्षभ	८४-४	पूर्व	५९-५	प्रतिकश	"-१४
पुरुषर्ष	"-"	पूर्त्त	२२९-२४	प्रतिष्ठाका	१०८-१९
पुरुषहस्ती	"-५	पूल	५९-१५	प्रतिकूल	२२३-२२
पुरुषवृक	"-८	पूलक	१२८-२३	प्रतिभू	"-२३
पुरुषवृष	"-१०	पूलासकुण्ड	६७-९	प्रतिहर्तृ	२२८-१२
पुरुषसिंह	८५-२०	पेट	५४-२४	प्रत्यक्ष	९५-१६
पुरुषोद्धा	८६-१	पेश	२३३-७	प्रत्यनहुह	"-१४
पुरोहित	१४२-१२	पैठसर्प	१११-१०	प्रचार	२१८-१५
पुरोडाश	१०२-१४	पैङ्गलोदायनि	११५-७	प्रजापति	२१५-९
पुरोहित	२२४-२०	पैल	११४-२२	प्रजावती	"-१०
पुलिन	५५-२२	पैशाच	११७-१८	प्रणय	२३६-२६
पुलिभवती	९९-१९	पोटा	२४५-१५	प्रतिजन	१९८-"
पुष्कला	४४-५	पौण्डरीक	१३१-१५	प्रतिपत्	२४८-३
पुष्कली	४७-१९	पौष्पिः	११५-२६	प्रतिपत्	१९७-११
पुष्पक	१२०-१८	पौर्णमासी	१९७-१३	प्रतिविम्ब	२१८-९२
पुष्पक	१२८-१	प्रकट	२२३-५	प्रतिश्रुत्	२४८-५
पुस्तम्	६३-२२	प्रकाश	"-१२	प्रतीप	२४६-१७
पूग	१९९-२२	प्रज्ञा	२३२-७	प्रद्युम्न	१३७-२७
पूर्णकाल	१९२-२२	प्रज्ञा	१७६-१९	प्रतीप	२३६-२६
पूतर	१९२-२२	प्रतिबोध	१५२-९	प्रत्यय	२१८-२२
पूप	२०६-२२	प्रतिक्रियत	९५-६	प्रतूर्ण	२४१-८
पूर्वपद	१८५-५	प्रतियद्	"-"	प्रथम	२२२-७
पूर्वपक्ष	१८९-२२	प्रतिदूश	"-"	प्रद्युम्नाभिगमन	२०३-१५
पूनयव	७३-४	प्रतिविद्	"-७	प्रयाम	२३५-९
पूनयव	"-५	प्रतिदिव	"-८	प्रपापूरण	२०९-२६
पुरुषः	१०१-११	प्रतिदिव	"-"	प्ररोहण	२०९-२२
पूयमानयव	७३-५	प्रतिदिव	"-"	प्ररोह	२१६-११
पूयी	४६-२१	प्रतिविश	"-९	प्रवास	१९८-८
		प्रतिमनस	"-"	प्रवास	२०८-१३

प्रभूत	२१२-१६	प्रथम्	७२-१६	प्रान्तम्	७२-२५
प्रवेशन	२०९-२	प्रशान्	२२-२२	प्राधान्य	१२२-१२
प्रलेपिका	२१५-८	प्रशास्त्र	२२६-९	प्रायः	१९-१
प्रस्थ	१९१-६	प्रबिक	२२४-२३	प्रायश्चित्त	१०१-९
प्रस्थक	"-"	प्रष्ठक	१२९-२	प्रायश्चित्तिः	१०२-३
प्रावृष	१४१-४	प्रसह्य	२०-९	प्रायौगिक	११२-१०
प्राशिता	१०८-६	प्रस्कण्व	१०४-१७	हु	१५०-१३
प्लवा	१४५-११	प्रहणकलित	७१-२५	प्रिय	२१९-१०
प्रसादारोहण	१०९-१६	प्रहितनरक	३५-१७	प्रियक	१५६-९
प्रयोग	२११-११	प्रहसनेकृत्य	७७-१	प्रियगुड	७०-१४
प्रकानम्	१८-७	प्रहत	१५३-१३	प्रियविश्व	"-"
प्रचेतोरान्	२६-२६	प्राकृत	११८-२२	पियद्वि	"-२०
प्रचेतारान्	"-"	प्राकारमर्दी	१३६-२७	प्रियमधुक	९५-२६
प्रतपने	७७-७	प्रचय	१५४-१२	प्रियदधिक	९६-३
प्रकर्ष	२११-१०	प्राजरुहाकृत्य	७७-२५	प्रियपयस्क	"-६
प्रतान	३३-३	प्रान्तपुष्पा	४०-४	प्रियपुस्क	"-"
प्रत्यवरोहिणी	४७-११	प्रादूत	१५४-७	पियनौकः	"-७
प्रतिलोम	३४-३	प्राकपुष्पा	४०-४	प्रियलक्ष्मीक	"-"
प्रथम	१८४-९	प्राज्ञ	११७-१४	प्रियरूप	२२८-२६
प्रथमगुण	"-"	प्राज्ञे	९-१	प्रियानहुत्क	९६-६
प्रदक्षिणम्	७३-१४	प्राग्रामात्	१५-१०	प्रियासचिव	९८-१
प्रसृग	"-१६	प्राज्ञम्	७२-२१	प्रियावासन	"-"
प्रमाणत	१२२-२५	प्राटाहति	११७-६	प्रियाक्षान्त	"-"
प्रग्रीव	५८-१६	प्राडाहति	"-"	प्रियारक्षान्त	"-२
प्रकृत्य	१५-१६	प्राण	१४९-५	प्रियाचपल	"-"
प्रगे	७-१२	प्रातर्	१८-१५	प्रियानिचित	"-"
प्रत्युत	६-१	प्रातिभाव्य	११३-८	प्रियावाम	"-"
प्रबाहुकम्	२२-९	प्रतिभव	"-१७	प्रीणितकट	७१-१७
प्रतिसर	५६-७	प्रातिभ	१२०-४	प्रेषण	११३-७
प्रवाल	५७-२७	प्रादुस्	१९-१४	प्रेषण	२११-१२
प्रवर	६२-२०	प्रादुस्	७६-७	प्रेक्षण	"-"
प्रवर्योपसदी	९१-१३	प्रादुष्कृत्य	७८-३		
प्रयुत	५५-११	प्रादोहनि	११६-२७		

पेशिका	११५-१५	फलक	१७९-१९	वर्बर	२०४-३
प्रेक्षा	१७९-१०	फलक	५५-१४	वर्बर	१७८-१५
प्रेहिस्वागता	७-१४	फलीकृत्य	७-७	वल	२३५-६
प्रेहित	९-६६६	फलीकृत्य	७५-२०	वल	७-६
प्रेहिवाणिना	८७-१२	फलकृत्य	७-२५	बल	१७९-४
प्रोष	१५५-२१	फाला	५१-८	बल	५८-१४
प्रोष्ठ	१४-११	फाली	७-६	बलय	६१-३
प्रोष्ठिक	७-१३	फेन	२३२-७	वलवत्	१९-१३
प्रोहकपर्दा	८८-१४	फेन	२३३-१५	वलाका	२३५-७
प्रोहकडा	७-२५	फेन	२४५-५	वलाका	७-५
प्रोहकर्दमा	९०-१६	वक	१४९-२	वलाहक	१०१-१५
प्रोक्षपदि	७-२५	वकनखगुदपरिणद्धा३५-१३		वलाका	१३८-११
पृच्छा	२४८-२३	वठरछान्दस	७०-१	बलात्	२३-८
पृथु	२१९-१९	वकुल	२१८-१	बलवज	१७७-२
पृथुक	२०६-१८	बडवा	४०५-५	बलवजभार	२१०-२६
पृष्ठ	२०५-१	बत	१०-१६	बलवज	२११-२
पृथ्वीरुह	२५१-११	बदर	२०५-१९	बलीवर्द	१४६-१०
पृथा	१४२-१८	बदर	१४९-१४	बलीवर्द	१००-२१
पृथक्	२३-४	बध्योग	११३-१	वस्त	१५३-२४
पृथोर्जकककुभ	३६-४	बन्दी	४०-१८	बह्यस्क	१५२-८
पृथिवी	४५-२	बन्धु	२३९-६	बह्लीक	१३४-११
पृथिवीप्रशवण	८०-९	बन्धुमित्र	२१२-१	बर्हवत्	२४०-१५
पृथिवीविदित	७-७	बन्धुका	१७९-१६	बह्वी	४९-३
पृथु	२३२-१५	बध्योग	१५२-१४	बहिः	१८-८
पृदाकु	१५२-९	बधिरक	३५-२२	बहिर्योग	२९-२४
पृषोदर	१००-५	बधिर	२४१-१२	बहिर्योग	३१-१७
पृषोद्धान	७-२०	बन्धा	१४८-१४	बहु	६०-७
फट्	१३-३	बन्धका	४५-१८	बहुभाषिन्	२२३-२३
फल	२१८-११	बन्धकी	१४४-२२	बहु	२२०-१०
फल	२३५-६	बन्धु	२३४-११	बहुल	२२०-१३
फल	१७९-४	बरटी	४२-७	बहुल	२२९-११
फल	१८१-६	वर्बरी	४७-१६	बहुसर्पिष्क	९५-२६
फल	५९-१०	वर्बर	१९१-२५	बहुपयस्	९६-८

बहुतन्त्री	९६-१८	विस	१७८-१९	ब्रह्मवर्चस्	२१०-१९	भञ्ज
बहुतन्त्रीक	"-"	विस	१८०-१२	ब्रह्मगुप्त	१३५-८	भञ्ज
बहुतर्द	११८-२१	विसाङ्कुर	५७-२४	ब्रह्मगुप्त	१४२-४	भञ्ज
बाहु	१७७-१२	बिन्दु	३६-१३	ब्रह्मगुप्त	१३५-८	भञ्ज
बान्धव	११८-९	बीज	१४४-१०	ब्रह्मदत्ता	१४९-१३	भञ्ज
बान्धकि	११६-७	बीजाश्रव	"-११	ब्रह्मकृत	१४५-१९	भञ्ज
बाहुकि	"-१८	बीजरुहा	७६-२७	ब्रह्मप्रजापति	९१-२२	भञ्ज
बाणम्	५४-१४	बीजर्याकृत्य	७७-५	ब्रह्मचारिन्	२२६-१८	भञ्ज
बाभ्रवी	५१-१६	बीज	२३२-१७	ब्रह्मन्	२१३-२४	भञ्ज
बारुबाणम्	५४-२६	बीज	१७७-२२	ब्राह्मण	२२२-२	भञ्ज
बाल	१४८-१०	बीज	२०६-७	ब्राह्मण	२०२-५	भञ्ज
बालशिख	"-"	बुक	१७९-१७	ब्राह्मण	२०२-२४	भञ्ज
बाला	"-"	बुभुक्षा	२१६-२४	ब्राह्मण	१८५-३	भञ्ज
बाल	५७-१०	बुध	५७-२३	ब्राह्मण	१५०-५	भञ्ज
बालवृद्ध	९३-९	बुध	१७८-४	ब्राह्मण	१११-७	भञ्ज
बाला	३८-१६	बृहत्	१२३-२५	ब्राह्मणयाजक	७८-१४	भञ्ज
बाल	२२४-१३	बृहत्	१२५-१२	ब्राह्मणतुर्य	"-२१	भञ्ज
बाभ्रव्यायणी	५१-१६	बृहती	"-"	ब्राह्मणमत	८४-२०	भञ्ज
बाल	२२१-४	बृहत्तिका	१२९-२३	ब्राह्मणचेल	८६-१९	भञ्ज
बालिश	१४९-२३	बृहतीकार	१३९-१९	ब्राह्मणजातस	"-"	भञ्ज
बालिश	२२२-२	बृहत्पति	१००-१५	ब्राह्म	१११-५	भञ्ज
बाहीक	१९३-१५	बृसी	४५-२४	ब्रूहि	१६-१८	भञ्ज
बाहु	१३६-२५	बृसी	१०३-२	भङ्गा	२१०-२२	भञ्ज
बाहुकीट	१८३-२०	बैल्य	१५३-९	भङ्गी	४२-२५	भञ्ज
विचर्चिका	२३३-२२	वैल्ययत	३७-१४	भगल	१७५-२१	भञ्ज
विन्दु	१५६-४	वैल्यकी	११५-२७	भक्षाली	१९६-४	भञ्ज
विम्ब	१४८-१८	वैजवापि	१३५-२	भक्षितपलायहु	७१-११	भञ्ज
विल्व	१७५-११	वैजवापि	२०५-१५	भक्षादी	१९६-५	भञ्ज
विस	२२०-१६	वैज्य	१८९-९	भक्षा	२१६-१८	भञ्ज
विडाल	१०१-१४	वैन्दवि	१३४-२०	भगन्दर	६२-१३	भञ्ज
विम्बा	४१-२६	बोध	२०४-१८	भग	६४-११	भञ्ज
विम्बी	४१-२६	ब्रध्न	१५६-१९	भगला	१३८-२२	भञ्ज
विल	१७९-४	ब्रह्म	६१-१६	भगी	५-६	भञ्ज

भञ्जन	१८८-१६	भवतु	२७-७	भारत	८४-१९
भञ्जनागिरि	९८-२४	भव्यामनोज्ञ	९७-२४	भास्कर	२५-७
भण्डित	१५४-३	भर्ग	१३६-५	भास्त्र	१७५-१७
भण्डिल	१५४-३	भर्त्त	१३४-८	भाष्यवर्त्तक	७८-१९
भण्डिल	१५४-३	भर्त्तृ	१४०-१९	भिक्षा	२१७-१९
भण्डित	१५९-१५	भर्ग	१५४-१४	भिक्षा	१६४-५
भण्डित	१५४-६	भद्र	२४५-७	भिक्षुकी	४६-५
भण्डित	१५९-२६	भङ्गकीय	१६२-१०	भिक्षु	१२९-४
भणिति	२४७-२	भव्यभाला	४१-३	भिक्षुकदाक्षि	६९-२३
भण्डित	३२-४	भस्त्र	६३-२१	भिक्षुक	१६४-१९
भरट	२१४-५	भस्त्राफला	४०-१	भिक्षुक	२१४-२४
भरण	२१४-४	भस्त्रा	१८१-८	भित्त	२४८-१४
भर	२५०-६	भस्त्रा	२१४-३	भिदा	५-२२
भर	२१८-४	भस्मसात्	१५-११	भिन्दिलवणा	९०-११
भरण	२४४-१	भस्मम्	१४-२२	भिषज	२४२-१५
भरत	१६२-२०	भष	२५०-११	भिषज	१५-१०
भरत	१३४-८	भषी	४२-२२	भिषा	१५९-१५
भरत	१३४-१७	भारत	२०७-१२	भिषणज्	२४३-१३
भरत	२४४-१४	भाजन	१५५-२६	भिषणज	१६०-३
भरतर्षभ	८५-२०	भाण्डा	१८८-१६	भी	२४८-११
भद्राकृत्य	७७-९	भागवतीभागवत	९३-३	भीन	१२७-५
भरद्वाज	१५५-४	भाजन	३६-१५	भीमसेनार्जुन	६९-१४
भरद्वाज	१५६-९	भाजा	४९-२३	भीमार्जुन	९१-१७
भरम	१४५-१०	भाजी	४९-२३	भीरुघान	१०८-२२
भरुजा	४८-३	भाण	१४-४	भीष्मद्रोण	६९-५
भरुजी	५-५	भानु	२३०-२२	मुक्तासुहित	८८-१७
भवति	१७-२	भारत	१४४-१४	भुरण	२४२-११
भवतु	५-१३	भारम	१४५-१०	मुषन	६३-७
भवन	६३-१३	भारङ्गि	१९२-२५	मुह	२३४-१२
भलन्दन	३१-३	भारुजिक	१३-२४	भुः	२४८-१०
भलन्दन	१७५-८	भार्यापति	६८-२	भूर्ज	६४-१२
भलन्दन	१४२-९	भार्याढ	७०-१८	भूत	५५-११
भल्ल	१७१-६	भाव	६३-१८	भूतनिराकृत	८४-२६

भूमि	२०२-१४	भौलिकी	४७-९	मठ	५५-१०
भूमि	१४१-१८	भौरिकी	४७-१६	मठिका	१२५-२
भूरि	—२५	भौलिकि	१४८-१८	मठी	४४-१०
भूमत्तृ	७८-१८	भौलिकिविध	१६९-१४	महार	१७१-२२
भूयस्	१८-१४	अंशकलाकृत्य	७४-२५	मण्डली	४२-२१
भूयस्क	१३०-३	असर	१०१-१८	मण्डल	५७-२४
भूयस्	१३८-२६	असरक	१२९-२५	मण्ड	५४-२०
भूभवंस्	२०-१	असर	१२६-११	मण्डर	२४७-११
भूषण	२४९-१४	असरक	१२६-११	मण्डप	५४-१४
भूषण	५४-१५	अष्टका	३४-१९	मण्डल	२४-११
भू	२०४-२८	अष्टककपिष्ठल	३५-१८	मण्डकी	४२-२१
भृगु	—८	आतृ	२२६-९	मण्डपिका	१२५-३
भृङ्गी	४५-३	आतृ	२३७-२५	मण्डु	१५७-१९
भृतक	१२९-९	आतृपुत्रः	२५-—	मणि	२३३-१
भृति	२१३-९	मङ्गु	१५८-१९	मणि	२३५-२४
भृश	२२१-१५	मङ्गु	१८-२४	मणिक	१२१-१०
भृश	२४४-२६	मकर	१७२-२५	मणिक	१२१-१०
भृष्टलुब्धित	६५-८	मकटु	१४५-१७	मणिपाली	१४७-११
भेद	२११-९	मक्षिका	२३१-२१	मणिपाली	२१५-७
भेषज	१२१-१६	मङ्गूष	—	मत	१७७-१५
भोस्	५-६	मङ्गल	५९-११	मति	१४०-५
भोगावली	९९-१३	मङ्गुष	१४१-२	मनुबर्थ	१८९-२५
भोज	३७-१५	मगदी	१७२-३	मत्स्य	१२७-१९
भोजंभोजम्	१५-१४	मगध	१८९-२३	मत्सी	४२-२७
भौजि	१८९-९	मगध	२४२-२१	मत्स्यक	१२८-२
भौरिकिविध	१६९-१४	मघष्टु	१४५-२०	मथि	२४७-४
भौरिकि	१४८-१९	मञ्जुक	५४-२४	मद	२४५-७
भौरिकि	३७-२०	मञ्जुरी	२१७-१९	मदाघ	३४-११
भौलिकि	—२१	मञ्जुरी	४५-११	मदि	२४९-१४
भौलिङ्गि	४७-४	मञ्जीर	६४-३	मद्यपीत	७०-२६
भौलिङ्गी	११५-१२	मञ्जीरक	१४१-२३	मद्रस्यला	१९-६
भौलिङ्गी	४७-४	मङ्गु	२३२-१८	मद्रकूल	१९६-३
		मठर	१५२-६	मद्रशर्मेन्	१३८-९

मध्य	१९१-७	मनस्	२१-५	महत्	२४८-१३
मध्य	५७२-२०	मन्त्रार्थ	१८९-२५	महत्	१८०-३
मध्या	३९-१	मनायी	१५७-१७	महत्	१३४-१३
मध्यमा	३९-३	मनीषा	२३५-८	मर्मर	६२-३
मध्यस्थ	२२२-३	मनीषी	१०२-१	मर्यादा	९६-८
मध्यम	६१-१२	मनीषित	१०१-२०	मल	५७-१०
मध्यमिका	१९१-७	मनु	१५९-८	मलिन	१७२-७
मध्यमक	१९१-८	मनुष्य	१६५-११	मसमसा	७५-१८
मध्यतत्	१२२-२४	मनुष्यी	४३-१७	मसुरकर्ण	१४१-१४
मध्यमा	१४६-१३	मनुषी	४३-१८	मसूर	१६६-४
मध्या	१४६-७	मनुवृद्ध	७०-५	मसुरकर्ण	३३-२४
मध्यगुरु	७१-२	मनीष	२२८-२१	मस्कर	१०५-२
मध्यगुरु	८०-९	मन्त्रार्थ	१०२-२०	मस्करी	१७४-२६
मधु	१८०-१	मन्त्र	१५७-१७	मस्तक	१२४-९
मधु	२०२-२०	मन्त्र	१४२-१७	मस्मसा	७५-२०
मधु	१७४-२३	मन्द	२४५-५	महस्	१७९-१४
मधु	२३०-२२	मन्द	१४४-१३	महत्	१६२-२८
मधु	२३९-४	मन्द	२२१-१४	महत्	२२०-६
मधु	१०८-९	मन्द	७८-१८	महत्क	१२५-१२
मधु	५३-११	मन्त्रमित	८४-२०	महाजन	१९८-२७
मधु	१५९-२०	मन्त्रि	२५०-१७	महापुत्र	१७४-१
मधुक	१२५-१३	मन्त्रणार्ह	८५०-२३	महाचित्त	१७४-२
मधुर	२२१-९	मन्दार	१७८-२०	महाराज	२२३-८
मधुपर्क	२११-२१	मन्त्र	२१६-२१	महाव्रत	२१०-८
मधुकर्ण	१७४-२२	मन्त्रित	१५२-१३	महानास्त्रि	२१०-११
मधुमत्	२०४-२	मन्त्रे	१७-३	महानस	१६२-२०
मधुमान्	१९४-१५	मम	२४५-२४	महानद	६२-१२
मधुर	१७४-१८	मम	८-१९	महित	१५८-२०
मधुसर्पिस्	६९-९	मयूर्यखड	९८-१४	महाप्रयाण	१६२-२५
मधुसर्पिस्	९१-७	मयूरखड	९८-१४	महाप्राण	१६२-२५
मधुसूदन	२४९-२१	मयूर	१०२-२७	महिलापाद	९३-१७
मनस्	१६०-३	मयूरव्यंसक	८७-१	महाशूद्री	३९-२६
		मयूरव्यंसकप्रिय	९०-२८	महित्री	२४०-१३

गणरत्नमहोदधेः—

४६

महित	१६२-१२	माधव	११८-१०	मांस	१९८-७
महिरथ	१०३-२	मानस	११८-१२	मांस	२३२-१७
मही	१८७-१४	मान	६१-१५	मांसशोणित	९३-८
महिष	१०१-१२	मान	७१-१५	मांस	२०८-१२
महीङ्	२४२-२२	मान	२३५-८	मांसौदन	२०८-१३
महिमत	१६२-२३	मानकस्थली	१९६-९	मांसौदन	१९८-६
महिषी	२१५-६	मानव्यायनी	५१-१८	मित्रयव	३१-२३
मही	२२०-१३	मानाव्यायनी	५१-२४	मित्र	१९५-१०
मही	४२-१०	मानस्थली	१९६-९	मित्र	१९९-२३
महीघ्न	२५१-१०	मानुष	२२३-१४	मित्र	१४९-३
मा	९-९	मान्तव्यायनी	५१-२०	मित्रयु	१५२-७
माङ्	९-९	माया	१८७-१२	मित्रयु	१४७-१
माङ्गव्यायणी	५१-२१	मारुत	११७-१९	मित्रयु	३१-२३
माङ्गव्यायनी	५१-२७	माल	२३५-७	मित्रावरुण	९१-१८
माकि	९-२	मालक	६२-३	मिथुन	२२६-१८
माठर	१९५-२३	मालव	१६९-२	मिथुन	२०-१५
माठरा	१५२-६	मालती	४२-११	मिथ्याकृत्य	७७-२६
माणव	२२२-१२	माला	२३७-१	मिथु	५२-२६
माण्डव्यायनी	५१-१९	माल्या	१८७-१५	मिथ्या	२०-११
माण्डलिक	१३२-३	माल्य	१२१-१५	मिथस्	२१-८
माण्डव्यपिङ्गल	६९-२२	मावा	१८७-१२	मिमत	१४९-१३
माण्डिकुण्ड	६९-२५	माशब्द	२१२-१९	मिम्रकावण	९८-२२
माण्डरिक	१३१-२८	माषादन	१९५-९	मीन	१७०-२४
माची	४४-२६	माषशराविन्	१३८-२०	मीमांसा	१८६-४
माजिरक	१४१-२३	माषस्थली	१९६-८	मीमांसकदुर्दुष्ट	८६-१५
मातरिपुरुष	८२-२१	माष	५८-२०	मुकयी	४३-४
मातरिश्वन्	२४१-१६	माषोण	१०९-८	मुकुर	२४७-२०
मातृ	४०-११	मास	५८-१७	मुकुर	२१८-१
मातामही	४२-१०	मासजाता	७०-१२	मुकुर	२१८-१
मातृक	१९१-१०	मासक्षपण	२०७-१४	मुकुल	२३५-८
मातापितृ	८१-१८	माहकस्थली	१९६-८	मुकुल	५८-२६
मात्रायाम्	८-१८	माषोन	४-९	मुकुल	१४७-२०
मादित	१७२-१२	मांसी	४६-११	मुक्ता	१३२-१६

मुक्ति	१८६-१६	मुसल	१०२-३	मूपिक	५६-२१
मुख	२३९-९	मुसल	५१-२६	मुषिका	१३७-२१
मुख	२००-२	मुसली	४७-२१	मुषी	४९-२
मुख	५६-८	मुसल	२०६-२२	मुकरड	१४४-२४
मुख	१३०-१३	मुष्क	२२९-७	मुकरडु	१४४-२४
मुख	२०५-१	मुहुर्मुहुस्	२२-१६	मुगपद	९८-१४
मुखचन्द्र	८४-३	मुहुः	२२-१६	मुगक्षीर	९८-१३
मुखतस्	२-२४	मुहूर्त	२०१-१७	मुगचपला	९८-१५
मुखपुण्डरीक	८४-३	मुहूर्त	१८४-२२	मुगावती	९९-१२
मुखतस्	१९०-५	मुहूर्त	६२-२१	मुगीपद	९८-१५
मुञ्ज		मुच्छा	२४६-६	मुगीचपला	९८-१५
मुञ्ज	१४९-३	मुच्छा	२३१-११	मुगीक्षीर	९८-१३
मुण्डसम्भावित	८४-२०	मुच्छा	२१८-२०	मुजा	२४८-२३
मुत्त	२४८-९	मुढ	१४०-१९	मुणाल	२३७-११
मुद्रल	१५९-१६	मुति	२४८-१६	मुणाली	५७-२३
मुद्रिका	१२४-१९	मुत्रपुरीष	९२-२२	मुणामुजा	५-७
मुद्रा	२१७-२३	मुत्रशक्त	९३-२	मुणाल	१०२-२६
मुनि	१४१-१३	मुत्र	२१७-२०	मुणाल	५७-२३
मुनि	२३४-१०	मुत्रशक्त	६९-१५	मुत्त	२४८-१०
मुनिचित्त	१७४-१	मूल	२४७-१८	मुदुं	१४५-१२
मुनिवित	८६-१७	मूर	२४७-१८	मुदु	२३२-१७
मुनिचन्दन	८४-३	मूलविभुज	२५१-९	मुदु	२२०-६
मुनिस्थल	१७४-२१	मूल	२२१-९	मुषा	२१-१४
मुनिखेट	८६-१४	मूल	१७४-२३	मे	७-१३
मुनिपुङ्गव	८५-१९	मूलक	६३-१२	मेखला	२३५-८
मुनिपदी	९४-१०	मूलाटी	४२-८	मेखला	१०३-३
मुनिधूर्त	८६-१७	मूल	२-१८	मेघ	२११-२०
मुनीवती	९९-११	मूल	२१-१३	मेघ	२४५-१४
मुरल	१३५-१७	मूलभार	२१०-२६	मेघ	१९९-२३
मुर	१३९-२६	मूल	५९-३	मेघ्य	२०-१३०
मुल	२३५-१९	मूलक	१२४-१८	मेढ	६४-४
मुसल	२११-२०	मुषिका	३८-१४	मेधी	४३-२६
मुसल	१५८-२०	मुषा	४९-२	मेदस्त्रिण्ड	२५-१२

मेघ	२५०-८	यज्ञ	१४८-१२	यवाम	२३७-१४	यूप	१००-१०
मेघा	२४२-९	यतस्	१२२-२६	याजकोपाध्याय	९३-१०	यूप	१००-१०
मेघा	२४९-४	यदुत	४-७	याज्ञदत्ति	३०-२७	यूप	१००-१०
मेघा	१९९-२२	यद्	२७-२	यातृ	१०-१४	यूप	१००-१०
मेघा	२०५-२४	यद्	११-१३	याति	१६-२१	यूप	१००-१०
मेघा	२११-१९	यत्र	१०-५	यातोपयात	२१४-१४	यूप	१००-१०
मेधाविन्	२२८-२१	यथा	१५-१३	यात	२१४-१४	यूप	१००-१०
मेधी	४३-५	यथाकथाच्च	९-४	यान	५५-१६	योन	१००-१०
मेधातपस्	६९-९	यथातथ	२२२-२१	याव	१२८-१०	यो	१००-१०
मेधातपस्	९१-१४	यथापुर	२२२-२०	यावत्	६-२१	यो	१००-१०
मेनका	५२-५	यथाकाम	५-२१	युक्तम्	२२-१९	यो	१००-१०
मेघ	२५०-७	यथात्मन्	२२४-५	युग	२०५-२५	यो	१००-१०
मेह	२५०-११	यदा	६-१०	युग	१६४-१५	रक्ष	१००-१०
मेत्र	१७५-१५	यदिव	६-२२	युग	२११-२१	रक्ष	१००-१०
मोदक	५४-४	यदि	४-६	युगन्धर	१५०-५	रक्ष	१००-१०
मोदमान	१९१-१९	यदिनाम	५-१८	युगपत्	२२३-२२	रक्ष	१००-१०
मोदन	१८८-१०	यदृच्छा	८९-१८	युगपत्	१९-२०	रक्ष	१००-१०
मोदन	१९१-१९	यमल	१७३-३	युगवरत्रा	१६४-२३	रक्ष	१००-१०
मौल्लायन	१३४-२३	यमसभ	२०३-१६	युक्ति	२४८-२५	रक्ष	१००-१०
मौनिक	१३२-१	यवक	१२६-१८	युधिष्ठिर	१३८-१२	रक्ष	१००-१०
मौनत्व	१७६-१२	यवक्रीत	१८५-१७	युत्	२४८-९	रक्ष	१००-१०
मौलीन्दुः	७०-३	यमष्टु	१४५-१९	युद्ध	२४५-१९	रक्ष	१००-१०
यका	५२-४	यमुन्द	१४७-२६	युवन्	२२८-२	रक्ष	१००-१०
यकृल्लोमन्	१९३-२२	यव	२३०-१९	युवराज	२२४-४	रक्ष	१००-१०
यकृल्लोमनख	१९३-२२	यव	२३२-६	युवराज	१९२-१९	रक्ष	१००-१०
यकृन्मेदस्	९२-२२	यवनमुगड	८७-१०	युवन्	२२६-६	रक्ष	१००-१०
यज्ञ	६-२	यवास	१६६-२	युवति	१६४-९	रक्ष	१००-१०
यजमान	२१५-१३	यशस्	२०९-१५	युष्मद्	२७-५	रक्ष	१००-१०
यजमान	२२८-७	यवास	१७७-२२	युष्मद्	४०-१३	रक्ष	१००-१०
यजुस्	१८३-१८	यवास	१७९-१३	यूका	२३३-२१	रक्ष	१००-१०
यज्ञ	१८३-७	यस्क	३०-१३	यूथ	२००-२	रक्ष	१००-१०
यज्ञदत्त	१७६-३	यस्क	१४१-२३	यूथ	५५-२७	रक्ष	१००-१०
यज्ञ	२०१-१६	यष्टि	२१५-२३	यूप	१७१-१९	रक्ष	१००-१०

यूथर	१७०-२२	रथकार	१३९-२४	राजपुरुषायणि	११३-१८
यूयी	४३-२५	रथपा	१०४-१०	राजस्थल	१९६-५
यूप	२०६-१४	रथकार	१३९-२४	राजपुत्र	१६५-१३
यूयी	४२-२६	रथगणक	७९-३	राजन्य	१६५-५
यूष	५६-२०	रथन्तर	१६२-१८	राजद्वितीय	७९-५
यूषी	४२-२६	रथस्य	१०४-९	राजन्य	१६८-१७
येन	७-१४	रथ	१६५-२०	राजस्नापक	७८-२०
योग	२०८-११	रथगण	२२७-२५	राजपरिवेषक	४८-२३
योध	५५-२२	रथकार	१७४-२४	राजतुरीय	७८-७
योध	११८-१०	रथन्तर	१५२-१५	राजसूय	५९-२१
यौवन	५५-१६	रथीतर	१५२-१५	राजपथ	१२७-१३
(र)		रत्नि	२४९-१८	राजशार्दूल	८५-१९
रक्षस्	२४०-१४	रराका	१५८-८	राजी	२३६-६
रक्षोऽसुर	२४०-१५	रवण	१४२-१३	राजपौरुष्य	११३-११
रङ्कु	१९४-८	रस	५७-१८	राजीव	२३७-११
रक्षोऽग्न	११८-२३	रस	१८५-१४	रामलक्ष्मण	९१-७
रक्षोहन्	२४१-१०	रहस्	२००-२	राम	१३७-८
रक्षोमुख	३१-९	रहस्	२०४-१८	रामायण	२०७-१३
रक्षस्	१३४-११	रहूगण	१५८-८	रामोद	१५३-१४
रघुवृषभ	८५-१९	रहोगण	१५८-८	रावण	११९-१८
रणपण्डित	७१-२६	राग	२१८-४	राशिकल्पित	८४-२६
रजःकर्णी	२५-१६	राक्षस	११७-१९	रासभकरभ	६९-७
रजत	१६७-४	राक्षोऽसुर	२०३-७	राष्ट्र	५९-२६
रजत	६१-२	राशि	११४-२६	राहुचन्द्र	६९-३
रज्जु	१९४-१४	राजन्	२०२-२३	रावणि	११६-१
रजस्	२३८-६	राजन्	१९१-३	रावणि	११४-२५
रज्जुभार	१२-८	राजन्	१६५-४	राहक्षिति	११५-१
रज्जुकण्ठ	१८२-५	राजग्वत्	२३१-११	रायस्पोष	१७५-२२
रण	२५०-६	राजहंस	८५-१८	राष्ट्रपति	१६२-२
रण	५४-१६	राजगृह	१९६-५	राहवि	११४-२४
रण	२१३-२	राजदन्त	६४-१६	रिक्त	१२९-२४
रण	२४७-२	राजवृतीय	७१-५	रिक्षा	२४७-१५
रणपथ	१२७-१४	राजपुरुष	२२३-२२	रिपुदमन	२४९-२१

गणरत्नमहोदधिः—

५०

रिपूत्सादक	७८-१७	रोदसी	१९-२७	लत	१५४-११
रिष्टि	१८०-५	रोध	१४२-३	लाति	२४८-१०
रुचि	२४९-१८	रोम	२४७-१४	लतु	१५७-१८
रुक्	२४८-९	रोम	१८०-३	लघु	२०-६
रुजा	२४८-२३	रोम	२३४-११	लमक	१४९-३
रुद्र	२०२-२३	रोमन्	१७२-४	लमक	३२-१९
रुमत्	१८०-१८	रोमक	१९३-२१	लघणी	४७-२०
रुमणवत्	२३१-८	रोमक	१७६-१८	लवण	२३९-१८
रुक्	२०२-२२	रोमश	१७७-६	लवणा	४७-२१
रुक्	२३४-११	रोमाञ्च	२१८-४	लवण	२२१-१०
रुक्	१३१-२२	रोह	१७१-१०	लवली	४४-२७
रुट्	२४८-९	रोहिणी	१४५-१	लवणकृत्य	७७-६
रुक्मिणी	१४५-११	रोहिणी	५०-९	लशुन	६४-१३
रुक्म	१५९-१	रोहित	२४७-२१	लहका	५२-२२
रुक्म	१४८-१३	रोहिणी	२४७-२१	लहका	१३८-१
रुप्य	१४८-९	रोहिण	१५४-३	लह्य	१४१-२३
रेख	१४१-२४	रोहीतक	१६७-११	लाट्	२४३-१५
रेखा	२४९-३	रौद्रायणी	५१-२८	लाट्	२४२-१४
रेखा	२४७-१४	रौढि	३७-२८	लाडि	३७-९
रेखा	२४३-१०	रौढीयपाणिनीय	६९-११	लातव्यायनी	५१-२७
रेफत्	२४५-१	(ल)		लावेरणि	१९०-१०
रेम	१५८-२१	लक्षण	१८४-६	लाङ्गला	१११-९
रेवती	१४७-९	लक्ष्य	१८३-१२	लिखा	२४७-१५
रेवती	५२-९	लङ्कशान्तमुख	३५-१५	लिगु	१५०-५
रेणु	६२-२६	लङ्क	१४९-११	लिखित	२४७-३
रेहत्	२४४-२७	लक्ष्मण	१४५-१४	लिगुशौण्ड	६९-२५
रेवका	५२-९	लङ्का	१४७-१८	लिट्	२४३-१७
रेवतिक	२०५-१४	लङ्का	१४७-१८	लिप्रवासित	६५-१०
रेवत	१७५-१०	लङ्का	१४८-१२	ल	१३-२५
रोगनाशन	२४९-२१	लकुल	१७२-१८	लून	१२८-१८
रोग	२१८-४	लघु	२४७-१२	लूनयव	७३-८
रोचनाकृत्य	७७-२	लघु	१२०-७	लूनमानयव	७३-१८
रोचन	२४९-१४	लघुदीर्घ	६१-९	लेख	१४१-२५

लेखाधू	१४४-७	लौहित्यायनी	५१-१५	वतगड	१५८-५
लेखाधू	३३-२	(व)		वतगडी	५१-२६
लेखा	२४७-१४	वसस्तस्	१२२-२७	वत्	१५-१४
लेखा	२४३-१३	वकसवथ	३१-१९	वत्	६-११
लेट	२४३-१	वक्र	२२०-८	वत्स	१६५-५
लेट	२४३-१८	वक्र	५८-१२	वत्स	२२०-११
लेह्य	३१-६	वक्रणितम्बा	१०९-६	वत्सक	१२८-१८
लोकायत	१८३-१३	वक्रणदी	१०१-६	वत्स	१५७-११
लोचना	७७-४	वङ्ग	१९०-१६	वत्सोद्वरण	२०४-३
लोट्	२४३-१	वङ्गभण्डीरथ	३५-८	वद	२५०-४
लोटा	२४३-२१	वञ्जूल	१७८-१८	वदरी	४१-२७
लोमश	१७६-११	वचाकु	१३७-१२	वदनेन्दु	८४-२
लोम	१५६-२०	वजपाणि	७२-१	वदि	६-१
लोमा	९२-२६	वज्र	५८-५	वध	२११-२०
लोमक	१७३-८	वज्र	१७१-२	वघ्निका	१२७-७
लोमक	१७६-१८	वट	१८०-१७	वधू	२०२-२०
लोमक	१४८-८	वज्र्य	१९५-२२	वधू	२२६-२२
लोम	२३४-१०	वट्	६-१२	वन	११९-१६
लोम	२४७-१४	वट	६४-५	वन	१८७-२१
लोमन्	१७२-२६	वड	१७२-१८	वन	१८७-२७
लोमन्	१७२-२	वटाकु	१३८-२१	वन	१८९-३
लोह	१६६-५	वटारक	३२-२७	वन	१७८-१२
लोह	६०-२०	वडवा	१७-१५	वन	१५३-११
लोहा	१४९-१४	वडवा	१०१-१८	वन	१०२-१८
लोहाण्डी	४१-२७	वडवा	२२२-१	वन	१६५-१९
लोहित	५६-२३	वडवा	१६४-२१	वनवासी	१८७-१४
लोहित	५६-२४	वडवा	१४१-१७	वनकौशम्बी	१८७-१४
लोहित	१५७-१८	वडवा	२२२-१	वनस्पति	१०२-५
लोहित	२४६-२	वडवा	२३५-९	वन्या	१८८-१६
लोहित	२४७-२१	वडमीकार	१३९-१९	वपा	२४८-२७
लोहितागिरि	९८-२६	वडारक	३३-१७	वप्र	६२-२२
लोमन	१३१-९	वणिय	१९६-१६	वर्मिक	२०४-२१
लौहितिक	१२३-२	वतगड	१४१-११	वयस्	१३४-१२

वयस्क	१२८-३	वर्म	२३५-१७	वसन्तग्रीष्म	६९-३	वा	वा
वयस्	२४०-१८	वर्मती	१८८-८	वसान	१६९-६	वा	वा
वरम्	२२-५	वर्मिन्	१४७-२१	वसाति	१६८-१८	वा	वा
वर	२५०-६	वर्बड	१९५-२४	वसा	२४८-२६	वा	वा
वरगु	२४२-१७	वर्ष	२१०-०	वसु	२४०-१४	वा	वा
वराही	४७-२६	वर्ष	५६-१०	वसु	१४८-१८	वा	वा
वराण	१७८-२४	वर्षा	१८३-१९	वस्त	५५-५	वा	वा
वरायण	१८१-२२	वर्षमक	३१-१९	वस्तु	२३४-१०	वा	वा
वराह	१०४-११	वलाह	१७४-१४	वरत्रा	१६४-२४	वा	वा
वरुट	१३९-८	वर्षक	३१-९	वह	२५०-१३	वा	वा
वरुट	२०३-४	वर्ण	१९४-६	वह	१५४-१३	वा	वा
वरेण्य	१४८-४	वलि	२३४-१६	वहद्गु	७२-२३	वा	वा
वर्ग	१९९-२२	वल्कल	५८-१४	वा	३-५	वा	वा
वर्च	१९५-१०	वरगु	१५७-१७	वाक्	१३९-२४	वा	वा
वर्चस्क	५३-१४	वल्मीक	५३-२४	वाक्	३९-२१	वा	वा
वर्चस्	२४५-६	वल्मीक	१८०-१९	वाक्चपल	७९-२६	वा	वा
वर्ण	१७९-२	वल्मीक	१३८-२	वाकिन्	१४७-१७	वा	वा
वर्णक	२१७-१९	वल्या	१८८-१५	वाक्	२१४-१९	वा	वा
वर्णक	३३-२०	वल्मका	४४-२७	वाग्वज्र	८४-२	वा	वा
वर्णतस्	१२३-१	वलय	५०-८	वाग्देवताभक्ति	९७-२५	वा	वा
वर्ण	२३२-६	वंश	२११-२	वाग्मिन्	१५३-१३	वा	वा
वर्णिका	१२४-१७	वंश	१९९-२२	वाङ्मनस	९१-८	वा	वा
वर्णकपेशिका	२१५-१५	वंशभार	२१०-२५	वाचस्पति	२४१-१५	वा	वा
वर्णक	२१५-१६	वंशावती	९९-९	वाचा	३९-२१	वा	वा
वर्णु	२०४-३	वशिष्ठ	१७३-१८	वाजपेय	५९-२४	वा	वा
वर्तते	१६-२३	वशिष्ठ	३०-१६	वाज	६०-१८	वा	वा
वर्ण	५६-५	वशीक	०-१५	वाजसनेय	१८२-५	वा	वा
वर्तुल	१७५-१२	वशेकृत्य	७८-३	वाट्	१०-४	वा	वा
वर्तनाक्ष	१४१-२४	वषट्	९-५	वाटाकू	१३८-२१	वा	वा
वर्तमान	१६३-१२	वर्षाशरद्	१८४-१७	वाजव्य	१५०-१३	वा	वा
वर्धर्म	२३३-१४	वषट्	७५-४	वाटूर	१८६-१८	वा	वा
वर्धन	२४९-०	वसन्त	५५-१२	वाट्य	१२५-५	वा	वा
वर्म	२१८-१५	वसन्त	१८३-५	वाड्वलि	१०२-२२	वा	वा

वाणिज	११८-१८	वारिपथ	२०७-२५	विकसा	१४४-८
वाणिजक	१६९-१७	वार्कलि	११६-७	विकटी	४८-५
वालिकाज्य	१६९-१९	वारिपथ	१२७-१४	विकटा	४८-७
वात्	१०-३	वाह्यायणी	५१-२०	विकर्ष	२११-९
वात	१६५-२३	वार्चल	१७५-१२	विकर्ण	१४६-१
वात	२३३-१०	वार्त्त	१२०-९	विकली	४४-३
वातकि	१४०-२६	वार्त्तिकसूत्र	१८५-१५	विकला	४४-५
वातरुडायन	१६६-१५	वार्दावान्	९९-११	विकुट्यास	१७७-५
वातरुडी	५१-२६	वार्दालीकृत्य	४६-१८	विकिर	१०५-१८
वातघ	१६९-१	वार्मिक	२३५-७	विगर्ह	२३७-१२
वातावती	९९-१३	वाल	१४६-७	विघातिन्	२२३-१८
वातागर	१८१-२३	वाल	२४७-७	विचार	२१७-१८
वात्स्यखड्ग	७०-१	वाल्गव्यायनी	२१-१८	विचप्रचा	८९-३
वाद्यक	१२४-२८	वाल्मीकि	१९०-२	विग्र	१७४-६
वादन	१४५-३	वाल्गुक	१३२-३	विग्रह	१७४-७
वार्दाली	१८०-६	वावत्	८-४	विग्रा	१४४-१५
वानरप्रवा	८४-५	वाव	९-५	विघात	११८-२४
वानमन्तरा	१००-२३	वास	१७८-१३	विग्र	२१८-२१
वानुजि	१४०-२५	वासर	६४-५	विजापक	१९४-९
वान्तवृक्ष	१४१-१	वासर	६४-५	विजावक	१९४-७
वाध्वव्यायणी	५१-१६	वासव	११९-१	विटङ्ग	५५-१०
वामन्	२३४-१६	वासवदत्त	१७१-४	विजिगीषा	१८०-२६
वामरज्जु	१२७-१७	वासवदत्ता	१८५-१८	विटप	५७-४
वायस	१२०-१४	वासा	२३०-१९	विटी	४४-२१
वायस	१२९-३	वासि	२४९-१३	विडौजा	१००-१२
वायसविद्या	९८५-८	वास्तु	६२-१९	वितपन	७७-८
वायुदत्त	१४५-१२	वास्तुविद्या	२०१-२४	वितान	५६-२२
वायुदत्त	१७१-५	वाह	२१३-८	वितविनाशन	२४९-२०
वारत्र	५४-२४	विक्षा	२१६-१९	वितरुडा	१९८-९
वार	२४७-७	विकङ्कत	१६७-११	वित्त	६४-१२
वाराटकि	१९०-३	विकङ्कत	१७८-२	वित्नीकृत्य	७५-१९
वाराणसी	१८७-२२	विकर	१७२-२२	विडङ्ग	५४-२४
वाराटकि	१९०-३	विकथा	१९८-१७	विद	१५३-१५

विद	१३८-१८	विप्रचित्त	१२३-२३	विलेपिका	२१५-११	वि
विद	१५५-२३	विप्रकर्ष	२११-१०	विवस्वत्	२३१-११	वि
विदन्त	१२०-११	विप्रयोग	२११-११	विबर्ह	२३७-१३	वि
विदेह	१९५-११	विप्रश्न	२११-११	विविक्त	१७६-१९	वि
विदर्भ	१५५-२४	विफल	२२५-३	विशयिन्	२५१-६	वि
विदग्ध	२२२-१९	विबुधप्रधान	८०-७	विशंप	१५४-७	वि
विदभृत्	१५८-२१	विभग्न	१७४-१५	विश	१४३-२३	वि
विदा	२४८-२२	विभीतक	१६६-११	विशस्ति	२२३-१८	वि
विधारय	१३५-२३	विभाषा	३-६	विशङ्कटी	४९-५	वि
विद्या	२०१-२०	विभीतकी	४७-२२	विशाय	२२३-१७	वि
विदार	५०-१९	विभू	२४९-१४	विशाल	५९-१५	वि
विधर्म	२२४-१२	विभू	२५१-५	विशाल	२२३-१७	वि
विनद	६२-२५	विमति	२२१-१४	विशाली	४९-१	वि
विधवा	१४४-२	विमनस्	२२१-१५	विशाला	४९-१	वि
विनत	१७६-२०	विमति	१४०-४	विशाल	१५३-१३	वि
विनाद	१९६-१६	विमति	१४४-२३	विशिका	२१६-१२	वि
विताली	७६-१	विमान	५६-२२	विशिखा	२१६-१२	वि
विना	३२-२५	विमुक्त	२४०-८	विशाल	१८१-२०	वि
विन्द	२३०-२१	विम्ब	१३९-८	विशाल	१७५-११	वि
विन्दु	१३७-१	विम्ब	५७-४	विशारद	२२०-२४	वि
विपञ्ची	५०-१४	विम्ब	२३६-४	विशिष	८४-२४	वि
विपत्	२४८-२	विघातक	१२९-१७	विशिष्ट	८४-२४	वि
विपथ	१०५-२०	विघात	१२९-१८	विषु	२३५-२५	वि
विपदी	९४-६	विघात	२२१-१६	विश्वानर	१५३-२०	वि
विपद	१८४-१७	विपुल	२२८-२१	विशेष	१८४-३	वि
विपाट्	१४२-५६	विरङ्ग	२११-१३	विश्वतर	—	वि
विपाश	१७५-६	विराधय	२२२-२३	विश्वस्त	२२५-२	वि
विपादिका	२३१-२२	विरूपक	१९४-१४	विश्व	१२२-२६	वि
विपादिका	२३३-२२	विरूपाक्ष	११४-१७	विश्वामसु	५७-१८	वि
विपाश	१५६-२२	विरोहित	१५७-११	विश्व	२७-१	वि
विप्रट्	२४८-४	विलात	२२१-१९	विश्वकथा	१९८-१९	वि
विपूयविनीयजित्या	६९-६१	विलावती	१८५-१९	विश्वजन	१८८-२७	वि
		विलाता	३८-१६	विश्वघा	२१६-१९	वि

विश्वदेव	२२९-८	वीणा	१७७-१४	वृष्णिवृद्धि	१५२-१४
विश्वानर	१५५-२६	वीणा	१३५-११	वृष्णिक	१४३-३
विश्रवण	१४२-१५	वीणा	१३५-२	वेग	२४५-२२
विश्रय	१४४-२५	बुल्या	१८८-१६	वेग	२१७-१८
विश्रि	१४६-२६	वृक्षमूल	२१५-१	वेट्	१०-२२
विश्रि	३१-२	वृक्ष	१५७-१३	वेट	१८०-१७
विष	५९-११	वृक्ष	१८०-२४	वेट	२४३-५
विष	२०५-२६	वृक्षवन्ध	१४७-१३	वेटलाज्	२४२-१४
विषपुट	३०-२४	वृक्षवञ्चिन्	१४७-१३	वेटा	२४३-२१
विषपीत	७१-२३	वृक्षग्राह	१४७-११	वेटालाट	२४३-२२
विषमस्थ	२२२-१५	वृक्षला	१३७-९	वेटवान्	९९-१२
विषम	७२-२४	वृक्षशान्दिल्य	७०-१	वेणु	१६६-२२
विषम	१८९-१८	वृट	२२१-१२	वेणु	१९८-१०
विषयिन्	२५१-६	वृत्त	५५-११	वेणुक	१९१-५
विष्किर	१०५-१८	वृत्रहन्	२४०-१५	वेणु	१७७-१४
विषु	१२-८	वृत्रघ्नी	४९-३	वेणुकीय	१७०-१६
विष्णुपदी	९४-७	वृत्रहा	४९-३	वेत्	१०-२२
विष्वक्	२३४-२२	वृत्रहस्त	२४०-१४	वेतन	२१३-७
विष्टपुर	१४४-३	वृत्ति	१९८-७	वेतसकीय	१७०-१५
विष्टपर	१४४-३	वृत्ति	१८४-२	वेतसी	४५-२४
विष्णुवासव	६६-२	वृथा	२०-१२	वेताली	७५-२७
विष्णुवृद्ध	१५२-१४	वृद्ध	२२८-२२	वेत्र	१८१-२०
विष्वक्	२१-१	वृद्ध	१६५-११	वेत्रक	१९१-७
विष्वक्सेन	६६-१४	वृद्ध	२२०-७	वेत्रकीय	१७०-१५
विहायसा	१८-२५	वृद्धमनु	७०-५	वेद	२०६-१
विसर्प	२३१-२२	वृद्धिगुण	६९-८	वेद	१२९-१३
विसर्ग	२०८-१२	वृन्द	१७०-२३	वेद	२४२-१३
विसहन	७७-२६	वृष	२२०-१३	वेददर्श	१८२-१४
विहसनेकृत्य	७८-२	वृषगण	१५०-११	वेन	१४०-२१
विष्वक्सेनार्जुन	६६-१३	वृषदंश	१६३-२	वेश	२१३-१०
विहार	५०-१७	वृषल	२२७-१	वेशम	१७७-१५
विहाय	६२-२७	वृषगण	१५८-८	वेशम	१७६-११
वीक्ष्य	१५३-२३	वृष्टि	१७२-९	वेशम	२१३-८

गणरत्नमहोदधेः-

५६					
वेष	६४-११	वैशीति	११६-१८	व्रज	५४-४
वेला	२४२-१८	वैशेषिक	१३२-९	व्रण	५४-२२
वेपि	१७७-१	वैश्वधेनवभक्त	१६९-२५	व्रण	२१८-३
वेहत	२४५-३	वैश्वदेवभक्त	१७०-९	व्रण	२५०-५
वैङ्कि	११६-२	वैश्वमानवभक्त	१६९-२३	व्रणकुमि	८१-१८
वैकर्ण	१६८-१८	वैश्वानर	११९-४	व्रत	६२-१९
वैकर्णी	११६-१२	वौषट्	९-२७	व्रत	२३५-७
वैकारि	६६-१७	वैव	४-५	व्रीहि	१६६-२२
वैकारिमत्	६६-१८	वौषट्	७५-५	व्रीहि	२३२-३
वैकारिमत्गालवाज	६६-२०	व्यंसक	८६-२७	शङ्कर	१८१-१८
वैणकि	११५-२४	व्यङ्ग	११४-१४	शङ्कर	२०४-१९
वैयाकृत	११९-६	व्यसकस	११३-२३	शक	१३५-१७
वैजयन्ती	४४-३	व्यवहारपटु	८०-१३	शक	१५७-११
वैतुलौक्य	११३-१८	व्याकुलित	२३०-११	शक्	२४८-१६
वैदत्त	११८-२२	व्याघ्रपात्	१५९-१५	शकट	१६५-२३
वैदुष	११९-९	व्याकरणसमापन	२०९-२६	शकट	५३-२४
वैद्य	११८-११	व्याकरणा	२०१-१८	शकट	१७८-१
वैद्यशलाका	५१-१०	व्याख्यान	२०१-१८	शकट	१४९-१६
वैधेय	१२०-१	व्याघ्र	८३-२८	शकल	१५८-७
वैनयिक	१३२-९	व्याघ्र	१३९-१०	शकला	१४४-१०
वैनीतक	६३-२४	व्याघ्र	१६६-११	शकन्धु	१४०-९
वैनत	१७५-१६	व्याडि	३६-२५	शक	२०४-१०
वैयसकस	११३-२३	व्याडि	११४-१५	शकन्धु	१०२-२७
वैयाकरणखसूची	८६-११	व्याडि	१८९-२०	शकल	१८०-७
वैयाकरणखसूचि	८६-१३	व्याधि	२१८-३	शक्ति	२१३-७
वैयात	१२०-७	व्यायाम	२३५-१५	शक्ति	४८-१७
वैयाकृत	११८-८	व्याल	२१३-२	शक्ति	२१५-२०
वैर	२४५-२०	व्यावहारिक	११४-१५	शकुनि	१४३-२४
वैरकि	११५-२४	व्यावहारिक	१३२-११	शकुलाद	१९२-८
वैरतरु	८४-६	व्यास	२१३-२	शङ्कुपथ	१२७-२४
वैराकण	१८१-१२	व्यास	१३९-७	शकुन्ती	१९६-२७
वैण्टक	१६९-५	व्यूढोरस्क	९५-२६	शकुनि	१९७-२
वैवाकवि	१४०-१८	व्युष्ट	२०८-२४	शङ्कु	१४०-९

शङ्कु	१७-१४	शबल	१७७-५	शर्करा	१७८-५
शङ्कुमूत्र	६९-१५	शबल	१४४-१७	शलाथल	३३-९
शकलाकृत्य	७५-२७	शबली	४३-७	शर्कारी	४३-५
शकृत्पदी	९४-१५	शबराग्नि	१०९-२६	शशवत्	७-२३
शङ्ख	२०४-१९	शब्द	२४५-१३	शर्करामर्दन	२१४-१८
शङ्ख	१५४-११	शब्दतस्	१२३-१	शलम	२४७-९
शङ्ख	१५६-११	शब्दार्थ	६८-२६	शलल	६४-१३
शङ्ख	६०-२१	शनेस्	२१-९	शलाका	१४३-२३
शङ्खपाणि	७१-१०	शन्तनुदेवापी	६९-१७	शलाकाभू	१४५-६
शची	४६-१०	शम	२०-१४	शलाथला	१४५-६
शट	१५६-२२	शमी	१८०-१४	शलाका	१८०-४
शट	१५७-११	शमी	४५-५	शशवत्	१९७-७
शठा	५०-२०	शमीवत्	१६०-६	शर्करा	१७४-१२
शठी	५०-१०	शमी	२०५-५	शर्करोन्मज्जन	१३४-१
शंडिल	१५८-२१	शम्बल	६१-१९	शष्य	१९५-१६
शशिहलकशकरस्त्र ३५-१४		शम्बली	५०-२३	शयगडभक्त	१८०-३
शण	१५०-१३	शयन	५५-२६	शलाका	१४०-१६
शतमान	५६-१७	शय्या	२१३-१०	शलङ्कु	१५०-१४
शत	५५-१५	शर	१८०-२	शलङ्कु	१३८-२७
शतद्वार	१४५-६	शर	१७७-१२	शल्यका	१४८-२
शतकुम्भ	१११-२५	शरद्वत्	१५६-९	शशादन	१९५-९
शतपदी	९४-६	शर्करा	१७७-१४	शस्त्रवागिरि	९९-४
शतपति	१६२-१	शरलोम	१३७-९	शशिशेखर	७१-९
शतपुष्पा	४०-४	शरद्	१८३-२४	शल्य	५७-७
शतपथ	१२७-१५	शरभ	२४७-९	शष्कण्डी	४५-२३
शताहर	१४५-१९	शरावती	९९-८	शष्कुली	१०५-१२
शतमान	५६-१७	शरीर	५९-२५	शष्कुली	४६-२२
शतिक	१२९-१८	शरपुरुषीय	१३३-१८	शाक	१४०-१६
शप	१५४-१४	शरमय	१६८-११	शाक	१५६-२३
शप्	१३-१८	शरण	१३०-१५	शाक	१८०-२५
शफ	६४-३	शरनिवेशन	११०-३	शाक	५४-९
शफर	१८१-११	शरनिवेश	१०९-२४	शाकल्यायनी	५१-२७
शबर	१५२-१०	शरीरोद्घर्त्तक	७८-१५	शाकिन्	१४०-१२

शाकी	२३४-२३	शालूक	२३७-१३	शिरोजानु	६६-४
शाक्यपदी	८४-२५	शालूक	१४४-४	शिरोविजु	६६-४
शाङ्कव्यायनी	५२-२४	शास्मलि	२७-२२	शिरोविजु	६६-५
शाङ्गपाणि	७२-१	शास्वागिरि	८८-२७	शिलिक	२२४-१७
शाख	२३५-८	शास्त्र	२१७-२०	शिशपा	१७५-७
शाख्य	१३०-१०	शास्त्र	२०३-२५	शिशुकन्द	२०३-१३
शाटीप्रच्छद	८३-१	शास्त्रप्रवीण	८०-३	शिववैश्रवण	८१-२२
शाटीपट्टिक	८३-१	शायणभक्त	१६८-२५	शिव	१४१-११
शाठ्य	१४८-११	शाठ्येय	१८२-११	शिव	१५३-१५
शाखिल्यवृक	७०-१	शास्त्र	१८७-१४	शिव	१२७-४
शाखिल्य	१७५-१६	शाकुलिक	१३२-१	शिवाकु	१३८-२२
शाखिल्यखेल	७०-६	शास्त्र	१३६-१४	शिरःशेखर	८०-११
शातपत्र	१३१-१४	शाश्वत	११८-५	शिशपा	१५०-७
शान्तिवाचन	२१०-१	शिक्षा	१८६-४	शिशिर	१८३-६
शान्त्रय	११७-२३	शिक्षा	२०१-१६	शिशपा	१६६-२३
शान्तनमुख	३५-१६	शिक्षा	२१६-१८	शीक	२४५-१६
शान्तुन्तप	१३४-२२	शिख	१७०-२२	शीकर	२४५-२१
शापेय	१८२-१२	शिखर	६२-७	शीघ्र	२०-६
शाफेय	१८२-१३	शिखा	२३७-२५	शीघ्र	२४५-५
शायणहायनभक्त	१७०-८	शिखा	२३५-१७	शीत	१२८-१८
शार्कर	१३१-८	शिखा	१४८-१	शीत	२२१-११
शार्करी	१३१-८	शिखावत्	१६०-५	शीत	१४८-३
शालङ्कि	११५-१०	शियु	१५६-१०	शीत	२३२-१७
शालमञ्जिका	१२८-२६	शियु	३६-१३	शीतकृत्य	७८-२
शाल	१८-११	शिम्वि	२३०-२३	शीधु	५३-८
शालंकायन	१६८-४	शितिपदी	८४-२५	शील	२३६-२७
शाला	१८१-५	शिरसिगडु	७१-२	शील	५८-११
शाला	५१-६	शिरीष	१७५-११	शील	२१-१४
शालास्थलि	३७-२२	शिरीष	२३७-७	शीर्षग	१३१-३
शाली	५१-५	शिरीष	१६७-४	शीर्ष	१७१-२१
शालीन	१४०-१८	शिरीष	१७८-१	शीर्षन्	१७३-८
शालावत्	१६०-५	शिरीषा	१७४-२५	शीर्षच्छिन्न	७१-२२
		शिरीष	१७४-१४	शीर्षनाय	३१-७

शीर्षधातिन्	२२३-७	शुभ	७-२५	शेखर	५७-६
शीर्षभार	२१४-४	शुभ	१५६-१९	शेष	२५०-१२
शीर्षभार	२१४-५	शुभा	१४८-२	शेष	१८६-१९
शु	२२-१७	शुभ	१५०-८	शैखण्ड	१११-२०
शुक	१६४-१९	शुभ	२४५-१६	शैलाल	१११-१०
शुक	९-१	शुभ	१४३-२३	शैशुकन्द	२०३-१४
शुक	१४३-२३	शुवि	२३९-९	शैलूषक	१६९-५
शुक्ति	१८०-४	शुत्क	५४-११	शैवज्ञ	२१८-१३
शुच	२४८-९	शूक	५४-१०	शैशिरि	१८९-२१
शुचि	२४५-१६	शुद्रार्थ	६८-६	शोणा	१४९-११
शुचिपदी	८४-११	शुद्रक	१२६-८	शोणा	४८-२
शुचिशुक्र	६९-७	शुद्रक	१५३-२०	शोणी	४-४
शुचिवती	९९-१२	शुद्रा	३९-२५	शोफ	२३७-१
शुशिक	२०२-१३	शून्यक	१२९-२४	शोभा	२४९-३
शुशहा	१५६-२३	शून्य	१२८-४	शोभन	२४९-१४
शुशिका	२०४-१४	शूर	१३८-४	शौङ्गि	१८९-२१
शुन	१५४-३	शूरसेन	१९३-१६	शौण्डलिगु	६९-२५
शुन	२२-१९	शूरसेन	१३६-४	शौण्डीर	२२४-१२
शुनक	१५६-९	शूर्पणाय	१८१-७	शौण्डभक्त	१६९-२५
शुनासीर	२२-१८	शूर्प	५५-२५	शौद्रायणभक्त	१७०-६
शुनःकर्ण	२५-३	शूर्पी	४२-८	शौनक	१८२-४
शुक्र	२११-१९	शूर्पणाय	१३९-१९	शौवावतान	१८२-२५
शुक्र	२३९-२३	शूलपाणि	७२-१	शौव	११३-२५
शुक्र	१४४-१५	शूल	५०-८	शौवादंष्ट्रा	११४-४
शुक्र	१७४-१	शूलिका	१२४-२१	शौवन	११३-२५
शुक्र	२४७-१९	शूषी	४३-२५	शौवस्तिक	११३-२२
शुल	२४७-१९	शुङ्गलतोदि	१३६-२८	श्रवक	१५६-१०
शुल	२४०-३	शुङ्गक	१२९-२५	श्रयापर्ण	२६-१७
शुक्रशुची	६९-७	शुङ्ग	२०४-२८	श्रयान	१५३-१६
शुलमाथ	२१२-९	शुङ्ग	५४-३	श्रयान	१४५-१३
शुलपक्ष	१८९-१	शुङ्गार	२१८-१३	श्रयान	२४६-४
शुलरुष्ण	९१-१७	शुङ्गी	४१-२३	श्रयान	२३२-१५
शुक्ती	१५-१२	शुङ्ग्य	१३०-१९	श्रयामक	३६-१५

श्यामाक	३६-१४	श्रुततपस्	९१-१४	षष्ट	१०२-२३
श्यामाक	१६६-१५	श्रुमत	१६०-६	षत्वणात्व	२०२-७
श्याप्रथ	१४१-१	श्रुव	१५७-१८	षष्ठान्नव्रत	२०७-१२
श्यापुत्र	१४०-५	श्रूः	२४८-१६	षष्टिक	६०-१७
श्यावपुत्र	१४०-५	श्रेणिविहित	८५-५	षष्टि	६३-१९
श्यामायन	१८२-१४	श्रेणीकृता	८४-१७	षाड्गुण्य	१२१-२५
श्यावमथ	१४१-१	श्रेणिनिरूपित	८५-५	षोडन्	१०२-१९
श्यावनाय	१४१-१	श्रेण्यासीन	८५-५	षोडश	१०१-३
श्यावरथ	१४०-२१	श्रेयस्क	१३०-३	षोढा	१०१-२
श्यावनाय	१८०-२६	श्रोत्रिय	२२८-२७	षोडन्	११८-२२
श्रेयकपोतीय	१३३-१२	श्रेष्ठ	२२३-५	संकथा	१९८-१९
श्रद्धातपस्	६६-१	श्रीव्यायणी	५१-१५	संक्रत	१९५-८
श्रविष्ठा	१५३-२२	श्रीति	१८९-२१	संक्रम	२०८-१९
श्रमशान	२१५-१	श्रीषट्	९-२७	सङ्कट	१७८-६
श्रवक	१८१-८	श्रीषट्	७५-५	सङ्कला	७६-१५
श्रवक	१५६-१	श्लेष्मन्	२३३-६	संकलित	३०-७
श्रमशान	१०१-२०	श्लेष्मन्	२३४-१५	संकलिका	१२५-४
श्रमण	२२६-२०	श्लक्ष्ण	२०१-१६	संकर्षण	१३७-५
श्रमण	८३-४	श्रमश्रुजात	७१-२१	संकाश	१७१-१८
श्रद्धा	२१८-१६	श्लक्ष्णभार	२११-११	सङ्कृत्य	१४९-१२
श्रद्धा	२०९-१२	श्रवचण्डाल	९२-७	सङ्क्रम	६३-१३
श्रद्धातपस्	८१-१४	श्रवन्	१७-१४	सङ्कट	१७९-१३
श्रद्धामेधा	९१-८	श्रवन्	१६४-१५	संकलित	२३०-७
श्लक्ष्ण	१८४-५	श्रवश्च	२१८-१४	संग	५८-१२
श्रमणविश्रुत	८४-२६	श्रवपाक	२०२-२२	संग्रह	१८४-६
श्रावस्ती	१८७-१३	श्रवन्	१४५-१९	संग्रह	१९८-८
श्री	२३३-१	श्रवन्	२०-६	संग्रहसूत्र	१८५-१५
श्रीमत	१६०-६	श्रवेत	१७४-६	संग्राम	१९८-१८
श्रीमदुखा	४१-५	षट्	१३८-२६	संग्राम	२०८-१२
श्रुत	२३०-१	षट्पदी	९४-१८	संग्राम	२०८-२५
श्रुत्कृत्य	७६-२	षड्गड	१९५-८	संघट्ट	१८४-२
श्रुततपस्	६९-११	षड्हा	१०२-१६	संघट	१८४-२
		षड्हाण्ड	१९-५८	संघट	१८४-१

संघात	२०८-१०	संहृतबुसम्	७३-२१	सप्त	१३७-१२
संघात	१९८-९	संफला	४०-१	सत्रासाह	१९५-१४
संघात	२०९-३	संप्रहाण	३९-१७	सत्त्वन्तु	२४०-१०
संघाट	१८४-१	संप्रयोग	२११-९	सत्त्वन्	२४०-९
संपर	१८१-७	संप्रश्न	२११-११	सम्पत्	१९७-८
संज्ञा	१८३-१०	संक्रन्दन	२४९-१५	सकर्णक	१७३-९
संज्ञा	२१८-२०	संभाषिन्	२२३-१८	सकृति	१५७-१२
संज्ञा	२३५-१७	संभूयस्	१३८-२७	सक्तु	२३३-१४
संयोग	२०८-१२	संहृतयवम्	७३-२२	सक्तु	१९८-९
संवत्सर	२०१-१८	संहिता	१८३-२३	सक्थिला	२३३-६
संवत्	१८-२	सकर्णक	१७२-९	सक्षणक	९६-२०
संवत्सरजाता	७७-१३	सकल	१७२-२७	सखिदत्त	१७१-४
संवास	२०८-१९	सकुक्षि	१०७-१	सत्त्वक	१२९-३
संशकला	७५-२३	सक्तु	५४-२१	सक्तुसिन्धु	१९४-९
संवेशिन्	२२३-१७	सक्तु	२०८-१७	सद्यस्	१४-१३
संवेशन	२०९-२०	सकृल्लोमन्	१९३-२१	सक्तु	२३३-१४
संशय	२०७-१२	सजुःकृत्य	७५-१४	सक्तुमांसौदन	२०८-१३
संस्था	२१६-२३	सजनपद	१०६-२३	सनामा	१०७-७
संवेश	२०८-१७	सजातीय	१०७-८	सरूप	१००-६
संवार्त्तिक	१८५-२४	सज्योतिस्	१०६-२३	सरूप	१०७-६
संवाह	९१-२५	सत्त्व	२१४-१९	सयुग	१९९-१०
संवादिन्	२२३-८	सपत्नी	१०६-२४	सरस	४४-२२
संवत्सर	१९-३	सपदि	९७-५	सरसेन	१७२-१२
संरक्षित	२२९-२६	सपत्नी	१४२-३	सखि	१७१-२०
संश्रुत्	२४५-६	सत्यम्	१८-२२	सर्वदमन	२४८-२०
संसर्गविद्या	१८५-९	सरव	६४-९	सर्वसेन	२०४-१६
संसार	६४-५	सप्तल	१५०-८	सरिर	२४७-२०
संस्तीय	१९५-९	सत्त्वत्	१२४-१३	सर्वलोक	१८६-२५
संस्फीय	१९५-९	सत्त्वल	१५०-८	सर्पिर्मधु	६९-९
संस्थान	१०७-७	सतुल	७१६-२३	सर्याण	१८०-१४
संसेविन्	१३८-१	सत्य	२१६-२१	सर्वविद्या	१८५-९
संह्रियमाणयवम्	७३-२२	सत्यकार	१४०-१	सलिल	२४७-२१
संह्रियमाणबुसम्	७३-२२	सत्	१९-२५	सवर्ण	१७०-७

सवेणी	१०७-१	समया	१८-२	सनातन	१९-२६
सव्येष्टा	१०८-१६	समरूप्य	१८९-१	सन्नाह	२०८-१७
सव्येष्टातु	१०८-१५	समनय	१८९-१	सन्निपात	२०८-१३
सवयास्	१००-१२	समग्र	२२२-२५	सनख	१५३-२४
सस्थानस्	१०७-७	समपदाति	७२-२७	सनास	१०७-७
सहृय	११३-१	समल	१७१-२६	सनत्	१८-२०
सत्	१३-३	समानदेश	१८७-५	सन्धिवेला	१९७-१२
सत्यक	१३७-२५	समानधर्म	१०७-९	सगोत्र	१०७-१२
सदम्	१४-१६	समाचार	२२४-३	सपर	२४२-२०
सदा	१४-१२	सम्पराय	२०८-१२	सम्पत्य	१८१-२३
सदा	१९-२४	समान	१०६-२४	सपक्ष	१०६-२३
सदृश	२२३-१४	समारम्भण	२०९-२२	सपिण्ड	१०६-२६
सदृश	१७६-१८	सतपःश्रुत	६९-१०	सबन्धु	१०६-२४
सनत्कुमार	१८-२०	सम्पन्नशालिक	९६-५	समक्ष	९५-१६
सना	१९-२५	समावेशन	२०९-२२	समभूमि	७२-१९
सनुतर	१८-१२	समयुग	१९९-९	समपक्ष	७३-१२
सन्ताप	२०८-९	समानतीर	७३-१४	समर	५९-२१
सन्धि	१४१-२५	समुदाय	२०८-२५	समम्भूमि	७२-१८
सरपुष्पा	४०-४	समुपजीष	१३-१८	समल	१०१-११
सदामत्त	३२-२	सम्मर्दिन्	२५०-१७	समस्य	२२२-३
सधर्म	१०-९	सम्मति	२२१-४	समर	२४२-१४
सधर्म	२२३-२४	सम्बन्ध	१६०-४	समित	२४८-४
समल	१७२-१०	सम्बन्ध	२०८-१९	सम	६-८
सम	४०-१४	सम्बन्ध	१५६-१०	सङ्कुचित	२०४-८
स्फुट	१५३-२१	सम्भूयस्	२०४-१	संसेवित	२४८-३
सम्पादन	२०८-१२	सञ्ज्ञा	२२३-७	समिन्ध	२४८-६
सपदि	१९-११	सम्नोदन	२०७-११	समित	२४८-४
समपदाति	७३-१	सदेश	१०६-२६	समानतीर	७३-१४
सब्रह्मचारिन्	२२६-१३	सधमित्र	१९२-१६	समानतीर्थ	७३-४
सभापति	१६२-१	सधर्मा	१०७-८	समानशाख	१९०-४
सम	२७-१३	सद्यस्काल	२५-२	समानग्राम	१९०-१०
सम	१८८-२५	सत्त्वत्	१६२-१५	समानदेश	१८७-५
समल	१७२-२७	सनाभि	१०६-२६	समानग्राम	१८७-५

सम्पत्	२४८-२	सहचरी	४२-२२	सात्वत	११८-५
समान	५६-२०	संहियमाणयव	७३-२२	सा.मन्	२२३-११
समीरणानी	६९-८	सह	५-१	सात्वत	११८-५
सम्प्रिय	१६९-८	सहस्रशीर्षन्	२४१-१६	सान्तपन	११७-२४
सम्मनस्	२२१-२०	सहतपुच्छि	७६-२६	सान्त	११७-२४
समुद्र	१९६-२	सहसा	१८-२७	साधि	२४९-१५
समुद्रकुक्षि	१९५-२०	संहृतयव	७३-२२	साधारण	११७-२४
समुद्रस्थली	१९६-११	संहियमाणबुस	७३-२२	साधारणा	११७-२५
सम्यक्	३६-१८	सहनबुस	७३-२१	साधुपूजक	७८-२१
सरात्रि	१८६-२६	संहिता	१८३-२३	साधु	२२०-६
सरक	१७३-४	सहक	१७३-९	सानाय्य	११९-२४
सरक	१७१-११	सहकृत्य	७७-७	सानु	२३०-२२
सरस	१७३-९	सहचरा	४१-२२	सानु	५३-२४
सरक्ष	२२४-१६	सह	५-१३	सान्निध्य	१२२-१३
सरक	५४-३	सहस्रशीर्षन्	२४१-१६	सान	२३४-१६
सरस	१७१-१३	सहतपुच्छि	४६-२६	सान	१८६-५
सरोज	२३७-८	सहसा	१८-२७	सामयिक	१३२-९
सरोरुह	२३७-११	सहक	१७२-९	सामयिकव्रत	२१०-९
सर्प	२५०-७	साक्षिन्	२२३-६	सामल	२०३-२५
सर्पिष्कुण्डिका	२५-१९	साक्षात्कृत्वा	७६-२५	साम्प्रत	११९-१६
सर्पिर्मेधु	९१-७	साक्षात्कृत्य	७-७	सामान्य	१२२-१३
सर्वतस्	१२२-२६	साक्षात्	१८-१९	सामि	१९-२२
सर्वकेश	२०४-१७	साकम्	६-८	साम्प्रदानिक	१३२-१०
सर्वनाम	१०९-२७	साङ्गतिक	१३२-१०	सामाचारिक	१३२-१५
सल्लकी	४६-२७	साङ्क्रामिक	११३-३	सामयिक	१३२-१५
सर्व	२६-१२	सांगरव	१८२-७	सामाप्य	१२१-१३
सवर्ण	१५९-१	साधि	१८-२१	सामुत्कर्षिक	१३२-१२
सवर्ण	५४-१५	साहि	१८९-६	सामूहिक	१३२-९
सर्ववेद	११३-१७	सात्	१५-११	साम्ब	१३७-१३
सरम	१७१-१२	साङ्गतिकी	१३२-११	साम्पर	१७५-१६
सहस्र	१६४-१५	साङ्क्रामिक	१३२-१२	साम्बध्यायनी	५१-२५
सवचन	१०७-१२	सात्वन्तव	१२०-३	सांयाति	१९१-२६
सहस्	२२७-२४	सात्यंकामि	११५-६	सायम्	१८-१
सहकृत्य	७७-७				

सारपत्रक	२२९-१	सिन्धु	१९४-५	सुखजाता	७१-१३
सारपत्र	२२८-२७	सिन्धुमित्र	१९२-१४	सुखशय्या	२१३-१२
सारपुत्र	२२९-१	सिद्धगति	१२७-१६	सुतङ्गम	१७३-२२
सारङ्गजग्धि	७१-११	सिन्धुपथ	१२७-१५	सुन्दर	४९-५
सारथि	२२४-१७	सिंहकर्ण	२०४-२	सुदन्त	१४४-१६
सारङ्गी	४१-३२	सिपल	१७६-१९	सुदक्ष	१४५-२
सार	८१-४	सिरिन्ध्र	२०२-२६	सुदामन्	१४५-१३
सारस्यायनभक्त	१७०-७	सीतान्वेषण	२०३-१५	सुदि	२३-५
सारिकावण	८८-२२	सीपाल	१७८-१९	सुदिन	२४५-१९
सार	६१-३	सीम्	९-१९	सुन्दरी	१८५-१९
सार्द्धम्	६-२३	सीमन्त	२१८-३	सुधावत्	१३७-१०
सार्वलौकिक	१११-२१	सीमन्त	१०१-१९	सुधामन्	१३९-२
सार्वसेनी	१३४-२२	सीर	१७२-१	सुधामित्र	१९२-१५
सार्ववेद्य	१२१-१८	सुकर	२२३-१४	सुधायु	३४-९
सार्ववेद्य	१२१-९	सुकर	१७६-१४	सुधावृ	१३९-७
सार्ववेदिक	११३-१८	सुक	१२-१०	सुनामन्	१३७-१९
सार्वभौम	११२-१०	सुकर	१७६-११	सुन्दरा	५०-२६
सार्ववेद्य	११३-१७	सुकुमार	२२९-२८	सुन्दरी	५०-२५
सार्वलौक्य	१२१-२१	सुकृत्य	१२२-१२	सुनामन्	१४५-२०
सारव	१९४-५	सुख	२१७-२०	सुन्दरी	४६-२०
सावित्रीपुत्र	१३४-२३	सुख	१७६-१९	सुपामन्	१४८-१८
सांशित्यायनी	५१-२४	सुगला	४७-३	सुपिष्ट	१४२-१२
साहस	१२०-७	सुख	२४६-५	सुपिष्ट	३३-१९
सिंह	१०२-२७	सुख	२४६-१६	सुपर्ण	२४०-१४
सिक्तसंसृष्ट	६५-१६	सुख	२३६-२६	सुपरि	१७२-६
सिक्तसंसृक्त	६५-१६	सुखनिद्रा	११२-१	सुपर्ण	६३-२१
सिद्धास्थ	८७-११	सुखशय्या	—	सुपथिन्	२७२-११
सिनीवाली	४६-२६	सुखतपस्	—	सुब्रह्मचारिन्	२२६-१८
सित	१७७-१४	सुखरात्रि	—	सुभगा	४१-४
सिध्म	२३२-१४	सुखशयन	—	सुभ्रावृ	२२८-२
सिध्नकावण	९८-२२	सुखशय	—	सुभाग	२२८-२
सिन्धु	२०३-२३	सुखदिवस	—	सुमङ्गल	२०४-७
सिन्धु	२३९-५	सुख	२४३-१३	सुमनोहरा	१८५-१९
				सुमनम्	१५२-८

सुमनस्	१५०-१३	सुस्थल	१३६-६	सेधा	२४९-४
सुमनस्	२४५-२	सुस्नात	२-२७	सेना	१२१-१३
सुमित्रा	१३७-१८	सुस्त्री	२२६-९	सेना	२०२-२१
सुयामन्	१४८-३	सुमवी	४६-६	सेव	२५०-११
सुरस	१७१-११	सुहृत्	२२७-२	सेनापति	१६१-२७
सुरङ्गा	४१-११	सुहित	२२२-१२	सेवाली	७६-१६
सुरनदी	११०-९	सुरा	२३९-२३	सेवाकुशल	८०-४
सुरोहिका	१४३-१६	सृणु	२०६-१९	सेवितक्षत्रिय	७१-१७
सुराजन्	२२३-२३	सूकरपदी	९४-१६	सैकयतविद्य	१६९-१५
सुशर्मन्	७५-२२	सूचिक	२२४-१७	सैन्धव	६१-११
सुलेखन	१४२-४	सूचक	२२५-२	सैकयत	१४८-२०
सुलाभिन्	१५८-१२	सूची	४२-१९	सैकयत	३७-२६
सुलोभिन्	१५८-१२	सूची	५०-५	सैन्धव	६१-१२
सुलक्ष	१८५-३	सूचीपदी	९४-१०	सैन्धव	२४७-२६
सुवर्चल	१७६-१३	सूत	३८-१७	सौनव्यायनी	५१-२०
सुवर्णक	१७२-२६	सूतक	२२५-२	सैन्धवी	६-१२
सुवर्ण	१८०-२६	सूद	२५०-१२	सैरिन्धी	२०३-३
सुवर्ण	१७८-२३	सूदी	४३-८	स्फैयकृत	११४-८
सुवर्ण	५४-१४	सूत्रनड	११२-१८	सोढ	२४६-२०
सुवर्ण	१६२-२०	सूत्रनट	११२-१९	सोढ	२३६-२६
सुवर्णस्	१४५-१२	सूत्रिका	१२४-२२	सोदन	१८८-१८
सुपामा	१०८-१७	सूना	२३५-२०	सोमनित्र	१९२-१५
सुषम	७३-३	सूनु	१५७-१८	सोमरुद्र	६६-३
सुपाङ्गी	१०५-१८	सूप	२०६-१६	सोममय	१६८-१२
सुपन्थि	१०८-८	सूपत्	१०-४	सोमापूषा	२४०-१९
सुष्ठु	२२६-१५	सूप	४२-८	सौख्यम्	१२१-१८
सुष्ठु	२०-८	सूर	१७१-२६	सौकरसद्य	१११-१०
सुषामा	१०७-२१	सूमी	४४-१	सौधात्ताक	३७-२
सुषम	१०७-२२	सूकण्ड	१४४-२४	सौत्रनाडी	११२-१९
सुषीम	१०८-१७	सूपाटी	४२-६	सौधर्मा	४४-२६
सुषवी	४३६-५	सूदाकु	१५२-८	सौध	६२-२६
सुषेध	१०४-२८	सूगाल	१०२-०	सौधायणभक्त	१७०-९
सुस्थाल	१३६-५	सेतकी	१८७-२१	सौपर्व	१११-१०

गणरत्नमहोदधेः—

ईई		स्तम्भ	१८२-१६	स्थूणापदी	९४-५
सौमतायन	१७६-४	स्तात्	१५-१०	स्नातकराजन्	६७-३
सौमायन	१७६-५	स्तेन	२२३-११	स्नातक	१२९-१३
सौमित्रि	१९०-१५	स्तेन	५५-२२	स्नात्वाकालक	८७-२५
सौम्य	१२१-२	स्थपुट	२१७-१०	स्नेह	६१-२
सौव	११-२२	स्थली	४९-१२	स्नेह	२३२-१४
सौवर	११४-६	स्थाने	२२-५	स्पन्दन	१६६-६
सौव	११३-२४	स्थलपथ	२०७-२५	स्फिगचाल	२१३-१२
सौवादुसुद	११४-१	स्थलपथ	१२७-१८	स्फिज्	१७३-१६
सौवाध्यायिक	११४-५	स्थलसिन्धु	१९४-६	स्म	९-७
सौवादुसुदव	११४-२	स्थगल	२१७-६	स्यात्	१६-२४
सौवरितक	११३-२४	स्थलपूलास	६७-२६	स्त्राक्	२०-१०
सौवीरभक्त	१६९-२३	स्थायिन्	२५०-१८	स्त्रीकुमार	९२-९
सौसायन	१७६-६	स्थाणु	६१-१५	स्त्रीकुञ्जा	७४-१
सौवेरण	१९०-११	स्थाणु	१८०-११	स्तुक्	२०५-२६
स्कन्द	१३०-१२	स्थान	५५-२५	स्त्राख्य	२५१-४
स्कन्ध	१५६-२०	स्थाली	५०-९	स्व	६४-२
स्कम्भ	१८२-१६	स्थगर्	२१७-६	स्व	१९०-२०
स्खद्य	२०५-२६	स्थगल	३२-७	स्वर्ग	२०-१४
स्कन्धय	१३१-५	स्थविरवती	९९-१७	स्वस्ति	२१-१९
स्कन्द	१२७-९	स्थविर	२२६-९	स्वधाकृत्य	७५-३
स्कन्द	१५६-२०	स्थण्डिल	२०२-१५	स्वधा	१४४-३३
स्कन्द	२५०-१२	स्थिर	२२१-१०	स्वर	१७-२६
स्कन्दविशाखा	९१-१३	स्थिरक	१५०-५	स्वस्ति	११२-२८
स्कन्ध	१५६-२१	स्थूरा	१५८-८	स्वर्गमन	११२-१८
स्कन्ध	११२-७	सूर्याचन्द्रमसू	९१-१६	स्वभाव	२२-२४
स्तनकुम्भ	८४-३	स्थूणाभार	२१०-२७	स्वन	१५३-१५
स्तनतट	८६-२	स्थूणा	२११-३	स्वकुलाल	१९२-१०
स्तन	६१-१५	स्थूल	१७७-१२	स्वर्मानु	११०-७
स्तवक	२३५-९	स्थूल	१७४-१५	स्वयम्	१९-१
स्तम्बक	१२८-२२	स्थूलक	१२३-२३	स्वन	१७४-५
स्तवक	२१७-१९	स्थूलशिरस्	१३७-५	स्वध्वर	११४-१३
स्तम्ब	१४९-१५	स्थूल	६०-१९	स्वसु	४०-११
स्तम्बक	१२९-४				

स्वरथ	२२४-११	हरिणी	४३-२५	हस्त	१२७-१८
स्व	२८-१	हरित	१२४-२७	हस्त	१७३-३
स्वरतस्	१२२-२८	हरितयर्त्तिन्	११०-११	हस्त	५५-१२
स्वर	१०२-१७	हरिनन्दन	१०४-२०	हस्त	१२८-१
स्वाजगिक	११४-१७	हरिद्रा	२१७-६	हस्तक	२१८-२७
स्वागति	११४-१३	हरिद्रु	१८२-११	हस्तक	१२४-१४
स्वाङ्गि	११४-१७	हरिश्चन्द्र	१०४-१७	हस्तकटक	८०-११
स्वापतेय	११४-१६	हरिद्रु	२१७-५	हस्तिन्	१७३-३
स्वागत	२१२-१७	हिरण्य	९९-१९	हस्तिकर्षु	१८२-१
स्वादु	२२०-६	हरिद्रुपर्णी	२१७-६	हस्तिन्	१५०-२
स्वाराज	२२३-१८	हरिवास	९१-१२	हस्तिपाद	९३-१७
स्वाहा	७५-४	हरीकणी	४१-१९	हस्तिपाद	१४२-२५
स्वाहाप्राण	२४-१५	हरीनकी	४६-९	हस्तिशिरस्	१३७-२
स्वाहा	१-३	हर्यग्नि	१०९-२६	ह्यस्	१८-९
स्वापिथि	२०५-१६	हर्ष्यश्व	१५७-४	ह्रद	१९७-२४
स्वित्	१२-१२	हर्ष	२४६-५	ह्रस्व	२२०-१४
ह	३-९	हर्ष	२१८-२	हंही	५-६
हनु	२३०-२१	हल	१६४-१८	हा	४-११
हनु	२३२-१७	हल	५९-६	हायन	२२८-७
हनूमान्	९९-८	हल	२३६-२७	हार	३२-५
हनूमान्	९९-८	हल	१६६-१	हास्य	१२२-११
हन्त	१०-८	हलम्	२२-२३	ह्राद	१९८-१
हन्तु	१४०-५	हलवन्ध	१६४-१९	ह्राद	१९७-२०
हम्	१०-२१	हल्या	१४७-२	हि	३-२७
हयी	४३-१७	हविर्धान	२४०-२३	हिम्	१०-२१
हये	९-१२	हविस्	२०५-२५	हिम	१८०-१०
हेरि	२३४-१२	हंस	६१-३	हिम	५८-१४
हरि	२४९-६	हंस	१९०-१६	हिरण्य	१७९-१९
हरि	२३०-२१	हंसक	१४९-२४	हिरण्य	५९-२५
हरिचन्दन	६३-११	हंसक	१७२-२६	हिरण्य	१९२-५
हरित	२४४-२८	हंसपथ	१२७-१४	हिरण्य	२२७-७
हरित्	२३०-२३	हंसपथ	१६३-११	हिरण्य	२३६-५
ह्रित	१५२-५	हंसगद्गदा	९८-१५	हिरण्यकरण	१९२-११

गणरत्नमहोदधेः-

६६

हिरण्	१२-७	हे	४-१५	हैरण्य	१९२-११
ही	४-१३	हेतु	१८३-१८	हो	५-६
ही	२४८-१०	हेती	८-१३	होड	२२४-५
हुम्	८-२०	हेमन्	२३४-१७	होड	२२०-१५
हृषीङ्	२४३-३	हेमन्त	१८३-१८	ह्रीडा	३८-२२
हृदिक	१४०-१	हेरम्भ	१०२-१८	होतु	२२६-१३
हृषीङ्	२४३-६	हेहय	१४३-१०	होद	२२६-१४
हृदय	२२७-२५	है	४-२	हो नृयजमान	२१५-३१
हृष्टि	१४६-२६				

